

Eesti kirjanduselo peajooned

Esimene jagu

Näidete waral seletanud

Mihkel Kampmann

<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/kamp/kamp1/Kampmann1912.pdf>

ISBN 978-9949-677-57-3 (pdf)

Tartu 2020

Trükis ilmunud:

Eesti kirjanduselo peajooned.

Esimene jagu.

Näidete waral seletanud

M. Kampmann

Esimene trükk.

August Busch'i kirjastus

Tallinn 1912

E-raamatu valmimist toetas:

EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori
kasutusalade laiendamine ja tutvustamine
elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: EKM folkloristika osakond

HTML: Diana Kahre

© 2020 EKM Teaduskirjastus

© 2020 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

B 2348

667

M. Kampmann,
EESTI KIRJANDUSELOO
PEAJOONED.

L

B.2318.

(1891) Kirjasto- ja Säätiö- osasto.

Eesti kirjanduselo peajooned.

Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused.

Kümnes osa :: Esimene jagu.

Eesti kirjanduselo peajooned.

Näidete waral seletanud

M. Kampmann.

Esimene jagu.

oooooooooooooooooooo

August Busch'i kirjastus, Tallinnas, 1912.

Eesti kirjandusloo peajooned.

Hälskete wäral seletand.
M. Kampmann.

Käsmine jagu.

ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim.
Kirjatu-muuseumi
Arhiivraamatukogu

80643

M. Schifferi trükk,
00 Tallinnas. 00

Eeskõne.

Käesolew kirjanduselugu, mis aastate jooksul Tartus „Wanemuise“ kursustel peetud ettelugemistest välja kaswanud, on kõige pealt Eesti perekondadele ja õppiwale nooresoole pühendatud. Sellest olenebki kirjatöö laad. Aineid tuli nõnda välja walida ja käsitada, et lugeja neist kerge waewaga selge ülewaate saaks, et raamatu sisu teda lugema meelitaks ja kirjanduse kohta huwi ärataks. Tähendatud sihti silmas pidades ei olnud võimalik wäikese kokkusurutud käsiraamatu kujul ainult kuiwa meespidamise materjali, ehk jälle üleüldistes kõnekäändudes lühikest kordamise kokkuwõtet pakkuda, waid oli waja tähtsamaid aineid välja walida ja nende juures pisut kauem wiibida, sügawamale tungida, et kirjanduse arenemisekäigi peajooned ilmsiks tuleksiwad. Arusaamise kergituseks on tähtsamatel kohtadel wanemast kirjandusest, mis praegu kõikidele mitte kättesaadaw ei ole, pikemad ehk lühemad näited muutmataalt alguskujus ära trükitud ja kus võimalik, seletust piltide ja käekirja näidete läbi näitlikuks teha katsutud. Edasi ei tahtnud ma mitte ainult kirjanduse tegelaste ja raamatute ajalugu ette tuua, waid püüdsin ühtlasi ka ideede ajalugu ja kirjanduse üleüldist arenemist tähele panna. Nii ei ole jaotust üksikutesse järkudesse mitte aasta-arwude, õigekirjutuse ja muude teiste wäliste tunnuste järele mehaniliselt ette wõetud, waid ilmuwate ja walitsewate ideede ning woolude põhjal, nii kaugelt kui neist meie wanemas kirjanduses kõnet wõib olla. Iga järk, iga suurem wõi vähem peatükk ilmub siin enam ehk vähem laialt joonistatud pildi näol, esineb ümarguse, lõpule wiidud terwena, mille sisu kergeste meele jääb.

Raamatu kirjutamise juures on niihästi alghallikaid kui ka kõiki kättesaadawaid eeltöösid ja arwustusi tähele pandud ja üksteisega wõrreldud. Kus võimalik oli eeltööde najale toetada, seal on neid vähemalt üks kord joone all meele tuletatud ja ka lugejat nende juure juhatatud. Loo-

dan, et seda mitte asjata ruumikulutamiseks ei peeta, waid et ülesloetud kirjandus omalt poolt huwi Eesti kirjanduseloole kohta aitab elustada. Kooliõpetajaid, kes seda raamatut wast keskkoolides õpeabinõuna tarwitawad, palun sõbralikult teatada, mis puudused tema juures ilmsiks tulnud, iseäranis mis raamatus leitud ülearu olewat, ehk mis poolest teda weel tuleks täiendada. Mind isiklikult juhtis see arusaamine, et laiemalt ja mitmekülgselt antud harutused õppimise ja õpetamise juures paremaid tagajärgesid annawad, kui lühedalt ja kuiwalt ette pandud kawastikud, surnud nimede ja arwude read.

Eesti Kirjanduse Seltsi eestseisuse nimel ja wolitusel on herrad W. Gr ün t h a l, A. J ü r g e n s t e i n, O. K a l l a s ja W. R e i m a n eelseiswa töö käsikirjas läbi katsunud ja enam ehk vähem talle arwustust osaks saada lasknud. Arwan oma kohuseks käsikirja läbikatsujatele nende waewa eest ka siin kohal õiglast tänu awaldada.

Lõpuks olgu siin weel mõni eksitaw trükiwiga ära õien-datud : l h k. 47 peab geogra f i s c h e asemel g e o g r a f i s c h e, l h k. 49 imekena asemel i m e k a n a, l h k. 170 andres asemel a n d e r s ja l h k. 205 kahel kohal G u t s l a f f asemel G u t s l e f f seisma.

Tartus, jürikuul 1912.

M. K.

Sisukord.

	Lhk.
Üleüldine sissejuhatus	1
Esimene järk: Eesti rahwaluule.	
Rahwaluulest üleüldse	5
A. Eesti muinasjutud.	
Muinasjuttude üleüldine laad	8
Elajajutud	10
Müütilised jutud	12
Waimude jutud	16
Jutud moonutamistest	23
Wanapagana jutud	28
Olulised muinasjutud	32
Kohalikud ja ajaloolikud jutud	36
B. Eepilised rahwalaulud.	
Rahwalaulust üleüldse	38
Müütilised lugulaulud	43
Legendilised lugulaulud	51
Muinasjutulised lugulaulud	54
Ilujutulised lugulaulud	56
C. Eesti muinaskangelased Kalewipoeg ja Suur-Tõli.	
Kangelaste lugudest üleüldse	59
Kalewipoja eepose kokkuseadmise lugu	60
Kalewipoja eepose sündmustik	68
Kalewipoja eepose sisuseletus	75
Saarlaste Suur-Tõli lugu	90
D. Lüürilised rahwalaulud.	
Rahwalüürikast üleüldse	98
Laul, luule ja ilu	100
Perekonna elu	103
Looduse laulud	109
Töö- ja teelaulud	111
Eluseisuste laulud	113
Sõjalaulud	116
Seltskonna- ja pidulaulud	118
Elu tõsi ja nali	126
E. Wanasõnad ja mõistatused.	
Wanasõnad	128
Rahwamõistatused	132
Rahwaluule esteetiline külg	134
Teine järk: Waimuliku kirjanduse walitsuse aeg.	
Üleüldine ülewaade	137
A. Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg.	
Kõige wanemad Eesti keele mälestusemärgid	140
Eesti waimuliku kirjanduse ja kirikulaulu algus	147

	Lhk.
Esimesed eestikeelsed raamatud	154
Eesti ilmaliku kunstluule algus	170
Esimene tallinnakeelne Lauluraamat	174
Eesti muinasusu ja rahvaluule esimesed üleskirjutused	177
Tartukeelse kirjanduse ettejäädmine	184

B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg.

Piibli ümberpanemise konverentsid	192
Johann Hornung, parandatud Eesti kirikukeele looja	197
Anton Thor Helle ja Eesti Piibli tõlkimine	209
Waimulikud jutud	215

Kolmas järk: Haleduse wool.

Haleduse woolust ülevõtte	220

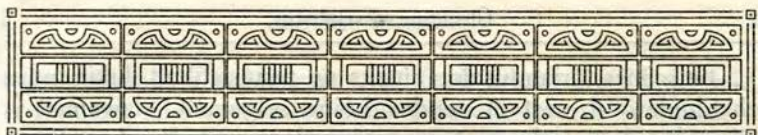
A. Ilukirjandus peaaasjalikult kirikuõpetajate hoolet.

Selle aja kirjameeste ja nende tööde laad	224
Friedrich Gustav Arweliu	229
Ärkaw kunstlühirika	234
Friedrich Wilhelm von Willmann	237
Johann Wilhelm Ludwig von Luce	241
Peter Heinrich von Frey	246
Reinhold Johann Winkler	250
Otto Reinhold von Holtz	254
Johann Heinrich Rosenplänter	260
Otto Willem Masing	265
Kristian Jaak Peterson	273
Peter krahw Mannteuffel	278
Taganemine kirjanduslikust tegewusest	282

B. Ilukirjandus peaaasjalikult köstriite ja koolmeistrite hoolet.

Uued kirjanduse tegelased ja nende tööde laad	284
Kaspar Franz Lorenzsonn ja jenowewadade algus	286
Carl Wilhelm Freundlich	290
Juhan Sommer ehk Suwe Jaan	296
Berend Gildenmann	300
Johann Woldemar Jannsen	303
Lühikene tagasiwaade	329

Üleüldine sissejuhatus.

Kirjanduseks kutsutakse kõiki rahwa waimutöösid, mis sõnades awaldatud ja kirjatähtede waral üles tähendatud. Kaunistawad joonistused, pildid, rahwawiisid, raiutud ehk nikerdatud kujutused jne. on küll ka rahwa waimusünnitused ja waimuelu awaldused, kuid nad ei kuulu mitte kirjandusesse, sest et neis mõtted mitte sõnades pole ilmunud. Selle wastu käiwad kirjanduse alla ka need sõnades ilmuwad waimutööd, mis weel pole kirja pandud, waid mis rahwa keskel suust suhu liiguwad. Seesuguseid waimutöösid nimetawad mõned üleskirjutamata kirjanduseks, mis kirjutatud kirjandusega ehk literaturaga kokku sõnanduse (Schrifttum, словесность) sünnitawat. Seda wahetegemist pole just mitte hädaste tarwis, sest kui meie suust suhu rändawaid waimusünnitusi tahame wähegi korralikult läbi katsuda, siis peame nad igatahes enne üles kirjutama, ja sel kujul mahuwad nad juba täieste kirjanduse mõistesse.

Kirjanduse mõistel on väga laiad piirid. Sõna laiemas tähenduses ei käi kirjanduse hulka mitte üksnes kõik trükitud raamatud ja lehed, olgu neil mis tahes sisu, waid ka igasugused käsikirjad, sõnumikud, lepingud, tunnistused, aktid, pealkirjad jne. Kuid mitte kõiki keelelisi waimusünnitusi ei panda kirjanduseloole tähele, waid tehakse üksnes selle kirjanduse osaga tegemist, mis rahwa kõrgemaid püüdeid, kaunimaid paleusi kujutawad, nimelt püüdeid tõele, headusele ja ilule. Kirjanduselugu korraldab seesugused waimutööd nende ilumise aja ja ühiste tundemärkide järele üksikuteks järkudeks, näitab nende waimutööde waral, kuidas rahwas waimlikult on edenenud, missugused tema kaunimad aated on olnud ja kuidas meie kirjandus praegusele järjele on saanud.

Kirjanduse
mõiste.

Kirjanduse-
loo aine.

Eelseiswa kirjanduseloos aineks on peaaesjalikult ilukirjandus ehk luuletööd, sest et nendes kõige selgemalt, elavamalt ja täiemalt rahwa iseloom, tema waimuelu ja aated, rahwa terwe elu ja olu ilmub. Kuid meil pole wõimalik kirjanduseloos üksnes iluloowaid luuletöösid harutusele wõtta. Esiteks ei tohita mitte unustada, et iga luuletöö kaunist kuube, see on õiget, puhast ja kaunist keelt nõuab. Kaunis keel ei ilmu kirjandusesse mitte iseenesest, waid temal läheb aega ja arendajaid tarwis. Sellepärast peawad keelemeistrid ja nende tööd kirjanduseloos ka tarwilist tähelepanemist leidma. Teiseks seisab ilukirjanduse edenemine rahwa üleüldise haridusega ja majandusliste olude kujunemisega lähidalt ühenduses. Üleüldist haridust pakub tähtsal määral õpetlik kirjandus, mida ju otse tõekuulutamiseks soetatakse, ja headust ülendab suurel määral waimulik kirjandus. Niikaugelt kui need kirjanduseharud ilukirjanduse arenemisekäigu peale mõju awaldawad, tuleb neid ka silmas pidada. Lõpuks peame weel seda meeles tulema, et wõõraste rahwaste kultura ja kirjandus suur mõju meie luuletoodete peale on awaldanud. Nõnda peame Eesti kirjanduseloos ka mõne wõõra rahwa kirjandust pisut tähele panema ja tarwidust mööda näidata katsuma, kuidas Eesti kirjandus sellega ühenduses seisab.

Eelseiswa raamatu piirid ei luba kõike seda ette tuua, mida tähendatud hallikad pakuwad, waid siin wõime üksnes tähtsamad tegurid läbi harutada, mis meie kirjanduse edendamiseks kaasa mõjuwad. Sellepärast pole siin wõimalik Eesti ilukirjandusest enesestki kõiki kirjanikke, kes sel alal töötanud, tähele panna, waid meie wiibime üksnes nende juures pikemalt, kes kirjandusepõldu iseäralisel määral harinud, oma aja kohta uudist pakuwad ja sellepärast rohkem silma paistawad.

Eesti kirjan-
duseloos jao-
tus.

Nagu iga rahwa luulekirjanduse arenemises, nõnda leidub ka Eesti kirjanduseloos kaks peajärku. Neil aegadel, mil rahwas weel mitte polnud seesugusele kultura kõrgusele jõudnud, et üksikud isikud iseseiswat ja isiklikult mõjuwat seisukohta oleksiwad omandada wõinud ja waimutöodes individuaalse isiklusena ilmunud, wõttis luule loomisest, mida üksikud isikud algatanud, terwe rahwas osa. Nõnda tekkis hulkade luule ehk rahwaluule. See ei olnud mitte ainult rahwa loodud, waid ta awaldas ka terwele rah-

1. rahwa-
luule.

wale omaseid ja sellepärast üleüldiselt arusaadawaid mõtteid ja tundeid, mis weel mitte palju differentseeritud ei olnud.

Selle järele astus luule arenemine teise peajärku. Üksikolewused jõudsiwad kulturalise edenemise tõttu oma ideedele juba niikaugelt arendada, et need ideed neid suure hulga seas nähtawaks tegiwad ja nende mõtted ning tunded terwe rahwa waimuelule iseteadwalt wastu seadsiwad. Mis nüüd loodi ja kirja pandi, oli puhtalt üksikolewuse töö ja ka teatawatele üksikolewustele, kel seks juba arusaamist, määratud. Seesugust luulet wõime indiwidualseks loomiseks ehk kunstluuleks nimetada. Kõige pealt oli kirik see, kes kunstluulet sünnitas ja edendas. Waimulik seisus lõi esmalt muidugi ainult waimulikku luulet ja soetas üksnes kiriklikku kirjandust, mis täieste seisusliku karakteri omandas. Nõnda tekkis Eesti kirjanduseloos waimuliku kirjanduse walitsuse aeg, mis kuni XVIII. aastasaja lõpuni kestis. Pea hakati neid luulewormisid, mis waimuliku kirjanduse tarbeks loodud, ka ilmalikkude ainete käsitamiseks tarwitama. Sel teel ilmu- siwad ilmalikud laulud ja jutud, mis täieste waimuliku kirjan- duse mõju all seisiwad ja nagu ülemineku waimuliku kirjanduse walitsusest iseseiswale ilmalikule kirjandusele sünnitasiwad. Et siin kiriklik toon ja sentimentalne maitse ilmus ja „tõestesündi- nud, haledad ja armsad lugemised“ peaosa etendasiwad, paneme selle järgu pealkirjaks haleduse wool ehk sentimentalismuse aeg. Tema walitses XIX. aastasaja esimesel poolel. Rahwus- lik ärkamine seadis meie kirjanikkudele kõrged paleused ette ja laskis Eesti elu ning olu aadete kõrguselt waadates roman- tilistes wärwides helkida. Nõnda peasis läinud aastasaja kolmandas weerandis romantiline wool wõidule ja tõi roman- tismuse ajajärgu meie ilukirjandusesse. Kui rahwusliku ärkamise waimustuse tuli juba alanema lõi ja kainemalt ning asjalikumalt olusid waatlema õpiti, siis tekkis realistline ilukirjandus, mis XIX. aastasaja wiimse kümne jooksul ja weel pärast seda iseäranis jutukirjandust tähtsal moodsul rikastas. Praeguse aastasaja esimese kümne jooksul kuuldu meie juures juba ka wõõra kirjanduse uuemate woolude, ise- äranis impressionismuse wastukaja.

Wõrdlemisi lühikesel edenemise ajal käib Eesti ilukirjan- dus kõik tähtsamad järgud läbi, mis Europa kirjanduses leida. Nende järkude wahetus ei tule aga mitte üksnes wõõra kir-

2. waimuliku kirjanduse walitsuse aeg.

3. haleduse wool.

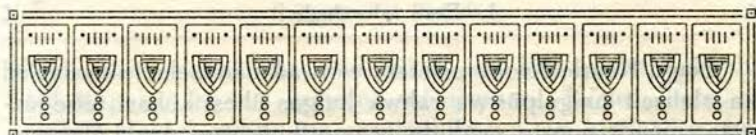
4. romantismuse ajajärk.

5. realismuse ajajärk.

janduse mõjust, waid kodumaa olud löiwad tingimisi, mille tagajärjel üks ehk teine wool meie juures kas warem ehk hiljem wõis nähtawale tulla. Kui meie siin Europa kirjanduses luulekarakteri äratähendamiseks tarwitatawaid nimetusi Eesti ilukirjanduse kohta maksma paneme, siis seletame juba hakatusel, et need nimetused täieste ja terwelt mitte seda ei tähenda, mis näituseks Saksa ehk Wene kirjanduses, waid nagu igasugune kirjanduse wool Europa rahwaste juures iseäralise wärwi omandab, nõnda ilmuwad ka tähendatud woolud Eesti ilukirjandusesse enam ehk vähem muudetult. Sellepärast paneme neile lisanduse „Eesti“ tundemärgiks juure ja kõneleme Eesti sentimentalismusest jne. Paremat üleüldist ülewaadet, õigemad, põhjendatud, kirjanduse enese olust wäljakaswawat jaotust polnud mul wõimalik leida ja mehanilist jaotust ei sünni siin tarwitada. Tähendatud woolusid ei ole mitte raske ära tunda ja üksteisest lahutada. Siiski peame juba esialguses meele tuletama, et siin, nagu igas nägelises jaotuses, arenemise järkude piirisid mitte järealt ja kindlalt ei saa üles seadida ega ära määrata, sest et ülemineku ajal enamaste kaks woolu kõrwuti ilmuwad, kuni uus tõusew wõimuse täieste kätte saab ja wana taganema sunnib.

Esimene järk.

Eesti rahwaluule.

Rahwaluulest üleüldse.

Rahwaluuleks nimetatakse seda luulesünnituste osa, mille looja rahwas ise on olnud. Üksik isik rahwa seas alustas küll teatawat luuletööd, kuid ajajooksul käis uus sünnitus suust suhu, isiklikud tundmused, arwamised, waated, ühe sõnaga iseäraldused, mis algusluuletaja oma töösse palmis, muutusiwad, luuletaja nimi unus, ja nii sai töö rahwa omaks, just niisama, nagu terve keel, mis üksikutest sõnadest ajajooksul kaswanud. Et rahwal veel kiri puudus, pärandas ta oma waimusünnitused sõnas põlwest põlwe. Kuid sel wiisil põlwest põlwe edasirändawad luuletööd ei wõinud alati oma esialgset kindlat kuju alal hoida. Nagu Lõnnrot kinnitab, püsiwad need rahwaluule tooded, mis paigal seistes wane-mate suust laste suhu käiwad, wõrdlemisi veel kaunis kindlalt endises kujus. Kuid kõige suuremat muudatust leiame just nende rahwaluule sünnituste juures, mis ühest kohast teise rändawad. Ja seesugust rändamist leiame meie väga sage-daste. Iseäranis rändamishimulised on muinasjutud ja rahwa-laulud. Nad ei liigu mitte üksnes oma rahwa keskel ühest kohast teise, waid ka ühe rahwa suust teise suhu. „Emajõe sündimise“ näituseks leiame ka lätlaste suust ja peaaegu sõna sõnalt, kuid seal ei kõnelda mitte meie Emajõeest, waid Läti suurema jõe Daugawa, s. o. Wäinajõe kaewamisest („Ka Daugawa zehlusees“). Rahwalaul „Kus sa käisid, sokukene?“ on Läti rahwaluules karwa pealt seesama, mis meil („Kur tu nu bij, ahsites man?“), kuid lätlastel on laulmiseks teine wiis.

Rahwaluule
mõiste.

Nagu Kaarle Krohn seletab, wõiwad näituseks rahwalaulud ka alaliselt paigalpüsiwa rahwa hulgas ühest kohast teise rännata, nimelt noorte neidude ja noorikute suus, kes kõige suu-remad laulude loojad ja nende edasikandjad on.¹⁾ Teises külas pidul, kiigel käies ja kaugemale mehele minnes laulsiwad nad seal oma laulud ette ja pakkusiwad nõnda oma luulelikku küla-leiba. Sel teel rändawad muinasjutud ja laulud külast külasse, kihelkonnast kihelkonda, koguni ühelt maalt teise. Ja mis näol nad rändawad? Suuremalt hulgalt kaswades ja täienes, harwemine kahanedes. Üks laulik leiab ilusa mõtte ja loob sellest muinasjutu ehk laulu. Teise küla ehk kihelkonna neiu kuuleb seda, tarwitab omale aineks, lisab uut juure ja kan-nab oma naabritele ette, kes saadud ainet oma korda täien-dawad ja teistele edasi annawad. On edasikandjatel head luuleanded, siis on kõige wiimasel kõige täielisem töö. Nõnda on Soome „Kalevala“ eepose tähtsamad ained, nimelt loo-mise laul, wenepuu otsimine jne. Läänemaal sündinud, siit läbi Alutaguse Ingerimaale ja edasi Karjalasse ning Au-nuse ja Arhangeeli kubermangu Vuokkiniemi kihelkonnani rän-nanud. Nagu Franssila uurimised tõendawad, tekkis näituseks „Suure tamme laul“ wäikesest eepilisest-lüürilisest lauluke-sest, mida meheleminemise himuline neiu Läänemaa rannas luuletanud. See laul rändas läbi Harju- ja Wirumaa Ingeri-maale, kuna ta seal juures mitmesuguste teisendite ja lisan-duste läbi pikaks magiliseks luuletööks paisus.²⁾

Rahwaluule
sündimine.

Rahwaluule on nagu keelgi tähtis mälestusemärk rahwa kaugemast minewikust. Tema sündimine ulatab sellesse ajasse, „kus rahwas alles oma lapsepõlwes ilutses, kus tema waimujõud ja luulelend weel wälimiste meelte kammitsas ja looduse mõju all seisis, kus rahwa mõistus weel oma walitsewale seisukohale ei olnud jõudnud. Siis waatas rahwas weel loodusenähtuste peale lapse silmaga, siis lõi tema omale suurewiisiliste, sele-tamata loodusenähtuste tarwis taewalised waimud, siis kujutas ta omale kangelased, kes sümboli wiisil rahwaelu peategelased on.“³⁾ Palju muinasjutte seisawad lihtsate loodusenähtuste

¹⁾ Die Fundorte der epischen Gesänge des Kalevala. Finnisch-Ugrische Forschungen, Band IV, Heft 2. Wördle ka H. Neus, Ehstnische Volkslieder, Reval, 1850. Sissejuhatus.

²⁾ K. A. Franssila, Iso tammi liiteinen. 1900.

³⁾ Wördle T. Sander, Eesti kirjanduse ajalugu I. lhk. 8.

alusel: näituseks tehakse widewikust ehk hämarikust ilus neiu, koidust peiu, see on igawene mõrsjapaar. Kõue pilwed on koledad elukad, pikne oma wälgukiirtega on hiiglahärg, kes nende elukatega wõitleb, nad läbi puistab, et pilwed oma sisu, see on wihma, maha sadada lasewad ja sellest suur weekogu — Mustjärw sünnib. Põhjakonn, kes poole penikoorma pikkuste sammudega lõuna poole hüppab ja kõik elu häwitab, see on talw oma külma winge tuulega, tarretawa jääkatte ja lumega. Salomoni sõrmuse hiilgaw kiwi, mille abil põhjakonn maha lüüakse, on päike, kes talwe wõimuse kaotab jne.

Rahwaluule on rahwa muinasaja waimuwara ait, kuhu ta kõik oma waimusünnitused, mis kuidagi tähelepandawad, tulewatele põlvedele päranduseks kokku kogus. Sealt leiame esiwanemate rõõmu ja muret, wana usku ja wanu kombeid, lugusid rahwa käekäigust, üksikutest ajaloolistest sündmustest, tähtsamatest rahwaelu tegelastest, kõige enam aga elunähtuste kohta käiwaid tähelepanekuid, mis rahwas kõlblise elu õpetuseks wanasõnade näol kogus ja mida praegugi weel rohkel mõõdul rahwa seas tarwitatakse. Rahwaluule oli meie esiwanematel kooli ja kirjanduse asemel. Sellest õppisiwad nad mitmet tarkust ja teadmist, sellest saiwad nad õpetust usu ja kõlbluse asjus. „Muistsed meelemõlgutused, mis mõnikord ilusaid juhatusi ja õpetusi sisaldawad, saiwad laste südamele ja meelele tarwilikuks toiduks, lastele elupeegliks. Rahwalaulude mõistmist peetakse Petseri eestlaste keskel weel praegugi kõrgeks, rahwalaulude mõistmist peetakse kalliks kaasawaraks, mida mõrsja peigmehele ühes toob, sest rahwalauludes toob tema majasse wanemate tarkust, elurõõmu ja troosti.“¹⁾

Aga mitte üksnes esiwanematele ei olnud rahwaluule tähtis. Ka meie kohta on temal suur wäärtus. Kirjatöö karakteriseerib kirjanikku, rahwaluule awaldab rahwa mõtte- ja tundewiisi. Meie saame rahwaluulest sõnumeid esiwanemate keelest, elust ja olust, muistsest pidust ja põlwest. Praegu tuttawatest rahwalauludest on kõige wanemad, mille iga kindlaks on tehtud, XV. ehk XVI. aastasajast pärit. „Rahwalauludes ja juttudes waatame oma esiwanematele nagu suhu ja südamesse

Rahwaluule
sisu ja wäärtus.

¹⁾ K. Usstaw, Pihkwa eestlased. Tartus, 1908. Wõrdle ka: W. Buck, Petseri eestlased, lhk. 32 j.

ja saame neid palju paremini tundma, kui ükski ajaraamat seda oma sõnadega oleks teha võinud. Ennemuistised jutud ja wanad regiwersid on meie esiwanemate waimu ja südame peegel. Sellepärast ei purusta mõistlikud mehed neid mitte ära, waid panewad neid raami sisse ja sündsasse paika seisma, et kui kord tarwitab ja lugu kannab, neisse wadata.¹⁾ Iseäranis peame weel seda nimetama, et mitmed rahwaluule helmed meile ilutundelist lõbu pakuwad ja meile uute luuletööde loomiseks äratust ja juhatust annawad. Nii kaua kui rahwa luuletajad tähele ei pane, mis meil omapäralist olemas, jääwad nad wõõraste järeleaimajateks ega suuda algupäralist luulet luua, mis maailma kirjanduseloo poolt tähelepanemist teeniks. Nõnda on siis arusaadaw, miks teadusemehed nii suure hoolega ja karwapealsusega rahwaluulet püüawad üles kirjutada ning koguda.

Sisu poolest wõime rahwaluulet neljasse peaosasse ära jagada, nimelt: 1. Muinasjutud. 2. Eepilised rahwalaulud. 3. Rahwa lüürika. 4. Wanasõnad ja mõistatused. Iseäralistel põhjustel on rahwaluule eepilisest osast muinaskangelaste lood eraldatud ja nad iseseiswasse peatükki seatud.

A. Eesti muinasjutud.

Muinasjuttude üleüldine laad.

Muinasjutu
sündimine ja
olu.

Muinasjutud tekkisiwad suuremalt osalt sel ajal, kui rahwas waimliselt alles lapsepõlwes wiibis, kui ta silmaring teadmiste poolest kitsas, waim mõtlemise poolest wäeti ja käsi iseenese aitamiseks kohmetu oli. Ehk küll iseenda peremees, seisib muinasaja inimene tähtsal mõõdul ümbruse ja looduse ülewõimu all, tema kehalik ja waimlik elu keerles sel ajal hoopis kitsastes piirides, ta pidi ühtelugu tõsiste ja wäljamõeldud waenlaste eest hirmu tundma. Täielist wabadust maitse looduselaps üksnes mõttekujutuses. Et wastupanemata loodusewägede wõimu alt ja igapäiste elumurede rõhumisest peaseda, lõi ta endale mõttekujutuses uue kuldse kodu, ime-

¹⁾ J. Hurt, Mis lugu rahwa mälestustest pidada? Eesti Postimees, 1871, nr. 26.

maa, kus ta täieste peremees wõis olla. Imelikud ilmutused, arusaamata nähtused sünniwad siin igal sammul. Ühest ainsast weetilgast tekkib siin äkki suur järw, liewaterakesest saab suur mägi, mis niisama ruttu kaduda wõiwad, nagu nad tõusnud. Siin aitawad isetegewad tööriistad, kuldseid pildad, soowisid täitwad kotikesed, nägemataks tegewad kaabud ja muud teised imelikud abinõud temale kõiki takistusi nagu mängides ära wõita. Nagu mängiw laps kepi seljas seistes oma meelest tuhatnelja üle mägede ja orgude ajab, nagu kunstniku waim aadete wallas wabalt uusi olusid ja kujusid loob, nõnda tungib looduseinimine oma mõttekujutuses elutõsiduse surwe alt imede maale, leiab siin hoopis uue elu ja olu eest, ja mis tema seal näeb, tunneb ja ära elab, seda püüab tema ilmutada, nimelt lihtkõnes kaunil keelel jutustada. Nii arendatakse mõttekujutuse pildid ühtlasteks korraldatud lugudeks.

Ehk küll muinasjutt oma olulikkudes osades peaaesjalikult mõttekujutuse sünnitus on, sisaldab ta ometi ühtlasi hulga tõepõhjal seiswaid aineid, nimelt jutustaja enese ja nende olude kohta, mille keskel ta elab. Ta awaldab ilma teadmata ja tahtmata piltisid jutustaja mõtetest, tunnetest, elunähtustest ja püüetest. Muinasjutt toob rahwas meile sõnumeid oma üldisest elukorrast, haridusejärjest ja oma karakterist. Nõnda on siis muinasjutud tähtsaks hallikaks, millest rahwa minewikku, iseäranis selle tumedat eelajaloolist järku, wõime tundma õppida.

Suur hulk muinasjuttusid ei ole oma sisu poolest mitte algupäralised, waid sagedaste on jutuwained teistelt rahwastelt laenatud. Isegi suurteil rahwastel ei ole palju algupäraliseid juttusid, kuidas peaksiwad siis eestlased, kes oma haridusejärje poolest neist madalamal seisiwad, selles asjas erandiks olema. Hea osa muinasjuttusid, mis haritud rahwaste keskel liikumas, tuleb ainete poolest Europa, Aasia ja Afrika rahwaste ühiseks waranduseks pidada. Nagu koduta loomad, ütleb Kreutzwald, rändawad muinasjutud ühest kohast teise ja kujunewad seal juures oma wälimuse poolest selle rahwa kommete ja wiiside järele, kelle suhu nad sattunud. Wähem kui muud rahwaluule tooded kannawad nad rahwuse laadi. Ehk küll õiguse pärast maailma-kodanikud, wõiwad nad siiski igal maal ja iga rahwa seas isesuguse kuju omandada ja kodu-

Muinasjutu
tähtsus.

seks saada. Nagu Eisen¹⁾ seletab, tunnawad kõik Europa rahwad näit. juttu „Imesõrmusest“, ka Aasias liigub ta indulaste, siirialaste, arablaste ning jaapanlaste keskel, ja isegi Afrika neegritel pole ta tundmata. Meie juure on muinasjutud mitmelt poolt sisse rännanud. Eiseni arwamiste järele olewat siin kahte peawoolu märgata. Idawool toonud meile slaawlaste, länewool germanlaste kaudu jutuaineid, mis need rahwad ise kaugemalt saanud. Peale selle on põhja- ja lõunaabritelt, soomlastelt ühelt poolt ja leedulastelt ning lätlastelt teiselt poolt jutuaineid laenatud. Nende ainete omandamist edendas läbikäimine wõõraste maadega, kauplemine, sõjakäigud ja muud kokkupuutumised. Ehk meie muinasjuttudes küll palju wõõraid, üleüldiseid põhjusjooi leidub, on loow rahwa waim neile nii isewiisilise, rahwuslise kuue selga tõmmanud, et neid enam ei wõi wõõraste rahwaste waimusunnitusteks pidada.

Muinasjuttude jaotus.

Eesti rahvaluules on muinasjuttude wald laialine ja rikas. Meie wõime siin ainult lühikest aega nende juures wiibida ja tähtsamaid ning luulelisemaid osatada. Hõlpsamaks ülewaaateks jagame nad sisu poolest üksikuteks jutusalkadeks. Iga salk nende hulgast teeb ühe ja sellesama ainega tegemist ja awaldab iseäralisi ühiseid tundemärkisid. Tähtsamad jutusalgad on: 1. Elajajutud. 2. Müütilised jutud. 3. Waimujutud, nimelt lood maja-, metsa-, wete- ja soohaldiatest ja surnute hingedest. 4. Moondamise jutud. 5. Wanapagana jutud. 6. Olulised ja ajaloolised jutud.

Elajajutud.

Elajajuttudeks nimetame neid luulelugusid, mille tegelaste hulgast kas üks wõi kõik loomad on. Siia ei loeta neid juttusid, milles inimene looma näol, ehk jälle elajas inimese kujul tegelasena ette astub.²⁾ Elajajuttusid wõime kõige wanemateks rahvaluule sünnitusteks pidada, sest nendest ilmutab end see ajajärk rahwa elust, mil inimene oma ümbruses asuwal loomariigil samasuguse elu ja iseloomu arwas olewat, kui inimesel eneselgi. Elajajuttudes tegelastena ilmutatel elajatel ei ole peale meelemõistuse ja kõneanni midagi

¹⁾ Talupoisid kuningate wäimeesteks, sissejuhatawad seletused.

²⁾ Kaarle Krohn, Eläinsadut, Suomi III, 1, lhk. 42.

muinasjutulist. Selle aja waimusünnitused on peaaegselt tähelepanemise wili, kuna kujutuse wõim ja mõtlemise töö enam vähem puuduwad. Kõige wanemad ja algupärasemad elajajutud kujutawad ainult elajate tegusid ja toimetusi, alles hiljemal ajal on neist õpetlikud jutud, allegoriad, satirid wälja arenenud, milles piltlikult inimeste wigasid ja puudusi meile püütakse silmade ette seada. Niisugused kunstlikud sünnitused jääwad tõsistest elajajuttudest oma luulelise wäär-tuse poolest kaugele taha.¹⁾

Eestlaste suus liikuwate elajajuttude arw, mis tänini trügis ilmunud, ei ole wäike. Nende seas leidub hulk seesuguseid, mis peaaegu terwes Europas, Arabias ja Afrika neegrite keskel tuttawad on, näituseks: kalapüüdmine jää-august sabaga. See rahwuswaheline elajalugu ilmub lugemata teisendites, kuid tema põhjusjoonteks jääwad suuremalt osalt ikka hännaga kalapüüdmine ja hännast ilmajäämine, lastagu seda kas karu, hunti wõi hüünet läbi teha. Kõige tähtsamad ja luulelikumad elajajutud on need, milles ülemad elajad, nagu: rebane, karu, hunt, lammas jne. tegelastena lastakse ette astuda. Enamaste ilmuwad jutus kaks wastast, kes üksteisega wõitlewad. Rebane, kes nõrk loom, esitab enamaste suurt waimuosawust, kawalust, tighedust, kahekeelsust, kahju-rõõmu, pilkamisehimu ja omakasu püüdmist rumalate keskel. Tema wastane hunt on küll palju tugewam, kuid muinasjutt teeb ta ahneks, rumalaks, kelle keheline wõim alati rebase waimuosawusele peab alla jääma.²⁾ Nii ilmub elajajuttudes enamaste kahewõitlus waimujõu ja waimukehwuse wahel, kus juures waimuosawus alati wõidab. Kuid see siht, mis siin ilmub, ei ole mitte, nagu tihti kunstluules näha, jutu sünnitaja, waid ilmub siin kui järeldamine, waatlemine jutu loomuliku wiljana. — Karu on muinasjutt osalt weel rumalam kui hunt, peale selle weel kohmetu ja arg.³⁾ Niisamuti lastakse ka lammast waimukehwust kehastada.⁴⁾ Mõnes teises elajaloos etendawad kawala rebase osa harakas, karu ja

¹⁾ Jõgewer, Eesti muinasjutud, Eesti Kirjandus III. a. nr. 4.

²⁾ Karu, hunt ja rebane. Rosenplänter, Beiträge VIII, lhk. 120. — Rebane ja hunt. O. Kallas, 80 Lutsi maarahwa muinasjuttu, lhk. 194.

³⁾ Mees ja karu jagawad põllusaaki. M. J. Eisen, Rahwaraamat II, lhk. 106.

⁴⁾ Jänes ja lambad. Eisen, Rahwaraamat IV, lhk. 22.

ööpik, kuna wares, wash-uss ja teised rumala hundi asemele on astunud.¹⁾

Hiljemal ajal tekkinud elajalugudesse leiame katoliku-usu aineid põimitud olewat, millest järeldada võime, et ristiusu aeg muinasjuttude peale mõju awaldas²⁾.

Müütilised jutud.

Müütilised jutud pajatawad lugusid jumalate ja kangelaste elust ja tegudest. Uuemates rahvaluule korjandustes müütilisi juttusid küll ei leidu. Mis meil neist olemas, nagu: „Loomine“, „Emajõe sündimine“, „Koit ja Hämarik“, „Endlajärw ja Juta“ jne. on wanemal ajal Fählmanni poolt Saksa keeles üles tähendatud,³⁾ kes õpetatud maailma Eesti rahvaluule rikkusega ja iluga tahtis tutvustada. Awaldatud luulepärlid wõeti umbusaldusega ja kadedusega wastu. Ei tahetud sugugi uskuda, et Eesti rahwal nii tähtsat waimu-wara, nii kõrget ja kaunist luulelendu wõiks olla ja peeti Fählmanni ülestähendusi tema oma waimusünnituseks. Kuid mitmed neist lugudest, nagu „Koit ja Hämarik“ on ka teiste korjajate kõrwu puutunud ja teisendites üles kirjutatud. M. Weske tõendas kahe teisendi waral, mis ta Rakwere kihelkonnast üles kirjutanud, et Fählmann „Koidu ja Hämariku“ lugu mitte pole ise välja mõtelnud, waid et see kui põline omandus weel hiljuti rahwa suus liikus. Kahtlemata usutaw on see „Koidu ja Hämariku“ teisend, mis saarlaste suust üles kirjutatud.⁴⁾ Wististe on lugu nii, et Fählmann meie tuttawate müütiliste juttude aineid küll rahwasuust kuulis, kuid neid ise täiendas ja kaunistas ja seesuguseid mõtteid sisse segas, mis rahwale wõõrad on. Fählmanni ülestähendustel puudub teaduslik wäärtus, sest et neid mitte kõikumata tõenduse materjaliks ei saa tarwitada, kuid oma sisu poolest kuuluwad nad siiski Eesti rahvaluule hulka. Pealegi on nad Eesti luule ja waimuelu peale üleüldse nii-

¹⁾ Wares teeb taari, E. K. S. aastaraamat 1889, lhk. 18. Wares ja konn, Beiträge VIII, lhk. 129.

²⁾ Waderiks käimine. Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 31. Loomad pattusid parandamas. O. Kallas, 80 Lutsi maar. muinasjuttu, lhk. 196.

³⁾ Verhandlungen der gel. estn. Gesellschaft, I, 1 lhk. 38—48, I, 3 lhk. 84—87 II, 4 lhk. 72—76. Eesti keeles: Dr. Fählmanni kirjad, lhk. 9—34.

⁴⁾ Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889, lhk. 25.

suurt mõju awaldanud, et neist kirjanduseloos wõimata on mööda peaseda. Põhjaliku seletuse nende lugude sisu ja tähenduse kohta on L. Raudkepp¹⁾ kirjutanud, kelle tööd osalt siin ka tarwitatud.

Kõige silmapaistwam Fählmanni müütos on „Loomine“, Loomine. milles terve rida jumalaid ette astub. Selle muinasloo alusele rajatud mütologiat ei peeta enam rahwapäraliseks, sest et rahwasuu praegu mõnda neist jumalatest, näit. Wanemuist ja Ilmarist nime pidi ei tunne, ega nende tegudest midagi ei mälesta. Selle wastu on Wanaisa ehk Taara ja Lemming rahwale tuttawad. Arwatawaste on Wanemuise ja Ilmarise nimed, mis Fählmann rahwasuust ütleb kuulnud olewat, Soomest kirjalist teed meie juure jõudnud.

„Wanaisa elas kõrges taewas, tema katuse all säras kaunis päike“. Lihtsalt, ilma et keerulisi, tumedaid mõtteid maailma esimese alguse kohta oleks awaldatud, hakkab see muinaslugu peale. Eestlane lahutas maad taewast. Taewas elab kõrgem jumalik waim, maa on inimese eluase. Wanaisa ehk Taara on üleilmiline, kõrgem kui inimesed. Greeklaste jumalad elasiwad Olümpose mäel, inimestele lähemal, neil oli ka rohkem inimlikka omadusi. Taewas säras kaunis päike, eluhallikas. Päike oli esimene wahend, ollusline kaasaitaja maailma loomise juures. Wanaisa on Kalewid loonud. Wanaisa tahtis enda ümber isiklikku elu näha, milles tema waimu wõim walitseks, milles tema tegewus korduks, milles wabahtlik tegewus ilmuda wõiks. Kui Kalewid oma waba tahtmist mööda maailma ilustasiwad, siis ütles Wanaisa: „Nii on õige, mu lapsed. Teie asi on maailma iluga ehtida.“ Missugune kena, kõrge mõte wabast eluedust! Toorele tombule oli wärske eluidu sisse pandud, Kalewid pidiwad nüüd elu ja ilu oma tahtmise järele nähtawale tooma.

Wanemuine oli laulukangelane ja Wanaisa tark nõuandja, seega rohkem jumaluse lähedal, kui teised, Ilmarine — kunstide kangelane, tugewuse kandja, elas rohkem taewalaotuses, ilmas, tuuleõhus, seega maa ligidal. Lämmeküne oli rõõmukangelane, tema eluase oli maa, kus uus, noor elu oma esimeses jõu- ja rõõmutujus lehwis ja liikus. Wanemuine oli wana, Ilmarine keskealine, Lämmeküne noor. Missugune

¹⁾ Eesti luulewara. Postimees 1902, nr. 248—250, 1903 nr. 116—152.

korrapäraline, ühest keskpaigast ringkujuliselt ennast maa peale laotaw, kontsentriline olemine ja elu! Eesti rahwa jumal pole mitte wägew sõjajumal, nagu sakslaste Wodan, ei ka jahijumal, nagu indianlaste juures, ei ka seesugune kartust äratav müristaja, nagu greeklaste Zeus. Eesti Taara on tarkusejumal, kes luulest ja laulust, waimlise ja kehalise töö osawusest suurt lugu pidas. Inimene luuakse nõrk, taewalised Kalewid tehku nendega sõprust, et sel teel kangem sugu sigiks. Headus olgu maapealse elu põhjus, seepärast peab hõeluski headusele järele andma ja oma inetusega inimest enesest eemale tõukama. Müütos awaldab selget ja puhast waadet elu ja looduse sündimise peale. Elu hallikas on tark Wanaisa kõrges taewas, taewast laotab ennast elu laiali maa piirideni. Wanaisa armastab waba eluedenemist, tunneb rõõmu maa elust ja ilust. Maapealset elu kaunistab kõige ilusamini ja wägewamini laul ja luule. Inimene, maapealne walitseja, toetagu Wanaisa tegewust ja wõidelgu hõeluse wastu.

Emajõe
sündimine.

Eespool seletatud ilmawaadet täiendab veel „Emajõe sündimise“ lugu, mis juba rahwa seas laiemalt tuttaw on. Inimene oli alamal haridusejärjel oma ilmawaate poolest läbi ja läbi subjektiiviline, ikka enese peale ja enese üle mõtlew. Nagu laps tihti arwab, et iga meeldiw asi tema päralt peab olema, et igaüks tema tahtmist peab tegema, et tema isik tema ümber olewa elu keskpaik on, — nii arwasiwad ka wanad rahwad oma lapse-eas, et inimene kõige maapealse elu keskpaik on. See waade põhjenes ühelt poolt inimese iseteadwuse alusel, mis teda tema kõrgema mõistusega ja selgehäälelise keelega juba wanal hallil ajal üle kõige looduse tõstis. Teiselt poolt juurdub seesugune waade endise inimese kitsas waimu- ja mõttepiiris: ta ei saanud loodusenähtuste põhjusest aru, ei otsinud neid põhjusi õieti, wõrdles nähtusi iseenesega. Seda wana ilmawaadet tuletab ka „Emajõe sündimise“ lugu meele. Inimest enne Emajõe kaewamist maa peal ei elanud. Et tema loomade hulka wõiks elama asuda, seks kaewetakse tema elukohaks ise jõgi, Emajõgi, kantakse mulda suureks künkaks kokku, hoolitsetakse selle eest, et tuul, paha ilm ega päikese palawus inimesele liiga ei teeks. Seks paneb Wanaisa hulga elajaid tööle. See sünnib kõik inimese kasuks, tema pärast.

Kui jõesäng walmis sai, walas Wanaisa kuldkaustid wee sisse ja tegi ta oma hingeõhuga elawaks. Wanaisa hingas oma eluõhust ühe jao wee sisse. Kas wõib weel kenamalt wee jõust ja mõjust looduses rääkida! Wett on igalpool olemas, olgugi mõnes kohas vähemas kogus ja ärawarjatud olekus. Wesi mõjub selle ehk teise maa kliimasse wäga ja aitab palju seks kaasa, et inimene oma ihu- ja waimutööd hea tagajärjega wõib teha. Ei ole ime, et Greeka mõttetark Thales wee sees kõige elu edu ja alguse arwas olewat ja meie loodusearstid wett suuremaks toherdamise abinõuks kiidawad. Ka usulik külg tõstab seda tähtsust, mis weel on. Wanad eestlased arwasiwad, et jumal oma jõu ja abi mitmesuguste loodusenähtuste sisse on ära peitnud, et maa peal asju ja ollusi olemas, mis inimese ja jumala wahel wahendiks on, et jumalik wõim inimese ligidal ja käepärases naabruses oleks. Nõnda kirjeldab müütos Emajõe sündimisest meile seda Wanaisa tegewust maa peal, milles ta oma hoolitsewat, isalikku meelt, sihikindlat kõlbluse toetamist ja oma iseduse lähenemist maapealse elu poole näitab.

„Emajõe kaewamisega“ seisab „Keelte keetmise“ lugu sihi poolest lähidas ühenduses. Mõlemate põhjusemõte on iseenese ülendamine. „Keelte keetmise“ lugu näitab, et eestlane wäga wõib iseennast täis olla, oma häid omadusi, oma keelt ülistada ja teisi rahwaid halwaks pidada.

„Koit ja Hämarik“, „Juta ja Endel“ ja „Widewik ja Kuu“ on kolm rahwaluule pärlit, mille sarnaseid wähe leida. Kõiges kolmes müütoses on armastus põhjusteemaks: nad annawad rahwa sügawast luulest ja iluarmastawast tunde- rikkast südamest kõige parema tunnistuse. „Koidus ja Hämarikus“ kujutab rahwas lühikest suweööd, milles eha ja koit kokku puutuwad. Hämariku piiga wõtab iga õhtu kustuwa päikese wastu ja annab ta hommikul nooremehe Koidu kätte, kes ta jälle põlema süütab. Wanaisa tahab noorte inimeste truud kohusetäitmist seega tasuda, et neid töötab meheks ja naiseks kokku panna, kuid armastajad paluwad luba igaweste peiuks ja mõrsjaks jääda. „Endel ja Juta“ on kurb armastuselugu. Wanemuise nāgus kasu- tütar Juta elas Endlajärwe kaldal. Järw oli Juta päralt, tema kaitse all seisiwad järwe kalad ja kallastel elutsewad linnud. Alt orust kuulduw mäe otsa Juta laul, tema armastuse

Keelte keet-
mine.

Koit ja Hä-
marik.

Endel ja
Juta.

Widewik ja
Kuu.

kurtmine, sest Juta peig, Endel, Ilmarise poeg, uppus järwe ära. Leinawale neiuale tegi Ilmarine imeliku liniku, mille läbi waadates õnnelikku minewikku wõib meele tuletada ja seda nagu uueste weel kord läbi elada. Juta oma imeliku linikuga tähendab seda mõju, mis luule inimese peale awaldab.

„Widewiku ja Kuu“ loos jõuawad armastajad õnnelikult sihile. Wanaisa tütar Widewik tuleb õhtul kahe härjaga põllult kündmast ja wiib enne kojuminekut loomad jõe le jooma. Kumer Kuu taewa serwas walgustab maad, tema särawad, hõbekarwa jooned maaliwad imeilusa neiu kuu wee pinnale. Seda nähes süttib noore Kuu süda armastuses Widewiku wastu põlema. Ta unustab oma öösised ameti- kohused ära, libiseb taewast alla jõe lainetesse, et seal neiu kujuga ühineda, jõe weest Widewikule silmi waadata ja sala- sõnadega temale armastust awaldada. Pilkane pimedus katab nüüd maad. Üks härg läheb waheajal oma pead metsa rohtu sööma. Seda juhtumist tarwitab halliwatimees hunt ja murrab härja ära. Küll manitseb öitselind:

„Öö pikk, öö pikk,
Laisk, laisk, tüdruk, tüdruk,
Küüt, Must, Küüt, Must,
Waole, waole!

Too piits, too piits, tsäh, tsäh, tsäh!“

kuid Widewik ja Kuu ei pane ööpiku hüüdmist tähele, nende silmad näewad üksnes armu ilu ja elu. Kui Widewik wiimaks armu õnnest ärkab, näeb ta hundi kuritegu ja hakkab ärdaste kaebama. Tema nuttu kuuleb Wanaisa ja tuleb hundi kuritegu karistama. Ta tõstab härja ühes handiga üles taewasse ja rakendab nad tähewankri ette. Kuu ja Widewiku kihlab ta abielupaariks. Widewik peab selle järele waatama, et Kuu õigel ajal oma teele läheb maailma wal- gustama ja et teistkorda enam pilkane pimedus maad ei kataks.

Waimude jutud.

Eesti mui-
nasusk.

Waimude jutud kõnelewad nägemata waimude elust ja tegewusest. Soome sugu rahwaste kõige wanem usk oli surnud hingede kumardamine. See põhjenes arwamise peal, et hing suremata on. Nimelt arwati, et hing pärast inimese surma tarretanud surnukehas edasi elab ja kõike seda tarwi- tab, mis inimesel maapealses elus ära kulunud, peawarju,

riiet ja toitu. Sellepärast kanti surnukeha eest suurt hoolt, pesti puhtaks, seati korralikult riidesse, pandi temale hauataguse elu jaoks toitu, tööriistu jne. hauda kaasa. Suri mõni lugupeetud ja austatud perekonna pea ehk uku ära, siis rawitseti tema surnukeha seda suurema hoolega ja lasti temale iseäralisel määral lugupidamist ning austust osaks saada. Lugupeetud surnud tõusiwad kõrgemateks olewusteks, kes aunime uku kandsiwad. Austatawaid ukusid oli eslotsa palju, kuna wiimati müristamise-jumal selle nime endale päriseks omandas. Peale Uku on tal weel teisi nime-tusi, nagu Wanaisa, Taewataat, Äike, Kõu, Piker jne. Tema tegewusest kõneldakse: „Pilwetaat kogub pilwed kokku ja ajab nad üles“; „Kõu hüüab, kärgib“; „Piker saadab tuliseid noolesid“; „Äikese wihtmukesel tuleb õnnistus alla“. Wiimaks kannab seesama ülijumal weel nime Taara, mis mõnes Soome-Ugri keeles taewast, teistes müristamist ja müristamise-jumalat tähendab.

Paika, kuhu surnud maa alla läksiwad, nimetati Manalaks ehk Tuonelaks ja selle elanikka manalasteks, kes rõõmuta warjuelu elasiwad. Selle surmariigi walitseja oli Mana ehk Tuoni, ilma armuta ja leppimata jumal. Tema ei andnud oma saaki kunagi tagasi. Eesti muinasusku tuleb animismuseks ehk spiritualismuseks, s. o. hingede ehk waimude usuks nimetada. Meie esiwanemad ei kumardanud mitte looduse wägesid ja loodud asju endid, waid nemad otsisiwad looduse wägede ja loodud asjade tagant hinge, waimu, haldiat, kes neis asus ja neid warjas.¹⁾ Haldias, Soome haltia, tähendas kaitsewaimu (*genius tutelar*). Wanade eestlaste arwamise järele kubises terve loodus täis waimusid. Igal asjal looduses oli oma kaitsewaim, oma haldias. See haldias oli kas puu, kiwi wõi weekogu loonud ja kandis oma loodud asja eest hoolt. Ometi ei olnud haldias mitte selle asja külge köidetud, mis ta loonud, waid ta wõis takistamata ühest kohast teise liikuda. Inimestele ilmudes wõisiwad nad enestele mõnesuguse kuju walida. Kord awaldab haldias ennast suure heinakuhja, kord põialpoisi wõi jälle hiiglase näol, wahest wõtab ta endale ka looma, põdra wõi mets-härja kuju. Mõnikord rändab haldias inimese kõrwal, ilma

¹⁾ W. Reiman, Eesti muinasusk. E. Ü. S. album V, lhk. 83 j.

et teda tähele pandaks. Inimene kuuleb küll tema häält, aga silma ei paista midagi; ainult haldia tegudest võib tema jälgesid ära tunda.¹⁾ Meie esiwanemad ei pidanud haldiaid mitte jumalateks, waid waimudeks. Need waimud pidasiwad eluaset kas majas, õues, metsas wees, laewas ehk mujal. Sedamööda, kus keegi waim asub, nimetatakse teda kodu-, õue-, metsa-, wesi-, soohaldiaks, maa-aluseks, raha-
 augu waimuks jne. Elukoha järele on haldia loomus mitmesugune. Mõned haldiaid on kurjad, teised lahked waimud. Haldia ja jumala wahel on see wahe, mis üksiku asja ja üldsuse wahel. Wesihaldias näit. on mõne üksiku wee kaitseja ehk ka üksiku wee elanik, Wete-ema on aga wete walitseja.

Koduhaldiaid.

Koduhaldiate, majawarjajate ehk hoonehoidjate asupaigaks on elumajad, rehed, saunad jne. Seal teewad nad tihti suurt kolinat ja mürinat, mis seda peab tähendama, et keegi majas ära sureb. Koduhaldiaid austatakse ja kardetakse, aga neid ei armastata, sest et nad harwa inimestele head teewad. Enamaste heidawad nemad majarahwaga nalja, kuid kes neid seal juures segab, selle peale saawad nemad kurjaks. Mitmed lood koduhaldiatest on Kunder üles kirjutatud.²⁾ Kord nähtud koduhaldiaid hallide sikkude näol rehes haampalkide peal. Kui neid seal hirmutama hakatud, wisatud laudilt wartasid rehelistele kaela. Kui mõisa opmann kord rehe lae peale läinud salaja luurima, kas rehelised hooliga tööd teewad, siis wisanud haldiaid tema ülewalt alla reheliste sekka. Koduhaldiaid oli pidu ajal waja söökide ja jookidega meelitada.³⁾ Õlut juues pidi wahtu majawarjajale, kauni õnne kandjale maha walatama. Sellest pruugist on iseäranis saarlased pulmapidudel kinni pidanud.⁴⁾

Mets- ja wesihaldiaid.

Kõige arwurikkamad ja ilusamad on need waimude jutud, milles metsa- ja wesihaldiaid tegelastena ette astuwad. Need lähewad teistest Eesti muinaslugudest, milles harilikult tondiline hämarus ja kurwameelsus silma paistab, elurõõmsuse poolest lahku, mille poolest muidu greeklaste päikesepaistelised muinasjutud tuttawad on.⁵⁾ Eesti metsa- ja wetewalla

¹⁾ Wördle: M. J. Eisen, Haldijad. E. Ü. S. album III, lhk. 83 j. e.

²⁾ Halliad ja mardused. Eesti muinasjutud, lhk. 145 j.

³⁾ Kreutzwald, Boecler, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, lhk. 39.

⁴⁾ Holzmayer, Osiliana, lhk. 21—22.

⁵⁾ J. Jõgewer, Eesti muinasjutud. Eesti Kirjandus III. a., lhk. 289.

muinaslugudest leiame hulga kujusid, mis mehisusest, iludusest ja õrnusest tunnistust annavad. Iseäranis õpime metsalugudest metshaldiat kui түseda loomuga ja mehise meelega metsawaimu tundma. Tema eluase on mets. Wahest ilmub tema kui wanataat, kel suur kasetohust kübar peas ja walge puusambla sarnane habe suus. Siis kutsutakse teda metsawanaks.¹⁾ Kes metsa ja metsaelanikka armastab ning hoiab, sellele teeb metsawana head, kuid metsawargaid, küttisid ja metsas wandujaid poisikesi käib tema mitmel wiisil hirmutam. Puuwarga hobuse suu kõrwast hakkab ta pika wanamehe näol kinni ja juhatab hobust oma tahtmise järele. Kes pühapäewal lindusid ajab ehk puid raiub, neid katsub metshaldias eksiteele saata. Kui kütt metsloomade ehk linnu häält järele teeb, siis wastab metshaldias loomade wiisil ja meelitat küti jahiloomadest eemale. Seesugusel korral kannab ta kõwersilma nime. Kui neid puid raiutakse, mis metshaldiale iseäranis armsad on, siis teeb ta puuraiuja silmad segaseks, nii et wiimne puu asemel kiwile ehk kännule pihta taob. Wahest kukub puuraiujal metshaldia kiusul kirwes warre otsast maha. Niikaua kui puuraiuja kirwest kohendab, kaswab puul raiutud koht uueste kinni. On ka seda ette tulnud, et metshaldias inimese enesega maadlema kutsus. Enamaste käib ta jõud inimese omast üle, ainult targad saawad haldia üle wõimust. Ausatele neidudele wõib juhtuda, et metshaldiad neile kosja tulewad. Kes wastu panewad, neid wiiakse wägise metshaldiale naiseks. Seesugusest abielust lapsed wõiwad kui inimesed maailma elama minna, aga nad käiwad teistest surelikkudest kaugelt ette. Näituseks kostab nende hää l seitsme wersta taha.

Metshaldiate hulgast on mitmed, nagu Kasewaim, Tamme-waim jne. nime pidi tuttawad. Tammewaim kingib puuraiujale, kes tema kaitse all olewale tammele kirwega läheneb, kuldwitsakese, et mees tamme raiumata jäta. Haldias töötab kõik täita, mis mees iganes soowib. Mees tõuseb antud kuldwitsakese abil mõisnikuks, kuberneriks ja wiimaks keisrikski, aga kui ta täitmata meelel jumalaks tahab saada, siis jääb ta kuldwitsast ilma ja ta ise muudetakse karuks.²⁾

¹⁾ M. J. Eisen, Metsawanad, Rahwaraamat I, lhk. 75 j.

²⁾ Eisen, Rahwaraamat V, lhk. 72.

Murueide
tütred.

Iseäraline metshaldiate liik, Eesti waimude-ilma sära ja uhkus, on õrnad ja lustilised murueide tütred. Terwe kari kaunid tütreid ehib metsataadi ja murueide kodu. Neid murueide tütreid sai üks noormees näha, kes targa õpetust mööda kolmel neljapäewa õhtul järgeste kolme risti hallikal käis hallika weega silmi pesemas.¹⁾ Kui ta siis kuuwalgel ööl hallika lähedusesse waritsema jäi, tõttas salk noori neidusid kahinal ja sahinal ligidal olewale laialdasele murule. Neil oliwad lumiwalged riided seljas ja üks ikka kaunim kui teine. Hallika ligidal jäiwad nad seisatama, tegiwad ringi ja algasiwad heljutantsu, kus juures nende jalad nähtawaste sugugi maa külge ei puutunud. Noormees soowis enesele sada paari silmi, et seda ilu ja kaunidust paremini näha. Wiimaks tuli temale igatsus südamesse ühte neist piigadest kinni tabada ja enesele kaasaks koju wiia. Kui neiurong korra jälle ringtantsul üsna tema peidupaiga juure tuli, tormas noormees nagu kuul neidude hulka. Ta sai ka kõige ilusama neist kätte, kuna teised walju kiljatusega nagu tina tuhka ära kadusiwad. Noormees wõttis kauni muruneiu sülle ja wiis ta koju. Poolteed wäewõimuga, poolteed meelituste ja maiusepalade waral jõudis noormees rööwitud metsapiigat niikaugele rahustada, et see uute oludega leewis ja nooremehele kaasaks heitis. Küll käis murueit ööseti tütart meelitamas, et see mururiiki põgeneks, seal igaweses nooruses ja õnnes edasi elaks, kuid tütar jäi siiski wananewate põrmupõliste hulka, sest et ta tundis, et elu ilma armastuseta midagi wäärt ei ole. Murult toodud abikaasa elas nooremehega väga õnnelikku elu. Selles jutus näeme, kuidas metsawaimud inimestega sõbrustawad, kuidas muruneid sureliku mehega abielusse astub. Kuid muinasjutt peab ka seda wõimalikuks, et surelikud mururiiki peasewad, waimudega läbikäimist peawad, et metsawaimud inimeste eest, nimelt laste eest, hoolitsewad. See sugune sisu on näituseks juttudel „Tontla mets“ ja „Udu-mäe kuningas“.²⁾

Wetewai-
mud.

Ka wetes on Eesti muinasjutulisel waimuriigil hulk koda-kondseid, kes toredates weealustes lossides elawad. Wete-woode kuningas on Ahti, tema kõrwal ilmub Wete-ema. Peale

¹⁾ Eisen, Rahwaraamat I, lhk. 84.

²⁾ Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistessed jutud, lhk. 16 j. ja 47 j.

nende on igal järwel, jõel, hallikal ja ka igal kaewul weel oma iseäralik weewaim ehk haldias. Need on Wete-ema tütre, wesi- ehk mereneitsid. Wete-ema ja wesineitsid ehk weehaldiad näikse hea südamega waimud olewat. Wete-ema kingib kord waesele tütarlapsele, kes järwe kaldal oma waimaidsid taga nutab, suure waranduse.¹⁾ Kui mereneitsi kord isa käsu peale peab laineid kohutama, s. o. merewee mäsama ajama, siis hakkab ta kaastundmuses meremeeste wastu, kes nüüd hukka peawad saama, haledaste nutma. Peale mere kohutamise on mereneitsite kohus ka weel mere karja hoida. Oma karja lasewad nad wahest kuiwale maale sööma. Juhtub siin karjale õnnetus, siis lähewad mereneitsid nuttes merde tagasi. Muidu wõtawad Wete-ema tütreid inimeste saatusest heameelega osa. Üks neist on hiidlastele merele juua toonud. Sarnaseid lahkeid mereneitsid on surelikud noored mehed ka naiseks kosinud.²⁾ Tuleb sedagi ette, et weeneitsi ise surelikkude hulgast omale peiu välja walib, kuid seesuguse waimudeilmast pärit olewa naise peale jääb eluks ajaks mõni saladusekate. Ja kui mees uudishimu wõi mõne muu põhjuse pärast seda saladust püüab kätte saada, siis jääb ta oma kaasast ilma ja lõpetab õnnetuses oma elupäewad.³⁾

Umbes seesugune oli Eesti weehaldia esialgne kuju. Kui eestlased germanlastega, nimelt rootslastega ja sakslastega kokku puutusiwad, õppisiwad nad nende näkki tundma ja wõtsiwad selle warsti omaks. Ainult neis paikades, kus Soome mõju rohkem tunda, näit. Soome lahe rannal, jäi endine lahke weehaldias rahwa meele, mujal unustati ta ära, ehk ta muutus Skandinawia ja Saksa mõju all tigeidaks näkineitsiks. See ilmub walges riides, toredas ehtes ja uhkes olemises. Sage-daste istub kullajuukseline näkineiu wee ääres kiwi peal, laulab ehk mängib kannelt, soeb kuldammiga oma kaunid juukseid.⁴⁾ Mõnikord nähakse teda ka alasti, iseäranis suplemise ajal. Mitte ainult tema laul ei meelita kuuljad weepõhja, waid näkineitsid püüawad ka weel muidu inimestele paha teha, neid ära uputada. Aga enne uppumist ilmuwad nad surma

¹⁾ J. Kõrw, Wete ema heategu, Eesti rahwa muistejutud jne., lhk. 47 j.

²⁾ Merest leitud neiu, Eisen, Näki raamat, lhk. 57.

³⁾ Näki neitsi, Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistesed jutud, lhk. 132.

⁴⁾ Kuld kamm, Eisen, Näki raamat, lhk. 49. Lausa nähtud näkineiu, J. Kõrw, Eesti rahwa muistejutud, lhk. 44.

ette kuulutama. Kord nähtud ühel õhtul, et ilus tüdruk ratsa mööda järwepinda sõitnud. Warsti pärast seda uppunud keegi linna noormees järwe ära. Mõnes kohas nõuawad näkineid enestele määratud aja järele ohwrid.

Weel palju tigatedam ja kardetawam, kui näkineid, on isane näkk, kes wahel halli wanamehena ilmub, suu pärani lahti, nagu tahaks ta kõike, mis ette juhtub, ära neelda. Wahel wõtab ta enesele halli habemega ujuja ehk wee peal käija kaju. Näkk wõib ka loomade ja eluta asjade näol ilmuda. Laialt tuntakse lugu, mille järele näkk ennast hobuseks moonutas, kes ranna karjamaal rohtu sööb. Kui lapsed ta selga sõitma lähewad, wenib ta selg seda pikemaks, mida rohkem lapsi ta selga istub. Nendega sõidab ta siis ruttu wette ja uputab nad ära. Aga kui näki nime suhu wõetakse, siis kaob ta sedamaid, ilma et lastele wiga sünniks.¹⁾ Et lapsi, kes tarbekorral näki nime ei osanud nimetada, tigateda weewaimu käest peasta, pandud jõgede ja järwede kaldale jalapikkused inimesesarnased haldia kujud ehk nukud üles.²⁾ Neid nähes ei julgenud näkid inimesi wist kiusama tulla, sest nad saiwad aru, et neid ära tunti. Näkk wahetatakse ka tihti wanapaganaga ära. Nagu wanapagan, nõnda püüab ka näkk omale hingesid. Ta uputab inimesed ära ja jätab nende kehad harilikult uputamise kohta maha. Uppunutel ei leita muud iseäralist märki, kui sinine täpp südame kohal. Sealt on näkk hinge wälja imenud. Püssiga ei saa näkile wastu panna, kui ta inimese, elaja wõi linna näol kallale kipub, sest et harilik püssikuul teda ei trehwa. Aga hõbekuul läheb näkile nagu ka teistele wanapagana loomu kurjadele waimudele tingimata pihta.

Maa-alused
waimud.

Hoopis parem loomus on neil haldiatel, kes maa all elutsewad. Ühte osa nendest kujutatakse kui wäikesi mehi-kesi ette, kes maa all kulla- ja hõbedawirnade keskel liiguwad ja oma wasaratega kullapakkusid walmis taowad, mida surelikkudele mõne wooruse palgaks annawad.³⁾ Seal juures

¹⁾ Näkk, Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 132.

²⁾ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 419.

³⁾ Maa-alused, Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistised jutud, lhk. 140. Waese mehe õnn, Eisen, Rahwaraamat V, lhk. 45.

saab kulla saaja mõne iseäralise käsu, ja kui ta seda käsku ei täida, siis tabab teda karistus.¹⁾

Maa-aluste waimude hulgast nimetame veel iseäranis rahaaugu waimusid, kelle kohta rahwasuus palju muinaslugusid liigub.²⁾ Neis kõneldakse enamaste warandustest, mis muisteaja sõdade puhul waenlaste eest kas maa sisse ehk wette ära peidetud. Et rahamatjad surma saiwad ja maa inimestest lagedaks tehti, pidiwad rahaaugud muidugi teadmataks jääma. Ainult juhtumisi tulewad nad nüüd päewalgele. Raha peitmisi ja leidmisi ehtis rahwas kõiksugu luule-ehetega, millesse kõlblisi arwamisi punuti. Kui niisugust raha on ära peidetud, mis ülekohtusel teel omandatud, siis ei leita seda üleüldse enam üles. Rahaleidjad ei tohi leiuks kellegile kõneleda, ei tohi isekeskis tülitseda, ei pea ahned olema, ja see, kes leidja käest raha ära wõtab, langeb karistuse alla. Wahel toob leitud raha õnnetust ehk nõuab leidjalt koguni elu. Tihti tuleb ette, et rahaaug iseäralise sinise tule läbi, mis maapinnal ilmub, mõnele õnnelikule kätte juhatatakse. Kuid rahatule nägija peab siis waimude wastu, kes tule ümber istuwad, wiisakas olema, ettewaatlikult ja mõistlikult kõnelema, tuld mitte mõneks igapäiseks tuleks pidama, wahel ka teatawaid tingimisi täitma; siis muutuwad sõed, mida rahaaugu waimud hõlmasse puistawad, puhtaks kullaks.³⁾

Jutud moonutamistest.

Weel rohkem kui eelpool kirjeldatud waimud, erutasiwad wanade eestlaste meeli moonutamised. Küll wõisiwad ka mitmed muinasjutulised waimud, nagu näkid, kodukäijad, teise kuju omandada, kuid seesugust moonutust tarwitawad waimud harwa. Oma olemise poolest on nemad waimud ja jääwad ka nendeks. Hoopis teine lugu on nende saladusliste tegelestega, kellest moonutamise jutud kõnelewad. Need pole oma tõsise olu poolest mitte waimud, waid kas elus inimesed wõi eluta asjad, kes teatawaks ajaks waimude wiisil tegewusesse astuwad, silmakirjaks teise moe saawad. Niisugused

¹⁾ Seene-kuld, Eisen, Rahwaraamat V, lhk. 51.

²⁾ Eisen, Rahaaugu jutud.

³⁾ Eisen, Rahwaraamat III, lhk. 114. E. K. Seltsi aastaraamat 1889, lhk. 48.

kahepaiksed rahwaluules on luupainajad, tulihännad, soendid ja kodukäijad.

Luupainajad.

Luupainajateks käiwad rahwauu põhjal inimesed, kes iseäraliku tarkuse abil enestele waimude omadusi nõutanud. Luupainaja wõib oma endise kuju kas inimeseks, elajaks wõi eluta asjaks moonutada, kui seda tarwidus nõuab. On tarwidus mööda, siis ilmub luupainaja jälle endisel inimese kujul. Õieti ei muuda luupainajaks käiwa inimese keha ennast sugugi, waid ainult hing. Tahab hing rändama minna, siis jääb eluta keha maha. Kuid kõik, mis hinge ta moonutuste juures puutub, see puutub ka kaugel olewat keha.¹⁾ Luupainaja rändamise siht on waewamine ja piinamine. Luupainaja ehk luupatakas läheb seda waewama, kellele ta kurja tahab teha. Harilikult ilmub luupainaja öösel, tihti aga ka päewal ja hakkab siis rõhuma, kui waewataw inimene silmad kinni laseb. Üles ärgates on seesuguse inimese nägu sinine, liikmed wärisewad, süda tuksub kangeste, rinnad ja pea higistawad. Keda luupainaja iga ööse tallab, see lõpeb wiimaks üsna ära, nõnda et surm ähwardab kätte tulla. Seesugused waewamised saawad niihästi inimestele kui ka loomadele osaks. Et peremehele kahju teha, käib luupainaja tema hobuseid ja lehmi tallamas. Seesugused piinatud hobused ei jaksa enam tööd teha ja lehmad enam piima anda. Kuid seal juures peab luupainaja ise ettewaatlik olema, sest kõik, mis luupainajale ta rändamistel juhtub, see puutub ka tema kaugel olewasse kehasse. Kes luupainaja wastu abi teab, wõib teda kinni püüda. Sellepärast moonutab luupainaja ennast niisugusteks asjadeks, mida raske ära tunda; näituseks teeb ta ennast pea munaks, pea õlekõrreks, pea puuleheks, pea heinahanguks, pea labidaks, toobiks, nõelaks jne. Kuid targa silma eest ei jää need asjad mitte warjule, tark mõistab luupainaja kujule wiga teha. Ta murrab kas lehe kõweraks, kõrre katki, kääneb nõela silma sisse wõi teeb muud sellest sarnast. Niisuguste tegude läbi sünnib luupainaja kehale kohe wiga, temal on kas jalg murtud wõi käsi asemelt ära. Nüüd pole muud tarwis, kui järgmisel hommikul seda otsima minna, kellel sarnane wiga küljes, ja kohe on luupainaja käes.

¹⁾ M. J. Eisen, Luupainaja, Narwas 1896, lhk. 31.

Rahwas teab sellest huwitawa loo jutustada, kuidas luupainajaks käiw neu waewatawale nooremehele naiseks sai.¹⁾ Noormees toppis targalt saadud õpetuse järgi kõik seinapraod ja augud kinni, püüdelõksuks jäi üksnes wäike oherdiauk ukse sees. Kui luupainaja öösel meest parajaste piinas, pidi keegi majarahwa hulgast pihelgase pulga wastuoksa oherdiauku pistma. Seesuguse lõksu abil saadigi luupainaja kätte. See oli ilus neu, kes hommikul nooremehe ees woodi jalutsil istus ja oma seisukorra pärast suurt häbi ning piina tundis. Noormees trööstis teda ja pakkus ennast temale meheks. Wangistatud luupainaja ei wõinud muidugi wastu panna, ta andis nooremehele kätt ja paari nädala pärast peeti pulmad. Noormees oli piinajast lahti saanud ja sai pealegi weel hea naise. Kuid üks nähtus pani mehe mõtlema: naine oli liig tõsine. Neljateistkümne aasta jooksul ei naeratanud ta mitte rohkem kui kolm korda. Üks neist kordadest juhtus parajaste kirikus. Kui mees naise haruldase naeru põhjust päris, jutustas see järgmist: „Wanapagan oli kirikus ja kirjutas tukkujate nimesid werise hobusenaha peale üles. Kuid tukkujaid oli nii palju, et nahk kippus kitsaks jääma. Wanapagan tahtis nahka hammastega laiemaks wenitada, kuid nahk rebenes, ja mehikesel käis pea kolinal wastu kirikumüüri. See ajas mu naerma. Aga jutusta nüüd ka, kuidas sa minu said?“ Mees wiis naise ukse sees olewa oherdiaugu juure, tõmbas pihelgase pulga eest ära ja ütles: „Siin on see auk, kust sa meie majasse tulid!“ Sedamaid kadus luupainaja tuldud teed, ja mees jäi naisest ilma. — Eelseiswat juttu on C. Recha ja J. Bergmann lugulaulu aineks tarwitanud, kuna Ansomardi temast näitemängu lõi, millele „Muru-eide tütar“ pealkirjaks pandud. Näitemängu peategelase nimi on wist wabalt walitud, rahwas kõneleb seda juttu enamaste luupainajast, wahel ka näkineiu.

Tulihänd, pisuhänd, puuk²⁾ ehk kratt on waim, kes meie rahwauksu põhjamaa rahwastelt laenatud. Tema pea- Tulihänd.

¹⁾ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 435. Eisen, Luupainaja, lhk. 60—65.

²⁾ J. Hurt, Beiträge zur Kenntniss estnischer Sagen und Ueberlieferungen. Tartus, 1863, lhk. 16—18. Wördle: C. Russwurm, Sagen aus Hapsal und der Umgegend I, lhk. 16—19. Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 30—32.

tunnus on tulehaga, mida ta lennates enese taha jätab. Tuli-händ ilmub enamaste õhtul. Mõned arwawad, et tulihänd lennates suust tuld wälja ajab, teised ütlewad, et tulihänna silmadest, mis tulistest sütest tehtud, lennates tuline juga järele jääb. Tulihänna walmistamiseks läheb kolm neljapäewa õhtut tarwis. Aineteks tarwitati enamaste wanu asju, nagu näituseks: ahjuhark selgrooks, rattarumm kõhuks, kederwars kereks, kaks poolikut puukaussi tagumiseks pooleks, kerisekiwi peaks, wokilüht lõupäradeks, kinganaelad hammasteks, klaasitükid silmadeks, wankrikodarad jalgadeks, rattapöiad reiteks, margapuu ja küünarpuu käteks. Kõiki aineid oli waja kolme saksa maa pealt kokku otsida ja kolme ahjuluu paelaga kinni siduda. Tulihänna hing saadi wanapagana käest, seda tõendawad tulihänna jutud selgeste. Harilikult wanapagan koju ei tulnud, waid teda pidi otsima mindama. See oli kerge asi. Tulihänna tegijal ei olnud muud tarwis, kui neljapäewa õhtul ristteele minna ja seal wilistada. Ja wanapagan oligi platsis tulihännale hinge andmas. Kuid ainult ettemaksu eest ajas wanahõelus tulihännale hinge sisse. Ettemaksuks nõudis ta ainult kolm tilka werd pahema käe nimetise sõrmest. Were andmisega müüb tulihänna tegija oma hinge wanapaganale. Et leping õhtul pimedas sünnib, saab wanapoiss mõne nupumehe käest ka tüssata: mõni kelm annab wanapaganale oma were asemel wõõrast werd, ehk koguni punakat mahla. Pimedas ei saa wanahõelus pettusest aru, waid paneb tulihänna elama, nagu oleks kaup õiges korras. Hiljemini, kui wanapagan tulihänna tegija hinge tuleb ihust ära wiima, seletab kelm talle pettust, ja nüüd peab wanapoiss pika ninaga oma teed minema, sest et tal õiged weretilgad ja ühtlasi nendega ka õigus inimese hinge nõudmiseks puuduwad. Sellest hoolimata teeb tulihänd peremehele truuste tööd. Töö määratakse tulihänna ehk krati tegemise ajal juba ära. Kõige harilikum töö näitab rahawedamine olewat ja rahawedamiseks muretsetakse just kõige rohkem krattisid. Raha wõib kratt aastate kaupa wedada, ometi ei saa peremehele sellest küllalt. Tihti petab peremees kratti seega, et rahakotile augu põhja lõikab ja siis käsib kotti täita. Tihti peab peremees targa käest nõu küsima, kuidas kratile tööd leida. Kui kratt enam tööga toime ei saa, siis hakkab ta nagu häbi tundma ja põgeneb oma peremehe juurest ära.

Aga häda igauhele, kes oma kratile tööd ei tea anda. Nii-sugusel korral kägistab kratt oma peremehe ära.¹⁾

Soendiks ehk libahundiks kutsutakse inimest, kes ise-Soend.
ennast wabatahtliselt wõib hundiks moonutada ehk keda mõni
nõid on selleks moonutanud. Tuttawam soendi jutt on „Rõu-
gutaja tütar“.²⁾ Soendi ülesanne on teistele kahju teha. Kord
moonutas keegi kerjaja, kellele armuandi ei antud, terwe
pulmarahwa huntideks.³⁾ Hunt soendi kallale ei tungi, sest
et soend hundi silmas paistab inimene olewat. Soendit wõib
ainult hõbedase kuuliga tabada, ja sedagi selja tagant. Kui
libahunt kodus ehk peidupaigas asub, siis tõmbab ta oma
naha nagu kasuka seljast maha ja on alasti inimene. Ehmatab
teda seal juures keegi, siis põgeneb ta oma nahka maha
jättes ja saab jälle inimeseks. Niisama wõib ka tapetud liba-
hundi nahast inimese keha leida. Tuleb libahunt karja
murdma, siis sööb tema niikaua toorest liha, kui teda ei
nähta. Hakatakse libahunti nähes karjuma, siis muutub liha
keedetuks. Libahundiks moonutawad endid inimesed tihti
selle otstarbega, et sel näol lambaid warastada ja neid pärast
inimeste näol toiduks tarwitada. Keegi Mahtra mõisaomanik
moonutanud ennast tihti libahundiks; sel wiisil käinud ta oma
lambaid murdmas ja nuhelnud pärast karjapoissi hooletuse
pärast. Karjapoiss lasknud libahunti püssiga. Were jälgi
mööda mindud waenlast taga otsima ja leitud mõisaherra
kodus weres maas olewat ja hinge waakuwat. Kes libahundiks
tahtis käia, pidi wanal kuul kolm neljapäewa tasase kiwi
peal pöörlema ja järgmisi sõnu hüüdma:

„Niibes naabes nahk peale,
Kiibes kõõbes kõrwad pähe,
Siibes saabes saba taha!“⁴⁾

Moonutatud waimude hulka wõib ka kodukäijaid lugeda, Kodukäijad.
kelle kohta Eisen terwe kogu sellenimelisi rahwajutte trükis
awaldanud.⁵⁾ Nagu palju teisi rahwaid, uskusiwad ka wanad

¹⁾ M. J. Eisen, Krati-raamat. Narwas, 1895.

²⁾ Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistessed jutud, lhk. 129—132.

³⁾ Kuidas pulmalised huntideks saanud. M. J. Eisen, Wanad jutud, lhk. 34.

⁴⁾ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 437 ja 438. Wõrdle: J. Jung, Kodumaalt, nr. 6, lhk. 56—58. M. J. Eisen, Soend, Postimehe Lisaleht 1901, lhk. 65—68.

⁵⁾ Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnud hin-
gede ilmumisest. Narwas, 1897.

eestlased, et kõik surnute hinged pärast surma oma puhkepaika mitte rahule ei jää, waid wahel kodus käiwad ja seal inimestega kokku puutuwad. Kodukäija on rahwauus järele paha waim, ja ta rändamine ehk koduskäimine on kas talle endale ehk kodurahwale nuhtluseks. Kodukäijateks saiwad pärast surma enamaste need, kes maa peal õiget elu ei olnud elanud, kes õiget surma ei olnud surnud, kelle soovisid ehk testamenti ei olnud täidetud, ehk keda pärast surma liiaks taga nuteti, ehk keda haua põhja wannuti. Kodukäija wõis igal ajal ilmuda, tema eest ei wõidud iialgi päris julge olla, kuid harilikult olnud ta neljapäewa õhtuti käimas. Siin juures kandnud nad wahel inimese nägu, kes suuremaks ehk pise-maks moonutatud, wahel jälle mõne looma, nagu halli härja, musta kassi, wõi kõrwi hobuse kuju. Mõnikord ilmuwad nad koguni iseäralikul wiisil, näituseks odrakuhila, heinasao ehk weerewa muna näol. Enamaste awaldab kodukäija oma ligiolemist kolistamisega, sünnitab inimestele hirmu, teeb majas mõna suure paha ära, kimbutab wahel ka inimesi ja püüab nende hinge wõtta, kes teda kuidagi pahandanud.

Et surnu hing rahulikult hauas wiibiks, pandi surnule asju, mis ta elus tarwitanud, nimelt tööriistu, sööki ja jooki ja raha hauda kaasa. Oli siiski weel põhjust kodukäimist karta, siis tehti seitse risti iga ukse, akna ja wärawa peale, et kodukäija sisse ei peaseks ja katsuti mitmel muul wiisil tema rändamiseteed kinni panna.

Wanapagana jutud.

Wanapa-
gana kujud.

Wanapagan ehk Sarwik ilmub Eesti muinasloos kahel kujul. Kui ristiusu kurat, kes katoliku ajal munkade kaudu Eestimaale asus, on ta tigeda loomuga, koleda wälimusega elukas, kes ainult kurja püüab teha. Tema peapüüd on inimese sõrmest kolme tilka werd saada, et siis pärast inimese surma tema hinge enesele pärida. Kord ilmub hagude raiuja juure wana hall puujalaga soldat, lubab mehe rikkaks teha, kui mees pahemakäe nimetissõrmest temale kolm tilka werd annaks. Pool lubaga, pool oma woliga tõmbab ta küünega mehe sõrmest were wälja, paneb kolm tilka karbikese sisse ja pistab põue, annab siis mehele koti täie kuldraha ja lubab weel edespidi niipalju tuua, kui mehel tarwis. Mees ostab uhke mõisa ja elab toredaste. Kui ta surema hakkas, oli

kambris kolinat ja mürinat kuulda. Surnukeha ei leitud kuskilt, selle asemel oli maas ainult kolm tilka werd¹⁾).

Eesti wanapaganat kujutatakse rahwaluules küla wasika sarnase lollikesena, keda iga laps võib ninapidi wedada. Tema ei tee kellelegi kurja, waid überpöördukt jagab ta wahest inimestele kulda. Wanapaganat võib niipalju petta, kui tahetakse, temast ei saada ka muidu wõitu. Tema käsu all on terve kari tontisid, kes inimestele wõimalikult palju püüawad kurja teha.

Wanapagana suuremad wastased rahwaluules on Wanajumal, pikne, hunt, kukk ja Kawal Hans. Wanajumal on kõik head loomad loonud, wanapagan tahab kurja looma luua, kes Wanaisa õrnasid loomi maha murraks. Ta palub wanajumala käest luba ja saab ka, aga loomale hinge sisse panna ta ei jaks. Alles siis, kui ta wanajumala õpetust mööda ütleb: „Hunt, tõuse üles, söö kurat ära!“ kargab hunt üles ja tormab wanapagana kallale, kes waewalt jõuab kiwi alla eest ära pugeda. Wanapagan on selle tingimisega hundi loomiseks luba saanud, et hunt teda murda püüaks. Kui sa sügisel hundi põlewaid silmi metsa ääres näed, siis tead küll, et ta wanakurja järele luurab²⁾). Elutseb hunt kewadel soos, siis tuleb wanapagan harwa soo peale teekäijaid tülitama.

Wanapagana wastased.

Kõu ja Piker wõitlewad juba algusest saadik Sarwikuga³⁾), sest et wiimne headust häwitab, õnnelist elu takistab, walet ja kiusatust külwab. Kõu sõidab Uku õues tulise wankriga ja teeb hirmsat mürinat, Piker ajab pilli, mille wägew heli põgenewa Sarwiku wastu maad paiskab, ja leekiwast wankrist kargawad nobedad tulised nooled taewast Sarwikule selga. Wees ja sügawates koobastes otsib Sarwik pikse noolte eest kiwide alt pelgupaika, aga müristamine teeb temale sealgi weel suurt hirmu ja piina. Kõue taadi teener Paristaja poeg⁴⁾) oli oma hinge wana Tühjale ära müünud. See leping rõhus raskeste Paristaja poega, kuid Sarwik ei tahtnud lepingut

¹⁾ J. Kunder, Hagude raiuja, Eesti muinasjutud, lhk. 38—39.

²⁾ J. Kunder, Hundi loomine, Eesti muinasjutud, lhk. 20—22.

³⁾ Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 427.

⁴⁾ Kreutzwald, Paristaja poeg, Eesti rahwa Ennemuistised jutud, lhk. 89—92.

muidu tühjaks tunnistada, kui Paristaja poeg pidi aitama Kõuelt piksepilli ära näpata, kui Kõu parajaste magama uinub. Sarwik wõttis Paristaja poja kukile ja tõstis ta nõiduse wäel pilwede peale, kus ta uinuwa Kõue kae alt piksepilli üles leidis ja Sarwikule salamahti kätte ulatas. See wiis wargasaagi põrgusse ja pani sinna raudkambrisse seitsme luku taha. Nüüd sai wana hõelus rahu maitsta, sest Kõu ei saanud ilma piksepillita müristada. Kuid sel ajal ei andnud taewas enam märga, kõik puud, wili ja rohi närtsis põua kätte. Siis ei jäänud Paristaja pojale muud üle, kui laskis Kõue Soome targa läbi warguse jälgile juhatada. Piker muutis ennast poisikeseks ja astus kalamehe Lijoni teenistusesse. Tühi käis sagedaste kalamehe wõrgusilmustest kalu wälja kiskumas. Seda pani poisikeseks saanud Pikeri teraw silm tähele ja juhatas peremehe kalawarga jälgile. Tühi wabandas enese tegu seega, et tal waja olewat pojale pulmi teha ja sellepärast tulnud ta Lijoni wõrgust mõnda kala laenuks wõtma. Ta palus kalameest ka pulma tulla, seal lootis ta kawalusega kalamehe hinge enesele pärida. Lijon töötas põrguliste pulmapidust osa wõtta, kui talle luba antaks wäikest poissi ka ühes wiia. Sarwik oli sellega nõus, sest ta arwas ühe hinge asemel nüüd kaks saawat. Kuid selle kutsega walmistas ta ise endale lõksu. Kui pulmapidul kõik pillid mängitud ja tantsud tantsitud oliwad, ütles poiss Lijonile: „Palu, et pill wälja toodaks, mis seitsme luku taga seisab ja selle peal üks lugu mängitaks.“ Wanapagan ei aimanud paha, tõi piksepilli wälja ja andis poisikesele luba sellega proowi teha. Kuid poisikese asemele ilmus wana Piker ise ja puhus nii tugewaste, et Sarwik ühes perega põrandale langes. Piker tõttas aga kalamehega seltsis jälle pealmaailma ja hakkas oma endiseid kohuseid täitma. Kuid Lijon jäi sest ajast peale jumalate ja inimeste wahel wahemeheks¹⁾). Sellepärast kannab ta Lijoni inglil nime.

Kui kukk Sarwikut näeb, siis kuulutab ta seda oma lauluga inimestele ja hoiatab neid pimedusejüngri tegude eest. Kuke laulu ei wõi Sarwik kunagi wälja kannatada, waid paneb selle eest plehku. Sarwiku maa-alune asupaik on põrgu, kus ta suures toreduses ja külluses isanda taolist laiska elu elab.

¹⁾ Kreutzwald, Pikse pill, E. r. Ennemuistessed jutud, lhk. 92—95.

Küll on ta põhjatu rikas ja wõib mõnda hinge waranduse tootuse läbi hukatusesse saata, kuid määratust rikkusest hoolimata on ta ometi kidsi ja ahne ja käib wahest wargilgi. Mõnikord teewad nõiad oma tarkuse waral Sarwiku teod awalikuks. Siis on mehikesel muidugi peenike peos, aga enamaste lunastab ta ennast kullaga kimbatusesest.

Kui pimeduse sõber wihkab Sarwik kuud¹⁾). Kord paistis kuu öösel wäga heledaste ja takistas Sarwikut tema mustade tegude juures. Sellepärast wihastas wana hõelus, wõttis tõrwatoni ja läks kuud mustaks tõrwama. Aga redel, mille peal ta üles ronis, kukkus ümber ja tõrw Sarwikule enesele kaela. Sellest tulebki, et wanapagan must on. Teise katse ajal läks temal korda, kuu tagumist külge mustaks määrida. Kui ta aga just esimese külje kallale asus, siis ärkas Wanaisa üles ja nuhtles pimeduse kuningat wägewa sõnaga: „Jäägu sa oma tõrwatonniga kuu külge kinni, märgiks, et walgus pimeduse ära wõidab.“

Suuremad wägimehed Eesti rahwaluules on wanapagana ägedad wastased. Niihästi Kalewipoeg, kui ka Tõll ja Kawal Hans wõitlewad Sarwikuga ja saawad tema üle wõimust. Kuid wiimse wõitlemisewiis läheb esimeste omast lahku. Wanema aja kangelastel oliwad kehalikud eluawaldused ülemääralsed, kuid waimuelu poolest seisiwad nad laste järjel. Nad toetasiwad oma hiigla kehakaswu ja üleloomulise jõu peale. Kalewipoja ja Tõllu loos näitab rahwaluule, mis jõud jaksab korda saata, jõud, mida alati tarwiline tarkus ei juhata. Kawal Hans on juba uuema aja kangelane, kes enam nõuga kui jõuga püüab sihile saada. Jõu peale lootmine wiib niihästi Kalewipoja kui Tõllu hukatusesse, Hans peastab ennast alati kawaluse ja pettuse abil hädast. Kawala Hansu lood²⁾) pilkawad lollust, kahtlust ja juhumust ja ülendawad tarkust, osawust ja kawalust. Kawala Hansu ülem püüd on omakasu. Ta astub wanapagana teenistusesse, kuid weab teda ühtelugu ninapidi ja teeb talle ühe wingerpussi teise järele. Et sulase jõudu proowi peale panna, kutsub peremees teda enesega wägipulka wedama, kuid Hans seob enda ahelatega seina külge kinni, nii et temale wõimata tuult alla saada. Pere-

¹⁾ M. J. Eisen, Kuu tõrwajad, Endise põlwe pärandus, lhk. 3—11.

²⁾ M. J. Eisen, Hans ja wanapagan. Niisama: Kawala Hansu ja Wanapagana lugu, Tallinnas 1905.

mehega wõidu kiwa wisates saadab Hans kiwi asemel elawa lõokese lendu, laseb karu enese eest wanapaganaga maadelda ja jänese temaga wõidu jooksta. Mõne töö peab kohtlane peremees sulase asemel ise ära tegema, mõned peremehe käsud pöörab sulane ümber ja teeb lausa kahju. Ka herrasid narrib Hans nagu karjapoisikesi, ilma et herrad sellest aru saaksiwad.¹⁾ Wanapagana ja saksad seab pilkaw rahwaluule mõistuse poolest ühe pulga peale, nendest wastastest ei saa muidu jagu, kui ainult kawaluse läbi. Kawaluse tarwitamine pole rahwaluule kõlbluse seisukohast waadates mitte keeldud, waid Kawal Hans ülendatakse kangelaseks, nupumeheks.

Olulised muinasjutud.

Olulised muinasjutud kujutawad rahwa elu ja tegewust muistsel ajal. Meie õpime nendest juttudest rahwa elujärge, tööd ja talitusi, kombeid ja waateid tundma, saame nende waral oludest, milles rahwas endisel ajal elas, enam ehk vähem teateid. Enamaste paistab olulistest juttudest mõni kombeliku elu põhjusseadus ehk õpetus välja. Palju olulisi muinasjuttusid awaldawad ühiseid tundemärkisid, mispärast neid wõib üksikuteks salkadeks kokku wõtta. Niisugused jutusalgad on näituseks: kuninga-jutud, waeselapse-jutud, lollid wennad, pilkejutud jne.

Kuninga-
jutud.

Kuninga-juttudes on kõne kuningatest, kuninga poegadest, tütardest, wäimeestest, üleüldse kuninga perekonnast. Palju ained, mis neis ette tuleb, on wõõrsilt laenatud, siiski on meie rahwa mõttekujutus nende kallal tööd teinud ja nad Eesti olude järele ümber loonud. On ju isegi rahwa walitseja aunimi „kuningas“ wõõrsilt laenatud. Igas kuninga-jutus seatakse peategelasele raske ülesanne, kõrge siht ette, mille poole töttamisel suurte hädaohtudega tuleb wõidelda. Põhjus, mis jutu tegelast wõitlema ajab, on kas kuninga au, wõimuse ja rikkuse ettekujutus wõi jälle tegelase enese südametunnistus, mis talle moralilisi kohustusi peale paneb. Takistusi ära wõites omandab peategelane kangelase kuju ja leiab lõpuks wõitluse järel kaunist tasu. Teiste hulgast on need jutud kõige lapselikumad. Mõnes kuningajutus, nagu „Kergejalgne

¹⁾ M. J. Eisen, Hansu-raamat. Rahwa jutud kawalast Hansust.

kuninga tütar¹⁾), võidab kuninga poeg kuninga tütre ja kuningriigi, teistes²⁾) tõuseb mõni lihtmees, nagu peremehe poeg, soldat, kingsepa õpipoiss, karjapoiss jne., kuninga väimeheks ja riigi pärijaks. On ka niisuguseid muinasjuttusid, milles kuninga poeg moralilise kohustuse sunnil kehwa talupoja tütre pärast pika imejuhtliku teekonna ette võtab, hädaohutudega võitleb ja tütarlapse wiimaks ära peastab. Lihtneiu tõuseb siis harilikult kuninga prouaks.³⁾

Kõigis kuninga-juttudes ilmub ühine siht, ilma et sellega just peale käia tahetakse: nad püüavad näidata, et julge ettewõtmine ja edasipüüdmine raskusi ja takistusi ära võita aitab ja kõrgele eesmärgile viib. Sagedaste on seesuguste juttude kangelapsed ainult marionetid, kes suurt midagi ei tee, waid kellele kõiksugu jõud appi tulewad.

Waeselapsega teeb Eesti rahwaluule palju tegemist, pühendab talle hulga juttusid ja laulusid. (Waata alamal: „Perekonna laulud“.) Waeselapse juttude peategelane on enamaste tütarlaps, kel ema ära surnud, ainult harukorral on neis isast ja emast ilmajäänud poeglastest kõne.⁴⁾ See on arusaadaw. Muinasjutus tahab rahwas waeselapsele osawõtmist awaldada, temale troosti pakkuda. Isäranis kaastundmuse wäärt on wanematest mahajäänud tütarlaps, sest et temal poeglastest raskem on iseseiswusele jõuda ja lahkemat elujärge omandada. Elagu tüdrukust waenelaps kas oma isakodus, wõi teenigu wõhiwõõraste juures, muinasjutu järele on tema saatus alati wilets. Muinasjutt head ja lahket wõõrasema ei tunne, muinasjutuline wõõrasema on tigidus ja ülekohus ise. Waenelaps ei saa kunagi sõbralist juttu kuulda, ega lahket nägu näha, tema osa on kalgid sõnad, taplemine ja löõgid. Elsel „Tontla metsa“ jutus näituseks on elu pahem kui põrgus, wõõrasema torgib ja wopsib teda hommikust õhtuni ja toidab

Waeselapse
jutud.

¹⁾ Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistedes jutud, lhk. 50—60.

²⁾ Eisen, Kuninga-jutud: Kuidas hobune peremehe poja kuningaks aitas, lhk. 22—27; Kuidas kuninga tütar seitse paari pastlaid ühe õõga ära kulutas, lhk. 5—13; Walge karu, lhk. 14—21; Kuidas karjapoiss kuningaks sai, lhk. 33—35.

³⁾ Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistedes jutud, Tänulik kuninga poeg, lhk. 112—125.

⁴⁾ Kuidas üks waenelaps kogemata õnne leidis. Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistedes jutud, lhk. 41—45.

teda halwemini kui koera kutsikat.¹⁾ Tihti peab waenelaps üle jõu tööd tegema, nagu käsikiwiga jahwatama,²⁾ hõlpetega kaewult wett wedama, ehk nagu „Tuhka Triinu“ läätsa tuhast välja noppima, wõi muud selle sarnast. Hoopis, teine põli on peretütrel, poolõel ehk omal tütrele, kes mitmes muinasjutus waeselapse kõrwal ilmub ja keda waenelaps teenima peab. Peretütar on muinasjutus alati laisk, tige, inetu ja lohakas, sellegipärast katsutakse tema wigasid kõigipidi kinni katta ja teda lugupeetud kosilastele kaasaks soowitada³⁾. Waestlast ehib muinasjutt kaunistate omadustega. Ta on lahke, Wirk, waga, tihti ka sale nagu osi ja nägus. Käsku täidab ta heal meelele, teeb tihti weel rohkem, kui temalt nõutakse⁴⁾. Sellepärast on waeselapsel hulk wõimsaid abimehi, imelikka aitajaid ja kaitsejaid. Need walmistawad waeselapsele lahkuse, sõnakuulmise ja Wirkuse palgaks õnnepõlwe. Temale kingitakse kulda ja kallid kiwa waranduseks, ta saab tublile nooremehele, wahest ka kuningapojale kaasaks ja elab õnnelikku elu. Enamaste õpetawad need jutud, et armastus, sõnakuulmine ja Wirkus alati kõrget tasu leiab. Peale üksikute iseloomude õpime siit weel endise aja inimeste talitusi ja pruukisid tundma, kuuleme, millest nad endid toit-siwad, kuidas nad oma eluülespidamise eest hoolt kand-siwad jne.

Jutud loll-
keste.

Aga ei mitte üksnes waeselapse wali saatus ei ärata rahwa südames osawõtmist. Seda ilmutab rahwas ka weel teiste wastu, kes „halwad ilma peal“. Niisuguseid leidub õige rohkestes isegi perepoegade ja peretütarde hulgas. Nimelt on meil hulk muinasjuttusid, milles mitu wenda, harwa ka mitu õde, tegelastena ette astuwad, kelle hulgas kõige noorem pisut loll ehk lühikese oiuga on. Isamajas käib tema käsi alati halwaste. Enamaste teewad wanemad waranduse jagamise juures lollile pojale ülekohut, jätawad tema päranduse osast kas täieste ilma, ehk annawad temale hoopis tühise asja. Sedagi püüawad targad wanemad wennad siis weel lollikese käest välja norida. Mõnes jutus, nagu „Pilli Tiidu“⁵⁾

1) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistised jutud, lhk. 28—35.

2) Sealsamas, lhk. 35—37.

3) Wõõrasema. Kreutzwald, Eesti rahwa Ennem. jutud, lhk. 125—129.

4) Oma tütar ja mehe tütar. Eisen, Endise põlwe pärandus, lhk. 73—76.

5) Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistised jutud, lhk. 216—225.

aetakse loll wend lihtsalt majast välja ise omale õnne otsima, teistes selle wastu, nagu „Naljakas härja müümine“,¹⁾ läheb ta ise välja; mitmes lolli wenna jutus, nagu „Ilus minija“,²⁾ „Imelik peegel“³⁾ annab isa poegadele mõne keerulise ülesande täita, mille kallal waja pead murda. Nüüd on wäga huwitaw kuulda, kuidas lollid wennad raskustest, mis elu ja olud neile walmistanud, üle saawad, kuidas nad keerulise ülesande täidawad, lühidalt kuidas tarkadel wanematel wendadel ja lollidel noorematel eluwõitluses käsi käima hakkab. Targad wennad on igapäewased inimesed, kes radasid käiwad, mis teised juba ammu ette tallanud. Neist lähewad lollid wennad hoopis lahku. Mõnes jutus, nagu „Kolm öde“⁴⁾ ilmub, et noorem, keda lolliks peeti, sugugi loll ei olnud, waid niisama täie mõistusega, nagu teised. Teistes juttudes leiame lolli wenna harilikka töösid põlgawat, inimeste seltsist põgenewat, mööda metsasid luusiwat, iseenesega, lindudega, tuulehoo ja weelainetega kõnelewat, kuna nad rahwa hulgas oma suudki lahti ei tee, waid nagu unenäos seisawad. Wahest on niisugusel lolli isearalised anded ja huwid. Pilli Tiidu näituseks on osaw moosekant, kes oma wilest kunstniku osawusega imelugusid wõib välja meelitada. Lolliks peetud wennad on oma loomu poolest igatahes isesugused, wõikad inimesed. Kui nad kodunt lahkuwad ja maailmast õnne otsima lähewad, siis kalduwad nad sagedaste igapäistelt teedelt, asuwad metsa üksindusesse, kus muidu keegi ei arwa õnne olewat. Kuid just seal naeratab õnn lolliks peetud wendadele wastu. Lollid jõuawad kõige imelikkumatel teedel muinasjutuliste wahendite abil eesmärgile, täidawad keeru ülesande õnnelikult, omandawad au ja warandust, kuna targad wennad tühjalt koju tulewad ehk muidu oma lolliks peetud wendade ees häbisse jääwad. Nii saab kõrkidele ja ülbetele alandamine, alandlikkudele aga lugupidamine osaks.

Heledat walgust heidawad ka pilkejutud ja rahwanaljad rahwa elu ja olude peale. Meie naljajutu wald on wäga laialine.⁵⁾ Siin on uuem aeg wäga palju wõõrast see-

Rahwanali.

¹⁾ Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistessed jutud, lhk. 213—215.

²⁾ Kunder, Eesti muinasjutud, lhk. 81—86.

³⁾ Sealsamas, lhk. 112—122.

⁴⁾ Eisen, Endise põlwe pärandus, lhk. 61—70.

⁵⁾ Eisen, Rahwanali I—V. Wõrdle: Eesti rahwanali 1909.

met külwanud, nõnda et raske on oma ja wõõraste taimede wahel wahet teha. Päris Eesti rahwanali on kaunis tasast loomu. Torkawaid pilkenooli, nagu neid näituseks jutus „Kuidas seitse rättsappa Türgi sõjas käisiwad“,¹⁾ lendama pandud, on wõrdlemisi wähe leida. Wäga paljude pealt näha süüta naljaõite keskel peitub siiski terawaid okkaid. Pea- telg, mille ümber rahwanali keerleb, on rumalus. Iseäranis püütakse setude ja hiidlaste ja teiste mahajäänud metsa- ning meretaguste kulul lõbu muretseda. Hiidlane näituseks seob oma kõhna hobuse kaela nõõriga tugewaste kinni, et hing wälja ei läheks. Setu jälle tassib oma roni asemel ise koormat ja ütleb: „Ta wõt no mihe ähkimä, mis tu waine luom pidi wiel tegemä!“ Rumaluse kõrwal nuhtleb rahwanali weel liig- söõmist, -joomist, -magamist, hooplemist ja kiitlemist, hirwi- tab naabrite riiete, kehawormide, iseloomu, keelemurraku ja sõnade wõõriti mõistmise üle ja katsub wahel ka kehwest ning wäiklasi olusid pilgata. Näituseks jutustatakse üsna ilmsüüta näol, kuidas walaskala korra Pärnu linna tahtnud ära uputada.²⁾

Kohalikud ja ajaloolikud jutud.

Kohalikkude
juttude laad.

Kohalikud ennemuistessed jutud on suurelt osalt uuema aja sünnitused, millest ristiusu aja ja kommete mõju enam ehk vähem silma paistab. Nad kujutawad sündmusi ja isikuid nõnda, nagu oleksiwad need sündmused kord tõeste ette tulnud ja isikud olemas olnud. Sellepärast wõib neid jutte õigemini muinaslugudeks nimetada. Muinasloos on enamaste sündmuste koht ja aeg ja tegewad isikud nimepidi ära tähendatud, kuna muinasjutt neid ligemalt ära ei määra ja mõttelendu tõsise ilma seaduste läbi takistada ei lase.³⁾ Kohalikud ja ajaloolikud jutud jääwad luulelise wäärtuse poolest teistest muinasjuttudest küll taha, siiski on ka wäga ilusaid kohalikke juttusid, näit. Emajõe sündimisest.⁴⁾ Nad pakuwad kuuljale suurt huwitust, sest et nad tuttawatest kohtadest kõnelewad. Paljud neist hoiawad ajaloolisi mälestusi alal.

¹⁾ Kreutzwald, Eesti rahwa Ennemuistessed jutud, lhk. 177--185.

²⁾ Eisen, Rahwanalja märgilauad. Eesti Kodu, 1908. Proowinumner.

³⁾ J. Jõgewer, Muinasjutt ja muinaslugu. Eesti Kirjandus III. a., nr. 4.

⁴⁾ J. A. Palm, Kirjeldused Otepääst. Postimehe eralisa 1900, lhk. 93--96.

Wahest on nende tuum nõnda kinni kaetud, et meie teda sedamaid üles ei leia.

Kohalikkudes juttudes kõneldakse järwede ja mägede tekkimisest ehk kadumisest, linnade, losside ja kirikute ehitamisest, kus juures jutustatud sündmustele luuleline loor üle tõmmatakse ehk neid objektisid üleloomulikul wiisil tõusta wõi kaduda lastakse. Nõnda on Wõrtsjärw wirtsa weest tekkinud, mis siis Emujärwe asemele kogunud, kui Wanaisa inimeste hõeluse pärast Emujärwe puhta ja karastawa wee äikese pilwe sisse tõusta lasknud ja ära wiinud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendawate lehtpuu metsadega ja õitsewate lilledega kadunud ära ja sood tekkinud nende asemele.¹⁾ Paljude kodumaa mägede otsas, näituseks Ebawerel²⁾ ja Wooremäel Kambja kihelkonnas, seisnud wanal ajal toredad, rikkad linnad, mis sortside nõidumise tagajärjel maa alla wajunud. Neid maa-aluseid linnasid nägewat mõned surelikud nüüdki weel ja saawat nende rikkusest osa. Tallinna ei tohi kunagi walmis saada, sest et Ülemistejärw muidu Lasnamäelt alla orgu langeks ja linna ära uputaks.³⁾ Kirik Wiljandijärwe kaldal, millele sellekohane wanne peale pandud, on sellepärast maa alla wajunud, et sinna seitse wenda korraga jumalateenistusele läinud. Kiriku kohal järwekaldal on hallik, mille lähedal uue aasta öösel imelikku, südantsulatawaid kellahelinat kuuldawat.⁴⁾

Ajaloolikkude muinaslugude hulka käiwad weel jutustused sissidest ehk rüüstajatest, kes sõja ajal wanaste rahwast riisumas käinud. Luuleliku kuue on rahwa mõttekujutus ka hirmsale katkutõbele ümber seadnud. Katk käinud wahest salaliku, alati waikiwa musta mehe, wahest ka noore naise näol ühest kohast teise ja wiinud lugemata arwul inimesi hauda.⁵⁾

Mõnes ajaloolikus muinasjutus seab rahwas oma heategiatele kadumata mälestusmärgid üles. Nõnda hoiab Wirumaa rahwas Palmse omaniku parun Pahleni mälestust tänumeeles alal ja kujub selle nime ümber terve rea muinaslugusid, mis

¹⁾ Kreutzwald, E. rahwa Ennem. jutud, lhk. 262.

²⁾ Ebaweremäe linn, Eisen, Teised Kodused jutud, lhk. 31.

³⁾ Kreutzwald, ü. t. kohal, lhk. 253.

⁴⁾ Wiljandi kirik, Eisen, Esiwanemate warandus, lhk. 33.

⁵⁾ Mustsurm, Eisen, Esiwanemate warandus, lhk. 58. — Jung, Muinasajateadus III j.

isanda ja orjade heast läbisaamisest tunnistust annawad ja Pahlenite soole au teewad¹⁾. Siiski jääb see haruldaseks nähtuseks, et sakslastest head kõneldakse. Selle wastu laseb rahwaluule hõelaid ja ülekohtuseid orjaperemehi, nagu kord keegi Wigala lossis walitsenud, põrgu sõita ja paneb ta seal wanapagana kutsariks, kellele tige põrgu peremees nüüd seda piina kätte tasub, mis herra omal ajal orjadele osaks saada lasknud.²⁾

B. Eepilised rahwalaulud.

Rahwalaulust üleüldse.

Muinasjutu
ja lugulaulu
wahekord.

Lugulaulul on sisu poolest muinasjutuga palju sarnasust, sest et niihästi üks kui teine pajatawad minewikust juhtumisi ja põimiwad nad fantasia abil terweks looks. Siin juures astub luuletaja oma isikuga tagasi, jääb pealtwaatajaks, keda palju tähele ei panda. Seega on niihästi muinasjutt kui ka lugulaul jutustused, nende sisu on wälimisest ilmast pärit, nende kirjeldusewiis enam ehk vähem asjalik ehk objektiiviline. Niihästi muinasjuttudes kui ka lugulauludes tuleb küll üleüldsest mõlemast soost tegelasi ette, ometi leiame esimestes enam mehelist elementi; pikemate ja laiemalt wäljatöötatud muinasjuttude peategelased on suuremalt jaolt mehed. Eesti lugulauludes on asi otse ümberpööratud, sest neis walitseb päris silmapaistwalt naiseline element. Meie ilusamates lugulauludes, mis rahwa suust moonutamata üles tähendatud, niihästi müütilistes, muinasjutulistes, kui ka ilujutulistes, etendab naisterahwas peaosa; wäga mitmes Eesti lugulaulus on neiu peategelane; jutustawaid laulusid, milles meeste kangelaste tegusid kiidetakse, ei tea ma peale Kalewite wõidulaulu ühtegi nimetada. Mis Kalewipoeg ja Suur-Tõll suurt korda saatnud, seda ei kuuluta rahwasuu mitte lugulauludes, waid suuremalt jaolt lihtkõnelistes muinasjuttudes. Arwatawaste on muinasjutu loomisest meestesugu rohkem osa wõtnud, selle wastu on Eesti rahwalaul üleüldse ja ka lugulaul suuremalt osalt naistelaul, sellest siis ka tuleb, et neis neiu nii tihti peategelastena ette astuwad ja need laulud naiste elu ja tegewust kujutawad.

¹⁾ Kreutzwald, E. r. ennem. jutud, lhk. 264—269.

²⁾ Kabeli herra, Eisen, ül. t. kohal, lhk. 90—93.

See naiselik karakter seletab ka põhjust, miks meie rahwa suus suuremaid eepilisi lugulaulusid pole tekkinud. Meie lugulaulude sündmustik on alati lihtne, sest tegewus on wähe wälja arenenud. Kujutus liigub kitsas raamis, ei kirjeldata kõrwalisi sündmusi ega üleüldiseid olusid. Ainult Petseri eestlaste laulikutel on püüet märgata, kahte ehk kolme lihtlaulu suuremaks ühiseks terweks kokku liita. Sagedaste wõtawad nad ühest laulust teatawaid osasid ja tarwitawad neid teise laulu ilustuseks. Sellepärast käiwad Petseri eestlaste laulud kirjelduse täiuse ning laiuse poolest meie teistest lauludest ette. Ainult siin on walmistahutud kiwa leida, millest suuremat lauluhoonet oleks wõidud üles ehitada, kuid kahjuks pole Eesti lugulaulud mitte nagu Soomes mõne peasündmuse ja peakangelase ümber koondatud, mispärast wõimata on, ilma lihtkõneliste muinasjuttude ümberluuletamiseta, ainult rahwalauludest ühist suuremat Eesti eepost kokku panna.

Suure wahe muinasjuttude ja lugulaulude wahele teeb ka wälimine kuju. Kuna muinasjutt lihtkõnes, igapäewases kuues ilmub, ehib lugulaul ennast pühapäewa riidega, s. o. ta tarwitab seotud kõnet, nimelt rahwalaulus tutawat regiwärsi ja awaldab ühtlasi kiiret ning kõrget luulelendu, sammub wägewalt ja wõimsalt, nii et laulikut „ei jõua ohjad hoida, köied kõita, pilwed ei pikka pidada, taewas laia talitseda.“

Et rahwalaul runode kujul ehk wanades regiwärssides ilmub, tuleb meil tema wälimust siin pikemalt tähele panna. Sõnaga „runo“ tähendawad soomlased rahwalaulu; Hurt on selle sõna ka Eesti keeles tarwitusele wõtnud. Nimi regiwärss, regilaul, tulewat sellest, et rahwas teopõlwes oma laulusid tihti teed käies, ree peal istudes laulnud¹⁾. Meie rahwalaul on täiesti iselaadi. „Tema ilu on tema laias kuues, millel mitu ja mitu tuhat siilu ja siiwa, ehet ja ilu ümber. Teda wõib suure, määratu kõrge majaga wõrrelda, mille katus ja tornid mitmet kirja ja karwa, milles üksikud wähemad jutustawad laulukesed nagu aknaruudud ning kallid kiwid hiilgawad ning mille ümber muinasjutud nagu imeline mets on, täis mitmesuguseid puid, põõsaid, lille ilu, lindusid ja loomi, ja kõigest sellest kuuleb mõistja kõrw Eesti rahwa rõõmuhääli, kurbtuskeeli.“²⁾

Rahwalaulu
wälimine
kuju ja muud
tundemär-
gid.

¹⁾ A. Reinwald, Seletus Kalewipojast, 1877, lhk. 10.

²⁾ J. Kunder, Eesti kirjandus koolile ja kodule, 1890, lhk. 2.

Wärsimõõt.

Tähtsamad tundemärgid, mis wana Eesti regiwärski kunstlaulust lahutawad on: 1. Iseäralik wärsimõõt. Harilikult tarwitatakse regiwärskis nõndanimetatud neljajalgset trochäust, milles kokku kaheksa silpi on: — — | — — | — — | — —. Iga rõhuga silbile järgneb rõhuta silp ja need sünnitawad ühe wärsijala. Seesugune silpide järjestus on rahwalaulule õige kohane, sest et Eesti keeles lihtsõnad alati raske silbiga algawad ja meie keel üleüldse langewat wärsimõõtu armastab. Tähendatud weere käib ka meie rahwalaulu eelgilise põhjustooniga wäga kokku, sest et eeligiline luule üleüldse trochäust armastab¹⁾. Wõtame näit. read, mis surmamõtet meele tuletawad:

— —	— —	— —	— —
Küll saab	siiski	waita	olla,
Kui saab	alla	musta	mulla.

Kuid mitte alati ei jää raskelt sammuw puhas trochäus walitsema. Suurema elawuse ja wahelduse pärast lastakse mõnes üksikus wärsijalas, wahel ka terwes laulureas, trochäuste asemele daktülused astuda, ja see annab laulule iseäraliku ilu ja mõnu, teeb weere libisewaks, kergeks. Näituseks:

— —	— —	— —	— —
Luod olen	wõtnud	lutsu	suusta,
— —	— —	— —	— —
Laulud	latika	ninasta.	
— —	— —	— —	— —
Oh seda	endistä	eluda	
— —	— —	— —	— —
Kallist	kasu-	põlwe-	kesta!

Kui rahwalaulude sõnu wiisidega wõrdleme, siis ilmub, et lugemise ja laulmise rütmus mitte alati kokku ei käi. Mõnes wärsijalas, kus meie lugedes wast daktülust arwame kuulwat, on lauldes trochäust tarwitatud, selle peale waatamata, et rõhuta silbid raskete taktijagude kohta sattuwad ja ümberpöörduvad. Laulmise rütmus on aga wäga tähtis, sest et rahwalaulusid wanaste ainult lauldes ette kanti. Nii lauldi näituseks trochäuse mõõdus, s. o. $\frac{2}{4}$ taktis, järgmiselt:

— —	— —	— —	— —
Ette	see i-	hutud	lauda,
Taha	see ta-	hutud	seina,
Ette	see hô-	beda	kannu jne.

¹⁾ W. Schott, Ueber Neus Ehnische Volkslieder. Ermans Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. XIII. B, lhk. 378.

Seesugust hariliku korra wastu käiawat nähtust wõiks veel wäga mitmest regilaulust ette tuua. Silpide loomulikust paigast äranihutamisel on iseäralik üllataw, wahest koguni wapustaw mõju, umbes nagu sünkopidel muusikas. Mis seaduste järele meie rahwalaulu weeres nii hästi lugemise kui laulmise juures seesugused ilusad muudatused ja waheldused ilmuwad, pole veel mitte teaduslikult läbi katsutud ja kindlaks tehtud.

2. Eesti rahwalaulu olulikum sisemine tundemärk on parallelismus ehk mõtteriim: esimeses reas awaldatud mõtet ütleb järgmine rida uueste ümber, kordab, täiendab ja selektab seda teiste sõnadega; sagedaste järgnewad kaks, kolm ja enam seesugust mõttekordamist. Mitmekordse kordamise waral tahtis improviseeriw laulik wist uute teemade leidmiseks ja mõtete arenduseks aega wõita.

Ühekordne kordamine:

Küla mull' ütles: kuku, kuku! (teema)

Küla lapsed: laula, laula! (teema kordamine).

Kahekordne kordamine:

Millal maksan memme waewa, (teema)

Hea ema piima waewa, (esimene kordamine)

Kahel käel kandmise? (teine kordamine).

Mitmekordne kordamine:

Kui mina hakkam laulemaie, (teema)

Laulemaie, laskemaie,

Wärsikesi weeretama,

Mere helmi helkimaie,

Ranna paasi paugutama.

(teema kordamised).

3. Mõtete kordamise kõrwal leiame rahwalaulus wäliseid kordamisi, nimelt lastakse neidsamu häälikuid, sõnu ja mõnikord ka neidsamu wärsisid kaks ehk mitu korda järgneda:

a. Umbhääliku kordamist sõnade algul nimetatakse alliterationiks. See on rahwalaulu kaunim wälimine ehe. Näituseks:

Magasin muru mäele,

Sinililled seässa,

Walge lillede wahale,

Kullerkupu keskele.

b. Täishäälikute kordamist sõnatüwis, enamaste ühes eelmine wate umbhäälikute kordamisega ühendatud, nimetatakse assonantsiks. Seda tuleb rahwalaulus wäga tihti ette. Näituseks:

Kus need kuused kumawad,

Lepad sirged sinawad,

Haawad noored haljendawad,

Kased walged kajawad.

e. Alliterationi ja assonantsi nõudmise järele tarwitatakse rahwalaulus mõnikord arwusõnu, ilma et need sõnad just oma tähendust mööda teatawat kindlat arwu näitaksiwad. Näituseks:

Läksin, käisin tüki teeda,	Wiis wersta Wene rajada,
Tüki teeda, palju maada,	Sada wersta Saksamaada,
Seitse wersta seda maada,	Tuhat wersta Türgimaada.
Poole wersta Poola maada,	

d. Et efekti suurendada, korratakse wahel rea esimest sõna kaks korda järgemööda ja lastakse ka järgmine rida selle sõnaga peale alata:

Weere, weere, päwakene, Weere, päwa me wäsi.

e. Üleüldsuses seatakse korratavad sõnad igas reas ikka sellesama koha peale:

Süötsin karja, juotsin karja, Ajazin karja kaugelle.

f. Wahest alustatakse järgmist rööbasrida nende kahe sõnaga, millega esimene rida lõpeb:

Ise kõnnin tüki teeda, Tüki teeda, marga maada.

Wälimine kordamine läheb rahwalaulus nii suureks, et tihti terwet lugu weel kord nendesamade sõnadega jutustatakse. Kordamiste tõttu on Eesti rahwalaulud kerged meeles pidada, tuntakse muu seas sellest, et nad kergeste

jmeele jääwad, sest et nad lihtsad on, ja ilu nõuab lihtsust.

Keelelised
iseäraldused.

4. Rahwalaulu võib tihti wäliselt weel tema keelelistest iseäraldustest, see on wanadest pikematest sõnakujudest ja lõppudest,¹⁾ mis praeguses kirjakeeles enam ette ei tule, ära tunda. Need on tundemärgid sellest ajast, mil tõeste nõnda kõneldi. Praeguse keelega wõrreldes on palju sõnu endisel ajal pikemad olnud, sest meie ajal on palju lõpuwokaliseid ja pikale silbile järgnewaid wokaliseid ära kadunud (lindu, wenda, saatama) ja hulk liitsilpiseid nagu -da, -de, -je (-ie), -la, -na, -ne (-nessa, -nesse) ära heidetud. Lõpp -ni tähendab minu ehk meie oma („Mine koju tütareni“, kesse hulgub üksilani?), lõpp -na tähendab tema oma („Salme hüüdis saunastana — Kana siblis siibidana, kukke kraapis karwudana“). Lõpp -sa tähendab sinu oma („Mina hulgun üksilasa ja weeren wärawillasa“). Lõpp -je ehk -ie tähendab sedasama, mis -sse („Nukku kutsuti külaje — Nukk läks padriki pajuje. Kui lähed aita hulkumaie, pea puutub sea lihaje, põlwed õlle poolikuie). Lõpp -da on osastaw märk („Siis ta wihmada wihistab — siis ta poudada põristab“).²⁾ Suur osa neist wormidest on praegugi weel mõnes wanemas murdes tarwitusel.

¹⁾ P. Org, Keelelised iseäraldused lugulaulus „Kalewipoeg“. Kalewipoja III. lisa. lhk. 286—297.

²⁾ M. Weske, Eesti rahwalaulud I, eeskõne.

Keele ajaloo uurijale on rahwalaulud umbes sedasama, mis ajaloolasele dokumendid ja pealkirjad — tähtis uurimise materjal. Suur osa wanast Eesti keelest on nimelt wanades rahwalauludes alal hoitud.¹⁾ Uued ettelauljad ja mõned üleskirjutajad on rahwalaulu wormisid rikkunud, sest et nad wanaga Eesti keelt ei tundnud.

Eesti rahwaluule aidas on wanade runode salw kahtlemata kõige suurem ja rikkam. 1906 leidis Hurti käsikirjalises kogus, teisendid kaasa arvatud, üksinda juba 45 tuhat rahwalaulu ja Eiseni kogus üle 10-tuhande, teisi vähemaid korjandusi ja trükkis ilmunud laulusid ei lähe nimetamagi. Kahjuks pole käsikirjalised kogud veel kõikidele kättesaadavad, nad ootawad korraldamist ja trükki andmist. Eesolewas ülewaates tahame eepilisi ja lüürilisi laulusid eraldi tähele panna. Eepilised rahwalaulud jagab Hurt sisu järele järgmistesse liikidesse: 1. Müütilised lugulaulud. 2. Legendaliselised lugulaulud. 3. Muinasjutulised lugulaulud. 4. Ilujutulised lugulaulud.

Rahwalaulude ärajamine.

Müütilised lugulaulud.

Müütilistes lauludes astuwad muinasusulised waimud tegelastena ette. Iga üksik lauluke sisaldab mõne muinasusu punkti, ühe ehk teise arwamise mõne üleloomuliku ilmutuse, loodusenähtuse kohta jne. Ristiusu ajal on neid laulusid tagakiusatud, halwaks peetud ja nende tarwitamist patuks tuinistatud. Kuna nad nõnda kadumisele oliwad pühendatud, on neist ainult mõned üksikud riismed järele jäänud. Mõne müütilise laulu kohta, mida Kreutzwald ja Weske trükkis awaldanud, on selle üle kahtlus tõusnud, kas nad tõeste rahwa omad on, sest et neist rahwamälestusesse jälgegi pole järele jäänud, kuna muudest lauludest palju teisendid tuntakse. Tähtsamad muinasusulised lugulaulud, mille algupärasuse üle kahelda ei wõi, on järgmised:

Suure tamme laul. See oli hakatuses eepilik-lüürilik laul, mis wist Läänemaa rannas tekkinud ja sealt idapoole edasi rännanud. Ta esimene ülestähendus, mis A. Knüpffer²⁾

Suure tamme laul.

¹⁾ H. Neus, Ehstnische Volkslieder. Sissejuhatus lhk. IX.

²⁾ J. H. Rosenplänter, Beiträge zur genaueren Kenntniss der ehstnischen Sprache, XVIII, lhk. 92.

awaldab, on Karuse kihelkonnast pärit. Keegi meheleminemise himuline taluneiu on ta wist luuletanud. Tal puudub sissejuhatust, lõpul ei tihka laulikneiu ka oma weimekirstust kõneleda. Hoopis täielisem on juba „Suure tamme laul“, mis Kolga-Jaanist „Vanasse kandlesse“ (II. a. nr. 446) üles pandud:

Läksin metsa kõndimaie,
Uduzelta hulkumaie,
Varazelta vaatamaie.

Mis ma leidsin metsestägi?
Leidsin tamme taimekeze,
Viizin kodo kaswamaie,
Õue-aida õitsemaie,
Ukse-edize ehteksi.

Istutin izä ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei tõusnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.

Istutin emä ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei jõudnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.

Istutin vennä ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei tõusnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.

Istutin õe ilule:

Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme tugevaksi,
Kerki tamme kõrgeeksi!
Tamm ei jõudnud, tamm ei kasnud,
Tamm ei hiljuke edenend,
Tamm ei tõusnud tugevaksi,
Tamm ei kerkind kõrgeeksi.

Istutin peiu ilule:
Jõua tamme, kasva tamme,
Tõuse tamme taeva'asse,
Oksad poolde pilve'esse!
Tamm süs jõudis, tamm süs kasvis,
Tamm süs kasvis taeva'asse,
Oksad pilveje pugesis,
Tamm taht taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.

Minä vennä palvielle:
Vennäkene, hellä vellä,
Ihu kirves, kiilu varzi,
Tie taperi terä tazane,
Tule tamme raiumaie!
Tamm tahab taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.

Vennäkene, hellä vellä!
Alt saab aita, pealt saab lauta,
Tüvikust saab tünderida,
Okstest saab hobuste talli,
Keskeelt kenä kiriku,
Ladvast laste lusti lauda.
Mis jääb üle laastukene:
Sest saab mulle kirstukene,
Kirstu peäle kaanekene.

Armastuse-laulu karakter tuleb selles üleskirjutuses selgelt nähtawale. Tamm ei kaswa kellegi muu kui peiu ilul, tamme laastudest saab laulikneiu le weimekirstukene, mida hääbenemise pärast alles tarbeasjade üleslugemise lõpul nimetatakse. See karakter jääb „Suure tamme laulule“ edasirändamise juures niihästi Eestis kui ka Ingerimaal ja Lõuna-Karjalas.¹⁾

¹⁾ K. A. Franssila, Isotammi liiteinen. Helgingissä, 1900.

Alles põhjapool Laadogat areneb tema maagiliseks lugulauluks, nagu meie teda Soome „Kalevala“ eeposest eest leiame (Toinen Runo). Tamme nimetatakse siin juba Jumala puuks. Laulusse liidetakse lausumise sõnad küljepistete wastu. Eesti sugunimedest „wenda“ ja „wirwe“ saawad „Kalevalas“ pärisnimed „Vento“ ja „Virpo“. Saunas, mis tammest tehakse, ei käi mitte üksnes Vento wihtlemas, waid ka Jumal oma perekonnaga. Wistist on see müütiline lisandus Soome pulma- ja pidulauludest wõetud, kus ka palutakse wärawat awada, et Jumal oma perekonnaga, s. o. pulmarong wõiks sisse tulla. Sortavala ümber ilmub sellesse laulusse uus aine: tamme laastudest teeb tige sorts endale noolesid.

Juba „Suure tamme laulu“ esialgsel kujul on müütilist wärwi: Tamm ulatab taewasse, pillutab pilwesid. Kotka tiiva alt leitud kahe waksa pikkune mees raiub ta maha. Nende ainete põhjal katsutakse tõendada, et „Suure tamme laul“ loodusemüütosest on tekkinud. Selle järele oleks tamm siis äikese pilw olnud, mis päikest tahtis waatleja silmade eest kinni katta. Wälg, kahe waksa pikkune mees, pilbastas selle puu kildudeks. K. Krohn ei arwa „Suure tamme laulul“, nagu ta Eestimaa õhturannas üles kirjutatud, weel mingisugust müütilist tähendust olewat. Suur tamm on suur tamm: tore, taewa poole tungiw, warjurikas puu, mis juba iseenesest luulelisi mõtteid äratab¹⁾. See laul oli juba 1892 130 teisendis üles tähendatud.

Eesti rahwaluules tuntakse weel „Nutja tamme laulu“, mis Eesti keelepiiridest mitte pole wälja rännanud. Laulik-neiu leiab nutja tamme ja pärib tema kurbtuse põhjuse järele. Tamm jutustab, et kõik teised puud maha raiutud, tema pidawat üksinda wihma ja tormi käes seisma. Laulik trööstib tamme seega, et tema oma wiis wenda töötab kutsuda, kes tamme maha raiuwad. Nutjast tammest saab neidsamu tarbeasju, mis suurest tammest.

Suurepäraline müütiline lugulaul on „Püha pärje linnukene“, milles päikese, kuu ja tähtede sündimise lugu ära jutustatakse. Temast tuntakse peale 60 teisendi. Mahutame siia Russowi²⁾ ülestähenduse:

Püha pärje
linnukene.

¹⁾ Krohni arwustus Franssila „Isotammi liiteinen“ kohta. Anzeiger der Finnisch-ugrischen Forschungen 1901, lhk. 26—35.

²⁾ H. Neus, Ehstnische Volkslieder I. No. 7.

Külla tüdrukud ööksed,
 Külla poisid, poled wennad,
 Külla naised, nored naised,
 Pange selga ued kued,
 Kätte krogitud käiksed!
 Lähme merda pühkimaie,
 Merre äarta äigamaie!
 Pühhime pühked merre'esse,
 Äigame laastud laine'esse!
 Lähme omme watamaie,
 Kes süin põrand pühkeida:
 Pühha pärje linnokene,
 Otsind ta pessa aseta,
 Regudessa, ragudessa,
 Merre kümmeje kiwisse,
 Ranna paksu paemurdu,
 Ülle ilma laia moa,
 Ülle ilwesse kirriko.

Tulli wasto kolmi pösast:
 Üks olli pösas sinnine,
 Teine pupösas punnane,
 Kolmas kulla karwalenne.
 Põlgas ta põsa sinnise,
 Põlgas ta põsa punnase,
 Wõttis kulla arma'aksi.

Akkas ta pessa kogguma;
 Koggus ku, koggus kaks,
 Peale pari päiwasida.
 Akkas ta munne munnema;
 Munnes ku, munnes kaks,
 Peale pari päewasida.
 Akkas poegi audemaie;
 Auus ku, auus kaks,
 Peale pari päewasida.
 Said poiad werri sullile,
 Akkas poegi pillutama;
 Pillutas ku, pillutas kaks,
 Peale pari päewasida;
 Ühhe panni kuuks taewasse,
 Teise päewaks peale ilma,
 Kolmas sõdile kiwwikse.
 Sedda teeb taewa tadikenne,
 Sedda arwab armas rahwas,
 Kus need tunnid tuntaneksi,
 Aiad kallid arwatakse,
 Mõud mustad mõdetakse,
 Kui polle sõdila kiwwida,
 Egga kuda taewaasse,
 Egga päewa peale ilma.

Sõna „pürje“ ehk „pürge“ tuleb wist sõnast püre ehk pire, mis taltsutamata edasitungimist tähendab. Seda sõna tarwitatakse tähendatud mõttes „Lunastamise laulus“¹⁾: „Oota, hea wennikene, pea kinni, pürge poega!“ Pürjelind oleks siis edasirühkiwa aja sümbol; edasitõttawa aja jooksul on walgustajad taewakehad tekkinud. Ilwes ei tähenda siin mitte tutawat kiskjat looma, waid ilwetit ehk helwetit, s. o. põrgut, millest pürjelind üle lennanud. Seda arwamist kinnitawad teised rahwalaulud, näit. „Parrem põlw on põrguassa, ennam ello hilwekseksa kui siin meie mõisassa.“²⁾ Mõud tähendab siin wist mõjud, mis mõnel pool mõud, mõudus räägitakse.

Lindude kartmine on Eesti muinasusust kaunis laialt tutaw. Mõned linnud, nagu kägu, paabis, pääsuke ja tuwi arwatakse inimestest enestest saanud olewat.³⁾ Neist lindudest peetakse suurt lugu, kuid nendestki wõib õnnetus tulla,

1) Inland 1841 No. 9.

2) H. Neus, Ehstnische Volkslieder I, lhk. 32.

3) M. J. Eisen, Pääsukese laul. Endise põlwe pärandus, lhk. 81.

kui kewadel endid neist petta lastakse, s. o. ilma eineta kodunt välja minnakse ja esimest korda linna laulu kuuldakse. Sellepärast oli waja enne kodunt lahkumist linnupetet wõtta. Mõned linnud, nagu rongad, harakad ja toonekured on rahwa arwamise järele alati õnnetuse toojad.¹⁾ Nende eest tuleb ennast hoida, nad kihutatakse elumajast eemale. Püha pürje linnukese asemel seisab mitmes teisendis pääsukene ja pääsukesi peawad ka muidu halastamata ja kalgid inimesed puutumata olewuseks. Ta on seega meie rahwale püha lind.

„Püha pürje linnukese laul“ on ka Eestist läbi Ingerimaa Soome rännanud.²⁾ Ingerimaal tuleb talle see lisandus juure, et munad merde kukuwad ja katki lähewad: munakollasest saab päike, walgest kuu ja muudest osadest tähed taewas. Ida-Karjalas astub ses laulus juba Väinämöinen tegelasena ette. Keegi laplane on Väinämöise maha lasknud, rohumättana ujub Väinämöinen merel ehk tõstab oma põlwe rohumätta näol üle merepinna. Sellele mättale paneb pürjelind muna, millest terve maailm tekkib, nimelt ülemisest poolest kõik taewakehad ja alumisest meie maa. Põhja-Karjalas on laulul kõige täielisem kuju. Siin astub Väinämöinen loojana ette ja käseb maailma sündida. Seda teisendit tarwitas Lõnnrot ja liitis leitud müütose pisut muudetud kujul Soome „Kalevala“ eepose esimesesse loosse.

Pürjelinnukesel on weel paarimees: sinisirje linnukene. „Sinisirje linnukese laul“ käib nõnda (Beiträge XVIII):

Sinisirje
linnukene.

Sinnisirje linnokene!

Sinnisirje, silmapilge

Lende läksi, loke läkse,

Lennas ülle nelja metsa,

Nelli olli metsa kõrwestikko,

Üks olli kulla kuuske metsa,

Tõine õile õuna metsa,

Kolmas olli kallis kaske metsa,

Neljas olli niiske nine metsa. —

Sinnisirje linnokene!

Sinnisirje, silmapilge

Lende läksi, loke läkse,

Lennas ülle kolme järwe,

Kolm olli järwe kõrwestikko.

Üks olli wihha wina järwe,

Tõine õile õlle järwe,

Kolmas mõlgutas mõdduda. —

Sinnisirje linnokene!

Sinnisirje, silmapilge

Lende läksi, loke läkse,

Lennas ülle kolme wälja,

Kolm olli wälja kõrwestikko.

Üks olli kallis kaera wälja,

Tõine ruge rukki wälja,

Kolmas nikkerdas nissuda. —

¹⁾ Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 451.

²⁾ Wördle: K. Krohn, Die geografische Verbreitung estnischer Lieder, lhk. 4—7. Samati Zur Kalevalafrage, Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen 1901, Heft 3.

Mis olli kulla kuuske metsa,	Mis olli õile õlle järwe,
Se olli noorte meeste metsa;	Se olli noorte naeste järwe;
Mis olli õile õuna metsa,	Mis seal mõlgutas mõdduda,
Se olli noorte neitsikeste;	Se olli noorte neitsikeste;
Mis olli kallis kaske metsa,	Mis olli kallis kaera wälja,
Se olli noorte naeste metsa;	Se olli noorte meeste wälja;
Mis olli niiske nine metsa,	Mis olli ruge rukki wälja,
Se olli wanna meeste metsa. —	Se olli noorte naeste wälja;
Mis olli wihha wina järwe,	Mis seal nikkerdas nissuda,
Se olli noorte meeste järwe;	Se olli noorte neitsikeste.

Sinisirje linnukene tähendab sinikirju lindu, nagu teda mõnes teisendis ka nimetatakse. Siur ehk kiur tähendab murakus lookest. Wiedemann teatab, et sinisiibu-tsirk, kellel sinised tiivad ja kollased jalad, pidawat rahwauku järele Toonelast inimestele surmasõnumeid tooma. „Looke läksi“, õigemini: lookeleksi tähendab lookles, liikus looga taolises joones, nagu ka jänest öeldakse lookawat.

Lugulaulu sinisirje linnukesest tuleb eelminewa müütilise laulu järjeks ja täienduseks pidada. Mõlemal laulul on peamõtted ühised: linnu lendamine teatawate asjade üle, see on loomise töö aegade jooksul ja sellest wäljakaswaw looduse edenemine. Esimeses lugulaulus kirjeldatakse algloomist, taewa kehade sündimist, teises meie maa wäljaehtimist metsadega, järwedega ja wäljadega. Wõib ka olla, et neis kahes laulus üks ja seesama lind tegew oli, ja et wiimses laulus endise „pürje“ nime kõrwale weel uus nimi „sinisirje“ astus.

Salme laul.

Wõiks weel mõnda muud müütilist lugulaulu nimetada, millel eelminewatega niipalju sarnasust on, et neis linnumunadest asju sündida lastakse. Näituseks jutustatakse ühes laulus, kuidas kalade soomused kulla ja hõbeda läike saiwad.¹⁾ Laulupiigad läksiwad kulda laewal merde kiikuma. Lained löiwad hõbewiirulisteks, kalad laenasiwad laewale sõudjad oimed, tuurakala tüüris laewa. Pääsukene purjelindu tuli laewale pesitama. Kui laew põhja piirile lähenes, tõstis tuuslar tuule pea, pani laewa wankuma. Pääsukese muna kukkus meresse, läks katki, kuldas rebuga kala soomused. Munawalgest saiwad räimed hõbelitrid naha peale. Wõtame nende juure weel tuttawa „Salme laulu“, mille Kreutzwald „Kalewipojasse“ põiminud, siis näeme, et Eesti rahvaluule taewakehasid ja maapealseid asju ning inimesi munast laseb

¹⁾ Kreutzwald-Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten, No. 4

sündida. Saaremaal kannab väikene lahekene Salme nime. Pärnumaal Sauga rannas on Salme talu olemas, mis väikese ojakese suus seisab. Salm tähendas kõige esmalt lahtist väina, sellepärast lisab rahwalaul talle ka omadusesõna „sula“ juure. Pärnumaa rannalt on Salme laul idapoole edasi rännanud ja seal juures on Salme nimi teise tähenduse saanud. Wirumaa rahwalauludes peetakse „Salmet“ ja „sula Salmet“ neiuks. Pihkwa eestlaste keskele rännates on laul Salme nime ära kaotanud. „Salme laulu“ sisu teisendavad Pihkwa eestlased nõnda, et leitud kurest kõrge, peenike neuu kaswab, kellel koit, kuu, päike ja täht kosjas käiwad ja kes wiimaks tähe endale peiuks walib.¹⁾ Taewatähtede wõistlemine kosjateel on muidugi nägusa ja priske maise neuu ülenduseks luuletatud. Neuu wäärtus tõstetakse siin nõnda kõrgeks, et isegi hiilgawad taewakehad teda enesele naiseks ihaldawad.

Lugulaulus „Ilmatütar“ tõuseb neuu ülendus weel kõrgemale astmele, peaaegu jumalduseni.²⁾ Neuu saab müütiliseks olewuseks. Siin ei näita neuu oma iluwäärtust mitte wõistlewatele kosilastele, waid oma wanematele ja wendadele ning õdedele: Neuu leiab metsas magusaid marju, mille söömisel ta imeilusaks muutub. Selle järele lahkub neuu maisest elust ja omastest, asub taewasse, istub ilma ääre peale, kulla kuu poole peale, kust ta siis poole ilma ilustab, poole walda walgustab. Tema ilusära paistab muidugi ka kodutalusse. Nüüd lähewad omaksed teda koju kutsuma. Ema meelitab:

„Tule iks kodo, tüttereni, kallu' kodo, imekena!“ Seda sama teeb ka isa, wend ja õde. Kuid Ilmatütar küsib iga kord:

„Midä tööda tegemä, mida azeld ajama?“

Aga kui ta kuulda saab, et teda kodu igapäised tööd, nagu rehepeksmine, lehma lüpsmine, sõõru tegemine ja anniwaka walmistamine ootawad, siis soowitab ta omastele lihtsamaid abilisi: linik peab lehma lüpsma, sukk karja saatma, rist rehte peksma, sõlg sõõru raiuma ja wokk willu ketrama ning anniwakka walmistama. Nende abiliste all mõeldakse muidugi igapäisi tööorjasid tütarlaste hulgast, kes paremat

¹⁾ Kureneiu, J. Hurt, Setukeste laulud I, nr. 9.

²⁾ Ilmatütar, seals. nr. 22.

põlwe ei tea ihaldada, kes tuimad nagu nimetatud eluta asjad. Ilmatütar ise aga otsustab mitte enam koju minna. Ja siis

Ezi iste ilma veere pääle,
Kulla kuu poole pääle,
Poole ilma ta ilosti,
Poole valda ta valasti.

Osalt ilmub siin juba naisterahwalik edewus ja kõrkus; paljas iludus paneb teda juba teiste peale ülewelt alla waatama. Iseäralikuks naisterahwa karakterijooneks tuleb see waade pidada, et mitte waimlik tüsedus neiule elukäigil teed ei tasanda ega teda ülespoole ei wii, waid kehalik iludus.

Kalmu neuu.

Ilus ja sügawmõtteline rahwaballad on Pihkwa eestlaste „Kalmu neuu“, üks kaunimatest lugulauludest.¹⁾ Siingi tõstatakse naisterahwa lugupidamist meeste silmis. Noormees Peeter külwab kalmuaia lähedal otre ja palub sellele tööle kirikult ning surnuaialt õnnistust. Siin juures töötab ta ühte neiut surnuaiast naiseks kosida. Oder kaswab ilus, pärast lõikust teeb noormees otradest linnaseid, pruulib õlut ja astub siis kosjateele. Kuid ta unustab oma töotuse, mis Kalmu-neiule antud, ja kosib külast elawat neiut. Kui ta mõrsjat koju tahab wiia, tabab teda hirmus kättetasumine:

Tulli kodo tulemahe,	Välla tuli toonilase,
Vello kodo veerimähe,	Ligi liiva lellanaase.
Sõidi kalmu kaalale,	Ärä na lausi mielestäni,
Maanalaiste maie pääle.	Uma miele poolestani:
Jaie saani saismahe,	„Pietre, peenü poisikene,
Perälauda piätämä.	Kosilane kõrgikene!
Tuleteli, mineteli,	Anna miesi, miä annat,
Päse' es saani saisemast,	Töota poissi, miä töotat.“
Perälauda pitämäst.	

Endise töotuse lunastamiseks tahab Peeter kõike ohwerdada, mis tal on, et aga mõrsjat peasta. Ta lubab kaasawara, tallitäie hobuseid, waka täie wana raha, sada sajam meest ja kaks kaasitajat, isegi terve isatalu ühes wane mate ja omakstega ära anda, kuid midagi sellest kõigest ei wõeta sõnamurdmise tasuks, waid toonilased nõuawad kättetasumiseks mõrsjat loori alt. Peeter ei wõi enam midagi parata, töötas siis mõrsja maanalastele ja sedamaid peasis saan sõitma. Kodus tuleb Peetri ema rõõmsaste pulmasajale wastu, awab mõrsja loori, kuid mõrsja on — surnud. Hädal-

¹⁾ Hurt, Setukeste laulud I, nr. 35.

damine ja kaebamine on suur. Ema küsib suures kurwastu-
ses, mis ta nüüd pojaga ja surnud mõrsjaga peab peale
hakkama. Poeg kostab:

	„Minnij pane merde sõmeras,	Ilosamba, valusamba,
	Poega tähes taivahe.“	Tuo õm sino poigovani,
Ema	„Pojakene, poisikene,	Sino kallis kanane.
kurdab:	Mino mielimarjakene!	Tolle kosta kulla sõna,
	Kelle kosta ma kulla sõna,	Tolle anna armusõna.
	Kelle anna ma armu sõna?“	Imekene, helläkene,
Poeg	„Imekene, helläkene,	Kandjakene, kallikene!
trööstib:	Kandjakene, kallikene!	Kui läät merde vie perrä,
	Tulet üles hommongul,	Kae mere perä ala,
	Varra enne valge'et,	Kua om sõmmer hõörüsämb,
	Paja sis peräni põrota,	Hõörüsämb ja veerüsämb,
	Usse otsa arota.	Tuo su meelikas minijä,
	Kae kuud korgehe,	Sino käpe käskijalg.
	Kae tähte taivahe,	Tolle kosta kulla sõna,
	Kua tähte ilosamba.	Tolle anna armusõna.“

Kalmuneit nimetatakse pühaks pärjakandjaks, temaga
wõib ainult surmas ühineda. Tema kosimine nõuab lahti-
ütlemist maapealse elu rõõmudest. Seesuguse töotuse andis
noormees nähtawaste kergemeelselt, ilma ettemõtlemata ja
wist meelitas teda selleks aineline kasu, et odrapõllule õnnis-
tust saada. Sõnamurdmisega kalmuneiu wastu koormab ta
enese peale süü, mis ta elu traagikaliseks teeb. Selle süü
all peab ka uus mõrsja kannatama. Laulu peamõte sihhib
sinna poole, et armastust tuleb pühaks pidada, et neiu süda-
mega ei wõi nalja heita. Niihästi sel, kes truuduse murrab,
kui ka wõistlejal neiu, kes truudusemurdmist omalt poolt
edendab, käib käsi halwaste. Õnnetuse peapõhjuse awaldab
ema järgmises etteheites:

Sina kalmust naase naidit,
Liivast neitsi nimitsit,
Selle sul koolja saani pääl,
Ala kaali kalmuline.

Ei maksa põrmupõlistel waimudega tegemist teha, sellest
sõprusest ei sigine head.

Legendallised lugulaulud.

Legendaks kutsutakse usulise sisuga muinaslugu, milles
kas Jumal, Kristus, Maria wõi mõni muu isik, keda kiriku-
loos pühaks peetakse, tegelasena ette astub. Nagu teada,
peitub katoliku usus, milles müstika, pühalsed ja imed täht-

sat osa etendawad, palju luulelist elementi. Legendade tähtsus seisab selles, et neid uusi aineid, mis katoliku mungad maale toonud, nüüd rahwaluules käsitatakse. Legendaliste lugulaulude arw ei ole meil just mitte suur, kuid nende hulgas on siiski väga tähelepandawaid luuletoodeid. Suurem hulk legendasid, mis trükis ilmunud, on Petseri eestlaste suust üles kirjutatud, kuid et nad siin ei wõi sündinud olla, seda näitawad mitmed ettetulewad inimeste nimed, mis Rooma katoliku kirikust pärit on. Greeka usulised petserlased on neid katoliku aja mälestusi, mis neile Süda-Eestist sisse rännanud, truult meeles pidanud, kuna Lutheruse usulised eestlased nad ju suurelt osalt on ära unustanud.

Mis nüüd iseäraliselt Eesti legendalistesse lugulauludesse puutub, siis wõib ütelda, et neist suurem hulk Jeesuse ja Maria elust lugusid jutustawad. Kõige ilusamad neist on „Jeesuse ja Maria sõit“ ja „Peastja Maria“.¹⁾ Need oleksiwad wist jäljeta kaduma läinud, kui kirjaoskamata petserlaste truu mälestus neid ei oleks alal hoidnud, sest et neid ainult siin tuntakse.

Jeesuse sõit. Esimene nendest jutustab, et Jeesus ja Maria tahtsiwad jõest üle peaseda, aga wesi oli sügaw. Neile tuleb kirik wastu. Jeesus palub, et kirik neid üle jõe wiiks, kuid kirik leiab kõiksugu wabandusi: tal ei olewat aega, pidawat ennast pühapäewa wastu walmistama, mil palju rahwast kirikusse woolab ja kus siis papid ja koolilapsed nagu käod laulawad. Jeesus wastab, et laul parmude pirin olewat:

„Siin kuugu-ui koolipoizi’

Papi’ pallo laula-ai’:

Siin iks parmu pallo lauli’

Suvelinnu leelotaze’.“

Jeesus ja Maria sammuwad edasi, leiawad hobuse ja paluwad ülewiimist oma peale wõtta. Hobune wabandab, tal olewat suurest orjusest kael katki ja pikast sõidust jalad wäsinud. Jeesus leiab wabanduse põhjata olewat, sellepärast saab hobusele needimine osaks. Ta elu peab autalt ja wiltsalt lõppema:

Kohes tuo hopen hukatie,

Soeliha surmatie?

Suo vierde suntsikohe,

Laane vierde lantsikohe,

Koh varese vaageva,

Koh kaarna kroogseva.

Sinna hopen hukatie,

Soeliha surmatie.

¹⁾ J. Hurt, Setukeste laulud I. köide, lhk. 146 j.

Nüüd tuleb Jeesusele ja Mariale härg wastu. See täidab palwe ja wiib Jeesuse ning Maria üle jõe. Selle eest saab härg õnnistuse palgaks:

Kui sa härgä tapetade,	Pereh laul pingi pääl,
Ugasarvi otsa lüvväs,	Muu rahwas moro pääl:
Kitetäs iks keedetäs,	Här'äkene, or'akene,
Süvvenessä tehnätäs.	Vei iks sa Jeesu üle wete,
Kokko iks aias sugu suur,	Kosti är vällä kuiva pääle,
Latse laulva lavva takah,	Saadi suure saare pääle.

Teist tähtsamat legendat „Peastja Maria“ — Hurt on talle „Jeesuse surm“ pealkirjaks pannud, — algab laulik etteheitega, et kõiki muid laulusid lauldakse ja lugusid jutustatakse, kuid Jeesusest ei tahtwat keegi laulda, ega Mariat meele tuletada. Ja nüüd jutustab ta, kuidas Maria oma poja piinajate käest ära peastis ja sellele suurele korratusele, mis Jeesuse piinamise tagajärjel taewalaotusesse tekkinud, otsa peale tegi. Legendas on sisu ja kuju poolest haruldane ja tähelepanemise wäärt.

Peastja
Maria.

Uppu iks ilma undzehe,	Viiz sõrme vinnüsih,
Katte maa kastelle.	Vahr iks vüöl, varvas suuh.
Tootse' iks säksa ilma säädä',	Jeesu iks tuliilta kõneli,
Ezändä ehitella,	Jeesu pajat palavalt:
Saa-as säksol säetüs,	Kiä iks vii sõna Marijalle,
Ezändil ehitetüs.	And tiedä armille,
Ole-es päivä pääle ilma,	Et ma iks Jeesu hukata,
Ole-es ako alla ilma,	Vaga Jummal vaivata.
Ole-es kuud korgeh,	Kala iks oll pant panni pääle.
Ole-es tähti inämb taivah.	Kala läts iks merde sõudma,
Selle es ole päiv pääl ilma,	Vei iks sõna Marijalle:
Selle ago all ilma':	Maarja, tule iks maale kaema,
Jeesu iks poig hukati,	Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaivati,	Vaga Jummal vaivati.
Jeesu iks sällüle tulila,	Ega iks Maarja uzus võta-as,
Kats iks jalga kammitsah,	Uzus võta-as, tuos arva-as.

Nüüd saadetakse Mariale teine käskjalg järele, nimelt kukk, kel üks külg juba katlas ära keenud. Kukk lendab õrrele, laulab ja teatab Mariale, mis wilets lugu maailmas on.

Kuid Maria ei usu weelgi. Läheb kolmas käskjalg, nimelt härg, kel juba üks külg ära keenud. Ta sammub mürades mäe otsa, wiib Mariale teatust. Maria jääb jällegi kahtlema. Wiimaks ruttab ilus ilmatütar jumalate läwele, Maria akna alla ja teatab, et maa peal ei kuud, ega päikest, ega tähti enam ei paista, waid et maailm udusse uppunud

ja maapind kastesse kadunud. Selle käskjala sõnu jääb Maria uskuma. Ta tuleb alla, peastab Jeesuse piinajate küüsisist ja seab korra jalale:

Maarja hõigas kolme tütärd,
Hõigas kätte kanasta:
Anna üks armas, Kati kallis,
Hedo, hellä tütterenil!
Otske üks tie' ruttu mu rõiva',
Kärehehe mu kangidze',
Otske üks tie' hõlsti, hõpekuub,
Otske' tie' särki, vaskisälgi.
Lää üks ma maale kaema.
Hõigas ta üks kolme sulast,
Hõigas pal'l'ond palgalizi:
Sula, mu sui' hobene,

Palgaline, pane ette,
Orjaline, otsi uha,
Kar'alats, kae taoz'e,
Käskijälgi, kääna saan,
Lää üks ma ilmo kaema.
Maarja tull üks maale kaema,
Sai üks ilma kui inne,
Sai päiva kui pääle,
Sai üks päivä pääle ilma,
Sai üks ago alla ilma,
Sai kuu korgehe,
Sai tähe taivahe.

Seesugune selge sisu on wist eesolewa legenda alguskuul olnud. Selle järele wiibib Maria ühes tütärde ja sulastega taewas, teda peetakse maailma ehitajaks ja korraldajaks ja arwatakse tal jumalik wõimus olewat. See oleks wast katoliku usu waadete kohane, teisendites ei ole selles asjas ka lahkuminekut. Kuid mõni teisend näitab, kui vähe petserlased luuleainest, mis nende suhu rännanud ja mida nad alal hoidnud, aru on saanud ja kui mõtteta nad neid on moonutanud. Jeesusest tehakse wahest sugunimi, sel põhjal wõidakse ka Jumalat Eesuks nimetada. Nii saab wõimalikuks, et Jumalat ennast piinatawaks isikuks peetakse ja Eesust, kes jumalatekodus wiibib, temale appi palutakse. Eesus peastab siis ka Jumala piinatulest. Ühe lauliku sõnade järele põleb piinatuli „toomistuh“, s. o. lepametsas, teise järele tuleb see tuli altilma jumalast Toonist. Siin on puudulik arusaamine „Toonist“ nähtawaste „toomi“ teinud. Seesugusel wabal ainete käsitusel on aga teiselt poolt ka oma hea külgi. Kus laulude wahesid ja iseäraldusi vähe tähele pandi, nende alguskuju wabalt moonutati, segati ja wahetati, seal sai wõimalikuks lihtlaulusid suuremateks liitlauludeks ühendada.

Muinasjutulised lugulaulud.

Nende hulka kuulub arwurikas salk luulelugusid, mis endid eelminewatest selle poolest eraldawad, et neis ei müütilisi olewusi, ega ristiusu pühasid inimesi ette ei astu, kuna neis mõttekujutus siiski tõsidusepiiridest üle läheb ja sünd-

mustikusse üleloomulikka nähtusi põimib. Kuid mõttekujutus ei lähe siin nõnda ülekäte, nagu lihtkõnelises muinasjutus. Siin püütakse sündmusi pisut tõekamalt ette tuua, nimetatakse wahest maid ja rahwaid, kes sündmusega ühenduses seisnud.

Laulus „Mehehukkaja Mai“¹⁾ kujutatakse südametunnistuse piina, mis noorik, kes oma mehe ära tapnud, pärast kurjateo kordasaatmist tunneb. Mai läheb Jürile naiseks, kuid mees ei ole talle meele järele, ta tahaks temast lahti saada. Mai peidab terawad tapariistad woodisse; kui Jüri magama tahab heita ja woodisse langeb, saab ta surmahaawa. Ämm läheb hommikul noortpaari äratama, näeb Maie riitel werd ja hakkab teda usutlema, kas ta mitte pole meest ära tapnud. Küll katsub noorik oma süüd kinni katta, kord ütleb ta musta kuke, kord laugu talle, kord haraka aia pealt ära tapnud olewat. Kuid wale tuleb sedamaid ilmsiks, sest tähendatud loomad on alles elus. Maie kitsikus on suur. Ta põgeneb ämma majast ja otsib endale warjupaika kuuse okste alt, haawa warjust, kase ja lepa tagant ning wiimaks kaewust. Kuid keegi neist ei taha mehetapja peale halastada: kõik seletawad, et nende juures põgeneja kuidagi ei wõi peidupaika leida. Haaw ütleb näituseks:

„Kuidas minu oksad hoidwad,
Kuidas minu ladu langeb?
Minu lehed lõdisewad,
Sinu süda wäriseb.“

Ei jäänud mehetapjal kitsikuses muud üle, kui läks järwe kaldale ja kukutas ennast wette. Sügawat mõju awaldab laul neis kohtades, kus puid ja kaewu isikutena kõneleda ja peidupaika otsijat ära saata lastakse, et selle läbi mehehukkaja hingehäda meile näitlikuks teha.

„Neiu lunastamises“²⁾ pannakse ema, isa, wenna ja õe armastus sel teel proowi peale, et neilt neiu peastmiseks wangipõlwest mitmesugust lunastamishinda nõutakse, kuid ema ei täi oma põllesid, isa oma härgasid, wend täkkusid, õde oma pärgasid neiu lunastamiseks ära anda, sest need jääwat neile elueaks, tütar ja õde aga tänaseks ja homseks. Wiimaks läheb neiu Wiru poisi palwele ja see lunastab neiu

Mehehukkaja
Mai.

Neiu lunas-
tamine.

1) Vana Kannel nr. 458. B.

2) H. Neus, Ehstnische Volkslieder I, nr. 34.

Õde otsib
kadunud
wenda.

sel teel lahti, et oma kalli kaabu ära annab, sest kaabu olewat talle päewaks kaheks, neiu aga elueaks. See on huwitaw keskaegne ballad, mida peaaegu terwes Europas tuntakse. Õe armastust wenna wastu, mis kadunud ja uppunud wenna otsimisel ilmsiks tuleb, kujutatakse tuttawas lugulaulus „Oli mul kolmi wennakesta“.¹⁾ Õde saadab ühe wenna marjamaale, teise karjamaale, kolmanda merele kalu püüdma. Kaks esimest tulewad koju tagasi, kolmas jääb kadunuks. Küll katsub õde sõle nõiawõimu abil teada saada, kuhu wend jäänud, küll küsib ta kuult ja päikeselt, kas need merel kalameest on näinud, kuid need ei taha wastust anda. Wiimaks teatab wastutulew tähepoisike, et kalamees merde ära uppunud, mida ka kaldale uhutud pärg ja kübar tunnistawad. Õde awaldab wenna surma üle sügawat leina ja kiidab, kui ilus mees ta olnud:

Sirge on meressa roogu,	Nõnda paistis wenna warju,
Sirgem oli wennakene!	Kui see päike taewaasta!
Walge on meressa wahtu,	Nõnda paistwad wenna pärjad,
Walgem oli wennakene!	Kui see kuu kumakse!

Ilujutulised lugulaulud.

Need lähewad, nagu ülemal antud seletustest ka juba isenesest järeldada wõib, eelminewatest lugulaulude liigist peasjalikult selle poolest lahku, et neis üleloomulikud ja imelikud nähtused ning sündmused täieste puuduwad. Siin on meil luuleliste lugudega tegemist, millest igapäise elu wastukaja kuuleme ja mille sündmustikust midagi ebaloomulikku ei leidu. Siin on mõttekujutusele juba piir ette pandud, sest siin peab ta ainult niisuguseid juhtumisi ja nähtusi ette tooma, mis elus eneses ette tulewad ehk ette tulla wõiksid. Nähtawaste tunneb wabadust armastaw rahwaluule genius ennast selles piiris liiga kitsendatud olewat, sest ilujutulisi lugulaulusid ei leidu rahwasuus palju ja needki on lühikesed.

Kordamise-
laulud.

Ilujutuliste lugulaulude hulka loeme kõige pealt selle rahwalaulude tüüpuse, mida O. Kallas²⁾ kordamiselauluks nimetanud. Ehk nimi küll ainult wälise wormi järele pandud, on neil lauludel tõeste ka sisu poolest ühtlust. Kõigil seda

¹⁾ H. Neus, Ehistnische Volkslieder I, nr. 4.

²⁾ Wäitekiri: Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie, Helsingfors 1901.

liiki lauludel on kindlad alalised osad. Kõige pealt jutustatakse miski kahjust. Lapsele on õnnetus juhtunud. Laps jutustab selle ära, kuidas see sündinud ja läheb siis nuttes koju (A). Isa ehk ema tuleb lapsele wastu, näeb lapse kurwa olewat ja pärib selle põhjuse järele (B). Siis kordab laps oma endist jutustust sõna sõnalt ja annab seega oma kurbtuse põhjuse teada (C). Selle järele trööstib isa ehk ema last seega, et töötab kadunud loomi ehk asju aidata üles otsida ehk muidu kahju heaks teha (D). Iga jao wahel seisawad teatawad üleminekud, mis seda liiki lauludes alati korduwad. Seesuguseid kordamiselaule on meil peale tosina. Wõtame näituseks laulu „Kari kadunud“, mille alguskuju Kallas ajaloolise-geografialise uurimisemetode põhjal leidis järgmise olewat:

A. Istusin ilumäele, Iluvainude vahele, Ilukaske kaenelussa; Pilutasin peiu särki, Kirjutasin kimbu särki, Õmblesin hõbekübarat. Kari mul seisis kalda alla. Mis mul karjasta kadusi? Eest kadus isa hobune, Keskelt memme küüdik lehma, Vahelt venna varsukene. Läksin koju nuttessagi.	Kari mul seisis kalda alla. Mis minul karjasta kadusi? Eest kadus isa hobune, Keskelt memme küüdik lehma, Vahelt venna varsukene.“
B. Eit tuli vastu väravas, Taat tuli vasta tänavas: „Mis sa nutad, tütar noori?“ „Mis mina nutan, eidekene? Mis mina nutan, taadikene?	D. Eit aga mõistis, kostis vastu: „Ole vaita, tütar noori! Ma saadan orjad otsimaie, Leivalapsed leidemaie.“
C. Istusin ilumäele, Iluvainude vahele, Ilukaske kaenelussa; Pilutasin peiu särki, Kirjutasin kimbu särki, Õmblesin hõbekübarat.	Mina aga mõistsin, kostsin vastu: „Ei, ei, ei, ei, eidekene! Ori ei otsi hobusta, Leivalaps ei leia lehma. Nad lähvad metsa ju magama, Põõsa taha puhkamaie. Lähme ise otsimaie, Lähme suurele mäele, Kõlistame kellasida, Valistame valjasida: Eest tuleb isa hobune, Keskelt memme küüdik lehma, Vahelt aga venna varsukene.“

Suur sarnasus, mida kordamiselaulud sisu ja kuju poolest awaldawad, tuleb wist sellest, et nad kõik ühe eeskuju järele on luuletatud. Ei wõi arwata, et alguskuju mitmel kohal iseseiswalt oleks sündinud. Wistist astus keegi osaw laulik sellekujulise esimese lauluga ette, tema leidis meeldis teistele ja nüüd hakati teisi sarnaseid aineid selles kujus ette kandma. Kindel worm, milles need laulud luuletatud, ei luba ka sisu

palju teisendada. Enamaste kõik seesugused jutustawad laulud kujutawad lapse wahekorda wanemate wastu. See wahekord on südamlilik. Täis lapselikku usaldust ja lootust jutustawad lapsed oma õnnetust ehk kahju wanematele ja need jagawad lastele soojades sõnades õiglast troosti ning parandawad sedamaid häda. Ehk küll kordamiselaulusid ka Wene ja Leedu rahvaluules tuntakse, wõib siiski arwata, et see luuletüüp wist Eestist, kus ta kõige puhtamalt on alal hoitud, wõis Wene ja Leedu rahwa sekka sattuda.

On ka weel päris wabalt luuletatud ilujutulisi lugulaulusid. Nimetan siin kõige esmalt laialt tuntud „Ketra, Liisu, memme tütar!“ ja neidusid ülendawat, toredat „Ilolaulu!“ Liisul ei suuda lubatud põll ja kingad haigust kätest ja jalgadest wälja ajada, sedamaid saab tüdruk aga terweks, kui talle töotatakse linnast peigmees tuua.

Jahwataja
neiu.

Tütarlapse elu isamajas kujutab lugulaul „Jahwataja neiu“. ¹⁾ Neiu tõuseb wara hommikul üles ja läheb isa käsu peale kambrisse käsikiwiga jahu jahwatama. Tema töö on raske, sellepärast käiwad wend, ema, isa ja õde neiu ergutamaks ja töotawad talle ilusa kaasawara anda, kui ta mehele läheb. Wend töötab aida täie wilja, ema ühe lehma ja lamba, isa ühe hobuse ja õde oma suure rinna-sõle. Seal tuleb wiimaks ka wennanaine ja annab nõu jahwatamist seisma jätta, sest ega töotusi keegi ei täitwat. Seda olewat ta ise mehele minnes ära näinud. Kuid neiu ei pane wennanaise sõnu tähele, waid jahwatab edasi. Ilmub kosilane, ja neiu läheb mehele. Noorikuna tuleb ta nüüd isamajasse ja palub omakstelt töötatud kaasawara. Kuid need ei taha oma töotustest enam midagi teada. Nüüd läheb noorik kurjaks ja paneb needmise kaasawaraks töötatud asjade peale. Wesi pidawat wenna wilja ära rikkuma, ema lehmad lüpsku werd piima asemel, isa hobuse söögu susi; noorik ei taha enam jagagi isamajasse tuua. Wennanaine, kes seda kõike kuulnud, trööstib lõpuks meheõde:

„Sôsar, sa hellä linnukene!	Seo küll töö tegemäst,
Seo sai sulle, miä mulle,	Varra waiva nägemäst.
Seo sai meile mõlembille,	Ega mulle ei anda ese aita,
Seo sai egale ütele. —	Velo meile wilja ei veerätelle,
	Sôsar ei anna suurta sõlge.“

¹⁾ J. Hurt, Setukeste laulud I. köide nr. 445.

C. Eesti muinaskangelased Kalewipoeg ja Suur-Tõll.

Kangelastelugudest üleüldse.

Eesti muinasjuttude hulgast oleme kaks kangelastelugu „Kalewipoeg“ ja „Suur-Tõll“ eraldanud ja neile iseseiswa peatüki pühendanud. See sündis osalt nende mõlemate lugude isesuguse aine, osalt ka selle aine waba ümbertöötamise ja wälimise kuju pärast, mis iseäranis „Kalewipojale“ osaks saanud. Kangelastelood on eepilise rahwaluule tähtsam osa. Neis loob rahwas enam ehk vähem selge üleüldise pildi oma elust muistsel ajal. Siin tuuakse tegelased ja sündmused ette, kellel rahwa saatuse kohta otsustandew mõju on olnud. Siin näeme rahwast wäliste waenlaste wastu wõitlewat, ja ehk jutustusel küll müütiline, üleloomulik laad on, ehk nende tegelased küll nagu luuleilmast näiwad pärit olewat ning sündmuste aja ning koha kohta täit walgust ei wõi saada, põhjenewad jutustatud sündmused kangelastelugudes ometi ajaloolisel alusel. Neist lugudest paistab rahwa elu kodusel koldel silma, siit õpime enam ehk vähem rahwa muinasaja waateid, waimuelu ja kombeid tundma, siit näeme, kuidas rahwas looduse wägede wastu wõitleb. Seega eraldab kangelastelugu ennast muinasjutust ja müütilisest lugulaulust selle läbi, et temal ajaloolist elementi aluseks on, kuna mõttekujutus wiimsed teatawatest ainetest wabamalt on loonud. Kangelastelood on nooremad kui müütilised jutud ja laulud, mis sellest selgub, et esimestes mitte enam jumalad tegelastena ette ei astu, waid kangelased, nõnda ütelda wahetõug jumalate ja inimeste wahel. Sisu poolest on meil siis küllalt põhjust oma kahte suurt kangelastelugu muust eepilisest rahwaluulest eraldada.

Kangelastelugude sisust.

Kuju poolest ei ole Kalewipoja ja Suure-Tõlli lool esialgselt wahet olnud, sest neid mõlemaid tunneb meie rahwas kui lihtkõneliste muinasjuttude kangelasi. Kalewipoega nimetatakse küll ka mõnes rahwalaulus, kuid tema wägitagedest jutustab rahwasuu peajasjalikult proosas. Meie „Kalewipoeg“, nagu teda ilukirjanduses praegu tunneme, ei ole wälise kuju poolest mitte täieste rahwaluule, waid Kalewipoja laulik on

Kalewipoja ja Suur-Tõlli wäline kuju.

hulga aineid rahwaliselt wanadesse regiwärtsidesse ümber luuletanud ja neile uue kuju andnud. Ka Suure-Tõlli üleskirjutaja on rahwasuust saadud üksikuid lookesi korraldanud ja nad üheks terweks kokku liitnud. Sisuliselt käiwad nad mõlemad rahwaluule hulka, kuid rahwasuust saadud aine on enam ehk vähem korraldatud ja wabalt ümber töötatud. Selle läbi on nad küll oma teaduslikust wäärtusest palju kaotanud, kuid ajalooliselt on nad meile wäga tähtsad. Et „Kalewipoeg“ lugulaulu kujul on wälja antud ja sellel näol üleüldiselt tuttawaaks saanud ning suurt mõju awaldanud, siis arwame sündsa, teda ühes Suure-Tõlli looga eepiliste rahwalaulude järel harutusele wõtta.

Kalewipoja lugu tunnewad maisamaa eestlased, iseäranis Wirus, Harjus, Järwas ja Põhja-Tartumaal, Suur-Tõll selle wastu on ainult Saaremaal tuttaw. Juhtumised, mida üksikud lood kummagis kujutawad, on wäga mitmest ajast pärit, lõpewad aga mõlemad sakslaste tulekuga meie maale ja eestlaste wabaduse kaotusega. See põhjus laseb kangelastelugude peategelasi Kalewipoega ja Suur-Tõlli nii traagiliselt otsa saada ja annab mõlemale loole kurwa laadi.

„Kalewipoja“ eepose kokkuseadmise lugu.

Esimesed sõnumed Kalewipojast.

Umbes sada aastat tagasi ei pidanud sakslased Eesti rahwalauludest suurt lugu, ehk nad üksikuid proowisid rahwaluulest küll üles kirjutasiwad ja trükki andsiwad. A. W. Hupel, kes Herderi rahwalaulude kogu „*Stimmen der Völker in Liedern*“ tarwis kaheksa Eesti rahwalaulu üles kirjutas, nimetab neid wiletsateks ja wäljakannatamata waimusünnitusteks.¹⁾ Ometi kõneleb juba A. W. Hupel suurest Eesti hiiglasest, ilma et ta tema nime oleks teadnud nimetada.²⁾ Luuleannet ei arwatud eestlastel üleüldse olewat, kunstist ei wõidawat Eesti rahwalauludes kõneldagi, waid nõndanimetatud rahwalaulud olewat enamaste katkelised mõtteawaldused, mille wiisid ja takt sulgloomade ja koduelajate häälitsemiste ja liigutuste järele olewat kokku seatud.³⁾ Sellest

¹⁾ Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland II, lhk. 158—161.

²⁾ Nordische Miscellaneen, Riga, 1790, lhk. 22—23.

³⁾ Ph. H. v. Frey, Ueber die ehstnische Poesie. Rosenplänter, Beiträge II, lhk. 16.

hoolimata tõi Rosenplänter ka oma ajakirjas „Beiträge“ hulga Eesti rahwaluule proovisid. See ajakiri on ka esimene koht, kus meie maal trükitud kirjas Kalewipoega nimetatakse ja tema tegudest kõneldakse. Esmalt teatab siin A. Knüpffer (Beiträge IX, lhk 38—59), et Kalewipoeg möllikut ehk sigimata maad puuadruga kündnud ja sellest ajast peale seal enam mingit rohtu ei kaswawat. See paha loomuga hiiglane ajanud ka naisterahwaid taga. Samasuguse märkuse teeb ka K. J. Peterson Soome mütoлогия tõlkele lisaks (Beiträge XIV, lhk. 102). See sõnum unus teadusemeeste meelest peagi ära. Rahwas pidas neid kardetawateks inimesteks, kes wanu juttusid ja laulusid kuulda saada ja üles kirjutada katsumiswad. Peale selle nimetas wennaste kogudus rahwaluulet „tühjaks loriks ja päris kuraditeenistuseks“.¹⁾ Seesugustes oludes pidiwad ka need rahwajutud unustusehõlma wajuma, mis Kalewi nimega ühenduses seisawad, kelle poegadest laplaste laulud pajatawad ja kelle järele Päris-Soomemaad wanades juttudes ka Kalevalaks nimetatakse.

1835. aastal ilmus Lönnroti „Kalevala eli Karjalaisten Runoja Suomen vanhoista ajoista“. Waimustus, mis see töö Soome ärganud nooresoo südames põlema õhutas, ei wõinud siinpool Soome lahte ilma mõjuta jääda.²⁾ Seisis ju Eesti keeleuurija Eduard Ahrens Kuusalust Soome õpetlastega alalises kirjawahetuses. Soomlaste eepose nimi „Kalevala“ ja „Kalevan pojat“, kuidas selle eepose tähtsamaid tegelasi kutsuti, tuletawad eestlastele muidugi elawalt Kalewipoega meele. Nõnda näeme siis, et ju aasta pärast „Kalevala“ ilmumist Jõeletme õpetaja G. H. Schüdlöffel terwe jutude kogu Kalewi hiiglastest trükis awaldab ja eestlaste ennemuistsetest kangelastest esimest korda näitliku ning selge pildi annab.³⁾ Schüdlöffel arwas, et tema üleskirjutused wahest teisi Kalewipoja juttusid koguma äratawad. Kuid see lootus ei läinud tal täide. Ei olnud meie maal seesugust seltsi olemas, nagu „Suomen Kirjallisuuden Seura“, kes

Kalevala
ilmumine.

¹⁾ M. Weske, Ueber die estn. Volkslieder. Sitzungsab. der gel. estn. Gesellschaft 1874, lhk. 68—76.

²⁾ W. Reiman, Dem Andenken Fr. R. Kreutzwalds. Finnisch-ugrische Forschungen III, lhk. 6. Dr. Bertram, Zur Geschichte und zum Verständniss der estnischen Volkspoesie. Balt. Monatschrift II, lhk. 431.

³⁾ Kåallew' Sohn (Kalewi poeg). Inland 1836, lhk. 529—536.

Fählmanni
eeltööd.

Lönnroti tööd agaralt ja mõjuvalt toetas ja ettewõttele ainelist abi andis. Alles 1838. aastal asutati Tartus selts „Gelehrte Estnische Gesellschaft“, kes Eesti muinasaja ja olewiku uurimise oma sihiks tegi. See õpetlaste selts hakkas siis suure agarusega rahwaluulet korjama, iseäranis tema liige Fählmann. Tema oli Eesti rahwa seast wõsunud, tundis hästi rahwa keelt, kombeid ja juttusid. Juba lapsepõlwes oli ta Hao mõisa peretoas pealt kuulanud, kuidas teolised hirmu peale ajawaid ja imelikka muinasjuttusid pajatasiwad. Nooremehe põlwes tundis Fählmann Eesti rahwaluule wastu suurt huwitust, käis suwekuudel õppimise waheajal külast külasse ja kihelkonnast kihelkonda rahwajuttusid ning laulusid korjamas, kus juures ta riiete ja oleku poolest püüdis talumehe sarnane olla, et teda mitte ära ei tuntaks ja umbusaldus wõõra saksa wastu jutustajatel mitte suid ei suluks. Fählmann korjas neid laulusid ja juttusid, milles rahwas oma minewikku mälestas. Iseäranis armsaks saiwad Fählmannile jutud ja laulud Kalewipojast. Juba wara ärkas talle mõte Kalewipoja aineid korjama hakata. Wist tahtis ta, nagu Lönnrot soomlastele, Eesti rahwale eepost soetada ja seks otstarbeks Kalewipoja katkeid, mida rahwa seas kuuldi, terweks looks ühendada. Mis ta rahwasuust Kalewipojast kuulis, seda kandis ta Õpetatud Eesti Seltsi koosolekutel ette. Pilt, mis ta neil koosolekutel Kalewipoja elust ja tegudest kujutanud, käib peajoontes sellega ühte, mis pärastpoole eeposesse üles pandud. Peaainetest puudub ainult ujumine Soomemaale ja kõik, mis sellega ühenduses seisab.¹⁾ Need eepose katked, mis Fählmann ette tõi, äratasiwad õpetlaste keskel tähelepanemist ja suurt waimustust. Fählmanni kõnesid kuuldi põnewusega ja loodeti Kalewipojast weel rohkem kuulda saada. Iseäranis suure waimustusega kõneles Kalewipoja jutust ja tema suurest tulewikust Dr. Georg Schultz (Bertram) „Õpetatud Eesti Seltsi“ koosolekul. Ta ütles muu seas: „Mõtelge, mis ülen-dawat mõju mahasõtkutud rahwas sellest saab, kui tema teadmisele ärkab, et tema ajaloo on elanud ja et temal kord ajalooline suurus on olnud! Kas ei oleks tema meelest niisamuti, kui kerjajal, kellele korraga öeldakse: Sina oled kuninga poeg! Sest kas rohkem wastuwaidlemata tunnistust

¹⁾ W. Reiman, Sissejuhatus Fr. Löwe Kalewipoja saksakeelse tõlke juure. Tallinnas 1900, lhk. I — XXVIII.

ühe rahwa ajaloolisest tähtsusest võib olema, kui see, et tema eepose omanik on. Kuidas võib „Õpetatud Eesti Selts“ orjusest wabastatud ja siiski weel alaealuse ja argtuse koorma all ägawa rahwa haridust ja waimlikku uuestesündimist kõige mõjuwamalt toetada? Ma arwan, kahe asja läbi: Anname rahwale eepose ja ajaloo — ja kõik on seega wõidetud. Wiimse aine tarwis on materjali küllalt olemas, esimese jaoks hakkame weel koguma.“ Kogumise töö tegi Fählmann oma ülesandeks, mille täitmisel Kreutzwald temal pidi abiks olema. Esmalt oli Fählmannil nõu Kalewipoja eepost seitsmes laulus awaldada, pärast suurendas ta laulude arwu kuni kaheteistkümneni.¹⁾ Kuid ennem ei tahtnud ta midagi üles kirjutada, kui puuduwad jutu wahelülid rahwa suust on üles tähendatud. Fählmannil olnud koguni nõu, arstiametit paari aasta pärast maha panna, et siis wabalt Eesti keeleuurimisele ja muinasjuttude üleskirjutamisele oleks wõinud elada. Aga surm tuli enne wahela ja tegi Fählmanni plaanid tühjaks. Sõbrad tõendawad, et Fählmann palju korjatud lugusid, mis ta truus mälestuses seisnud, enesega hauda wiinud ja seda kaotust ükski „Kalewipoja“ ülestähendamises ei suutwat tasuda.²⁾

Kuid Fählmanni surm takistas Kalewipoja eepose kokkuseadmist ainult möödaminewalt. „Õpetatud Eesti Selts“ kogus sõnumeid Kalewipojast edasi ja andis materjali korraldamise ning ühteliitmise Wõru linnatohtri Fr. R. Kreutzwaldi kätte, kes Fählmanni plaanidega täieste tuttaw ja ise hulga Kalewipoja laulusid ning juttusid oli üles kirjutanud. Esimesi juttusid Kalewipojast kuulis Kreutzwald Kaarli mõisa teenri Kotlepi suust, kes pärast lahtisaamist pärisorjusest Jankowitsi nime kandis.³⁾ Oma kümnendal eluaastal wõis Kreutzwald kohtasid, millest Kotlep Kalewipoja loos kõneles, ise oma silmaga Kadrina ja Aruküla wahel näha. 16 aasta wanaduses õppis noormees Hageri kihelkonnas Ohulepa wallas 80 aastast wanameest Jakob Fischeri tundma, kes Läänemaalt pärit oli ja suure hulga lugusid Kalewipojast jutustas. See Jakob Fischer oli Kreutzwaldile peahallikaks, kust ta kõige

Kreutzwaldi
Kalewipoeg.

¹⁾ G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalewipoeg, lhk. 9.

²⁾ Santo, Ankündigung der baldigen Erscheinung des Kalewipoeg. Verhandl. der gel. estn. Ges. III, Heft 1, lhk. 86.

³⁾ G. Blumberg, ü. täh. kohal, lhk. 10—11.

tähtsamaid Kalewipoja aineid sai, nimelt ujumine Soomemaal ja sündmused, mis sellega ühenduses seisiwad ja mis Fählmannil just puudusiwad. Kreutzwald kirjeldab seda tähelepanemisewäärt wanameest järgmiselt: „Wanal Jakobil oli sügawatundeline luulelik loomus, kes enese luulekujusid lihaste silmadega arwas näinud olewat. Noores eas olnud ta osaw wiulimängija, sest et „waim“ ta wiulis istunud ja wiisisid loonud.“ Järgmine, aastal 1820 Fischeri enese sõnadega ülestähendatud jutustus karakteriseerib seda wanakest kõige paremini: „Tormisel sügiseööl merelainete kohisemist kuulata, kuidas nad wastu kalju murduwad, see on muusika, mille wiisisid mänguriist mitte ei wõi järele teha. Kui ma seesugustel silmapilkudel oma wiuliga kõrgel ranna kallasmäel istusin, siis soowisin ma endale lootsikut, mis mind läbi murdlainete sinna muusika juure oleks wiinud, kus ma mängides oleks surra soowinud. Mõnikord ajas mind salasund inimeste lärmitsewast seltskonnast eemale minema; kui ma siis metsa warjus istusin ja puulatwade tasast kohinat ja lindude sidistamist ning laulu kuulatasin, siis ärkasiwad uued wiisid minu hinges elule, ruttu wõtsin ma wiuli ja katsusin oma sisemisi tundmusi häältel ilmutada. Ja kui seesugusel tööil öö mulle kätte jõudis, siis näitas mulle, nagu oleksiwad kõik taewa tähed ühes laulnud. Jah, igal asjal ilmas on oma hää, oma isewiisiline kõne, kuid meie kõrw ei mõista seda keelt. Nii-sugustel tundidel olen mina kõige ilusamaid wiisisid wiuli peal mänginud, kehalikka tarwidusi — sööki ja jooki — hoopis unustades. Ka nüüdki weel, kus ma aastate kaupa enam ei ole mänginud, tuleb mulle üksikus metsas lust peale wana wiisi mängida, kuid mu waew on asjata, ma ei leia enam endiseid hääli.“

Wõib ju arwata, kui tähtsaks hallikaks see wanamees, kes ise tõsine kunstnik, rahwalaulude korjamise juures wõis olla. 16—19. eluaastani puutus Kreutzwald suwel ja talwel õppimise waheajal selle raugaga kokku ja püüdis tema suust lauluriismeid üles tähendada. Nõnda on ka Kalewipoja sissejuhatus suuremat osalt Jakob Fischeri suust saadud. — Enne kui Kreutzwald Kalewipoja aineid liitma hakkas, awaldati weel üleskutse, milles meistriale materjali kätte toimetada paluti. Kuid abi asemel sai Kreutzwald üksnes mõnitusi kuulda. Sellest hoolimata edenes töö jõudsaste. Materjali juure, mis Kreutzwald ja Neus waremini ise üles tähendanud, saadi Wõru õpetajalt Kolbelt, kes Palamuses

sündinud, Pihkwa eestlastelt, Laiuse kihelkonnast, Tormast ja Tarwastust huwitawaid lisapalasid.¹⁾ Kreutzwaldi hallikad oliwad: Fählmanni paberid ja „Öp. E. S.“ korjandused, A. Knüppferi ülestähendused, mis Neus tarwitada andnud; Schultzi teated Tartust, maamõõtja J. Laguse omad Tarwastust, Rosenpflanzeri kogu Pihkwa eestlaste laulusid. Kreutzwaldil oli umbes 2000 rahwalaulu teisendit käes tarwitada. Kuid selle materjali sõelumine ja ühteliitmine ei olnud mitte kerge asi. Mitmed katked ei tahtnud isekeskis kokku sündida ega waremalt ülesseatud tööplaanisse mahtuda, sest et mõnes kohas ühendawad wahelülid täieste puudusiwad ehk jälle laulud wõõraste ainetega nõnda segatud oliwad, et neid esimesel silmapilgul keegi ei wõinud Kalewipoja loo katketeks pidada. Iseäranis segased oliwad uuemal ajal ülestähendatud ained. Kõige puhtamalt oli Kalewipoja lugu peale Wiru- ja Järwamaa weel Laiuses, Palamuses, Tormas, Kodaweres ja Pihkwa eestlaste keskel ennast alal hoida suutnud.

Kuidas Kalewipoja eepose kokkuseadimine Kreutzwaldi käes edenes, selle üle saame neist kirjadest selgust, mis Kreutzwald oma sõpradele, nimelt „Öp. E. S.“ sekretärile E. Sachsendahlile ja Kalewipoja saksakeelse tõlke walmistajale C. Reinthalile Tartusse kirjutas.²⁾ Neist on näha, et Kreutzwald 1850. aastal Kalewipoja kokkuseadmist on alanud ja siis seda tööd suure waimustusega ning usinusega edasi wiib. Juba detsembrikuul 1853 annab ta „Öp. E. Seltsile“ teada, et Kalewipoeg walmis olewat ja tootab oma hiiglapoega ära saata. Kuid nii ruttu asi ei läinud. „Öp. E. Seltsil“ puudusiwad rahajõud, et terwet tööd korraga trükki anda, siiski taheti teaduslikku wäljaannet saksakeelse tõlkega soetada. Tõlkimine wõttis aega, tsensor hoidis kaua trükipoognaid oma käes, tegi trükkimiseks takistusi ja kustutas 100 rida maha. Waheajal saadeti Kreutzwaldile uusi aineid, ta muutis oma plaani ja töötas Kalewipoja eepose uueste ümber, 12 loo asemele tekkisiwad 20 lugu, mis kokku 19,043

¹⁾ Fr. R. Kreutzwald, Vorwort zum Kalewipoeg, eine estnische Sage, 1857. Wördle ka: Oskar Kallas, Uebersicht über das Sammeln estnischer Runen. Helsingfors, 1902.

²⁾ L. von Schroeder, Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg. Verhandl. der Gel. Estn. Ges. Band XVI, lhk. 6 j. Wördle ka: R. Willmann, Kalewipoja kangakse kudumine, Rahwa Lõbuleht, 1901, nr. 8—11.

rida välja tegiwad. Seesugusel kujul algas eesti-saksakeelse Kalewipoja väljaande trükk 1856 ja wõttis wiis aastat aega. Rahwale määratud eestikeelne väljaanne ilmus 1862. aastal Soomes Kuopio linnas. Selles väljaandes on „Kalewipoeg“ 18,993 laulurida pikk.

Kust on Kalewipoja read saadud ja kuidas on nad ühte liidetud? Kreutzwald sai Kalewipoja materjali suuremalt osalt sidumata kõnes rahwasuust. Kreutzwaldil oli esiotsa arwamine, et sel muinasjutul rahwasuus kunagi laulukuju pole olnud. Kuid Pihkwa eestlastega kokku puutudes ja nende suurt lauluwara tundma õppides muutis Kreutzwald oma arwamist ja pidas seda mõtet kindlaks, et terve Kalewipoja lugu kord rahwalaulu näol rahwasuus on liikunud. Üks naine Lõkowo külast Isborski ligidalt, kes laulu „Neiu läks merde kiikumaie“ ette laulis, lisanud juure, et see olewat osa pikast laulust, mida ta kolmel päewal ei jõudwat ette laulda.¹⁾ Sellepärast tulewat hulk laialipillatud laulukatkeid, „mida wana, wäga pitka laulu sõnadeks“ nimetatakse, tingimata Kalewipoja eepose jäänusteks pidada, mis kord rahwasuus liikunud. Need rahwasuust saadud laulud teewad umbes 7600 rida välja.²⁾ Kuid kõik need rahwalaulud ei seisnud esiotsa sisu poolest mitte Kalewipoja looga ühenduses, waid Kreutzwald on palju neist wabalt ümber moonutanud. Umbes 11,000 rida on Kreutzwald rahwalaulu järel aimanud ja muinasjutud Kalewipojast wanade regiwärside mõõdus ümber jutustanud.

„Kalewipoja“ kokkuseadmisest kirjutab Kreutzwald ise³⁾ muu seas nõnda: „Eesti Kalewipoja jutt oli kui lagunenud wana hoone, kust palju enam ei leitud, kui aherwarred. Seina palkidest oli mõnda kadunud, teised tuulest ja weest kaugele ära weetud; kui need hoolega kokku korjati, siis leiti siin ja seal wahetükk puuduwat, ehk üks nurk ei tahtnud teisega nõõril kokku jooksta. Seal wõtsin kirwe kätte ja läksin Eesti metsa tarbepuid raiuma, millega wana hoonet jälle wõiksin korrale seadida. Metsawahid ja nende ülemad ei tohtinud mind keelata, sest mets oli minu päris oma, sellepärast et ma sündinud eestlane olen“ jne. Töötamise põh-

1) Kreutzwaldi käsikirjaline rahwalaulude kogu E.

2) Sitzungsberichte der gel. estn. Ges. 1875, lhk. 18.

3) Sipelgad II. anne, lhk. 28—29.

jusmõtetest teatab Blumberg¹⁾ järgmist: „Katked tuliwad nõnda liita, et nad wahetükkide puudumisest hoolimata terve wälja annaks, teisendid oli waja ühte sulatada, ja kus rahwas kahest kohast kõneles, üks neist kohtadest üles wõtta, teine kõrwale heita.“ Töö wõis raske küll olla, sest et Kalewipoja jutu- ja lauluriismed wäga laiali pillatud ja wõõraste ainetega segatud oliwad. Kreutzwaldil ei jäänud muud nõu üle, kui et „laenas kandle Wanemuisele, wõttis pihu wõlswallast, tüki teise tõsitalust, kolmandama kuulukülast, laenas lisa meelelaekast, mõttemõisa magasinist“. Siin juures oli peale muinasjuttude ümberjutustuse regiwärvides Kreutzwaldil waja üksikutele lugudele sissejuhatusi luuletada, leitud laulukatkeid täiendada, sarnastada, ümber moonutada ja siis ühtlaseks terweks ühendada. Sellest siis tulebki, et Kreutzwald neid rahwalaulu katkeid, mis ta rahwasuust on saanud ja mida ta esimeses Eesti-Saksa wäljaandes tähekestega ära märkinud, enam ehk vähem on muutnud ja ümber teinud. Seda wõib „Kalewipoja“ keelest ja metrumist ära tunda.²⁾

Aga kui Kreutzwald Kalewipoja kokkuseadmisel nõnda wabalt talitas, kas see töö siis weel rahwaluule ja rahwa-eepos on? Rahwaluule on ta sisuliselt küll, sest peasündmused on rahwasuust saadud. Ja teised osad, mis laulik rahwalaulu järel aimates juure on lisanud, „pole ta mitte omast peast wõtnud, waid nad on korjatud riismetest eietatud jutulõng“. Kreutzwald teatab ise, et ta kunagi pole rahwalikkude laulike sõnastuse wiisi tähelpanemata jätnud, waid on enesele kohuseks teinud nende jälgede sees käia. Sellepärast on tema ka oma seotud kõnesse need rahwa kõnekäänud, mis ta sidumata kõnes rahwasuust jutu näol üles tähendanud, üles wõtnud ja wõib tunnistada: „Kalewipoeg on sel kujul, nagu mina teda awaldan, läbi ja läbi wormi ja sisu poolest Eesti rahwa üdi, luu, liha ja weri, ja ei mitte ainult sellepoolest Eesti sünnitus, et ta wäljaandja eestlane on.“³⁾ Et aga seesugusel wiisil ümbertöötatud rahwaluulel enam teaduslikku wäärtust ei wõi olla, on iseenesest mõista. Rahwa-

¹⁾ Quellen und Realien des Kalewipoeg, lhk. 18.

²⁾ J. Hurt, Vana kannel I. Vorrede, lhk. XVII. Waata weel: U. Karttunen, Kalewipoegin kokoonpano, lhk. 65—99.

³⁾ Kalewipoeg, eine estnische Sage. Einleitung, lhk. XIV—XV.

eeposeks selles mõttes, nagu näituseks „Kalevala“, „Ilias“ ehk „Nibelungenlied“ seda on, ei wõi „Kalewipoega“ mitte nimetada. Seda ei ole „Kalewipoja“ laulik ka ise mitte teinud. Laulumaterjal, mis eespool nimetatud rahwa-eepositesse põimiti, oli suuremalt osalt rahwa enese keskel loodud. Neis lauludes leidis juba täieste väljakujunenud, seotud kõnes loodud kangelaste lugusid, mida wiimne rhapsod ehk laulik ühendas. Kreutzwaldil selle wastu oli wähe tõeste walmis rahwalaulusid käepärast ja needki oliwad enamaste lüürilised tundelaulud. Wägimeeste lood sai Kreutzwald muinasjuttude näol, mis ta ise regiwärssidesse walas. Ainest, millest rahwas suurt lugu peab, püüab ta pühapäewa kõnes edasi anda. Sellepärast ilmuwad meie wanasõnadki tihti runode näol. Pühapäewa kõne ehk regiwärsside loojad oliwad Eestis suuremalt osalt neiud ja naised. Nende luule on subjektiivne, liigub enese „mina“ ja seesuguste ainete ümber, mis naisterahwa elule ligidal seisawad. Nagu juba eespool seletatud, tegi see Eestis pikemate lugulaulude sündimise wõimatuks. Wägimeeste lugudest ei tundnud naised huwi ega suutnud niipalju objektiivismust omandada, et pikemaid eepilisi aineid oleks käsitada wõinud, ilma et enese „mina“ oleks waele seganud. Sellest siis tulebki, et „Kalewipoja“ jutud suuremalt osalt lihtkõnes suust suhu liikusiwad. Teisiti oli lugu Soomes, iseäranis Wene-Karjalas, kus „partasuud“, s. o. habet kandjad laulikud lugulaulusid teatawate sündmuste ja tegelaste ümber koondasiwad. Kreutzwald on selle materjali, mis saadawal oli, ümber töötnud ja eepose loonud, mis sedasama mõju awaldas, nagu ülemalnimetatud rahwa-eeposed.

„Kalewipoja“ eepose sündmustik.

Kalewipoja
wanemad.
I. lugu.

Põhja piiril Taara tammiku serwal seiswas talus kaswasid kolm poega, taaralaste taimed, see on pooljumalad, kangelased. Nad rändasiwad isatalust välja. Üks neist sõitis põhja-kotka seljas üle Soome lahe Wiru randa, rajas siin riigi ja walitses selle üle. Teda õpime „Kalewipojast“ Kalewi taadi nime all tundma. Kalew oli wanaste sügunimi ja tähendas meest, kes oma jõu poolest teistest kaugelt üle käis.¹⁾

¹⁾ W. Reiman, Märkused Löwe saksakeelse „Kalewipoja“ juure, lhk. 276.

Läänes elas ühes talus noor lesknaine. Karja hommikul välja saates leidis ta kana, tedremuna ja waresepoja. Lesk tõi nad põlle sees koju, pani tedremuna willawakka kana alla hauduma, aga waresepoja wiskas ta kirstu taha. Mõne aja pärast kaswas kanast Salme, sulaneitsi, tedremunast Linda, libeneitsi, waresepojast aga waene orjatüdruk. Salmel käisiwad kosjas kuu, päike ja tähepoeg. Tähele läks Salme kaasaks.¹⁾ Lindal käisiwad kuued kosilased. Kõige esmalt tuliwad hõbedane kuu ja kuldne päike. Neid kumbagit ei wõtnud Linda omale meheks, sest et mõlemad meelt muudawad ja mõnikord kahjugi sünnitawad. Siis tuliwad kosja weewaldade walitseja, õhukuningas ja Kungla kuninga poeg. Ka need saatis Linda tagasi, ehk küll ema ja wennad soowisiwad, et ta ühe nendest kuulsatest kosilastest omale meheks waliks. Wiimaks tuli Wiru kuningas Kalew Lindale kosja. Wennad ei tahtnud Lindat kangelasele anda, neiu aga ütles: „See mul meesi meele pärast, sellel kosjad kinnitame.“

Linda oli Kalewile truu abikaas, kes hulga kangeid poegi isa kuju kandjaks kaswatas. Muist neist läksiwad wõõrale maale õnne otsima. Taat kuulutas oma eluõhtul ette, et wiimne wõsukene, kes alles pärast isa surma sünnib, tegudes ja olus isa wääriline on, ja kinnitas, et kuningriik peab jagamata ühe poja walitsuse alla jääma. Selle järele jäi Kalewi taat haigeks. Küll rawitses Linda õrna armastusega oma kallist kaasat, küll otsis ta abi arstidelt, aga surma wastu ei leitud rohtu. Linda pani Kalewitaadi surnukeha ilusaste riidesse. Siis kaewas ta kümme sülda sügawa haua ja mattis surnu muru alla mulla põue. Ja et tulewad põlwed teaksiwad, kus kuningas Kalew puhkab, ehitas ta haua peale mälestusekünga.

Uku ja Rõugutaja sala abil tõi Linda oma wiimse poja ilmale. Juba warakult awaldas noor Kalew kangelase loomu. Paari kuu wanaduses oli tal nii suur jõud, et mähkme linad puruks kiskus ja hälli kildudeks lõhkus. Sel teel peasis ta kätkest põrandale roomama. Kolmandal kuul kakkas ta juba kõndima ja jõudu kaswatama. Kalewipoeg mängis kurni ja wiskas ratast, laskis lingusilmusest kiwa lendama ja loopis merepinnal lutsu. Noormees sirgus isa suuruseks ja wendade wääriliseks, ta töötas oma olemisega kadunud isa ettekuulutusis igas tükkis täita.

Soome tuuslar, tuuletark, käis leske Lindat kihladega kiusamas. Aga Linda ei lähe enam teisele mehele. Temal pole

Kalewipoja
noorpõlw.
II—VII. l.

¹⁾ Wördle: K. Krohn, Die Freierei der Himmelslichter. Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen III, lhk. 15—44.

tarwis tuuletarga ähwardusi karta, sest et teda kolm kaswat poega kaitsemas. Iseäranis agar on noorem Kalewi wõsu.

Kalewipojad läksiwad kolmekesi jahile. Koju tulles lähewad nemad neljast ilumetsast läbi. Nende tuju oli lustiline, sest nemad oliwad kolm suurt looma, karu, põdra ja mets-härja ja kolme seltsi wäikseid loomi, kõrbekutsikaid, rebaseid ja jäneseid saagiks saanud. Sellepärast käiwad nad lustikäiku rõõmuradadel ja hakkawad wõidu laulma. Wõib julgeste ütelda, et sarnast laulukirjeldust waewalt teiste rahwaste luulewaras leidub.¹⁾ Wanemuist ennast ei wõi rahwaluule paremine ülendada, kui siin kangemeeste wõidulauludega sünnib.²⁾ Laul on ilus ja täieline, iseseisew luulesünnitus.

Kuna kolm wenda jahil oliwad, tuli Soome tuuslar ja wiis Linda wäewõimul ära. Linda õhkas Uku poole ja palus jumalatelt abi. Irumäel astus äike rõõwile tee peal wastu, pikne pörutas ja tuiskas pilwist tuld. Naiseröowel langes minestusse. Linda muudeti kaljukiwi pakuks, mis Iru ämma nime all rahwasuus nüüdki weel tuttaw on. Kui pojad koju jõudsiwad, aimasiwad nemad halba ja püüdsiwad eide kadumise kohta selgust saada. Kuna wanemad wennad magama heidawad, ei kanna noorema süda ema otsimist mitte teiseks päewaks jätta. Sedamaid wõtab ta tähtsa teekonna ette. Kuid enne läheb ta isa kalmule kurba südant kergitama, isa teejuhiks paluma. Isa ei wõi tõusta, ei ärgata, waid wastab: „Tuuled juhtigu sull' teeda, õhud õrnad õpetagu, taewatähed andku tarkust!“

Ja nüüd algab suurepäraline, hiiglasele tõeste kohane, aga ka kardetaw ning tagajärjerikas reis. Kalewipoeg kargab rannalt lainetesse ja hakkab taewatähtede juhil üle mere Soome poole ujuma. Kuhugile saarele puhkama minnes kuulis ta Saare piiga armulaulu, laulis ise wastu ja meelitas piiga oma ligidale, „kuni armu kütkendused südant saiwad sulatama, meelta metsa eksitama.“ Selle teo tagajärg oli see, et Saare piiga meeleheitmises häbi pärast enda merde kukutas ja ära uputas. Kergemeelne eksitaja ujus aga Soome poole edasi. Siin leidis ta tuuletarga talu peagi üles, wõitis wastase ära ja lõi sortsid maha. Tuuslar jutustab küll hädas, mis Irumäel sündinud, kuid Kalewipoeg ei usu tema juttu ja lööb wastase tammewemblaga surnuks. Kui ta oma ema tuuslari talust ei leia, kahjatseb ta kurja tuju. Selle järele

¹⁾ A. L. Raudsepp, Kalewipoja wõidulaul. Postimees 1902, nr. 134—139.

²⁾ W. Schott, Kalewi-Poeg, eine epische Sage der Esten. Ermans Archiv, XIX. köide, lhk. 346—363.

tellib ta Soome sepalt hea mõõga. Mõõga liikusid juues läheb Kalewipoeg Soome sepa wanema pojaga tülisse ja lööb mõõgaga wastase pea otsast ära. Seega koormab kangelane veel teise weresüü oma peale. Sepp aga sajatab mõrtsukat ja soowib, et mõök peaks talle selle weretöö kätte maksuma. Tuuslari paadis sõidab Kalewipoeg tagasi Wiru randa. Iru-mäel kuuleb ta oma kadunud ema häält, kes talle kahekordset weresüüd meele tuletab ja teda mõõga eest hoiatab, sest et weri were palka ihkab. Koju jõudes ei jutusta noorem wend oma süütegudest teistele midagi, kuid õhtul läheb ta nuttes teist korda isa kalmule, kutsub isa armu andma, rammu toetama ja poja eest kostma. Isa trööstib poega hauast: Kadunud isa weri walwata waga lapse käikusid; kogemata kurjategu olewat waja jälle parandada.

Isa käsku meeles pidades, et riik peab jagamata ühe poja woli alla jääma, lähewad wennad liisuõnne katsuma, kes neist pidi isa päranduse omale saama. Wõidu määraks wõeti Saadjärwe laius. Wanema wenna kiwi kukkus teine poole kalda ääre wette, teine wend wiskas pisut kaugemale, nõnda et pool kiwi wette, pool kuiwale jäi, noorem wend paiskas oma kaljupaku kaugele üle järwe kuiwale maha. Seega päris noorem wend isa riigi. Wanemad wennad wihtlesiwad ta saunas kuningaks, ehtisiwad ta hõbesärgiga ja kuldatoime kuuega, panid talle selga wanast wasest wammuse, raudkilbi rinna peale. Ise aga jätsiwad nad noorema wenna ja kodumaa lauldes jumalaga ja lahkusiwad maalt. Walitsuse ohje kätte wõttes algab Kalewipojal töörikkam elujärk. Nagu Kalewipoeg mees on laulma, nõnda peab ta ka tööst suurt lugu ja edendab wõimsalt kulturi. Ta rakendab ruuna adra ette, künnab mõned paigad põllumaaks, teised kohad karjamaaks, murumaaks ja heinamaaks, külwab sohu sinikaid, sambla sülle jõhwikaid, külwab metsad kaswama, aasad, arud haljendama, õilmed ilul tolmama. Kui hundid Kalewipoja ruuna oliwad ära murdnud, siis puhastas ta metsi kiskjatest. Kord ilmub jumal Uku Kalewipojale unes, kuulutab kangelasele hoolsa põllutöö tasuks õnne ja õnnistust, manitseb kangelast, et see maawalitseja kohut hoolega täidaks ja hoiatab teda, oma mõõga eest ennast hoida. Hiljemini laseb Kalewipoeg hoonetarka Olewit maale linnasid ehitada, milleks kangelane ise laudasid kokku kannab.

Rahulise töö järele algawad Kalewipojal wõitlemised, riid ja tülid. Kikerpära soos palusiwad paar pahareti poega Kalewipoega oma riiu-asja seletama; Kalewipoeg kingib tühja kõlbmata soo neile kodupaigaks ja annab soo pooleks mõõt-

Kalewipoja
meheiga.
a. rahuline
töö:
VIII—X. l.

b. wõitlemi-
sed, riid,
tülid:
XI—XVI. l.

mise Alewipoja hooleks. Selle järele wiskab Kalewipoeg wetewaimuga Närskamäel kiwa ja weab wägipulka. Seltsimees Alewipoeg wiib wõlgujäänud mõõga hinna Soomemaale. Kalewipoeg ise käib Pihkwast seljaga laudasid toomas ja sammub lauakoormaga läbi Peipsi järwe, kus juures wesi talle ainult kuni niuateni ulatab. Asjata ajawad soolasortsid järwe mässama, maru ei suuda Kalewipoja käiku takistada. Kuna Kalewipoeg järwe kaldal wäsimust puhkab, warastab Peipsi sorts mitmesuguste nõiarohtude abil ja Mana sõnade meelituste waral mõõga ära, kuid ei suuda teda mitte kanda. Kääpa jõest üle hüpates kukkus mõök warga kaenlast laine-tesse ja jäi sortsi meelitustest hoolimata sinna paika, kus ta weel praegu pidawat mõnel selgel päewal nähtaw olema. Seal näeb ka Kalewipoeg mõõka ja kutsub lauluhäälel teda wälja, aga mõök laulab wastu, et ta wette peab leselt lei-nama jääma, sest et Kalewipoeg wihatujul temaga werd walanud. Kalewipoeg tahtis mõõka sundida sortsilasele wargust kätte maksma ja mõtles: sel, kes sind enne siia kandnud,¹⁾ lõika jalad alt ära, kuid Soome sepa wanne segas ta sõna, nõnda et „kes sind enne ise kandnud“ wälja tuli ja Kalewipoeg sellega ise oma saatuse üle otsuse tegi. Selle järele on kangelasel jälle sortsilastega wõitlemist. See kord peksab ta neid lapiti laudadega. Siil pöösast õpetab teda laudu serwiti pöörma, mis järele sortsid huludes pakku põgenewad. Et siil alasti on, kisub Kalewipoeg oma kasuka hõlma küljest tüki okasnahka ja wiskab selle nõuandjale kehakatteks. Weel mõne muu kangelase teo teeb Kalewipoeg. Nõnda käib ta põrgus. Seal näeb tema kolm ilusat piigat, keda Sarwik wangi wiinud. Põrgust saab Kalewipoeg uue mõõga, mille abil ta Sarwiku ära wõidab ja piigad wangi-põlwest peastab. Neist kosib Alewipoeg noorema, Sulewipoeg wanema, kolmas saab Olewipojale kaasaks.

Järgnewatest lugudest on kõige enam tähelepanemise wäärt sõit maailma otsa. Seks pidi hõbedast laew ehitatama, sest kardeti, et wirmalised wõiksidwad puust laewa põlema panna. Laewale pandi nimi „Lennuk“. Laputark Warrak manitseb mehi ettewaatusele ja sõidab ise kaasa. Pika ja kardetawa sõidu järele jõuab „Lennuk“ Sädemete saarele, kus üks mägi tuld, teine suitsu ja kolmas keewa wett wälja ajab. Sulewipoeg läks põrgulee lähedale ja wõttis siit piibu peale tuld. Teel juhtusiwad reisijad ka sinna maale, kus kuked

¹⁾ Wõrdle: Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus Kalewipoja laulude sisust, lhk. 37.

kulda, kanad karda sööwad ja kapsad kuuse kõrguseni kasvawad. Sinna saatis Kalewipoeg keeletarga ja oma sulased maad vaatama. Kui mehed teewäsimusest puhkawad, leiab neid Hiigla neitsi omast kapsta aiast, paneb mehed põlle sisse ja wiib nad koju oma isale näha. Hiigla taat pani meestele kolm mõistatust ette, mis keeletark ära seletas. Selle järele käskis Hiigla tark neid jälle tagasi wiia, sest et ta aru saanud, et nad pealtmaa naiste pojad on, kes tarka teed käiwad õpetusi otsimas. Nüüd sõidetakse külmadest põhjamaadest läbi, kus reisimehed imeilusaid wirmalisi näewad wehkiwat. Wehkimist sünnitawad waimud, kes oma hõbeodasid ja kuldkiilpisid wälgutawad. Laewameestele teeb waimude taplemine hirmu, aga Kalewipoeg rõõmustab ilusast paistusest, kuna siin päikest ja kuud muidugi walgustamas ei olnud. Nüüd jõuawad teelised maale, kus koerakoonlased elawad; need tulewad wõõraid kurjaste kiusama, aga Kalewipoeg pillutab nad laiali. Keegi maatark annab Kalewipojale nõu, mitte enam edasi minna, sest et põrguwäraw eel awali olewat ja surm seal mehi waritsewat. Seda nõu kuulda wõttes pöörab Kalewipoeg koduteele ja jõuab Wiru randa, kuhu Olew hooned ehitanud. Maailma ots jäi küll üles leidmata, aga käigist on siiski tulu tulnud, sest et „kallimaks kui kullakoormat, ülemaks kui hõbewara tuleb tarkus tunnistada“. Öonnerikas rahupõlw kestis Eesti rajadel nüüd seitse aastat.

Kalewipoja wiimast elujärku täidawad werised tapelused ja sõjad. Tuhanded waenlased on üle mere Wiru randa ilmunud. Ülitoredas sõjaehtes tormas Kalewipoeg oma seltsimeestega ja wäega neile wastu. Tema mõõga all langes waenlaste päid nagu lehti puiest. Siis laulab kangelane wahwusele, ühendusele ja priiusele kiidulaulu. Weel teist korda käib Kalewipoeg põrgus, kus ta sortsid pakku ajab ja rusikaga põrgu wärawad wärisema paneb. Siin annab Linda waim temale jõuwett juua. Küll paneb põrguwägi wahwalt wastu, seitse päewa kestab all maailmas sõda, kuid wõit jääb Kalewipojale, kes Sarwiku raudkambrisse weab ja seal ahelaga kalju külge kütkenab. Sarwiku warandusekambrist wõtab Kalewipoeg neli kuuwakalist kotti kulda kaasa. Lindanis peab Kalewipoeg oma kaaslaste seltsis pikka wõidupidu. Kui Lapu tark Warrak oma teenistuse eest palka tuli wastu wõtma, palus ta ka raudkaantega raamatut endale, mis ta seina küljes ahelas leidnud. Wana Kalew oli lasknud sellesse raamatusse pika elu pärandusest palju tullukku tarkust üles panna. Kalewipoeg, kes parajaste joowas-

c. werised
tapelused:
XVII—XIX. l.

tanud olekus, ei teadnud ega mälestanud sellest kirjast midagi. Olewipoeg annab küll nõu, seda raamatut enne lasta läbi katsuda, kuid Kalewipojal puudub sel silmapilpul raamatu tähtsuse kohta arusaamine.

Kalewipoja elulõpul tuliwad raudmehed ehk Saksa rüütlid meie maad alla heitma. Kangelane langeb muresse, sest ta ei saa isa kalmultki troosti. Alewi ja Sulewi abiga matab ta oma kulla ja hõbeda waranduse öö warjul maha. Nüüd kogub Kalewipoeg sõja sarwe kaja rahwa kõigist kodumaa nurkadest Taaramäele kokku. Siis algas taplus raudrüütlitega. Waenlased löödi küll põgenema, kuid Sulew sai lahingus surmahaawa. Kolmandal päewal tapeldi Wõhandul tatarlastega ja poolakatega ning wenelastega. Siin sai Kalewipoja malew lüüa, ehk küll kangelane ise ning Olewipoeg ja Alewipoeg kui raudsein waenlastele wastu paniwad. Kui Alewipog õhtul järwekesest jooma läks, wääratas tal jalg, mees kukkus wette ja uppus. Sugulaste surm kurwastab Kalewipoega nõnda, et ta walitsuse woli Olewipoja hoole andis ja ise Koiwa jõe kaldale üksindusesse elama asus. Küll meelitawad raudmehed teda enestega sõprust tegema, aga Kalewipoeg pöörab neile sõnalausumata selga, ja kui need selja taga salaja mõõgad wälja tõmbawad, siis lööb ta raudmehed maa sisse: esimese rinnuni, teise poolest peast saadik, kolmanda üle pea.

Kalewipoja
eluõhtu:
XX. l.

Kalewipoja eluõhtu on walurikas ja kurb. Murekoorma muljutusel käib kangelane tundmata paikades meelt lahutamas ja juhtub wiimaks Peipsi piirile Kääpajõe kaldale, milles warastatud werewend, mõök, puhkas. Waewalt sai kangelane jalad wette pistnud, kui mõök Soome sepa sajatuse sunnil tema enese käsku täitis ja sellel, kes teda enne ise kandnud, jalad põlwest saadik maha löikas. Ei aidanud jumalate appihüüdmised, ega taewalikkude tuttawate waluwaigistused ning rohud. Haawadest sigines kangelasele surm. Põrmu paelust peasenud waim lendas üles taewasse, kus ta terwe kehaga jälle ühines. Taara kangelaste keskel kuulatab Kalewipoeg nüüd käsipõsakil tule ääres olles laulikute lugusid, miska tema maapealseid tegusid kuldakeelil kuulutatakse. Wanaisa ja taewa targad peawad nõu, mis ametit wägewale mehele, kes elu ilmas suuri töösid sünnitanud, isegi põrgutaadi paelutanud, nüüd kätte anda. Otsustati Kalewipoega põrgu wärawawahiks panna, et kuri kütkest ei peaseks. Seks sunnitakse Kalewipoja waimu angunud kehasse tagasi minema, kuid jalgu ei suuda jumaladki enam keha külge kinnitada. Mees wiidi walge hobuse seljas salateel põrgu piiridele. Kõrgemal käsul raksab ta rusikaga wastu põrgu wärawat,

käsi jääb aga kalju walele kinni. Seal istub mees nüüd walge hobuse seljas ja walwab põrgu wärawat, kaitseb ise kütkes olles teise kütkeid. Kuid mitte igaweste ei pea ta sinna jääma. Sest ükskord algab aeg, „mil kõik piirud kahel otsal lausa lõowad lõkendama, . . . küll siis Kalew jõuab koju, oma lastele õnne tooma, Eesti põlwe uueks looma.“

„Kalewipoja“ eepose sisu seletus.

„Kalewipoja“ tähendus ja eepose üleüldine karakter. Keda tähendatakse nimega Kalewipoeg? Kalewipoeg esitab looduse wägedega wõitlewat eestlast, ja, wõib olla, inimest üleüldse.¹⁾ Tema wägimehe tegude otstarwe üleüldsuses ja üksikult on, tooreste, inimesele waenuliste looduse wägede ärawõitmine ja sundimine loodust oma warandusi wälja andma ja inimese kulturaotstarwete teenistusesse astuma. Kui seda tähele paneme, et inimene looduse allaheitmises aastatuhandete jooksul keharammu abil määratu töö ära teinud, siis wõime küll aru saada, miks meie suure lugulaulu peategelane kui inimesesoo esinik kangelasena ette astub, kes enam kehajõuga kui mõistusega tööd teeb. Nõnda on „Kalewipoeg“ lugu meie rahwa lapse-east. Keegi pole tõeks teinud, et kusagil nii määratu wägewat meest leitud, kelle tegudest ennemuistne jutt kõneleb. Ometi pole mitte kõik tuulest tõusnud, waid jutul on midagi tõekuju aluseks olnud, mille peale luule oma kujud rajas. Arwatawaste käsiwad need lood alguses mitme tegelase kohta ja seisiwad üks teisest lahus.²⁾ Wiimaks hakati juttudes kirjeldatud tegusid ühe suure wägimehe omaks pidama, kes minewikus kord elanud.

Kalewipoja
üleüldine
tähendus.

„Kalewipoja“ lugulaulust kuuleme elegilise põhjustooni selgeste läbi, iseäranis sest saadik, kui tuuslar Linda ära wiis ja Kalewipoeg ema otsides kahekordse weresüü enda hinge peale koormas. Selle läbi sai Kalewipoeg traagiliseks kangelaseks, kes wiimaks iseenda süü läbi otsa leidis. Kui õnnetu kangelane peab ta oma halwa teo wannet kandma ja wist juba noores eas kaduma. Kui sortsi kuritegu kätte

Kalewipoja
eepose üle-
üldine ka-
rakter.

¹⁾ Julius Grosse, Die Abenteuer des Kalewiden. Sissejuhatus.

²⁾ H. Palm, Eesti rahwaluule ja Kalewipoeg. Postimees 1902, nr. 210—212.

makstud, käib ta nagu ilma plaanita mööda maad. Kohutaw sõna, mis Uku öösisel külaskäigul ütleb:

„Weri ihkab were hinda,
Ülekohtul pole uinu,
Kurjal töö ei kinnitusta,“

ei lähe eluajal lugulaulu peategelase meelest enam ära. See Kalewipoja eepose peateema ilmub mitmes teisendis, ja kui kangelane ka oma rusutud olekut ära püüab warjata, tungib ometi wiltsuse ja ahastuse tundmus suure hooga läbi, sünnitab mitmes paigas suuri ägamisi ja haletsemisi. Küll kõlab „Kalewipojas“ ka pilkaw toon kaasa, kuid meie peame seda meeles pidama, et kurbmeelsus mitte pilkamist ei takista. Kurbmeel ja meelekibedus sigitawad just enam ironiat, kui lahke tuju ja rõõmus süda. Kurbmeelsed langewad wahest hullustawasse lustitujusse ja naerutõppe, millesse kurbtust püütakse ära uputada. Sellepärast ei seisa üksikud hõiskehüüded, mis siin ja seal läbi murrawad, nagu ka ülemääraliseks lustiks saaw tantsuhullustus Linda pulmas, lugulaulu üleüldise karakteriga mitte sugugi wastolus, waid nad kinnitawad meie arwamist. Kalewipoeg aimab enese käekäigu juba ette ära: alati wõitmata pooljumal, rahwa kaitseja ja walitseja ei wõi mitte loomulikul wiisil siit maailmast lahkuda, waid peab raskes wõitluses saatuse wõimude wastu alla jääma. Kuid mitte üksnes peategelase saatuse pole meie lugulaulus traagiline. Ka tema emal ning kahel sõbral Sulewil ja Alewil ei käi käsi sugugi paremini, ja lõpuks terwe rahwa õnne aja õilmekesed, lustipäewa lillekesed lahkusiwad luhadelt, kui raudmehed maale tuliwad ja rahwalt wabaduse riisusiwad. Sellepärast kurdab laulik lugulaulus endise waba põlwe elu ja ilu taga ja püüab oma järeltulewat sugu uute lootustega julgustada ning trööstida.

Kuid lugulaulu elegiline laad ei tule mitte üksnes rahwa ajaloolisest käekäigust. Ka muud rahwaluule sünnitused ning rahwa lauluwiisid awaldawad sügawat kurbmeelsust. See on aga põhjamaa rahwaste iseloomu tundemärk. Põhjamaa rahwaste kurbmeelsuse sünnitawad geografiased tingimised, looduse wäed, millega need rahwad peawad wõitlema. Udused ilmad, pilwes taewas, waljud tuuled, käre külm, kehw maapind ja wäeti taimekasw, mis põhjamaalast ümbritsewad, soetataw tema hinges nukra helewuse, millest lõunamaalasel raske aru saada.

Huwitaw on „Kalevalat“ ja „Kalewipoega“ üleüldise karakteri poolest wõrrelda. W. Schott ütleb muu seas: „Kalevala“ on nagu kewadine hommik, mil hõbepilwekesed sinises õhus heljuwad, „Kalewipoeg“ on aga kirju, täis fantasiat, wärwide segis säraw sügisene õhtu.“ Nende kahe lugulaulu lahkuminek laadi poolest tuleb osalt sellest, et soomlastel ajalooline käekäik enam lahke, eestlastel selle wastu kõige suurema wõimaluseni kurb oli. Pealegi on Kreutzwald mõndagi müstilist ja pessimistlist joont Kalewipoja karakterile omalt poolt juure lisanud.

Kalewipoja esteetiline külg. Nagu igalt kunstitoodelt, nõutakse ka eeposelt sisemist üksust ja kokkukõla tema üksikute osade wahel. Eeposesse üleswõetud laulud peawad sel teel koosseiswa organilise terve sünnitama, et üks silma paistew täieline peategewus, mille arenemisel algus ja teataw lõpp on, terve lugulaulu keskkohaks on seatud ja see kõiki osasid enese ümber koondab, nõnda et iga järk teise peale näitab ja osade sidet meele tuletab. Sündmustik peab tõsisest oludest wälja kaswanud olema ja teda peab nii kujutatama, et põhjused ja nende tagajärjed ilmsiks tulewad. Seega olgu eeposes kujutatatud tegewus osa tõsisest maailmast. Sellest järgneb nõudmine, et tegewuse juht ehk kangelane maailmaga ühenduses seisaks ja maailmast kui terwest üks liige oleks. Kangelane ei tohi mitte maailmast eraldatud, üksiseiswalt ette astuda, waid ta ümber peab terve rida wähemaid kangelasi ilmuma. Tegelaste mitmekesisidusest järgneb jälle muidugi, et ka nende püüded isekeskes peawad mitmekesisised olema ja peakangelase tegewuse kõrwal ka kõrwalist tegewust nähtama. Et eepose sündmustik tõsine oleks, läheb weel tarwis, et peale isikute ja nende tegewuse hulk eluta asju ette toodaks ja lugejat nendega tutwustataks, nagu näit. selle aja riietega, majariistadega, eluhoonetega, tarbeasjadega jne. Nõndasama on ümbrusel, nimelt loodusel õigus nõuda, et teda eeposes teatawal mõõdul tähele pandaks. Seega on eepos oma laadi poolest niisugune luuletus, mis teatawa rahwa elust ja olust terve ajajärgu ette toob, seda kõigis waheldusrikastes nähtustes laialt ja täielikult kujutab. See luuletõug armastab ka kõrwaliste olude juures kauemini wiibida, üksikuid osasid ja järkusid teatawal mõõdul iseseiswaks teha ja neile laiust lubada. Dramas peab tegewus alati

Eepose ees-
kuju.

edasi sammuma, ilma et ta paremat ehk pahemat kätt teelt kõrwa tohiks kalduda, eeposes lainetab ta nagu suur uputus üle laia lagendiku. Tegewuse üksust hoitakse eeposes teel alal, et peasündmusi laiemalt kirjeldatakse, kõrwalisi aga tahaseina nõrgemasse walgusesse surutakse. Seks peab peategewus oma kindla alguse, wältuse ja lõpuga kõrwalisi sündmusi nagu ühisesse raamisse kokku wõtma ja ümbritsema.

Kunstilise
üksuse põh-
jused.

Eelpool awaldatud nõudmisi täidawad kõige kõrgemale arenemise astmele tõusnud rahwaeeeposed, nagu näituseks greeklaste „Ilias“ ja „Odüsseia“, sakslaste „Nibelungenlied“ ja osalt ka soomlaste „Kalevala“. Neid kutsub Steinthal organilisteks eeposteks. Küsime nüüd, kas „Kalewipoja“ lugulaul täielise, oma osades kokkukõlawa terve sünnitab, kas ta sündmustikus kunstilise üksuse põhjused järjekindlalt läbi on wiidud, mis ta osad organiliselt kunstitoodeks ühendaks. Meie leiame oma lugulaulust palju tegewust, kuid niisugust peategewust ei ole, mis kõiki osasid enda ümber koondaks ja ühiseks terweks kokku liidaks. Seaksime, näituseks, ema otsimise, mida rahwasuu niihästi kui sugugi ei tunne, Kalewipoja peaülesandeks, siis peaks eepos juba VII. lauluga lõpema, milles kangelase kojutulek Soomest ära jutustatakse. Seame selle wastu kas laudade toomise, ehk Sarwiku ärawõitmise Kalewipoja peategewuseks, — ja selleks annaksiwad küll rahwasuus liikuwad juturiismed tõsist põhjust, — siis ei suudaks see keskkohal jälle neid sündmusi ühendada, millest 12 esimest laulu ja ka weel palju teisi kõnelewad, kus Sarwikut üleüldse ei osatata. Ütleksime lõpuks, lugulaul tahab Kalewipoega kui rahwa kaitsejat ja wõitlejat kujutada, kes tooreste ja waenuliste wägede wastu wälja astub ja looduse wägesid sunnib oma warandusi wälja andma, siis jõuame küll lugulaulu põhjusidee juure, millest eespool kõne oli, kuid see idee on abstraktiline, teda ei kanna mitte üksainus edasijooksew ühine tegewus, waid hulk wäikseid ettewõtteid. Seda puudust Kalewipoja sündmustiku kawas on juba waremalgi ära tuntud. C. Chr. Israël seletab, et terwel lugulaulul kunstiüksus puudub ja et üksikute kangelaste teod mitte kohaselt pole põhjused seletuseks järjestatud.¹⁾ J. Grosse tähendab, et „Kalewipoja“ üksikutel osadel sisemine side puudub, mispärast

¹⁾ Kalewipoeg oder die Abenteuer des Kalewiden. Einl., lhk. IV—V.

lugulaulu mitte ei saawat organiliseks kunstitööks pidada.¹⁾ Peale selle on üksikutel osadel vähe kokkukõla, sest et mõned järgud üleliia pikaks on wenitatud ja mõndagi tüütawuseni korratud.

Esteetilise üksuse puuduse pärast tuleb „Kalewipoega“ agglutineeriwate eeposte ehk kokkuliidetud lugulaulude hulka lugeda. Seesugustes eepostes leidub terve rida üksikuid laulusid, millel sisemine tegewuse side küll puudub, kuid mis siiski ühe ja sellesama kangelase tegusid sündimisest kuni surmani välises loomulikus järjekorras ette toowad. Üksikuid kangelase tegusid seob teatawa kangelase nimi ja elukäik ning siin ja seal tegudest hämaralt wäljapaistew põhjusidee, kuid see side on palju lödwem kui side organilise eepose järkude wahel; see side lubab kokkuliidetud eeposesse sellesama tegelase poolt kordasaadetud uusi tegusid üles wõtta ja endiseid wälja jätta, ilma et terve loo selgus selle all suurt kannataks. Kuulsamad agglutineeriwad eeposed on hispanlaste romanzid rahwuslisest kampeadorist „Cid“ ja wene-laste laulud kuulsast kangelasest „Ilja Muromets“. Et meie „Kalewipoeg“ oma sündmustiku ülesehituse poolest nende kõrwa seada tuleb, on ülemal antud seletuste läbi küllalt põhjendatud. Meie wõime „Kalewipojast“, iseäranis VIII. laulust peale hakates, hulga lugusid wälja jätta, teda tähtsalt lühendada, kuid sellega ei sega meie kuidagi jutustuse käiki, waid ümberpöördukt, jutustus wõib selle läbi ülewaatlikumaks minna. Organilise eeposega oleks wõimata nõnda talitada, sest et siis terve jutulõng katkeks ja kunstilise üksuse põhjusemõte selle all kannataks. Asjata wahetükid „Kalewipojas“ on näituseks tamme laul IV., V. ja VI. loos, põllu-mehe tütar ja waskmees IV. loos, waeselapse laul XII. loos, ussi sõnade õppimine XIII. loos jne. Need asjata lisandused ei suuda seda puudust kinni katta, et sündmustik üleüldseses wälja arendamata ja üksluine on. Kõrwalised kangelased on olemas, kuid nende tegewus ei ole selleks küllalt lai ja silmapaistaw, et temast pikemad kõrwalised episodid wõiksid wälja kaswada, mis jutustuse käigusse rohkem elawust ja mitmekesidust tooks.

Nagu „Kalewipoja“ lugulaulu puudulikust ülesehitusest näha, ei ole meil asjalikku põhjust teda „Iliasega“ ühe astme

Kokkuliide-
tud lugu-
laulud.

¹⁾ Die Abenteuer des Kalewiden. Vorrede, lhk. IX.

peale tõsta. Greeklastele oli ühine, välistest mõjudest segamata ja takistamata edenemine osaks antud, eestlaste „Kalewipoja“ sündimine langeb sellesse ajajärku, mil mõõga ja risti abil rahwa välimine ja sisemine elu wanalt edene-mise teelt ära tõugati ja täieste uued elutingimised ning põhjuswaated loodi. Seesugusel ajal ei wõinud Eesti rahwal enam ühte meelt, ühte tahtmist olla, ei wõinud ta ka enam üheskoos töötada ega üheskoos kannatada, nagu seda täieliku eepose loomiseks oleks tarwis läinud. Kreutzwald leidis suurepäralise ehituse asemel ainult waremed eest, mille kohendamine juba hiljaks oli jäänud. „Kalewipoja“ üleliigne ülistamine on arwustajatele ainult wäljakutseks, ta takistab rahulikku, õiglast hindamist ja toob seega asjale enam kahju kui kasu. Meie wõime sellega täieste leppida, kui akademikused Schiefner ja Wiedemann¹⁾ omas otsuses, mida nad „Kalewipojale“ Demidowi auhinda mõistes andsiwad, muu seas järgmist ütlewad: „Iliast ei ole Kreutzwald mitte loonud, küll on ta aga Eesti kirjandusele wäärttöö kinkinud, mis alati kestma jääb. See on rahwalik luuletöö, täis rikkust Eesti elutarkuse ja terve Eesti ilma mõtterikka waatlemise poolest. Ehk küll siin ja seal mõni moodne element on sisse tunginud, siin ja seal ka mõni sõna tarwitatud, mis waljude eepika seaduste wastu pörkab, siiski on terve töö tore ehitus, milles Eesti süda kõige oma waludega ja rõõmudega, oma igatsustega ja püüetega alaliselt elab ja sealt alati wärsket kosutust ja uut troosti leiab.“

Ilusamad
järgud
Kalewipojas.

Nagu eelpool näidatud, ei ole „Kalewipoja“ sündmusti-kust sõlme kokkutõmbamist ega selle hargumist leida, waid tegewuse üksikud järgud on wabalt üksteise otsa seotud. Sellest siis tulebki, et üksikud pildid ja episodid, mis kunstiliselt ümarguse ja täie terve sünnitawad, kindlamat ja sügawamat mõju awaldawad kui kogu eepos. Just üksikud järgud ongi, mis seda ära tasuwad, mis „Kalewipoja“ üleüldine kawa ilu poolest puudu jätab. Kõige täielikumad ja ilusamad järgud sisu ja kuju poolest on: Kalewipoeg ema otsimas (III—VII. l.) ja sõit maailma otsa (XVI. l.). Wähematest piltidest on elawad ja sügawamõjulised: pulmad Lääne talus,

¹⁾ Ueber die estnische Sage vom Kalewipoeg. Melanges russes IV., lhk. 159 j.

Kalewi surm ja matus, uppunud Saare piiga laul, liisu heitmine, Kalewipoeg kündmas ja puhkamas. Lugulaulu südame sünnitab igatahes see järk, milles Kalewipoeg ema jälgi otsib, siin on tegewusel juba dramatistilist hoogu sees, kujutusel elawust ja wõimu. Selles järgus leidub hulk ilusaid luulepärlid, nagu üliwägew „Kalewite wõidulaul“, örn „Kaugela on minu kaasa“ ja traagilik ning liigutaw kahekõne hauas olewa Kalewi ja ta noorema poja wahel.

Üleüldiselt waadates ehib Kalewipoega sõnarikas ja wäga kujukas keel. Kus ta elunähtustest eemal seisab ja allegoriseerida püüab, seal äratub ta peaasjalikult mõttekujutuse wõimu. Nii näituseks kujunewad luule mõjul asjad isikuteks:

Tähesilmad waatwad taewast,
Kuu waatab kõrgeelta.

(III. 843—844.)

Wäga sagedaste ettetulew kaunistus Kalewipojas on metafor ehk mõtte ja ettekujutuse ülekandmine teise asja peale, näit.:

Üks oli kulla kuusemetsa,
Teine tarka tammemetsa,
Kolmas kena kasemetsa,
Neljas leske lepametsa.

(III. 443—446.)

Sõna „kuld“ ei tarwitata siin mitte otsekoheses loomulikus mõttes, waid selleks, et meie fantasia kulla peaomadusi mälestusesse kutsuks ja sarnaseid omadusi kuusemetsa ettekujutamises jälle leiaks. Tarka tammemetsa nimetatakse Taara enda metsaks. Siin ilmub tammemets isiku kujul, kel tarkust on. Kena kasemetsa nimetatakse kudruskaelte metsaks, ta on ilusam mets meie maal. Kaskede allarippuwad, ümargusekujulised oksad on puule niisamasugusteks kenadeks eheteaks, nagu ümargused, rippuwad helmed kena neiu kaelas. Lepal ei ole niisuguseid iseäraldusi, mis luuletaja fantasiale selgekujulist ainet annaks; sellepärast wõrdleb laulik teda lesega ja waestelastega, sellega üksikut, tähelepanematat ja sellepärast kurba eluwiisi kirjeldades.¹⁾ Kus rohkem selgust waja ja kauemini asja juures wiibitakse, seal lastakse lühikese ülekande asemele pikem wõrdlus astuda:

Lausa tõuseb laulu ilu
Kui see päike pilwe paisust.

(I. 44—46.)

Kalewipoja
ilust üle-
üldse.

¹⁾ A. L. Raudkepp, Kalewite wõidulaul. Postimees 1902, nr. 134—139.

Siin pannakse suurt rõhku nähtuse rutulise ja jõudsa edene-
mise peale, mis meid oma võimuga nagu üllatada katsub.
Sealsamas paigas laieneb sõrklus veel enam, nõnda et meie
kujutatawat sündmust nagu kehaliselt näeme eneste ette
ilmuvat, kuid nüüd on edenemine aeglasem, paneb meid
ootama ja igatsema:

Kaugelt näen kodu kaswama,
Kalewite kaljulinna.
Tammed müüridel tugiksa,
Kaljurahnud seina katteks,
Toomingad toa tahaje.

(I. 48—53.)

Seesuguste allegoriliste kujude kõrwal ei ole „Kalewi-
pojas“ mitte wähe kohte, kus kujurikkus loomutruudusega ja
elutõsidusega ühendatud ja kus siis laul vähem fantasiat
elustab ja selle asemel rohkem meelt ja südant äratav, näit.:

Meie elu lainekesed
Weeretawad õhtu wilul
Kõikudelles kalmukünka,
Mättamuru waiba alla.

(III. 839—842.)

Nagu „Kalevalas“, woolab ka „Kalewipoja“ loos jutustus
enamaste wagusa selge jõe kombel edasi, mille wesi kuni
põhjani läbi paistew on, nii et tegewusele aluseks seatud
püüdeid ja tundeid wõib ära näha. Olgu näituseks:

Teisel päewal, koidu piirel,
Wäikse walge hämarusel
Tõtsid Kalewite pojad
Kolmekeste kõndimaie,
Lustikäigil luusimaie:
Kas ehk kuskilt kogemata
Ladusamat liisu kohta,
Õnnekatsumise paika
Silm ei saaks neil sihtimaie.

(VIII. 89—98.)

Aga kus asi seda nõuab, seal hakkab waikne jutustuse
wool kohisema ja langeb wägewa kosena wahutades alla.
Wõtame näituseks read, mis noorema wenna laulu mõju
kujutawad:

Laulis, et mered mürasid,
Kaljud wastu kārasiwad,
Puie ladwad paenusiwad,
Mäekingud kõikusiwad,
Pilwed lausa lõhkesiwad,
Taewas aga tarka kuulis.

(III. 529—534.)

Suure jõu ja hoo kõrwal leiame „Kalewipoja“ kujutusest palju õrnust ja sügawat tundmust, ilma et see sentimentalseks meeleärduseks muutuks. Kõige õrnemaid tundmusi avaldab lugulaulu kangelane oma kadunud ema wastu:

Oh, minu hella eidekene,	Pidid üksi suremaie,
Kes mind armul kaswatasid,	Nägemata närtsimaie!
Käte peal mind kiigutasid,	Kes sul waotas silmad kinni,
Suu juures suigutasid:	Kes sul litsus kulmud kokku?

(VII. 318—325.)

Noore neuu unistusi on küll waewalt wõimalik sügawamalt ja südamelikumalt wäheste sõnadega avaldada, kui seda näituseks Saare piiga tuttawas armastuseigatsuses teeb:

Kaugela on minu kaasa,	Tuul tal wiigu terwisida,
Wete taga armukene;	Aja tiiwad armusida,
Kaugel on, kaugel nähikse,	Pilwed pikkada igada,
Wahel palju wastastikku	Lained lahkeid elupäiwi.
Wee ja kuiwa kinnitusi.	

(IV. 207—215.)

Suurepäralist mõttelendu ja fantasiat, nagu seda „Kalewipoeg“ ilmutab, on teiste rahwaste lugulauludest harwa leida. Kalewipoja hobuse ja hiiglaratsaniku enda kirjeldus käib kõige julgematest ootustest üle. Kui see wägamees waenlase silma puutub, siis:

Mees puhub tule meresse,	Sinna linna liigutella,
Lõõtsub lõkkeid lainetesse,	Kus ta keeritab hobesta,
Leeke lume hangedesse.	Sinna kinku kehitelleb;
Teeb toa tuule tiiwule,	Kus ta mängitab hobesta,
Kambri wikerkaaresse. . .	Sinna mäe mängitella,
Istub ise päewa peale,	Kõrgendikku kaswatella.
Toetab kukla kuu küüra,	Sõidab Soome silda mööda
Tähe wastu teise külje;	Raksatelles raba teeda,
Ohkab tuulesse hobuse,	Harju paasist põrand paugub,
Raiub kasteheinast kabjad,	Wiru tee aga wäriseb.
Pistab piibelehest silmad,	Hobu alla kui see ahju,
Kõrkjatest teeb kõrwakesed.	Tätku alla kui see tähte,
Kus ta liigutab hobesta —	Ise peale kui see päewa.

(XVII. 85—112.)

Ehk küll terwes eeposes jutuwoolu mõnustuseks elawat kujutust tarwitatakse, leiame wäga paljudes kohtades iseäralist liikuwust tegewuses, kiirendawat hootõusu ehk gradatsioni. Hulga seast nimetame siin näituseks ainult mõned ilusamad. Wanema wenna laul liigutab Kungla kuninga tütreid, keskmise wenna laul tungib juba waimude riiki näkineitsite kõrwu, aga noorema wenna oma taewasse jumalate kodadesse. Wõitjaks jääb noorem wend ka kiwiwiskamisel. Hootõusu

suurendab veel see, et ikka noorem, kel arwatawaste kõige vähem rammu ja vähem elutarkust peaks olema, ilma ootamata teistest üle käib. Wahest saadakse tõusu efekti mõistete sündsä järjestuse abil kätte: tinaneidu — waskineidu — hõbeneidu — kuldaneidu; sõjasellid on: wares, kotkas, kaaren, hunt, karu, nälg, katk.

„Kalewipojas“ etendab looduseelu tähtsat osa. Kui looduselaps astub inimene siin loodusega lähedasse ühendusesse. Loodus awaldab elawat hinge, kõneleb inimese keelel, wõtab inimese saatusest elawalt osa, ehk awaldab talle lausa waenu. Kotkas kannab Kalewi omal turjal Wiru randa, Linda on tedremunast, Salme kanast kaswanud; päike, kuu ja tähed ilmuwad neile kosilasteks. Lepatriinu käib Kalewile arsti otsimas, kägu juhatab Kalewipojale Soomes teed, siil õpetab talle paremat wõitluse wiisi, harak awaldab pika une saladust, kaaren näitab teed maailma otsa, kärnkonn, wähk ja sirts annawad talle pörguteel head nõu. Selle wastu peab Kalewipoeg alati kiskjate loomadega sõda, wõitleb waenuliste weewoogudega ja peab lõpuks oma truuduseta mõõga pärast elu jätma. See näitab, et endisel ajal inimesed alles lapse-likus edenemisejärgus wiibisiwad, mil enese ja looduse wahel veel iseteadwalt wahet ei tehtud. „Kalewipojas“ kirjeldatakse mitmes kohas maa ja taewa ilu, päewa ja ööd, hommikut ja õhtut õrnalt ja kaunilt. Näit.:

Päike seisis puude ladwil
Õhtu õlal ripakile,
Wäsind warjud wenitasid
Waikuswaipa üle muru,
Rahurüüdi metsadele;

Leinakase lehtiskaisust,
Muretishaawa rüpesta,
Kuuse kulda kübarasta
Hüüdis üksik laululindu
Päewa lõpetuse lugu.

(VII. 1—10.)

Wead wälja-
töötamises.

Kuid mitte alati ei taba „Kalewipoja“ laulik nõnda õnnelikult rahwalaulu tooni, nagu eelpool näidatud. Mõnes paigas, kus Kreutzwald rahwalaulu järele aimates puuduwaid wahelülisid omalt poolt juure lisab, omandab jutustus karakteri, mis rahwalaulule wõõras on.¹⁾ Nimelt heidab laulik nagu mõnes uuema aja kunstitoodes pilku minewikku tagasi (II. 12—202), teatab pikalt möödaläinud asju ehk paneb seesugused referadid tegelastele suhu (V. 524—600; VII. 719—732). Seesugust jutustuse wiisi päris rahwalaul ei tarwita. Mõnes

¹⁾ U. Karttunen, Kalewipoegin kokoonpano, lk. 61.

paigas korratatakse ühte ja sedasama teemat tüütawuseni. Edasi võib seda märgata, et Kreutzwald rohkem tarwitatawates regiwarisi mõõtudes ja nende waheldamises mitte täieste kodus ei olnud. Ta tarwita liig palju trochäust üksijärgi, sellepärast ei saanud ta rütmusesse igal kohal seda elu ja liikumist, mida rahwalaulust leiame.

Paneme nüüd oma lugulaulu peategelasi üksikult tähele. Kalewipoja enese karakterit ehib palju häid omadusi.¹⁾ Siit näeme haruldast meeleanusust, mis walet ja pettust wihkab ja ustawalt antud tõotusi täidab. Tõearmastuses seisab ta paljudest teistest rahwakangelastest, näituseks Kawalast Hansust palju kõrgemal. Omast suurest rammust hoolimata ei ole Kalewipoeg mitte toores, waid inimlik, kaastundlik ja pehme südamega. Ta mõtleb tihti hädaliste peale ja muretseb neile warjupaika. See kangelane ei lange nõrga, kaitseta ehk ilma sõjariistadeta wastase peale. Ta armastab rahu ja wõtab ainult siis sõjariistad kätte, kui neid hädaste maa ehk iseenese kaitseks tarwis läheb. Waenusõnumeid kuuldes küsib ta eneselt: „Miks ma waenu wiletsusta, mõrtsuka mõõga mõllamist rahupõlwele pillutan?“ Oma heategijate wastu on Kalewipoeg alati tänulik. Sõnadega: „Tänadeles tahan sulle palgesida paitada, aituma awaldata,“ kingib ta siilile hea nõuandmise eest tükikese oma kasukahõlmast. Oma terwel eluajal jääb Kalewipoeg wabaks meheks. Kunagi ei hakka ta teise teenistusesse ega heida käsualuseks. Kui raudmehed teda oma kilda meelitawad, siis kostab ta: „Teod ei kõlba teenijaks ega suurus sulaseksa. Kalewite kanget kaela ei saa kütke kinnitama, orja ike omandama.“ Samati ei alanda Kalewipoeg kedagi enda orjaks. Tema alamad on temale seltsimeesteks. Tööd ei pea kuningas mitte alandawaks häbiasjaks. Walitsuse ohje kätte wõttes austas ta adratööd, põllumehe põlwekest. Mõõka kannab see kuningas selleks, et põllumeeste seisus rahupäiwil ikka õitseks.

Nende heade omaduste kõrwal on Kalewipoja iseloomul järgmised warjuküljed. Nagu tõsisel looduselapsel kunagi, on tal määratu keharammu juures mõistus ja arusaamine koguni wäikene. Tal on nagu lapse oid ja aru, ta meel on lap-

Kalewipoja karakteri head ja halwad küljed.

¹⁾ Wõrdle: H. Palm, Eesti rahwaluule ja Kalewipoeg. Postimees 1902, nr. 210—212.

selikult kohtlane. Kehalikkude elunõudmiste täitmine on temal tähtsamaks toimetuseks. Iseäranis suur on Kalewipoja magamishimu; magamine on eeposes nii tähtis, et sellest 20 korda pikemalt kõneldakse. Kord pöönutab kangelane seitse nädalat järgemööda. Kalewipoja püüdmistel ja töödel puudub kindel siht ja plaan. Mõni töö, nagu näituseks põrguskäik wõeti nalja pärast ette.¹⁾ Kalewipoeg teeb oma tööd kõik nagu looduse sunnil, kellegi ette äramääratud käskude järele. Tema tahtmise wõim seisab täieste saatuse woli all. Meie ei leia mitte, et Kalewipoega kohusetundmine suurtele kangelase tegudele kihutaks, et ta kõrgeid püüdeid ja waimlist tungi awaldaks. Sellepärast ei ole meie lugulaulu kangelasel mitte hingelist wõitlust kohusetundmise ja oma soowide ning himude wahel. Oma halwad teod teeb kangelane kas nukra meele lahutuseks, ehk pool kogemata. Ema waimu etteheiteid kuuldes „märkab ta laulu mõistatusest, kuidas tema Soome sõidul eksind korra kogemata, teise korra teadmata“. Kui suur tundeinimine ei suuda tema mõistuse abil oma äkilist meelt ja põlewat wiha talitseda. „Kalewite kange poega, kui tal mõistus wihakütkes, siis ei hooli sõpradest, surmab kas wõi sugulase.“ Tal pole küll tahtmist oma suure jõu läbi kellelegi kurja wõi ülekohut teha, siiski hakkab ta sellega suurustama ja hooprema: „Ei ma karda kangemaid ega kohku kõrgemaid!“ Soome reisist saadik waewab Kalewipoega nukrus, murelik olek ja üksikuse tusk. „Tal ei ole päewal püsipaika, ööl ei leidnud enam õnne, koit ei kurbtust kustutanud, widewik ei wõtnud waewa.“ Nendest halbadest külgedest hoolimata on Kalewipoeg ikka weel herose au wääriliseks jäänud, sest et tema oma eksitused jälle heaks tegi, alalist wabadust, au ja kuninga nime alal hoidis.²⁾

Linda
karakter.

Kalewipoja kõrwal paistab meile ta ema Linda kuju lugulaulust weel selgelt silma. Lugulaul nimetab teda tedretütreks. Tähtis laulik midagi ilusat, õrna, ühel hoobil aga ka õrnusega ühendatud wäledust ja tugewust ilmutada, siis oli Linda wõrdlus tedrepojaga küll kohane. Eestlase aatelise neiu kuju on nii ilus, kaunis, ilma kõdistawa wärwi-iluta ja edewuseta nagu teder. Jõud, wäledus ja osawus on temas õrnusega

¹⁾ Fr. R. Kreutzwald, Lühikene seletus Kalewipoja laulude sisust, lhk. 40.

²⁾ J. Bergmann, Herakles ja Kalewipoeg. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1878, lhk. 9.

imelisel wiisil ühendatud. Seda paneme ka Linda juures tähele, kui ta kaasa kõrwa saani hüppab.¹⁾ Nagu kosilaste wastuwõtmisest ilmub, on Linda oma jalal seisaw, kindel karakter. Abikaasana on Linda töökas, Wirk, ei karda waewa wiburitwa wibutada, kangeid poegi rohkel arwul kaswatada. Iseäranis silmapaistew omadus on Linda truudus oma mehe wastu. Mehe haiguse ajal otsib ta wäsimata temale abi, põetab teda suure hoole ja armastusega; pärast mehe surma ehitab ta suure mälestusekünga kaasa hauale, nutab järwe täie leinapisaraid ning peab mehe mälestust lesepõlwes pühaks. Armukadedus, ülekeewad kired, walskus, keelepeksmine puuduwad Linda iseloomus.

Wähem selge on Kalewi-taadi kuju. Lugulaul nimetab teda taaralaste taimeks. Kotka seljas Wiru randa jõudes asutab ta siin riigi, mille üle ta tugewa käega walitseb. Tema ülem hool on see, et riik wägew oleks, Eesti piiril rahupõli kestaks ja rahwas õnneaega maitseks. Sellepärast ei anna ta oma poegadele luba riigiwõimu nõrgendada, waid kõik peab jääma jagamata ühe poja woli alla. O. Donner arwab, et Kalewitaat keegi muu ei ole, kui Uku ise. Saare-taat olewat ka seesama Uku. Sellest selgub, miks Saare piiga ehmatuse pärast merde kukkus, kui ta kuulis wõõra nooremehe oma lihase wenna olewat.²⁾

Kalewipoja tähtsamad kaaslased on Alewipoeg, Sulewipoeg ja Olewipoeg; kaks esimest on Kalewipojaga sugulased, wiimane on kaugelt tulnud wõõras, kellega kangelane wast hiljem tutwust teinud. Kalewi kaaslastel on igalühel oma wäljakujunenud iseloom, mis teisest kaunis terawalt lahku läheb.³⁾ Alewipoeg on Kalewipoja lähem sõber, kes talle surmani ustawaks jääb. Pidulaua on ta rõõmus laulik, täis nalja ja üleannetust. Tema on see, kes kuningakojas walitsewat tõsidust püüab oma rõõmsa meeleoluga päiksepaisteli semaks muuta. Seal juures ei ole Alewipoeg mitte kerge meelne. Kõik ülesanded täidab ta hoolsalt ja ustawalt. Kui heasüdamliselt mõõdab ta Kikerpere soos paharetipoegadele kummagile nende osa kätte, nimelt sellepärast, et Kalewipoeg

Alewipoja
karakter.

¹⁾ A. Jürgenstein, Naisterahwa kujud Eesti kirjanduses. Linda 1903, nr. 12.

²⁾ O. Donner, Kalewipoeg jumalaistarulliselt ja historialliselt kanalta katsottuna. Suomi, Toinen jakso, 5. osa, lhk. 145—207.

³⁾ Wördle: Emil Thomson, Die Tafelrunde des Kalewipoeg. Baltische Monatschrift 1911, nr. 2.

nõus oli olnud paharetipoeegadele õigust mõistma. Wõimata rumalat wetewaimu weab ta peenikeselt nina pidi, juhatab wetewaimu kullawaranduse oma kaabu-augu kaudu salaurkasse. Alewipoeg on igal pool, kus seda tarwis, kuninga enese asetäitja. Tema toimetab määratu suured warandused mõõga wõla tasumiseks Soome sepale kätte, tema kaitse alla usaldab Kalewipoeg kolm piigat, keda kangelane põrgust lahti peastnud. Sõjakunstis awaldab Alewipoeg suurt osawust. Werises Assamalla lahingus wiis tema kui wahwa eeswõitleja malewa wõidule, rahu ajal oli ta tähtis maakaitseja, kelle walitsuse all Jaanilinn seisis. Liigutaw on see, kuidas ta Kalewipoega teise põrgukäigu järele kolm nädalat altima wärawal ootab, kuna teised peakangelast juba kadunuks pidasiwad, ja kuidas ta teda siis lapselikult hõisates terwitab ja temale ka kõige wähemates asjades püüab abiks olla.

Sulewipoja
karakter.

Sulewipoeg on hoopis teisest laastust löödud. Teda ja eepose peakangelast ei kõida mitte soe sõprus, küll aga walitseb nende wahel wastastik austamine. Ka Sulewipoeg on wäejuhataja, kes Alulinna üle walitseb. Assamalla lahingust wõtab temagi osa ja aitab seda wõitlust eestlaste kasuks otsustada. Põhjasõidul on ta hulljulge, nagu waewalt keegi teine. Sädemetesaarel tungib ta üksinda edasi, kuni põhjawaimud talle kiwitunglaid hakkasiwad turjale wirutama ja tulist tuhka pähe puistama. Wahwuse tunnet harib ta tunde iseenese suurtsuguluse pärast, ilma et tal seal juures tegelist eemärki oleks. Pidul on ta küll ka rõõmus, kuid mõõdukas tõsidus eraldab teda Alewipojast ja järelkaalutud mõõdu-tundmus oma kuningast.

Olewipoja
karakter.

Kalewipoja kolmandat kaaslast, lugupeetud Olewipoega, ei kuulda laulwat ega naljatawat. Tema karakter on hoopis iselaadi: meie ei märka tema juures Alewipoja lõbusat roosilikkust ega Sulewipoja wankumata wahwust. Kalewipoja waimustatud aatlusele seab ta tasakaaluks targaste järelekaalutud ja arwustawa asjalikkuse, ainult ühes tundes sulawad kõik need kangelased kokku — armastuses oma rahwa ja kodumaa wastu. See armastus on Olewipojal wäga teowõimuline, nagu ta tegewus üleüldse kasuliste ettewõtete peale on juhitud. Tema ehitab kindlusi Lindanis, Läti piiril ja Taara tammikus. Põhjasõidul, mille Kalewipoeg oma aatelises waimustuses ette wõttis, ei arwanud Olewipoeg mingit

tegelikku tähendust olewat. Ja kuna teised sõidul wiibiwad, kindlustab ta kodumaa piirisid. Kus mõtted lahku lähewad, oskab ta asja nii juhtida, et teised talle järele andma peawad. Koguni Kalewipoeg peab tunnistama: sina oskad paremini talitada kui mina! Ilusamalt on see pidustuse kirjelduse selles osas awaldatud, kus Lapu tark Warrak joobnutelt kawalusega hädaohtriku luba välja meelitas, et ta tohiks wana raudkaantega kirjakogu, milles terve maa tulewikuõnn peitunes, kaasa wõtta. Sel puhul hakkab „Sulewipoeg sõitlemaie, Olewipoeg palumaie“. Esimene on siin nagu isamaalane, teine nagu politikamees joonistatud, kuna Alewipoeg rõõmujoowastuses ärewuseks ja wasturääkimiseks mingit põhjust ei leia.

Wõiks ehk weel selle üle pikemalt kõnelda, kuidas „Kalewipojas“ Eesti minewikku walgustatakse, mil wiisil temas Eesti majanduslised, seltslised ja perekondlised olud, tegelaste kõlblised ja usulised waated kujunewad, kuid siin juures tuleb tähendada, et praegusel ajal, kus „Kalewipoja“ ained laiemalt pole läbi uuritud, weel wõimalik pole luule ja tõe wahel selget wahet teha. Kreutzwald arwab isegi, et tema „Kalewipojasse“ mõndagi subjektiwlist waadet on olewikust minewikku üle kandnud ja ka rahwasuust seesuguseid aineid saanud, mis olewiku waimus ümber moonutatud. Nii ei wõi meie üksikasjades mitte „Kalewipojast“ kõigiti usawat minewiku pilti saada ega teda tõendusematerjaliks tarwitada. Seda wõime aga julgeste ütelda, et „Kalewipoeg“ üleüldsuses eestlase hinge-elu ja tema karakterit kaunis trehwalalt peegeldab. Meil ei ole — nii kirjutati „Kalewipoja“ eepose 50-aastase juubeli puhulgi weel — ühtegi teist raamatut, kus meie kogu rahwa südametuksumine, ta walud ja waewad, rõõmud ja hõiskamised, ta waated ja aated, kombed ja arwamised endid nii loomutruult ja awaralt awaldaksiwad, nii puhtalt ja peenelt peegeldaksiwad kui „Kalewipojas“. Ei asjata tunne „Kalewipoega“ lugedes iga eestlane ennast nagu omases õhukorras wiibiwat, kus kõik nii kodune, kaunis ja kallis, kus kõik need kujudki, mis muistsest ajast waimusilmade ette kerkiwad, nagu luu su luust ja liha su lihast on. Siit selgub, miks ükski teine raamat nii suurt mõju meie rahwa iseteadwuse ja arenemise peale ei ole jõudnud awaldada kui „Kalewipoeg“. Kreutzwald on „Kalewipojaga“

Kalewipoja
eepose aja-
loolik täht-
sus.

Eesti rahwa iseteadwusele põhja pannud ja aluse andnud. Oma ajaloolise mõju ja tähtsuse poolest ei jää „Kalewipoeg“ suurtest kuulsatest rahwaepostest sugugi taha. Nagu Homeroose „Ilias“ Greeka rahwakesed ühendas ja Helleni rahwusemõiste kindlustas, nõnda ühendas „Kalewipoeg“ esimest korda kõik need, kes tänini waimulikkude meeste suus „armsa Maarahwa“ nime all ja mõisates teo-orjadena tuttawad oliwad, üheks ühiseks rahwaks. Sellele alatule ja põlatud orjakarjale, kellel ka iseenesestki lugupidamine puudus, andis Kreutzwald „Kalewipojas“ ta rahwusliku minewiku tagasi, täis iseseiswust, wabaduse- ja waimuwalgust, määras ta aated ja sütitas tuimaksjäänud rahwa hinges lootuse tulukesed põlema. „Kalewipoja“ uuestesündimisega sündis endisest orjade salgast Eesti rahwas ilmale, kes teadis, et temal ka midagi kallist on, kes tundis, et tema ilmas ka olemas on, kel julgust ja õigust on loota, et tema ka edaspidi seisma jääb.¹⁾ See mõjus kuulmata kombel, rahwas ärkas orjaunest, märkas oma muistseaegset iseseiswat minewikku, tundis uueste usku oma tööjõu sisse. Ärkamise mõte käis kogu rahwa hingest kui nõiduslikul jõul läbi. Otse nooruse waimustusega hakati rahwuslise kultura loomise ja edenemise kallal tööle. Meie kirjanduse paremad luulepärlid on ärkamise ajast pärit. Nii sai „Kalewipoeg“ eestlastele enestele rahwuse mõtte kandjaks ja kaitsjaks, ta õhutas meis armastust kodumaa, emakeele ja esiwanemate waimuwara wastu ja tunnistas, et Eesti rahwa keskel kindlat iseloomu, algupäralist kommet ja mõttewiisi leidub, et eestlasel loomulik hariduse alus on, mida wõõralt wainult pole tarwis laenata. „Kalewipoeg“ paistab wõõrastele rahwastele Eesti rahwa ausambana silma, sest ta on töö, mis Eesti nime üle maailma tuttawaks tegi, mida mitmesse wõõrasse keele tõlgiti.

Saarlaste Suur-Tõlli lugu.

Suur-Tõlli
leiuwallad
ja üleskirju-
tus.

Suur-Tõlli leiuwallad ja üleskirjutus. Suur-Tõll on saarlastele sedasama, mis mannermaa eestlastele Kalewipoeg: rahwuslik wägimees, muistsete saarlaste tähtsam juhataja, walitseja ja kaitsja. Muinasjutud Suur-Tõllist ulatawad oma wiimse poolega ajaloolisesse ajajärku. Nende juttude sünni-

¹⁾ W. Reiman, Kiwid ja killud I, lhk. 161.

tamisest wõtab ainult wäikene jaokene Eesti rahwast osa. Suur-Tõlli loost on hoopis wähe riismeid järele jäänud. Kõige rohkem tuntakse Suur-Tõlli Ansekülas, Kärjal ja Kihelkonnal; need on kõnes olewa muinasjutu tähtsamad leiuwallad, kuna Karjas, Kaarmal, Pühas ja Pöidel ainult mõned katked suust suhu liiguwad.¹⁾ Suur-Tõlli unustamist rahwa seas edendas iseäranis wõimsalt suur usuline ärkamine, mis pietismuse mõjul 1740. aasta ümber Saaremaal lahti peasis ja „nii üleüldiselt laiali lagunes, et ükski kihelkond, küla ja talu sellest suurest armust puutumata ei jäänud“. (K. von Ekesparre.) Kui juba kõik ilmalikud rõõmud kõrwale jäeti, torupillid, wiulid ja kandleid ära põletati, naisterahwad oma ehted ära heitsiwad, kõrtsid rahwa kainuse pärast kuiwaks jäiwad ja kriminalkohtud wiiel aastalgi kuritegude puudusel istumisi ei pidanud, seal pidi rahwa waim kõike nõndanimetatud ilmalikka asju põlgama hakkama ja iseäranis weel need muinasjutud ära unustama, mis paganaaegset rahwa wägimeest ülistasiwad. Kuis wõisiwad ärganud isad ka weel oma lastele seda muinasjuttu westa, mille peategelane kirikuid purustas ja lõhkus? Selleaegne usuline tunne pidas sarnase loo jutustust otse umbrohu külwamiseks laste südamesse. Nõnda on siis arusaadaw, et Peeter Süda ja tema sõbrad kõigest 20-aastasest waewast hoolimata ainult Suur-Tõlli mehepõlwest mõned üksikud lood on kirja panna wõinud, kuna wägimehe sündimisest ja lapsepõlwest rahwasuu midagi ei kõnele.

Suur-Tõlli loo sündmustik.²⁾ Muiste elas Tõllistes Püha kihelkonnas Saaremaal suur ja tugew mees Tõll, kes saarlaste ülem walitseja olnud. Rahwas kutsub teda harilikult Suur-Tõlliks. Tema wend Leiger elanud Hiiumaal ja kolmas, nimelt noorem wend, elanud Waldjalas Saaremaal. Kõik kolm wenda oliwad oma suuruse, rammu ja wägitükkide pärast kuulsad. Ümberkaudiste saarte peal käies ei tarwitanud Tõll kunagi laewa, waid wõttis kuuesüllase kuusepalgi kepiks kätte ja sammus jalgsi merest läbi. Leigerile külaliseks minnes wõttis ta wahest poole waati koduõlut külaasjaks

Suur-Tõlli
loo sünd-
mustik.

¹⁾ M. Körber, Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt II, lhk. 145—164.

²⁾ P. Süda, Suur-Tõll, Saaremaa wägimees. Eestlaste ennemuistne jutt. Kuresaares, 1893. Wõrdle: A. v. Schmidt, Inland 1858. Ed. Pabst, Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, 1868. J. W. L. v. Luce, Wahrheit und Muthmassung, lhk. 41—43.

taskusse.¹⁾ Härgrattaid wõis ta nimetisesõrmega oma ümber ööritada.²⁾ Suur-Tõll ei lasknud ennast mitte teenida, waid majatööd, ehitused ja parandused tegi ta kõik oma naise Piretiga ära. Kord toodi Suur-Tõllile Tõlluste mõisa sõnum, et õhtupoolsele Saaremaa randa Katrisse waenlase laewad ilmunud ja paluti wägimeest appi tulla. Kangelane läks enne Hiiumaale sauna ja tahtis järgmisel päewal ilmuda. Kui waenlased seda kuulsiwad, et Suur-Tõll tulemas, põgenesiwad nad oma laewade peale ja katsusiwad, et aga minema saiwad. Sauna järele tahtis Suur-Tõll pisut puhata ja heitis Kihelkonnale Tõldemäele pikutama. Aga Wõdruka küla lapsed, kes seal ligidal karja söötsiwad, tahtsiwad näha saada, kui pikk Suur-Tõll õieti on, kui ta püsti tõuseb ja hakkasiwad karjuma: „Tõll, Tõll! Tõuse üles! Waenlane maal!“ Wägimees ringutas, ajas ennast põlwili ja waatas üle mäna latwade. Laste peale karkis ta nii walju häälega, et mäed wärisesiwad ja merewesi wirreldama hakkas, kangelase juuste liikumisest tuli tuul, mis Loona männiku puud maha murdis ja Määpä peretoa katuse pealt ära wiis. Katus langes Lümada järwe, kus tast aegamööda saar kaswas. Halwa laste kaswatuse eest tahtis Suur-Tõll Wõdruka küla kiwidega ära purustada. Kuid meelega tegi ta jõu nii suureks, et kiwid Tõldemäelt üle Wõdruka küla Paasiku metsa lendasiwad, kus nüüdki lõpmata palju kiwa on. Kord soowis ta süüa saada, nimelt wärske kapsta leent. Piret pani leemepaja tulele, Suur-Tõll läks kotiga Hiust kapsaid tooma. Kuni wesi katlas keema läks, oli Suur-Tõll juba Hiiumaalt kapsastega tagasi.

Sõrwemaal tõusis sõda, sest Katri rannast ärapõgenenud waenlased oliwad Sõrwe-säärele maale tulnud. Suur-Tõll pistis kummagi jakitaskusse 20 meest, kummagi käewarre peale pani 20 ja härjawankri rattile 40 meest ning ruttas nendega Sõrwe. Määpä küla väljal tõusis lahing. Kui saarlastest üks mees oli surma saanud, hakkas Suur-Tõll nii suure jõuga wankri rattaid ööritama, et nende all waenlasi nagu loogu maas oli. Selle järele puhkas kangelane oma wäsimust Wiieristi rünka juures kolm päewa ja noorskas nõnda waljult, et männapuud wabisesiwad ja terwe Sõrwe-maa põrus. Wanapagan, Suure-Tõlli tõsine waenlane, tahtis magawat sõrulaste sõpra ja abimeest ära uputada. Ta lahutas

¹⁾ H. Neus, Tõllus und Leiger, waata E. Pabsti Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands I. a., lhk. 111—112.

²⁾ C. Russwurm, Sagen aus Hapsal etc., lhk. 13.

Sõrwemaa Saaremaast kraawi läbi, tahtis Sõrwemaad suurest saarest lahti tõugata ja Suur-Tõlli ühes sõrulastega Lääne-meres ära hukata. Kui Suur-Tõll seda teada sai, saatis ta tugewa mesilaste pere wanapaganat nõelama. Wanapoisi salanõu jäi täitmata, aga ta needis mesilased ära, et need lõunapool kraawi mitte ei pea eluaset leidma. Wanapagana kraawi hakati hiljemini Salmejõeeks nimetama.

Pärast Sõrwe sõda wõis Suur-Tõll mõne aja rahulikult elada. Et tal enam waja ei oleks Hiiumaal wihtlemas käia, ehitas ta omale Haudla walda, Tõlli talu maa peale sauna. Piret, kes oma suuruse ja rammu poolest mehe wääriline oli, korjas põlle sees Haudlasse kerise kiwa. Kui ta kord ühte head leilikiwi kandis, läksiwad põllepaelad katki ja kiwi langes Pireti warwaste peale. Piret nuttis walu pärast nii palju, et tema silmawesi kõwa arumaa pehmeks leotas. Seda kohta nimetatakse praegu Naistesooks. Mahakukkunud hüglakiwi on tänapäew Kõiguste mõisa karjamaal näha. Sel rahu ajal sündis Piretile poeg, keda rahwas Noor-Tõlliks nimetab. Suur-Tõlli perekonna rahulik elu lõppes peagi, sest et wanapagan, täis hirmsat wiha, et Sõrwemaa uputamine nurja aetud, Saaremaa rahwale tahtis suurt õnnetust peale saata. Saarlase ja nende wägimees Suur-Tõll pidiwad igaweste hukka saama, aga et nende wedu põrgusse suurt kulu teeb, wõttis wanapagan nõuks nende tarwis lähemale uut põrgut ehitada. Selleks oli ta Karujärwe Kärla kihelkonnas wälja walinud. Aga et tuli ja wesi põrguski hästi kokku ei lepi, pidi Karujärwe wesi meresse lastama ja selleks tampis paharet Teesu rannast jõe tarwis rada. Kui Suur-Tõll wanapagana nõust ja ähwardawast hädahust sõna sai, siis lõikas ta enesele Pihltlast kolm pihlakapuust keppi ja läks waenlast nipeldama. Sai tema Teeharude pere juures kätte, kus teine parajaste sööma peale puhkas. Surm-oda seisis tal põigiti pea all. Tõll wõttis kolm keppi korraga peosse ja wäänas nendega wanapaganale säuh keskpaika kõhtu. Wanapagan wiskas ennast üle kaela ja surm-oda läks katki. Suure hädaga sai ta weel kisendada: „Oda läts!“ aga ei pannud tähelegi, et „läts“ Saarema sõna ei ole. Põgenedes astus wanapagan nii rängad sammud, et igal astumisel maa seest hallikad wälja pigistas. Wanapagan lõikas otse Saaremaa loodepoolse sopi sisse, mis poolsaarena merde tungib. Suur-Tõll ajas teda sinna taga, sellest sai poolsaar nime Tagamisemaa, kus Tagamõisa seisab. Säädja talu kohal sai Suur-Tõll põgenejale weel kord ümber kintsude sähwata; sellest sai wanapoiss nagu uut elu, kargas ühe

jalaga traawi, teisega ülejala, kuni meri wastu tuli. Siis kahmas ta mõlemad peod liiwa täis ja wiskas merde, et enesele teed ette teha. Sellest sündis liiwaseljandik Harilaid, mis kaks wersta merde ulatab. Kuid liiwatee lõppes otsa, wanapagan kargas merde, waatas weel kord Saaremaa poole tagasi ja sajatas: „Palju pörsaid, pisut podi!“ Wanapagana pörsad, s. o. kiwiseljandikud wähendawad praegugi weel Tagamisel wiljasaaki, kuid sellest ajast peale pole keegi enam wanapaganat Saaremaal näinud. Ta olewat merde ära uppunud, sarwed tulnud Kolina randa, liha söönud tursa kalad kontidelt ja läinud raswa ning saanud paisunud pead. Wanapagana kontide otsas Laewarahul läheb palju laewu hukka.

Waheajal oliwad wõõrad sõjamehed Saaremaale tunginud ja Kuresaare linnapea ehk kantsi ehitanud. Kahte kätt toredalt taskus hoides kõndis Suur-Töll sealt mööda ja müskatas oma kõhuga linnapea toki wastu. Et kants liikumata paigale jäi, ei wõtnud mees teist katset enam ette, kuid müksu jäljed jäänud kantsi wärawate kohale kiwimüüri sisse. Suur-Töll aimas sellest ehitusest saarlaste halba, sellepärast läks ta tuseselt koju. Kui Piret wõõraste maaletulekust ja nende kindlast kantsist kuulnud, saanud ta kurwaks ja jäänud haigeks. Kerisekiwide kogumisest saadik olnud tal jooksa ja ihus ja teinud waewa. Kurbe sõnumeid kuuldes äganud Piret: „Minu aeg on ümber, — matke mind aeda, — muld matab mu waewa. Kaugelt kangest kuulub hääl. Raske käsi rõhub rahwa peal.“ Selle järele wajunud ta silmad kinni, Piret uinunud magama, ega pole enam üles ärganud.

Lesepõlwes läks Suur-Töll nukrameeliseks, kärsituks, iseäranis sellepärast, et Noor-Töll ja Leiger kirikuid hakkasiwad ehitama ja et poeg ehituste juures isast weel mehekam olnud. Suur-Töll lahkus pojast ja elas ise paigas.

Põrguema Babilona saatis oma wanema poja Kuriti wälja wanapaganat otsima ehk vähemalt ta surma Saaremaa rahwale kätte tasuma. Kurit leidis wanapagana sarwetükid, mis meri wälja heitnud ja hundid kõlwatuks närinud, Tagamise männikust üles ja wõttis nõuks Kihelkonna kirikule nii suured kiwid uste ette weeretada, et rahwas enam sisse ei peaseks. Ööri lahest Kriimisaarelt leidis ta sündsä kiwi, pistis märssi ja hakkas Kihelkonnale ruttama, kuid Lümada mõisa lähedal laulis Pärdi kukk. Kuritil läks märssisilm katki, kiwi, mis keskmise sauna suurune, kukkus maha, kuid kuhu Kurit ise jäi, sellest ei tea rahwas midagi.

Kui Suur-Töll Kärila kirikut ehitas, siis toodi talle Sõrwe-maalt sõnum, et uus waenlaste wägi maale tunginud ja paluti

kangelast appi tulla. Tõll ei wiitnud aega, waid ruttas, Sörwe saadikud taskus, läbi ööd Sõru nõmme, kus waenlased öeldi laagris olewat. Sõjariistade puudusel tõmbas ta Tõnu talu õuest härjawankri sõrme otsa ja ruttas Salme meestele appi. Suur-Tõll weeretas wankrit paksemates waenlaste ridades edasi-tagasi, ja mehi langes nagu rohtu wikati ees. Kuid õnnetuseks kadus wankril seasuulise pulk, tagumised rattad peasesiwad wallale ja sünnitasiwad hirmsa hooga waenlase salkades palju surma. Wehmriga ja wankri esimeste ratastega külwas kangelane weel surma waenlaste hulka, kuni rataste põlwepulk katki läks ja esimesed rattad ka lahti peasesiwad. Suur-Tõll wihtus nüüd wehmriga waenlasi edasi. Werd oli niipalju walatud, et ta jõena woolas, mille sisse kolme päewane wars ära uppus. Korraga tuli weel wiimne õnnetus: wehmer lipsas Tõllil peost waenlaste sekka. Kui kangelane kumardas, et wehmert üles tõsta, lõi üks tugew mees waenlaste hulgast ta pea otsast ära. Kuid Suur-Tõll tõstis oma pea maast ja ruttas sõjaplotsilt minema. Salme mehed ja sõrulased saiwad waenlase üle täielise wõidu. Kuid Suur-Tõll läks pead kaenlas kandes Kärä poole, et weel oma wiimast tööd, Kärä kirikut, näha. Keegi noorik, keda ta pilgata püüdis, tuletas talle meele, et tal pead enam otsas ei ole. Tõll astus weel edasi, kuid warsti tuli südame-nõdrus, Sütëmaa raiesmaal lõppes ta jõud, jalad läksiwad nõdraks ja hiiglane langes sinna maha. Esmalt suri keha, pea elas weel ja ütles: „Kui waenlane jälle maal on, siis hüütagu ainult: „Suur-Tõll, Suur-Tõll, tõuse üles! Ma tahan tõusta ja rahwale appi tulla!“

Kord hüüdnud üleannetud karjapoisid¹⁾ ta hual: „Tõll, Tõll! Tõuse üles, waen maal!“ Hiiglane tõusnud rinnust saadik hauast üles, nii et weripunased käed nähtawale tulnud, ta waadanud ähwardawa pilguga ümberringi ja küsinud: „Kus on waen?“ Kui kangelane aru saanud, et lapsed temaga rumalat nalja teinud, langenud ta sajatades hauda tagasi: „Wale ja wargus ei pea rahwa seast ilmas ära kaduma; enne ma enam ei tõuse, kui kadak lehti ajab. . .“

Suur-Tõlli loo sisu seletus. Esimese teate saarlaste kuulsa wanema ja sõjapääliku „Suur-Tõlli“ üle tõi A. W. Hupe²⁾. Tema järele kirjutasiwad weel selle aine üle C. Russ-

Sisu seletus.

¹⁾ Wördle: Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 442.

²⁾ Topographische Nachrichten, III. Band, lhk. 357.

wurm¹⁾ ja Ed. Pabst²⁾). Kaks wiimast awaldasiwad arwamist, et Suur-Töllü lugu wanast Germania muinasjutust olewat tekkinud ja tegiwad meie Töllü lihtsalt Helwetsia Telliks. Pabsti järele pidawat laplaste tige Stalo saarlaste Töllüga sugulane olema. Need arwamised põhjenuwad ainult nimede sarnasuse peal ja langewad sedamaid, kui ligemalt tähele paneme, kuidas Suur-Töllü lugu igas wäiksemas osas Saaremaaga on kokku kaswanud, sest et kohtade nimed pea igal sammul kangelast ennast ja tema tegusid meele tuletawad. Hiljemalt on Anseküla õpetaja M. Körber³⁾) näidanud, et Suur-Töllü tõsine saarlaste kangelane on ja et see lugu kõigist fantastilistest lisandustest hoolimata ajaloolisel alusel seisab. Nimelt on Saaremaal wist Töllü nimeline wanem elanud, kelle elu ja tegusid rahwaluule suurewiisilise muinasjutu aineks tarwitas. Kaks korda ajas Suur-Töllü waenlased Saaremaalt wälja, esimest korda tegi ta nimi neile juba hirmu, teist korda löi ta neid lahingus. Körberi arwamist mööda wõis see saarlaste waenlane Daani kuninga Woldemari sõjawägi olla, kes 1206. aastal oma puust kindluse Saare rannal maha põletas ja tagasi läks ning aastal 1222 uue kiwist kindluse ehitas, mille saarlased juba enne walmis saamist ära wõitsiwad. Kuid ordumeistri Volquini pealetungimisele 1227. a. ei jõudnud saarlaste wahwus enam wastu panna. Maawane mad saiwad sunniwiisil Waldjala maalinnas ristitud ja maale pandi maks peale. Küll tõusis Töllü juhatusel 1241. aastal mässutuli leেকে, kuid sakslaste kõrgem sõjakunst wõttis wõidu. Et oma kättemaksmise plaani kinni katta, hakkas Suur-Töllü kirikuid ehitama. Nii kaugelt wõiks siis see kangelane ajalooline isik olla. Meil on siin peaasjalikult Suur-Töllü kui rahwa luulekujuga tegemist.

Keda kujutab Saaremaa rahwas Suur-Töllü nime all? Kui muinasjutulised liialdused kõr wale jätame, siis on Suur-Töllü eht Saaremaa eestlane ise, nagu ta peab olema. Kõik asjad, mida ta tarwitab, peab ta suuremalt jaolt iseendale walmistama. Saarlane on meremees, põllumees, sepp, puusepp ühtlasi. Kui ta näituseks laewa ehitab, millega kauge maid meresõituseid ette wõetakse, siis on peale kompassi ja

¹⁾ Sagen aus Hapsal, der Wiek, Oesel und Runö, lhk. 11—16.

²⁾ Der Tell bei den Ehsten, Finnen und Lappen. Inland 1856, nr. 33.

³⁾ Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt II, lhk. 145—164.

wast ka ankru kõik muu wärk ta oma kätetöö. Ka kangelane Suur-Tõll täidab põhjusemõtet: „Arst, aita isennast!“ Ta teeb kõik ise, mis talle elus tarwis läheb. Tema isikus paistab meile tükikene Saare rahwa elust ja olust silma ühes tema waadete naiviteedi ja looduserahwa lihtsusega.¹⁾

Nagu Kalewipoeg, saadab ka Suur-Tõll oma etteewõtted enam suure rammuga kui targa aruga korda. Sellepärast läheb Saare kangelasel nagu Kalewipojalgi otsekohesuse ja aitamatuse kõrwal suurt kehakaswu ja hiiglase jõudu tarwis. Wiletsasse, pimedasse olewikku tahetakse sel teel walgust juhtida, et rahwa kangelased täies wõimukülluses ette tuuakse, kes rahwa minewikku suureks ja kuulsaks teinud. Niihästi Kalewipoega kui Suur-Tõllu peetakse rahwa wanemaks. Nad ei ela mitte enestele, waid oma rahwale. Nad kaitsewad õigust ja karistawad ülekohtu, nad töötawad oma kodumaa kasuks, edendawad kõlbulist kommet ja haridust. Ja kõige tähtsam rahwa warandus, mille eest mõlemad elu ja werd ei keela, on wabadus. Aga mis wõib tõsisele wabadusele kardetawam olla, kui wale ja kurjus! See waenlane ei tungi mitte wäljast rahwa kallale, see waenlane kaswab rahwa enese südames suureks. Sellepärast näeme, et niihästi Kalewipoeg kui ka Suur-Tõll kurjuse hallikat kinni suruwad, kuradiga wõitlewad. Mõlemates Eesti eepostes ei põle tegelaste südamed mitte üksnes armastuses kodumaa ja sugurahwa wastu, waid neis tuuakse ka kaunim perekonna elu ja puhtam armastus abikaasade ning wanemate ja laste wahel meile eeskujuks silmade ette. Mõlemates lugudes on isa ja poeg kangelased, kuid Suuremaa eeposes astub enam poeg, selle wastu Saaremaa wägimehe loos jälle isa nähtawamalt ette. Palju sarnasust on ka Linda ja Pireti kujudel. Mõlemad on eeskujulised abikaasad, mõlemad kannawad suuri kiwa, kus juures neile äpardus juhtub, mille pärast nad rohkeste silmawett walawad. Lõpuks tuletame weel seda meele, et mõlema eepose peategelased wägiwaldse surma leiawad ja nende saatust üleüldse kurbe tundmusi äratab. Kangelaste wägiwaldse ja kurwa surmaga tahab rahwas seda rõhutud meeolu awalada, mis neil orjapõlwes hinges wõimust wõttis. Ometi ei kaota

¹⁾ Wõrdle: M. Lipp, Gross-Tõll, eine öselsche Volkssage, lhk. 23 j.

eestlane tulewiku lootusi. Niihästi Kalewipoeg kui ka Suur-Töll tahawad, kui ajad ja olud paranewad, tagasi tulla.

Kui ka Suur-Tõlli tegewuse piir Kalewipoja omast kitsam ja tema tegude kuulutajaid arwu poolest vähem on, seisab saarlaste wägimees ometi kõlbluse poolest Kalewipojast märksa kõrgemal. Suur-Tõlli südametunnistus on puhas, tema elukäik laitmata, sellepärast pole tal ka waja nagu Kalewipoeg süükoormat kanda ja eksituste pärast elu jätta, waid Suur-Töll langeb lahingus waenlaste wastu, jätab oma elu isamaa ja sugurahwa eest. Pärast surma on Suur-Töll waba, wõib uueste ilmuda, kui uus hõeluseta rahwapõlw üles kaswab. Kalewipojal on küll ka tagasitulemise lootus, kuid tema on teist wangis hoides ise wang, kes oma woliga paigalt ei pease.

D. Lüürilised rahwalaulud.

Rahwalüürikast üleüldse.

Eesti lüüri-
lise rahwa-
uule üleül-
dine laad.

Eesti lüürilised rahwalaulud lähenewad wormi poolest mitmeti nii kaugelt jutustawale luulele, et tihti raske on esimeste ja wiimaste wahel selget wahet teha. Kuna lüürilised laulud tawalikult lühikesed on, nagu wägewad, sügawad tundmused järsku tõusewad ja kaua hinges ei suuda wiibida, on Eesti rahwalüürikas palju pikkasid laulusid, milles teatawat teemat meie rahwalaulu üleüldise loomu nõuete järele korratakse ja teisendatakse. Et seesugustes lauludes enamaste weel mõni juhtumine ehk olek elust ette tuuakse, mis awaldatawaid tundmusi sünnitanud, siis kaob lüürliline element wahest jutustawa loo taha ära, ja meile näitab, nagu poleks meil siin üleüldse tundelauluga tegemist, waid nagu tahaks meile laulik mõnda lugu ette kanda. Kuid et lugu siin mitte peaasi pole, ilmub sedamaid, kui lauliku kõnewiisi, tema sõnastust tähele paneme. Kui tema juba esimeses isikus kõneleb, enese isikust jutustab, siis teame, et ta asja peale subjektiivilisest seisukohast waatab ja oma praeguseid tundmusi peaasjaks peab. Kui looduserahwal oli eestlastel isewiisiline arusaamine elust ja loodusest. Ühes nende waadetega on muistsed laulikud ka mõndagi tumedust meie

rahwaluulesse toonud, mille seletus raskusi sünnitab. Looduserahwaste luuletoodetega on Eesti rahwaluulel ses tükis palju sarnasust, et tema võimata liialdusi armastab, iseäranis nalja- ja pilkelauludes.¹⁾ Oma sündimise poolest on tundelaulud väga mitmest ajajärgust pärit, wanast müütilisest ajast kuni kõige hiljema ajani, mil rahwalaul tekkida võis. Misuguseid laulusid kõige wanemateks tuleb pidada, pole mitte kerge tõendada, sest et ühes ja sessamas liigis laulusid leiame, millest ühed kõige wanemast ajast tunnistust annawad, kuna teised jälle nähtawaste hilisemad sünnitused on.

Suurem hulk wanu Eesti tundelaulusid, ja nimelt kõige ilusamad, on elegilikku laadi, neist tundub sügaw lein, mis isegi lõbulauludes ilmsiks tuleb. „Suu laulab, süda muretseb, silmad wetta weeretawad.“ Mis need sõnad ära ütlewad, seda tunneme alles siis õieti, kui rahwas oma sõnadele ka lauluwiisi juure lisab, kui meie rahwalaulusid kuuleme laulawat. Eesti wanad rahwawiisid awaldawad isesugust nukurust ja leina, nad sünnitawad isesuguse algupäralise muusika, millel pisut Greeka Frügia toonitõuga arwatakse sarnasust olewat. Wene rahwawiisid liiguwad osalt ka haledas molltoonitõus, lähewad aga Eesti wiisidest põhjusemõttelikult lahku. Wenelane võib lauluwiisis pikki keerutusi teha, ühe silbi peale järgimööda mitu heli mahutada, eestlasele on seesugune laul hoopis arusaamata. Eestlane tarwitab iga silbi jaoks alati uut heli, ainult harwa ühendab ta kaks heli ühe silbi laulmiseks. Selles ilmutab eestlane oma paendumata karakterit, tema ei tunne mure pehmitustega waigistust. Üleüldise nukruse põhjust, mis Eesti rahwaluules ilmub, oleme „Kalewipoega“ harutades juba osatanud. Eestlane armastas iseseiswust ja wabadust. Endist waba aega meele tuletades pidi pärastine rõhutud olek ja põlgitud seisukord kahekordse raskusega tema hinge maha suruma. Ta tahaks oma muinaskangelastele mõttekujutuse võimul järele lennata, kuid lendu kisub tagasi mõistus, mis kibedas olewiku tõsiduses wiibib, nõnda et ta oma õnneaega takistamata ei saa waadelda. See wast-olu fantasia ja mõistuse wahel sünnitab eestlase hinges haleduse tundmust, mis ka eepilisesse luulesse lüürikat segab. Ja et sel rahwal wa-

¹⁾ W. Schott, Ueber Neus's Ehstnische Volkslieder. Ermans Arhiv, Band XIII, lhk. 376.

lusalt äritatud tundmused kõige rohkem hinge liigutawad, siis. on ka Eesti rahwaluule suurelt osalt elegilik, peaaegu sentimental.¹⁾

Lüüriliste
rahwalaulude
äräjagamine.

Rahwalüürika awaldab meie esiwanemate tundmusi luule kujul. Pihkwa eestlased nimetawad oma lüürilisi runosid korralauludeks, mis siis lauldakse, kui elus juhtuw kord ühte ehk teist nõuab ehk sallib. Nii mitmesugused ja laialised kui kõik elujuhtumised ja hingeolekud, mida elujuhtumised sünnitawad, on ka tundmused ning neid awaldawad tundelaulud. Eesti runode hulka ja nende sisu tähele pannes võib ütelda, et waewalt olekuid ja olusid Eesti elust võiks leida, mida rahwas mitte luuleaineks ei oleks tarwitanud ja mida ta luule abil mitte poleks pehmitada püüdnud.²⁾ Laialisest rahwalüürika wallast harutame siin üksnes neid osasid, mis iseäranis rikkad ja luuleliku väärtuse poolest tähelepanemise väärt on, nimelt: 1. Laul, luule ja ilu. 2. Pere-konna elu. 3. Laulud loodusest. 4. Töö- ja teelaulud. 5. Eluseisuste laulud. 6. Sõjalaulud. 7. Seltskonna-pidulaulud. 8. Elutõsi ja nali.

Laul, luule ja ilu.

Kui suur tundeinimene armastas eestlane luule- ja laulukunsti ühtewiisi. Luulele ja laulule ei teinud ta nägeliselt ega tegeliselt wahet, sest oma luuletused kandis ta alati lauldes ette ja lauluwiisi ehk recitatiwi peale hakates võisidwad paljud lauljad käesolewate juhtumiste jaoks silmapilkiselt uusi laulusid luua, mida mõned õpetatud kuuljadki täieste kordaläinud luuletöödeks on tunnistanud.³⁾ Luulekunst oli wast nõndasama laialt rahwa seas tuntud kui lauluwiisid, ja mis rahwas oma laulu kiituseks ja ülenduseks ütleb, see maksab ka rahwaluule kohta. Kui meeletuleme, et sõrdelemisi hilja algatud Hurti kogusse kuni 1906. aastani tuhande korjaja poolt umbes 45 tuhat laulu oli saadetud, siis võime wanu eestlasi küll õigusega laulikrahwaks nimetada, ja meie saame aru, mis need laulusõnad tähendawad:

¹⁾ H. von Kaisersberg, Ueber die Form der ehstnischen Poesie. In-land 1862, nr. 4 ja 5.

²⁾ H. Neus, Ueber die Volkslieder der Ehsten. Dorpater Jahrbücher V, 3, lhk. 217—232.

³⁾ Waata: Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 191.

Laulik on minno issake,
Laulik on minno emmake,
Laulik lapse kigutaja,
Luletajad wennad nored,

Weretajad wennanaesed.
Laulik peab minnustki sama,
Luletaja tütterista,
Weretajad wendadesta.

(Neus, E. V. 172.)

Lauludes, mis luulest enesest kõnelewad, on järgmisi üksikuid teemasid leida:

a. Äratus luuletama ja laulma:

Laula, laula, suukenne,
Ligu, linno kelekenne,
Mõlgu, marja melekenne,
Illtse, süddamekenne!

Küll saad siis ka olla waida,
Kui saad alla musta mulla,
Walge laudade wahhele,
Känna kirsto keskele!

(Inland 1840, nr. 27)

b. Luulehallikateks nimetab rahwaluule pea inimesi, pea loodust, pea Jumalat:

Eit mind kätkis kigutades,
Wibbo-ridwa wibutades,
Suigutas mind laulo-suga
Kenna loga maggamaie.
Unne-ukud kätki ümber,

Suigutajad sāngi sambas,
Uino-wahhid wibbo-winnas
Kossutasid eide laulo,
Senni kui waus süddamasse
Salla põldo iddanema.

(Neus, E. V. 175.)

Tähtsaks luulehallikaks on eestlasele kodumaa loodus. Sirged, sinawad lepad, haljendawad haawad ja kajawad kased toowad waimustust ja jõudu uutele lauludele. Tuulehoog toob wiisisid, meri ja lained lugusid, wihmasagarad, päewa wäraw, lutsu suu, latika nina ja kiisa keel on luulet äratanud, kuid neist paremateks laulumeistriteks peetakse laululindusid:

Kui ma olin wäiksekene,
Kaswasin ma kannikene:
Ema wiis hälli heinamaale,
Kandis kiigu kesa peale,
Pani käo kiigutama,
Suwelinnu liigutama.

Seal siis kägu palju kukkus,
Suwelindu liialt laulis.
Mina meelta mõtelema,
Mõtelema, wõtelema,
Kõik ma panin paberisse,
Raiusin kõik raamatusse.

Luule algusest kõneldakse edasi, et tema mitte pole maast leitud ega puust tehtud, waid ta on tulnud taewa alt, püha pilwede wahelt. Luulel on otse jumalik algus:

Kuulge, kuulge, kulla saksad,
Kus mo laulo luggud lodi,
Sõnna-sõuded sünnitati,
Kele-keerdud kerutati.

Takko konal Tara tarres,
Lõnga lõime Loja lätel,
Teine Marja wärrawal,
Kolmas koidu koli-koeas.

Kedder olli keskel kehwa kambris,

(Neus, E. V. 174.)

c. Laulu ülenduseks ja tema mõju seletuseks pühendab rahwas hulga ilusaid laulusid; kõige ilusam neist on

Kalewite wõidulaul, mille Kreutzwald rahwasuust üles kirjutanud. Laul ja luule ehk iluawaldus sõnas on eestlase ülemad kunstid, laulu- ja sõnatargad wägewamad kangelased, ja Kalewite eesotsas seisab laulujumal. Laulul on eestlase arwamise järele otse nõiawõim, just nagu Greeka, Saksa ja Bretagne rahwa juures:

Kui minna hakkam laulamaie,
Laulamaie, laskemaie:
Ei mind wõi siis ohjad hoida,
Ohjad hoida, kõied keelda,
Egga suitsed mind surruda,
Egga päitsed mind piddada,
Merri musta melitleda,
Taewas laia talsutleda!
Ma laulan merred murruksi,

Merre äred ätseeksi,
Merre põhjad põllo maaksi,
Merre kiwwid killingeksi,
Merre liwa litteriksi;
Edde-wäina tatterida,
Keske-wäina kero kaeru,
Wäina otsa kaerokessi;
Wäina naswad naerismaaksi,
Wäina lappaja linnoja.

(Neus, E. V. 80.)

d. Peale laulikute ehk kaasitajate oliwad wanas Eestis weel kandlehelistajad need, kes iluhelisisid löiwad. Eesti kannel, enamaste 7 keeleline, oli õõnsaks tehtud puutükk, millele õhukene, aukline kaan peale liimitud ja peenikesed terastraadid peale tõmmatud. Kõige lühem keel oli umbes 9 tolli pikk, iga järgmine tolli osa teisest pikem. Neid keeli „pekseti peigelalla, osati sõrme otsadella, rapsiti rauda kämbelilla“. Rahwalaulu järel on kannel kasest tehtud, mis tapetud neiu haa peal kaswanud. Kandle lauad saadud suure lõhe lõuast, haugi pikast hambast. Kannelt pidas rahwas suure au sees, nimetas teda pühaks mänguriistaks. Kui Jumal kord Wanatühjaga wõidu pillisid walmistanud, siis teinud Wanatühi torupilli ja sarwe, Jumal aga kauni lehepilli ja kandle ja jäänud mängimises wõitjaks, sest et kandlelt jumalikud helid kajanud. Kandlel arwati wõimu olewat kurja waimu pakku peletada. Kannel ülendas rõõmu, waigistas kurbtust. Kandlele laulab rahwas õrnalt ja meelitawalt:

Kannel armas, kannel kallis,
Kannel kulla keeleline,
Awab heale ärkamaie,
Lugusida lendamaie,
Laulusida lõõrimaie.
Tule, tule, tuulekene,
Wii minu kandle healekene.
Rõemsa rahwa ridadesse,
Lustiliste laua taha,
Kussa pulma peetanessa,

Kussa lustil luisatakse,
Et saaks healta ärgitama,
Et saaks südant sütitama.
Tule, tule, tuulekene,
Wii minu kandle healekene
Leinaliste keske'le,
Et saaks walu waigistama,
Kurwastusta kustutama,
Leinamista lepitama,
Nutu ohku uinutama.

(Weske, E. rhwl. I, lhk. 1.)

Perekonna elu.

Eestlase sügawamaid ja õrnemaid tundmusi awaldawad need laulud, mis perekonna elu kohta käiwad. Soomlaste ja eestlaste rahwaluule kinnitab arwamist, et tõsist ja sügawat sisemist elu, tundmuste tõsist ja wägewat leeki mitte soojades lõunamaades ei leita, waid külmal põhjamaal. Lõunamaa rahwaste luulel on põhjamaa omadega wõrreldes külm karakter, ja kui lõunamaa tulega metsikut suguiha tahetakse tähendada, siis peab vähemalt niipalju järele andma, et ta lõuna all madalam on kui põhjamaal. Põhjamaalaste armastus on enam waimlikku loomu, põhjamaalaste armastuselauludel on awaramad piirid, rikkalikum sisu: wanemate, laste ja õeste ning wennaste armastus sünnitas siin osa kõige kaunimatest tundelauludest¹⁾. Perekonna elu kujutawad laulud on kõlawam ja kaunim keel wana kandle peal, mis ka siis kaasa heliseb, kui sõdade, pidude jne. wiisisid weeretatakse. Eesti kodune, perekondlik elu jäi ka siis puutumata, kui raske orjaaeg kõik teised eluawaldused oma alla surus. Raskel ajal lähenesiwad perekonna liikmed üksteisele rohkem kui muidu, perekondlikud sidemed kõwenesiwad ja kodu läks eestlasele armsamaks. Tundmused, mis kodune perekonna elu liikuma pani, ilmusiwad järgmistes laululiikides, millest üksikud näitused awaldame:

a. Kodukoht ja wanemate maja:

Külladana, kus ma kaswin,

Asseta, kus ellasin,

Seal kaswid lapsed laddusad,

Tõusid tütreid tõssised.

Seep' on külla, mis on meila,

Al on asud, peäl on põllud:

Al on asud heina lüa,

Peäl on põllud leiba süa,

Keskel on külla kallewi.

Külla haiseb kõmelilla,

Külla wäljad wäwelilla,

Tannawad tahhel pärilla,

Aia witsad wirdeella,

Õued õuna haisodella.

Ma kidan omma küllada,

Austan omma aseta.

(Inland 1840, nr. 41.)

Perekonna
elusse puu-
tuwate lau-
lude wäär-
tus.

Perekonna
elusse puu-
tuwate lau-
lude moti-
wid.

b. Lapse põlw:

Oh seda endista eluda,

Kallist kasu põlwekesta,

Kui ma eidega elasin,

Marjaga maja pidasin!

Oh minu kallista koduda,

Ja minu marjasta majada,

Ilusat isa aseta,

Kus ma kana kaswalesin,

Mari maasta tõusesin!

Seal kaswid lapsed ladusad,

Tõusid tütreid tõsised,

Ilma witsata wiledad,

Lepa urwata tugewad,

Kase oksata kasinad.

¹⁾ W. Schott, Ueber H. Neus's Ehstnische Volkslieder. Ermans Archiv, XIII. B., lhk. 374.

c. Lapse tänu wanemate wastu:

Isakene, taadikene,
Emakene, memmekene,
Küll sa nägid suure waewa,
Kui sa minda kaswatasid,
Kaswatasid, kallistasid,
Üles tõstsid, hüpatasid,
Maha panid, mängitasid,
Suu juures susutasid,
Kahel käel kiigutasid,
Süles hoides süüessagi,
Käe peal käiessagi,
Rüpes rukki lõikessagi.

Wiisid põlled põllu peale,
Panid mu parmaste wahele,
Sületäie keskele:
Et ei tulnud tuuli peale,
Ega weerend wihma hoogu.
Ole terwe, memmekene,
Teiseks terwe, taadikene,
Minda nõnda kaswatamast,
Kaswatamast, kallistamast,
Tänu teile nauassagi
Musta mulla katte alla!

d. Nooruse rõõm:

Ilugeme, kui me wõime,
Kärage me, kui me käime,
Noored noorella ialla,
Parajalla põlwedella!
Ma ise ilu tegija,

Alles rõõmu algejani;
Ilu kannan kaasuksana,
Rõõmu rätte nurgassana,
Nalja lood narma'assa.
(Weske, E. rahwal. I, lhk. 10.)

e. Kodune elu wanemate juures:

Seisin kui sinnepikenne,
Kaswin kui kannepikenne,
Linna kiudu neitsikenne,
Su mul olli suhkurista.
Pea mul olli pähkelista,
Silmad kui sibbulakessed,
Ninna kui saia — sarwekene,
Palled kui paiste pullikesed.
Weersin kui munna murrole,
Alla oue ounakenne,
Rõmu lilled mul käessa,
Rõmu öied hõlma alla,

Rõmu kannid kaenelusse.
Omma memme, ella memme,
Omma atti, armokenne,
Panni wälja kündemaie,
Andis mulle ergud härjad,
Ergud härjad, kerge atter,
Wits olli wilitud peusse.
Kündsin ma maa madalast;
Ep ossand ohhakasse,
Putund ei pu juresse,
Suike rabba sammaldesse.
(Beiträge VI, lhk. 79.)

f. Noormees ja neiu. Armastuse laulusid selles mõttes, nagu neid uuema aja kunstluule soetanud, on wanas Eesti rahwaluules wähe leida. Eestlane, kes loomu poolest üleüldse kinnine ja tagasihoidlik, on südame helluse näitamisel otse häbelik ja püüab armastust ära warjata. Seesugust armastuse-awaldust, nagu seda raffineeritud ja tundmustes kultiveeritud seltskonnas ning romanides ette tuleb, lihtne eestlane ei tundnud; harilikult küsis peiu neilt, kas see temale tulla tahab ja sellega oliwad südame-asjad õiendatud. Wäga tihti püüti südameküsimusi mõistamisi harutada, kõneldi ääriweeri mööda ja tarwitati pildikõnet. Tõnkamist ei sisalda mitte üksnes kosilaste ja isameeste sissejuhatawad keerud jutud, ka neiukesed mõistawad armastusemõtteid lau-

ludes õige kinnikaetult awaldada. Näituseks istutatakse tamme küll isa, ema, wenna ja õe ilule, kuid tamm ei tõuse ega kerki, peiu ilul tõuseb ta aga taewani ja tahab pilwesid pillutada. Et tammest weimekirst peab saama, seda nime-tatakse häbelikult ainult lõpuks, kui ju kõik muud tehtawad asjad on üksikult üles loetud. Teine neiu annab oma mehele-minemise himu sel teel mõista, et enda ütleb und näinud olewat:

Magazin muru mäele
Sini lillede seässa,
Valge lillede vahele,
Kullerkupu keske'ella.

Nägin und magadessagi:
Kuusk oli koja kohale,
Haav oli aeda ukse iessä,
Lepp oli linna uulitsal.

(V. K. II, nr. 189.)

Memme lastakse siis seletada, et haawapuu armukest ja kuusepuu kosilasi tähendab. Samasugune tähendus antakse ka rebasele, hundile ja karule, keda neiu ütleb enda kallale kippunud olewat, kui ta unes metsa marju ja lillesid nop-pima läinud.

Armastajate kokkusaamisest kõneleb see laul, mis Kelch oma „Liefländische Historia“ sees 1695 awaldas ja mida kõige esimeseks trükis ilmunud Eesti rahwalauluks peetakse. Esimeste sõnade „Jerru, Jerru, Mascalon“ wigase üleskirju-tuse pärast pidasiwad mõned sakslased seda laulu lätlaste omaks, teised jälle eestlaste palwelauluks metsajumalatele. Alles Kelch seletas, et see lihtne armastajate kahekõne on. Paneme ta alguskirjas ja tõlkes siia ülesse:

Jörru! Jörru! jooks Ma tullen?
Erra tulle Ellaken.
Micks ep ella eile tulnut:
Eile olin Ella üxinesse
Nüht ollen wirbi wiekesse.
Tulle Home Homikulla
Sies ollen Jelle üxinesse
Karko tella Kaste Ella
Siuka Sittika Willula
Siis ollen Walmis Waini julle
Kaunis karja Satemalle.

Jüri, Jüri! Kas ma ju tulen?
Ära tule, hellakene!
Miks ep hella eila tulnud:
Eile olin, hella, üksinessa,
Nüüd olen wirbi wiiekesi.
Tule homme hommikulla,
Siis olen jälle üksinessa,
Kargutella kasteella,
Siuka sitika wilula;
Siis olen walmis wainiulle,
Kaunis karja saatemalle.

Wirbi ehk wirwe tähendab puuksakest ja on selles mõt-tes tütarlaste nimetuseks saanud; kargutella = kargama, pika sammudega hüppama; siuka = tule ruttu, on käskiw kõne-wiis ajasõnast „siukama.“

Kui armastajad üksteisest nii kaugel wiibisiwad, et kokku-

saamine wõimata oli, siis sünnitas igatsus tõsiseid armastuselaulusid, nagu näituseks järgmine:

Minu kaasa kauge'ella,
Minu peigu Peipsi rannas.
Ei me saa sõna kõnelda,
Ega ööd ühes magada.
Wiisi wetta me wahela,
Kuusi kullasta jõgeda,
Seitse selget hallikada,
Kaheksa kala mereda,
Üheksa hüwa jõgeda,
Kümme külma järwekesta.
Tuul tal wiigu terwisida,
Wesi a'agu armusida;

Lepp tal wiigu lehma õnne,
Kask tal wiigu karja õnne,
Tamm tal wiigu talle õnne,
Waherpuu wasika õnne!
Oleks leppa lehma laudas,
Oleks kask karja laudas,
Waherpuu wasika laudas,
Oleks tamme talle laudas:
Küll siis leppa lüpsaks lehma,
Küll siis kask saadaks karja,
Waherpuu joodaks wasikad,
Tamme talled talliteleks!

(Weske, E. rhwl. II, lhk. 15.)

g. Pulma-laulud. Paarimine ja pulmad on kõige tähtsam sündmus perekondlikus elus, mitte ainult sellepärast, et inimese elu paarimisel uue sihi ja kõrgema tähenduse omandab, waid sel sammul, mida enam tagasi wõtta ei saa, wõib ka paariminejate eneste ja järeltulijate saatuse kohta otsustaw mõju olla. Abielu põlwe peetakse Eestis suure au sees. Meheks saab rahwa arwamise järele meesterahwas alles siis, kui tal juba naine on, muidu nimetatakse teda poisiks. Et paariminekut elus nii tähtsaks peeti, ühendati seda sündmust enam kui ühtegi muud perekonna elus iseäraliste tseremoniatega, mida pidamata ei tohtud jätta. Ja perekonna elu sündmustest on just pulmad need, mille juures eestlased kõige wisamini oma wanadest pruukidest kinni peawad.¹⁾ Terwe rahwa seas tuntakse kosjakäiki isamehe seltsis, mõrsja hundihända ajamist ja kahepoolega pulmi, milles peale noorepaari weel iseäranis sajawanem, sajanaine, peiupoiss, kirstumees, pillimees, kõrwanaine ja sülelaps tähtsaid osasid etendawad. Iseäraliste pidulikkude toimetuste hulgast paistawad Eesti pulmadest meile silma: sajasõit nooriku majasse, tere-tamine, nooriku peitmine ja ülesotsimine, noorpaari lahkumine ja sõit peiukoju, tanutamine, laua taha wiimine, sülepoisi sülle panemine, weimete jagamine, noorepaari magamawiimine ja ülesäratamine ja jumalagajätmised. Ehk küll ülesloetud Eesti

¹⁾ Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 310.

pulmapruugid, nagu Schroeder tõendab,¹⁾ väga mitmeti Indo-Germani rahwaste sellekohaste kommetega kokku käiwad ja neis mõndagi muud wõõrast mõju awalikuks tuleb, on need kõik eestlastele nõnda omaseks saanud, et rahwas iga üksiku pruugi ja tegewuse jaoks laulusid on luuletanud, mis pulmas pea kaasitajate kooride poolt wastulauludena, pea üksikute tegelaste poolt ette kanti.²⁾ Kuna pulmalaulusid väga sagedaste improwiseeritakse ja nad mõnikord aina naljatusi ja terawat pilget sisaldawad, ei wõi neid luuleliku wäärtuse poolest just kõrgelt hinnata. Ometi awaldawad neist mõned, nagu mõrsja lahkumine emast jne. ka sügawamaid tundeid:

Emadana eidekene,
Kui ep sa tänagi nuta,
Nutad homme ometegi,
Lähed aita hulkumaie,
Ait on harwa riietesta,
Tuba tühi tütterista,

Laut on lage lammastesta!
Läed sa kaewust wetta tooma,
Kaewu kook tuleb kaelajeni,
Läed sa pinust puida tooma,
Pinu rünk tuleb rinnaleni:
Siis tuleb tütar meeleje.

(E. K. S. aastar. X, lhk. 4.

h. Abielu õnn ja õnnetus:

Mis minna (h)olin õiskatessa,
Kardan wälja ütteldessa?
Mul pole (h)ulgas ei ommada,
Teista poolta teiste seas!
Minno omma on jo kaugel,
Teine pool tagga Tallinad,
Kui on (h)aige, aitko Jummal,

Kui on terwe, tehko rõemo!
Tuul tal togo terwisida,
Pilwed pikkada iggada,
Taewas tarka melekesta,
Wesi wigo tal sõnnumid,
Kaste katko tal kaebamisi:
Senni kui sõidan järrele!

(Neus, E. V, lhk. 294.)

Mis mul mukista mehesta,
Kõrkidesta kaasadesta!
Pesen mukki, kasin mukki,
Pesen mukki peene'eida,
Waalin mukki walge'eida.
Mukk ju kõnnib kõrtsi teeda,
Oma naine naisukene,
Seep on koeraksa koduna,
(H)agrijaksa alla õue.
Tuleb kõrtsista koduje,
Tuba tal tule walulla,
Kamber küündella kumalla,

Hakkab jalgada tegema;
Wiskab sukad sõnnikulle,
Kingad keske põrmandalle. —
Küllap marja wõtab maasta,
Armas ahjule lahutab,
Kallis kannab kuiwamaie. —
Kui ei marja wõta maasta,
Armas ahjule lahuta,
Kallis kannab kuiwamaie,
Küllap matak wõtab maasta,
(H)algu ahjule lahutab,
Kansik kannab kuiwamaie.

(Weske, E. rhwl. II, lhk. 63.)

¹⁾ Hochzeitsgebräuche der Esten. Verhandl. der gel. estn. Ges., Band XIII, lhk. 149—364.

²⁾ Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 273—298.

i. Hälli juures:

Tule, tule, unekene,
 Tule uni uksest sisse,
 Astu uni aknast sisse,
 Kuku lapse kulmu peale,
 Lange lapse lau peale,
 Sihi lapse silma peale,
 Asuta aseme peale,
 Wau lapse woodi peale.

Mina laulan lastadana
 Suisutelen sulgedana,
 Kui see parti poegadana.
 Maga kaua, kaswa suureks,
 Kaswa suureks, karjas käija,
 Karjas käija, marja tooja,
 Orusta hobuste tooja,
 Soost lehma lennutaja.

(Kunder, E. kirj., lhk. 8.)

k. Lesknaine ja waenelaps. Lesenaise ja waeselapse kaebtused on meie rahwalüürikas kõige ilusamad ja liigutawad laulud, sest et nad meie rahwa kurwa käekäiguga ja iseloomuga kõige enam kokku käiwad ja kõige sügawamaid tundmusi awaldawad. „Kolm on waest ilma peal, ala ilma armetumat: üks on poeg isata, teine tütar emata, kolmas waene leske naine.“ Waestelaste pisaratest kaswab järw, lesenaise pisarad jooksewad jõena.

Mina waene leske naene!
 Ärra mind toasta aeti,
 Toasta, toa eesta,
 Wärrawalta, wainiulta!
 Nenda waene leske naene,
 Kui see wälli aiata;
 Keik lambad sisse laddusid,

Karri sisse kallutelleb,
 Orraksida otsimaie,
 Keiki nabro katsumaie.
 Nenda alwa leske naene,
 Kui see tubba kattukseta,
 Kui wihmad peäle wibbuwad,
 Kui saiad peäle saiwad!

(Neus, E. V. lhk. 166.)

Kui laulikud armastusest ütlewad, et see ahelad katki murrab ja kaljust läbi tungib, siis maksab see iseäranis ema-armastuse kohta. Meie näeme oma rahwaluules, kuidas ema-armastus lapse wastu weel teine pool hauda edasi wältab. Ei puusärk, ei roheline muru, ei ka rasked kiwid keela ära surnud ema ja ka isa lapsega rääkimast. Kuid lahkunud hingede walitseja Tuoni ei lase ühtki surnut enam siia ilma tagasi tulla. Eesti rahwas peab surnukeha armsaks ja ilusaks. Ema-armastus, mida luule nagu suremataks, jumalikuks kaitsewaimuks teinud,¹⁾ kes mitte rahul ei wõi olla, kui ta teab, et lapse käsi maailmas halwaste käib, lastakse hauast weel mahajäänutele troosti ja nõu anda, nagu seda „Kalewi-pojast“ nägime.

Waeselapsele annab kaebtuseks põhjust ema surm, kadu-

¹⁾ J. Kunder, Ema-armastus Eesti rahwaluuletuses. Tallinnas 1883, lhk. 9—14.

nud ema armastus ja hellus ja ühes sellega kadunud endine lahke elu isa kodus ning sellele järgnew wilets põlw wõõraste juures. Nii on waenelaps üksi maailmas, ei ole tal aitajat ega juhatajat. „Ema wiidi uksest wälja, armud läksid akenasta; ema wiidi õuestagi, armud läksid üle aia; ema wiidi teeda mööda, armud läksid aeda mööda, ema pandi haua sisse, armud haua põhja sisse.“ Sellepärast kaebab waenelaps:

Oh ma waene orjalapsi,
Mahajäänud marjakene,
Kel ei isa kaitsemaies,
Ema armu audumaies,
Wennakest ei weere wainul,
Õde õhtul teretamas,
Sugulast ei soowitamas,
Ligimest ei lepitamas.
Hauda läks mul eidekene,
Kalmu läks mul taadikene,
Sõjasurma suikus weli,
Sõsar katkulla kolletas,
Tädi taudila lõpetas,
Onu õnnetuse kätte,
Lelle suri leinadele.
Mina aga üksi waenelapsi
Pidin pikki piinamisi
Orjapõlwes kannatama!

Peremees on wäga kuri,
Perenaene liiga wali,
Peretütar tuleharki,
Perepoege palju pahem!
Õuekoeral parem elu,
Karjapenil kergem pidu,
Parem pidu, hõlpsam elu,
Kui on waesel orjalapsel,
Kaitsemata kukekesel...
Oh mina isata lapsi,
Oh mina emata lapsi,
Wanemata waenelapsi!
Igaüks ütleb minusta:
Lööge seda, see isata,
Lööge seda, see emata,
Wanemata waenelapsi.
Kel ei tuttawat tugiksa,
Ega omasta abiksa.

Et waeselapse elu nii raske ja armuwaene on, leiab ta rahwa juures kaastundmust, ja see kaastundmus puhastab waestlast kõigist halbtustest ja ilma mustustest, teeb ta igapidi paremaks kui teised inimesed on. See kaastundmus laseb teda aitajat leida, mõnda head inimest ehk kõrgemat olemist, kes waest last kaitsewad ja teda wiimaks õnnetele wiiwad. Wõõrasema ja tema tütar saawad rahwaluules ikka oma teenitud palga. Peretütar on rahwaluules enamaste laisk, äge, kuri, waestlast kiidetakse hoolas, tasane ja Wirk olewat, isegi iluduse poolast on tema peretütrest ees. Nõnda leiab waenelaps rahwaluule järele selle eest tasumist, mis ta wanemate surma läbi kaotanud.¹⁾

Looduselaulud.

Muistne eestlane oli tõsine looduselaps, kes terve eluaja looduse süles wiibis. Siin juures surus ta end hoopis kind-

Looduse
laulude
laad.

¹⁾ A. Seen, Waenelaps Eesti rahwaluules. Sirwilauad 1900, lhk. 9—19.

lamalt looduse emarinnale, kui näituseks, mureta ja hellitatud, tuline lõunamaalane. Sellepärast on eestlase looduselaulud ka palju tõsisemad, puhtamad ja liigutavamad, kui lõunamaalaste omad. Kuid põhjamaa loodus laseb oma sülelast enam karedust ja karmust, kui õrnust ja hellust tunda, veel enam, põhjamaa elanik peab ülespidamise murede sunnil loodusega ägedasse võitlusesse astuma. Seda võitlust kirjeldavad iseäranis põhjamaalaste kurblikud lugulaulud. Lüüri lised looduselaulude arv pole meie rahwaluules vähemalt selles osas, mis tänini kõikidele kättesaadavaks tehtud, mitte suur. Põhjus on see, et meie rahwas orjapõlwes veel mitte seesugusel arenemise järjel ei seisnud, et tema looduse ilust oleks sügawamat mõnu tundnud. Tema tundmused ei olnud nõnda peenendatud, temal ei olnud veel nii palju tähelepanemist, et looduse ilu warjundusi oleks suutnud luules kujutada. Temal seisiwad peatoiduse mured ligemal kui ilutunne. Sellest siis tulebki ka, et eestlane näituseks puude wastu otse halastamata oli ja neid oma maja ümbruses ei sallinud. Nad õeldi wilja ära warjawat. Nüüdki veel ei armasta tihti rahwas looduse ilule tähtsust anda, ei waatle põhjalikult. Ja kui loodus tõntsiks tehtud tööinimest siiski laulule waimustab, siis kuuleme tema tunnete tõusus alati praktilist mõistust kaasa rääkiwat; kus looduse ilust lauldakse, seal ei jäeta tema tulu mitte kõrwale. Rahwalaulikut, kelle meel ja mõtted praktilise elu peale juhitud, huwitab loodus iseäranis sellest küljest, kas ta tema tööd takistab või edendab, temale kahju või kasu toob. Looduselaulude peained on sellepärast päewa- ja aasta-ajad ja ilmade nähtused. Kuid nende kirjelduses ei tõuse luulelend kainest tõsidusest palju kõrgemale, waid ehil tõsidust iseäralisel wiisil unistustega ja mõttekujutuse mängudega.¹⁾ Allpool toome mõned näitused aasta-aegade lauludest. Kahjuks ei ole esimene, nagu näha, mitte muutmata rahwa suust üles tähendatud, waid paiguti wist parandatud.

a. Kewade laul:

Nüüd on kessa kewwadina
Talwe rinnalt wõerutanud,
Nurm iks nukkus neitsina,
Õitse urwal uhkendamas.

Mets on kelis, mets on ealis,
Kelis, ealis suwwi ajal!
Marru mattis murdes anged,
Sulla kaotas wette kaned,

¹⁾ Wõrdle: Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 194.

Panni lained paisomaie,
Laine kerud kerkimaie,
Päike pettis päsokese,
Wirgus kiuru keeritama.

Wihmuke wiis iddudella
Suwwe sundja sõnnumid:
Iddu ärkas, wõsu tärkas,
Ahtra maida kattemaie.
(Neus, E. V. lhk. 195.)

b. Suwe laul:

Nüüd on suwwi soja aega,
Kessa künni lõritelles!
Nüüda lehti lehhepuussa,
Lehti puussa, rohtu maassa,
Haljendab arrola heina,

Nõtkub nõmmessa päddakas,
Kigub soossa kaskijalga,
Elgib õunad õunapuussa,
Elgib pähkeliid saluussa,
Laulutütterid talluussa.

(Inland 1840, nr. 30.)

c. Sügise laul:

Miks on ilmuke udune,
Taevas laia laeguline,
Pilved paksu vetta täizi?
Sestap ilmuke udune,
Taevas laia laeguline,
Pilved paksu vetta täizi:
Isät poega tappelezid,
Purelezid puie peäle,
Maadelezid maie peäle,
Nurelezid nugade peäle,

Sest on ilmuke udune,
Taevas laia laeguline,
Pilved paksu vetta täizi:
Taati poega tappelezid,
Purelezid puie peäle,
Maadelezid metsa peäle,
Et ollid kasnud kaazikmetsä,
Et ollid haavikud ajanud,
Loodud lepäd leenälezed,
Kasnud kadakad karedad.

(Hurt, Vana K. II, lhk. 226.)

d. Talwe laul:

Millal saan minna ommile,
Millal weren wendadele?
Süggise jõed süggawad,
Suwwel päewad parmused,
Kewwadel on laened laiad,
Lained laiad, pired pikad.

Obbo uppus oijasse,
Märä mättaste wahhele!
Tulle talwe, lumme toja,
Sillita teed silledaks!
Siis ma saaksin ommile,
Wereks wõersi wendadele.
(Neus, E. V. lhk. 225.)

Töö- ja teelaulud.

Töotegemine ja teekäimine seisiwad meie esiwanematel lähedas ühenduses lauluga ja luuletamisega. Tööraskust püüeti laululõbuga ära wõita, tee pikkust ja igawust lauluga lühendada. Tööl ja teel lõiwad meie esiwanemad uusi laulusid. Kui küsitakse, kust laulik laulud wõtnud, hulluke sõnad osanud, siis wastab ta: „Pere rehte peksedessa, talu rehte tampidessa, sealt on laps need laulud wõtnud“, ehk jälle: „Käed mul kangasta kudusid, sõrmed niisi nikutasid, suu mul sea-deles sõnuda, meel mul mõtles wärsisida, keel mul laulu lõõriteles.“ Kuidas teed käies ree peal laulmisest rahwalaul

„regiwärsi“ nime sai, sellest oleme juba waremalt kõnelenud. Meie suurem runode korjaja Hurt tunnistab, et „kündjal, külwajal ja äestajal laulusooned sulasiwad ja heinaniidul, wäljal ja sillul, ikka lauluhääl kõlas. Laulmist ilma töötegemiseta peeti laisklemiseks, sest et eestlane wanaste ainult seda tööks nimetas, mis ta oma keharammuga korda saatis. Sellepärast lauldi:

Lähme laisad laulemaie,	Naesed mötsid Narwa suitso,
Wedelikud weremaie;	Poisid Pohlama põllewad.
Kes teab, kus need teised laisad,	Minna aga mötsin, kostsin wasto:
On nemad hire-ernes	Se polle meeste metsa suitso,
Wõi on padriko paos?	Ega naeste Narwa suitso,
Hire-ernes tõusis suitso,	Egga poiste Pohla suitso,
Padriko paos põlles.	Se on laisa laulo suitso.
Mehhed aga mötsid metsa suitso,	(Neus, E. V.)

Laiskust ei wõi üleüldiselt eestlasele just mitte süüks panna, nagu seda mitmed sakslased teinud. Kui teoline mõisa põllul wahest laiskles, siis tuli see sellest, et ta sarnast tööd ülekohtuseks pidas. Iseene põllul töötab eestlane usinalt hommikust õhtuni. Ta austab wõrkust ja tunneb töö wäärtuse selgeste ära. Naisewõtmise juures pannakse suurt rõhku selle peale, et noormees wirga abikaasa saaks:

Jummal hoidko, Maarja keelgo	Kui ta sõgge sõtkus leiba.
Sedda meesta sündimasta,	Pannin lõnga kedramaie,
Hea emma immetamasta,	Tükki temma tõmbas, timba tõmba,
Marja maale kandemasta,	Teise tükki pinga panga,
Kes saab laisa naise kimpo!	Kolmas jälle karnaps! katki.
Ennam temma p'imme pillas jahho,	(Inland 1841, nr. 28.)

Wirk tütar leiab suurt kiitust:

Se olli hommiko ussine,	Kammalulda kandis kaerad,
Enne walged warrane,	Warjulda wee weddas:
Käis ta läbi karjalaudad,	Eit ei teadnud hingestagi
Lendas läbi lehmalaudad,	Taat ei targa melestagi.
Pihhusesta pistis heinad,	(Inland 1840, nr. 30.)

Lohakus, korratus ja mustus saiwad kõwaste hurjutada:

Neli oli neiduda peressa;	Kerbud kõntsid, kõrred suus,
Tuba oli põlwini põhku täis,	Täied läksid nurka, pakud jalas,
Sääre luini sasi täis,	Igas tunnis tõmbasiwad
Kedre luini kerpu täis.	Tunni takka hammustasid.
	(Weske, E. rahwl. I, lhk. 15.)

Töölaulusid lauldi enamaste suures hulgas koos. Lauluga kinnitati jõudu, anti ettewõttele uut hoogu. Kõige tuttawamad koduse töö lauludest on künni-, külwi-, lõikuse- ja

rehepeksulaulud. Künnilauludes kiidetakse häid härgi, kes mõirates mäele, karates kaewukünale ja karjades künniwaole lähewad ja seal adrakured kulda käändma panewad. Lõikusetööl tuletati laulus rutulist aega ja kibedaid suwetöösid meele, et „odrad jälle jõuawad, kaerad hagu kaswatawad, läätsad lesti lõpetawad, linad kupraid kuulutawad, hernald ju õisi ajawad,“ ehk wabandatakse, et palju päid põllule jäanud. Rehte pekstes hoiatatakse paarimeest, et see lademed mitte paksuste ei laoks, muidu ei jõua wardad maani lüüa, kulda põhuni pörutada.

Üleüldse kiidab rahwalaul põllumehe ametit kõige paremaks teiste seast. „Ametmees on ajuti rikas, põllumees on põline rikas.“ Neiu, keda mehele minema meelitatakse, ütleb ametmeeste kohta: „Ei ma lähe metsamehele, mets kisub palju riideida, ei ma lähe meremehele, see paneb selga surmasärgi, ei ma taha kangurile, kanguri keha kõriseb, ei ma taha mölderile, mölder kiwi müriseb, ei ma taha junkurile, junkur jookseb, pea wäriseb: ma lähen põllumehele.“

Wäliste tööde kohta on eestlasel wähem laulusid. Lauldi karjas käies, küttides ja kalu püüdes. Karjaselauludes nurisetakse halwa ilma üle, kütilauludes kiidetakse häid linnukoeri, kes saaki aitawad püüda. Kalapüügi laulud on enamaste suurte raswaste kalade kiitusele pühendatud, siis ülistatakse ka weel kallaspappi, kes kaldal istudes ja mere karwa ning udu nähes meremeestele mõistab selle üle märku anda, kust poolt silgud rannale lähenewad.

Eluseisuste laulud.

Eluseisuste lauludeks nimetame neid runosid, mis peremehe ja orja, rikka ja waese, ühe sõnaga rahwakihtide wahelhorda kujutawad ja sellest wahekorrast wäljakaswanud tundmusi awaldawad. Et see wahekord eeskujuline ei olnud, waid et õnnetu orjapõlw meie rahwa karakteri hoopis ära rikkus ja wiha ning waenu meie kodumaa elanikkude wahel sigitas, ei tohi meie eluseisuste lauludest mitte iseäralist tundmuste peensust ega maitset otsida. Nende laulude põhjustoonideks jääwad kaebtus raske põlwe üle ja wiha ning pilge wägiwaldsete rõhujate wastu. Kahjuks ei ole rahwaluulest

mitte näha, kuidas isandad ja peremehed orjade peale waatasiwad. Nende otsuseid kuuleme muudest hallikatest, ja paiju head isandad oma orjade üle ei ütle. Rahwaluule tutwustab meid üksnes orjade tundmustega. Kus orjadega inimlikult ümber käidi, seal unustas ori ajutiselt oma halwa põlwe ja awaldas oma isandale kiitust. Nõnda lauldi Audrus talguselaulus:

Oh minno erto herrakene,	Sedda härga tappemast,
Kulda kaunis prouakene!	Mis polle ilmas ikkes käinud,
Tõuskem ülles toli peäle.	Mis polle põlwel põldu künnud,
Aitumma head herrad,	Tuhhat waksa turja paks,
Aitumma head prouad,	Sadda waksa sarwe pitk,
Sõtemast ja jotemast,	Kümme küünart külje kont.
Laia lauda kattermast,	(Beiträge II, lhk. 72)

Rosenplänter peab eelseiswat laulu pilkamiseks ja tema peakarakteriks kawalust, silmakirja teenistust ja meelitust ja õhkab: „Kui wilets ja rikutud on eestlase iseloom!“ Sellest peab siis järeldama, et orjadele sarnaseid talgusepidusid ei tehtud, mille eest oleks tänu ütelda wõidud. Kui see ka mitte just selge südame-awaldus ei ole, siis näitab ta ometi, et rahwas tarwiliseks pidas maitsetud lahkuse eest hariliku kombe täitmiseks tänu ütelda.

Head kubjast paluwad korratüdrukud Kadrinas:

Meie kubjas kullakene,	Lapsed lõunata palluwad,
Hõbbedane Härra orja,	Küllad keskehommikuda.
Kuldane kuninga orja,	Jo Wirrussa süa lõunata,
Waskine wannema orja,	Ammogi Allotaggani!
Kulda keppi kigutaja,	Meie sirgud sömatagi,
Hõbbe piitsade piddaja!	Hanned aiwa heineetta,
Lasse lapsed lõuneelle,	Löokesed lõuneetta,
Küllad keskehommikulle!	Kallamarjad maitsematta!
	(Beiträge XVIII, lhk. 102.)

Rahwaluule järele arwates pidi Wõrumaal orjus iseäranis raske olema. Siit kuulub kõige rohkem orjakaebtusi, et „orjapõlweke raseda“:

Milles neo herra nii ilossa,
 Milles näil provva nii punadze?
 Nee omma vaeste vaeva läbi,
 Tütarlaste tüö läbi,
 Perisorje ohu läbi.
 (Setukeste I. II, lhk. 334.)

Oli ka neid juhtumisi, mil ütelda wõis: „Küll teen tööd, ei tänata, näen waewa, wannutakse.“ Ülekohtuste kubjaste peale kaebatakse:

Oh minu härto herrakene,
Kuldakrooni prouakene!
Tõuzu üles tõllastagi,
Tõuzu üles tooli pealta,
Astu akna raami peäle,
Vaata oma valla peale,
Kudas su walda vaevatasse,
Pisukezi piinatasse!
Kurat meil pandud kubjasse,
Vali valla pealikusse,

Kibe seatud kilterisse.
A'ah ta valia varda'asse,
Teolapsed teiba'asse.
Kui mina küütsin vällä peäle,
Tulli kubjas mõiza puolta,
Vedas vemmältä järele,
Kandis kaegasta õlale,
Lõi mul pieni pihta müöda,
Õhukeizi õlazed müödä.

(Vana K. II, lhk. 215.)

Kui aga soost soolawitsu, pajust palawaid witsu toodi, mehed paku peale tõmmati ja sajad hoobid selga loeti, siis wõis küll aru saada seda rahwa wiha ja põlgust, mis orjalauludes ilmutati:

Mis kannad munnad munnewad,
Needke saksa wagnasse;
Lammas teggi lauko talle,
Segi prae warta esse.
Lehm teggi härgse wassika,
Segi saksa wälja peäle.
Hobbo teggi tekkust warsa,

Segi saksa sani ees.
Naesel olli ainus poeg,
Segi saksa sambaesse.
Mis on ello elwitasse,
Ehk on põlwe pörguesse:
Seeb on meie moisa asse.¹⁾

Talusulasel ja -tüdrukul on kaebamist kurja peremehe, raske töö ja laisa peretütre üle. Et taluperemehed oma teenijatele kiitust oleksiwad jaganud, seda pole tänini trükis ilmunud rahwalauludest mitte näha. Sulaste kiitused käiwad ka ennem tublide tööloomade kui lahkete leiwaandjate kohta. Kuldne wist sulase põlw muistegi ei olnud, sai ju omade ja wõõraste poolt orjale ainult põlgus osaks:

Kui ma lähhen koihoje,
Ei mulle kõrred kõnele,
Ei mulle parred paiata,
Ei mulle rägi räästas wihko,
Ahjo hark ei anna kätta,
Kaela ei hakka kaelakoko.
Tuimad on toassa seinad:
Tuimemad toa ellajad.

Waigud on peressa warnad,
Waigumad perre wannemad,
Liga waljud leiwa sajad!
Kumma ma ärra kullutan?
Kiwwi ma ärra kullutan,
Mahha lõõn ma warta walju,
Ei wõida perre wannemat.

(Neus, E. V., lhk. 206.)

Ülekohtune peremees, kes orja waewa ära ei tasu, lastakse rahwalaulus taewasse kutsuda ja seal orjale palk wälja

¹⁾ Herder's Werke, Band 25, lhk. 401—403. (A. W. Hupeli üleskirjut. s.)

maksta. Peremees istub taewas raudtoolil, joob karikast tuld ja tõrwa, ori aga istub taewas kuldtroonil, joob kuldsest karikast wett.

Orjade ainukene troost oli:

Ülewal on orja õnne,	Orjast saab osa jagaja,
Kauge'el on orja karja,	Sulasest saab suuri meesi,
Pealael lammaste jagaja,	Perepojast palgaline,
Rahatäht on taewa'assa;	Palgaline, päiwi line.
Kui tahab tasu jagada, —	(Weske, E. rhwl. I, lhk. 33.)

Sõjalaulud.

Iseäraline töö ja tee oli „taperitalgus“ ehk sõda. Sellepärast peame ka laulusid, mis sõjateel sündinud ja waenukäikisid kirjeldawad, iseäraldi tähele panema. Ilu ja luulelennu poolest käiwad sõjalaulud teistest töö- ja teelauludest kaugele ette. Wabadust ja iseseiswust armastawad eestlased oliwad oma wahwuse poolest kuulsad. Iseäranis tuleb seda südideist sakalastest ja ugalastest ütelda. Nad oliwad teistest agaramad, tulisemad ja loomu poolest karmimad. Sõjakat waimu awaldab see wäga wana laul, mis Kreutzwald, nagu murrakust näha, ugalaste suust üles tähendanud:

Sõuaksin ma sõan surra,	Ambu noolila anguda!
Sõan surra sõitlemata,	Ei ole tõbe tulitseda,
Waeno rüpen wariseda,	Ohtu-põlwe orjamista,
Ilma pikila piinata,	Walu-sängil walwamista.
Ilma koole kurnamista,	Sõja surmal surem ilu,
Ilma taudi tappemista!	Welitseje wermelilla,
Kenam on sõan suiguda,	Sõsarsilma ikkewada:
Alla lipu langeda,	Oh ma weli õiermala
Mõega mõllul elo müa,	Langes lausa lahingila!
	(Neus, E V., lhk. 328.)

Suurem osa wanadest sõjalauludest kõnelewad pisut elegilisel toonil sõja ettevalmistusel ja lahingutes ning hädaohutudes läbielatud nähtustest ja tundmustest. Nii sõidab käskjalg mööda Soome silda, wesikaare waske teeda, kuninga käsk kukrus, sõjasõnad suude sopis. Wastu tulewad seitse kurja sõjaselli: wares, kotkas, kaaren, hunt, karu, nälg ja katk, kes oliwad sõda nuusutanud, were auru haisutanud. Sõja ajal on neil parem lõikus. Need püüawad käskjalga meelitada, et see sõnume saladust teataks. Awaldatud sõjasõna wõiks ehk siis saagiahnete sõjasellide rõõmuks teoks

saada. Kuid käskjalg ei lase ennast saladuse wäljaandmisele meelitada. Ta hakkab järele mõtlema, kas ta käigist kasu kaswab, sest waenu wiletsust, mõrtsuka mõõga mõllamist ei maksa rahupõlwele pillutada. Nõnda otsustades wiskab käskjalg wanema kirjaliku sõjasõnume merde, öeldes: „Saagu, saagu, ma sajatan, saagu sõnum sügawussa mere marussa magama, kala kudussa kaduma!“ Nõnda waikis see kord waenu wärin ja sõja kärin. Aga kõik sõja kõmud ei waibu seesugusel wiisil, waid tihti soetawad nad kohutawat were-walamist. Selles asusiwad siis:

Odda-mehhed otsa peale,
Tapperid tagga rindadesse,
Nuia-mehhed nurga peale,
Ahhingid abbiks ärele,
Tura-mehhed tuhhinasse,
Mära-hiod mässusele,
Wõidu-mehhed laggedikko,
Nende warjud wõssandikko,
Metsa salko salla-mehhed,
Wardad warjuks wannemale,

Wikatid wille-puhhujale,
Nolingid mäe küra peale,
Lingu-mehhed libbamis
Kahhel polel kalda peale.
Ratsu-mehhed rahhe kombel
Waeno rogo rodamaie!
Teised seisko teistel seinaks,
Pango rammo rauda wasta,
Wenna werda waeno wasta.

(Neus, E. V, lhk. 134.)

Tähelepanemise väärt on Eesti sõjalauludes see, et seal enamaste wend ja õde ette tulewad, kelle wahekorda õrnel toonil kujutatakse. Meil ei ole waja siin sõnu „wend“ ja „õde“ mitte otsekohehes tähenduses mõista. Kuna wana-des Eesti kunstlauludes mõnes kohas mees oma naist õeks ja mõrsja peigmeest enese wennaks nimetab, on meil põhjust arwata, et sõjalauludes nimetused „wend“ ja „õde“ armastajaid tähendawad. Teisiti on sellest armastusest ja õrnusest raske aru saada, mida mahajääja lahkuwa sõjamehe wastu üles näitab, kuidas ta sõjamehe eest hoolitseb, temale õpetusi jagab, kuidas ta silm kojutuleja, kes isale, emale, wennale ja õele wõõraks jäänud, oma annetest ära tunneb ja teda siis sõjajuttu palub rääkida, nimelt: kas sõjas ka naine armas, kaasa kallis on. Oleks meil siin tõeste õega tegemist, siis küsiks ta muidugi sõjamehelt, kas tal õde sõjas armas on. Näeme ju ka, et „Lilla lunastamise mängus“ isa, wend ega õde neiu piinast ei hooli, waid et lunastus peiu poolt tuleb. Ometi on wõimalik, et mõnes sõjalaulus, kus küsijat õde otse „neitsiks“ nimetatakse, just lihastest wennast ja õest kõne on.

Uemad sõjalaulud kõnelewad wäeteenistusesse astumisest, liisuwõtmisest, miilitsesse minemisest jne. Neid nimetatakse nekrudilauludeks.

Seltskonna- ja pidulaulud.

Seltskonna-
laulud.

„Seltsis segasem, hulgas ubasem“ — ütleb Eesti wana-sõna. See näitab, et eestlane lõbusat seltskonda armastab, heast seltsimehest ja seltsilõbust lugu peab. Raske töö järele on seltskondlik lõbu ja pidulust kauniks wahelduseks. Hulk rahwalaulusid, mis seltskonna elu ja pidulõbu ülistawad, näitawad, et eestlase tundmused seltskonna elu wastu mitte tuimad ei olnud. Muiste tuliwad awalikud seltskondlised pidud teatud aegadel ette. Noorem Göseken teatab 1694. a., et Läänemaa eestlased awaramat priiust tarwitades mardipäewa ja jõulupüha wahel iga laupäew mängutubadesse kogunud seltskondlist lõbu maitsema, kuni Rootsi walitsus need koosolekud ära keelnud.¹⁾ Sellest ajast peale jäänud wilets kõrtsielu rahwale ainsaks lõbuhallikaks. Ainult kewadel enne suwiste pühi kogub noorsugu mägedele ja koplitesse kurnimängule ja lauahüppamisele. Wiimast mängu kirjeldab rahwalaul nii: „Ann läks lauda hüppamaie, pakkuda põrutamaie: all oli paku pihlakane, peal oli lauda lõmmuspuine.“ Nelipühist kuni jaanipäewani käidi kiigel. Kahe- ja neljaarmilisel õõtskiigel oli meie rahwa elus seltskondliselt suur tähtsus. Tema ümber kogus noorrahwas ligidalt ja kaugelt kokku pidule. Kiigelaulud awaldasiwad waimustust ja joo-wastust. Kiigele minnes paniwad neiud kõige kaunimad riided selga. Kui tütar emale kurdab, et teised neiud kiigel tressidega ja poortidega ehitud, kuna kurtjal kodutehtud lihtsad riided „halli aia ja pooli poka“ seljas on, siis saadab ema tütre aita ehtima: selga pannakse siidisärk, wöö wööle wirwekirja, kuub selga kuldatoime, jalga uued ummis-kingad. Siis läheb tütar hulka uhkeste, läheb lippu ligemasta. Kiikudes tulewad neuu ehted kõige mõjuwamalt nähtawale:

Kiigelaulud.

Pärg siis kostis päwa wastu:
Päwa poolt paistis punnane,
Ku poolt paistis kummera;
Elmed paistsid ehha wasto:
Ehha poolt paistis helleda!

Sõlg agga mängib sõrmustega,
Ku agga mängib kudrustega,
Pä agga mängib perlidega,
Ehha agga mängib elmetega.
(Neus, E. V., lhk. 365.)

¹⁾ H. Neus, Ehstn. Volkslieder, lhk. 362. Samati wõrdle K. Hasselblatti mängutubade kirjeldust Gresseli Eesti ehk Rahwa Kalendris 1836.

Nii kaunilt ehitud neiu sai muidugi kuulsaks ja tuttawaks. Ehtimise otstarbet seletab laul:

Käi, kige, kõrgeelle,
Kõrgeelle, kaugeelle,
Et ma paistan palju maada,
Et ma paistan Paideesse,
Läigin linna uulitsale,
Pärg mul paistab Pärnomaale,
Pärja-sabad Saksamaale,

Kuub mul paistab Kuura-maale:
Et tuleb poissi Pohlamaalt,
Naese mees tuleb Narwa maalt
Mino pärja ilo peäle,
Mino lindi läike peäle,
Kullat-kue toime peäle.

(Neus, E. V., lhk. 366.)

Kiige all leidus enamaste ka tantsuplats, kus torupill ja Tantsulaulud. wiil ürgasiwad, noori ja wanu karglema kihutasiwad. Tantsu-muusikalt nõueti, et ta hästi jalapärast oleks, see on wõimalikult selgelt tantsu rütmuse ehk weere tuntawaks teeks. Oli lugu jalapärast, siis tuli wanadelgi tantsulust peale ja seda awaldati tantsulauludes:

Mis mo jalgi kergitaie,
Mis mo warbid wibotaie?
Lust on luu-piitsa kuningas.
Jala kanna kergitaja,
Jala warba wirgutaja,
Kedre luie keeritaja.

Laulu loosta uule pilli,
Kandelista kehitusta,
Pudelista põse puna,
Õlle kannust erkamista:
Siis ma tantsin piiga põlwel
Kargan weel ehk kabeda,

(Neus, E. V., lhk. 381.)

Tähtsaks seltskonna lõbuhallikaks oli weel mäng, mille juures lauldi. Mängulaulude arw on eestlastel kaunis suur. Hulk eestlaste mängusid ja mängude aineid käiwad wäga naabrirahwaste, nimelt rootslaste, daanlaste, soomlaste ja wenelaste omadega kokku. Niisuguste laenatud mängude üleüldine tundemärk on see, et laulude sõnadest mängu tegewus selgeste wälja paistab. Suuandmist, mida mängus tihti nõutakse, peab tagasihoidlik eestlane ropuks, see jääb mängust wälja. Anide-mäng (Kust ta tuleb, kust ta tuleb, ani, ani walge? ja Leikari-mäng (Siia leikarid tulewad) käiwad Soome lauludega Kanteletaris täieste kokku ja on wist Soomest pärit. Wärawa-tegemine (Kesse tahab läbi minna, wärawä?) Lähme kaeru lõikama ja Siimu-mäng (Siit tuleb Siim, siit Siimu sulane) on Rootsi- ja Daanimaal pisut muudetud kujul tuttawad. Päril Eesti mängulaulude sõnad on seesugused, et nad mängutegewust mitte ei nimeta ega õpeta, mispärast nad iseäralist seletust tarwitawad. Tuttawamad Eesti mängulaulud on Oh kuning, kuningakene, Nõret, nõret, nõelukene ja Kuuts,

Mängu-
laulud.

kuuts, kullikene. Esimene¹⁾ nendest käib nõnda: Neiud istuwad, seisawad ehk tantsiwad ringis ühe walitud kuninganna ümber. Igaüks mängijatest laulab kuningannale:

Oh kuning, kuningukene!	Nüüd tullid alwal aialal,
Miks ep enne meile tulnud,	Kewadella kergeella;
Kui käisid käsud järele,	Nüüd jooksid jõed ölluta,
Wied, kued winakrusid,	Metsa mölgatas mödduda.
Tuhhandemad õlletobid,	Nüüd sa risud rietesta,
Saddandemad saiakakkud?	Peastad pea linnusta,
	Katkud kaela kudrustesta.

Kuning wastab neile lauldes:

Heida elmed, neitsikenne,	Sõlled sured rinnastane,
Heida elmed, peasta pärjad!	Keed pikad kaelastane!

Kui kuninganna kõigilt mängijatelt ehted endale nõudnud, ennast saadud asjadega ehtinud ja pärjad endale pähe pannud, siis laulawad ringisolejad:

Oh kuning, kuningukenne!	Ei olle pene peiu todud.
Anna kätte kehwa kullad,	Need ollen sanud sõrmilane,
Kätte waese hõbbedad!	Kerand kedrewarsildane.
Ei nad olle eidelt sadud,	(Inland, 1840, nr. 34.)
Ei nad olle tadiilt saadud,	

Ehete tagasiandmisel wõetakse panti, kui keegi oma asja ära ei tunne.

Pidulaulud.

Siamaale kõnelesime seltskonnalauludest üleüldse. Jääb weel üle iseäralisi päiwi ja aegasid tähele panna, mida rahwas ühiste pidustustega mööda saatis ja milleks laulusid loodi. Seesugusteks pidulauludeks nimetame jaani-, wastla-, mardi- ja kadripäewa laulusid. Peale nende on Pihkwa eestlastel weel hulka teisi pühi, „praasnikka“, „kirmaskid.“ Nende pidude kohta wõib üleüldiselt seda ütelda, et nad suuremalt jaolt wõõrsilt pärit on ja nad aegamööda meie rahwa seas nii koduseks saiwad, et neid rahwaluuleski ülen-dati. Osalt on neil wistist ka paganuse pidud põhjaks.

Jaaniapäewa
laulud.

Jaaniapäewa eelõhtu ehk 23. juuni pidustus on wanem kui jaaniapäewa nimi ise. Paganuse ajal saadeti talist ja suwist pööripäewa iseäraliste pidustustega mööda. Suur rõõmupäew jõudis rahwale kätte, kui öö lühikeseks läks ja loojaminewa ning tõuswa päikese wahel nagu ära kadus. Noor ja wana

¹⁾ Kahte wiimast waata M. Weske Eesti rahwalaulud I. j., lhk. 84 ja II. j., lhk. 73.

rõomustas siis walguse wõidust, mis pööripäew kätte jõudis. Terwe loodus pühitses kewade täielikku wõitu walju talwe üle ja sellest pidust wõtsiwad inimesedki osa, ei mitte üksnes meie maal, waid igalpool põhjamaades, kus wõitlus talwe ja suwe, pimeduse ja walguse wahel nähtawale tuleb.¹⁾ Maitseti õnne ja rõõmu, niikaua kui rõõmu aeg kestis. Katoliku kirik tarwitas paganuse pühi selleks, et nende waral ristiusu kommetele rahwa sekka teed teha. Suwise pööripäewa pidustus ühendati jaanipäewa pühitsemisega ja talise pööripäewa püha muudeti jõuludeks ümber. Sellest pealis-kaudsest nimemuutmisest ei tulnud ristiusule suurt kasu, rahwas pühitses tähendatud pühi ikka paganuse kommete järele edasi, ja nende kommete jäljed on meie päiwilgi weel tunda. Paganuse arwamise järele pidi jaanituli, millest meie ajal ainult lõbu otsitakse, nõiad elajate karjast eemale peletama, wilja ikalduse eest hoidma. Iga jaanitulele tuleja pidi midagi tulele ohwriks tooma, kes õlekubu, kes sületäie heinu, kes kimbu kadakaid. Seal juures lauldi: „Igaüks nüüd kokku tuleb siin, kus jaanituli põleb; kes ei tule jaanitulele, selle odrad ohakased, kaerad on kasteheinased.“ Kelle linad hästi peawad kaswama, see heidab kolm pakku tulesse ja ütleb igat pakku wisates: „Tudrad tulesse, kasteheinad kaugele, linad meie põllu peale!“²⁾ Balthasar Russow³⁾ teatab, et 300 aasta eest mitte üksnes jaaniõhtul tuld pole tehtud, waid ka weel peetri- ja maarjapäewal. Maarahwas ja saksad tulnud jaanipäewal kirikute juure kokku jaanipidule: maarahwas pattude andeksandmist saama, saksad ärajooksnud orje otsima — ning priiskama, prassima, jooma ja tantsima. Meie ei taha siin kõikidest kommetest kõneleda, mis jaaniõöl kas õnne otsimiseks wõi kurja peletamiseks tehti.⁴⁾ Meid huwitawad siin iseäranis jaanipäewa pidulaulud. Tähelepänemise wäärt on see, et need laulud õieti ei jaanipidu paganausu ega ristiusu mõtet otsekoheselt ette ei too. Et jaanipäew noorerahwa rõõmupüha on, ilmub siingi selgeste, sest et Jaanile kosjaminekuks nõu antakse, tema toredat

¹⁾ M. J. Eisen, Jaani-raamat. Tallinnas, 1899, lhk. 68–70.

²⁾ J. Fr. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 362.

³⁾ Livländische Chronik, lhk. 78.

⁴⁾ K. Hasselblatt, Tähtpäewadest, Gresseli Eesti-ma rahwa kalender 1840.

hobust, Saksa saani ja kaunid hobuseriistu imeteletakse. Seesugune peig on muidugi ihaldamise väärt; kui ta sõidab, siis „Wiru neiid waatawad, Harju kaasikud kaewad, waat kus sõidab Jaanikene, hobune eessa, kui see osja, täkku eessa, kui see tähte, ruuna eessa, kui see roosi.“ Jaani õpetatakse:

Jaanikene, poizikene!
Külas üksi saanakene,
Saanas üksi sängikene,
Neli neidist seal seessa:
Üks seal siub siidivöödä,
Teine niub niidi vöödä,
Kolmas katsub kardapärgä,
Nelläs nutab noorta miesta.
Sie mis siub siidivöödä,
Sie on uhke ja hooletu;
Sie mis niub niidi vöödä,

Sie on nägus ja nurjatu;
Sie mis katsub kardapärgä,
Sie on kuri ja korratu;
Sie mis nutab noorta miesta,
Siep see selge siidineidu,
Siep see kuldakanakene,
Siep see kallis kaazakene.
Jaanikene, poizikene,
Sest saad sina südi neuu,
Tuod mul kuldaze minijä,
Hõbedaze pojanaeze.

(Hurt, Vana K. II, lhk. 248.)

Muhumaa laulude järele¹⁾ on Jaan neiurööwija, sest ta „riibab neuu reele“, toob ta wägise koju. Seda wägiwaldset kosimist peab wist ka „Nuku-mäng“ kujutama, mida meie kodumaal wäga laialt jaaniõhtul mängitakse. Tütarlapsed käiwad lauldes ringi, kaks nendest on keskel nukkudeks ja seisawad ühe liniku all. Nad peawad kõik järele tegema, mis laulus kästakse:

Lähme nukku ehtimaie,
Waesta lasta walmistama,
Kägu kulda kingitsema!
Ehi nukku, eeri nukku,
Ehi neile ehteile,
Mis so emal enne olnud,
Wanaema walmistanud:
Pane pääle pardi sulgi,
Liida pääle linnu sulgi,
Metsasta mehiku sulgi.
Pese silmad, soe pää,
Selga aja ame linane,
Pääle pihta peenikene,
Jalga pane sukad sulgiesed,
Otsa kingad keerulised,

Pane ümber suure sõuu,
Nii kui pooli põdra nahka;
Pane wõõle suure wöö,
Nii kui laia tõrre witsa;
Lase ette laia põlle,
Nii kui isa aida uksi;
Rinda pane suuri sõle',
Nii kui kuu taewaesse,
Heida kaela helme korra,
Pane pähe laia pärja,
Ehi sõrmed sõrmuksile,
Sõrme wahed wallusile.
Säada säared jooksemaie,
Labajalad laskemaie,
Kõdarad kõrise maie!

Wiimaste laulusõnade laulmisel lasewad ringiskäijad sealt küljelt oma käed lahti, kust poisid, kes wäljaspool ringi seisawad, kõige kaugemal wiibiwad. Nukud jooksewad ringist

¹⁾ O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja, lhk. 27 - 28.

wälja, kaks poissi ajawad neid taga, püüawad nad kinni.
Ringiskäjad laulawad püüdmise ajal:

Wiska linnik lepä pääle,	Natukene Narwa maada!
Kaclarätik kadaka pääle,	Jookse nukku, jõua nukku,
Päärätik pedaka pääle!	Ära nukku metsa jookse!
Jookse nukku, jõua nukku,	Metsas mõnda murdejada,
Jookse poolest Poolamaada,	Kiwi taga kiskujada.
Weidikene Wenemaada,	Aea taga haawajada.

Kui poisid nukud ju kinni püüdnud, siis hakatakse neid
lauldes tagasi kutsuma:

Tule koju, nukukene,	Jaan so oma, hoia teda,
Tule ja tunne omada:	Jaan so päris, pea teda!)

Selle järele walitakse uued nukud, ja mäng ning laul
algab uueste.

Mardisandiks käimine ja annete korjamine õhtul enne
mardipäewa (10. now.) on wäga wana wiis, mida niihästi
Saksamaal, Hollandis kui ka Rootsis tuntakse. Ta jälgi
leiame ka juba paganausu ajast. Juba Herodot teatab, et
Samose saarel lapsed majast majasse käinud ja Homerose
laulusid laulnud, et sel teel andeid korjata. Rahwa arwa-
mise järele pidawat mardisandiks käimine Lutheri mungapõlwe
kerjamist meele tuletama. Õieti peetakse mardipidu Touri
linna piiskopi Martinuse mälestuseks, kes aastal 400 p. Kr.
surnud. Kuna ta rahwajutu järele kord keisrile Maximinusele
wõõraspeol pidanud wiinapeekrit kätte ulatama, hakatud
Martini joodikute kaitsjaks pidama ja tema nimepäewa joo-
miste ja prassimistega pidustama. Sel päewal korjatud ka
anid ja kanad kokku, keda rahwas oma waimulikkudele
annetanud.²⁾ Eesti mardisandid ja nende jooksmine seisab
otsekohehes ühenduses marraste ehk surnud inimeste hinge-
dega, kes rahwausu järele kodus söömas käiwad. Nii olek-
siwad Eesti mardisandid weel wiimased mälestused waimude
söötmisest. Hiljem on marraste kodukäimine ja söõtmine
nime, aja ja asja poolest piiskopp Martinuse mälestuse piduga
kokku sulanud.³⁾ Meie ajal käiakse enam nalja kui annete

Mardipäewa
laulud.

¹⁾ J. Jung, Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest, lhk. 78.

²⁾ J. H. Rosenplänter, Die Sandi Mardid und Sandi Kadrid. Inland 1841, nr. 14. Wördle: Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 367–368 ja niisama Jung, Eesti rahwa wanast usust, kombedest ja juttudest, lhk. 83–87.

³⁾ Wördle: W. Reiman, Eesti rahwa hariduse järg iseseiswuse aja lõpul. Eesti Kirjandus IV. a., nr. XII.

kerjamise pärast mardiks. Noored mehed, tükki kümme ehk rohkem koos, panewad enestele pahupidi kasukad selga, näod ette, linadest habemed suhu ja lähewad Mardi isa ja Mardi ema juhil külasse andeid manguma. Mardi isal on aisakell käes ja kaelakott kaasas. Paar pillimeest lööwad löötspillil ehk wiilil tantsulugusid, Mardi isa ja ema laulawad Mardi laulusid, kuna lapsed selle pilli järele tantsiwad. Esmalt kõlistab isa akna taga kella ja palub sisselaskmist:

Tere, tere, perekene,
Tere, perenaisukene!
Laske mardid sisse tulla,
Mardi küüned külmetawad,
Sôrme otsad sõitlewad.
Mardid pole maasta tulnud,
Mardid tulnud taewa'asta
Tinast tehtud teeda mööda,
Hõbedasta ôrta mööda,
Mööda kullasta kõrendaid.
Peretütär, neitsikene,
Puhu siis tuli tubasse,
Lôôtsu lõke lõuka'asse!
Kui pole peres piirukesta,
Siis wõta laest laastukesta.
Kui pole laes laastukesta,
Siis wõta roogu räästa'assa.

Kui pole roogu räästa'assa,
Siis wõta warrest pinnukesta,
Siis puhu tuli tubasse,
Lôôtsu lõke lõuka'asse!
Peremees, peremehike,
Perenaine, naisuke.
Wõta wõtmed warnasta,
Nõretimed nõtkemasta;
Kipsi, kapsi kamberisse,
Astu alla kelderisse,
Otsi Mardile osada,
Katsu Mardile kalada,
Wana wenda worstikesta,
Sandi-Mardi maugukesta,
Sea-liha siilakuda,
Põrsa päade poolikuda!

(E. K. S. aastar. 1883, lhk. 68.)

Selle järele astub üks Mart tuppa ja külwab erneid põrandale, mis õnne peab tähendama. Seal juures laulab ta:

Mart wiskab sisse wilja õnne,
Sisse kannab kaera õnne.
Uued odrad, keerud keswad,

Sisse toob sigade õnne,
Lauta toob lammaste õnne,
Kingib kirju karja õnne.

Nüüd hakkab pillimees mängima, teised laulawad segamisi ja tantsiwad Mardi tantsusid, mis maa mürisema paneb. Nad laulawad terakast rukkist, kaharatest kaertest ja keerulistest keswadest, Mardi pidu ettewalmistamisest, martide ootusest ja lootusest. Kui lahke perenaine martidele anded kätte jaganud, siis lahkuwad wiimsed lauldes:

Aitumal, eidekene,
Aitumal, taadikene,
Aitumal, perewanemad,
Mardi osa hoidemasta,
Mardi wara waatamasta,
Suurta kantsu käänamasta,
Wähikesta wäänamasta!

Tõusku teile tõmud lehmad,
Ülenägu üsna mustad;
Sead siukad siginegu,
Laiad latakad emised,
Pitka putke pätsakesed.
Rukkid teil saagu roosilised,
Nisud neljatahilised,

Herned üsna ümmargused,
Odrad pisut pitkergused.
Kaerad kahe-aralised,

Läätsad laiad latergused,
Linad liugu oma liiki!
(E. K. S. aastar. 1873, lhk. 69.)

Kadrid jooksewad Kadripäewa eel. Seegi komme on katoliku ajast pärit. 25. now. mälestab katoliku kirik were-tunnistajat Katarinat Aleksandriast, kes 307. a. p. Kr. mõõ-gaga ära hukatud. Et Katarinat karjade kaitsejaks peetakse, niidetakse sel päewal lambaid. Kadrid näiwad oma jooksul martisid eeskujuks wõtwat. Ka nemad panewad endid pa-hupidi riidesse, katawad näod kinni ja käiwad „ema“ juha-tusel perest peresse lauluga andeid mangumas. Kadri-laulud lähewad sisu poolest martide omadest ainult wähe lahku. „Kadrid tantsiwad tasakeste, et ei liiwa maast ei liigu, ega põrmu maast ei põru, sest põrm rikub põlle kirja, liiw rikub linniku kirja. Kadri kaitseb Jumala karja, loeb Looja lambaid. Tema ei mõtle ka mängu peale, waid Kadri tahab takkusida, Kadri wirgub willasida, nuuksub lina nuustikida.“ Tänuks soowiwad kadrid „lauda täis lambaid, kena oinas keskel, puud saab willa puusa pealta, tuhat naela turja pealta, kümme naela külje pealta, sada sarwede wahelta.“ Aga häda sellele perele, kust kadrid midagi ei saa. „Seal peab tütar sammeldama, seinä ääre seenetama, meestele meeleepahaks olema, õele õue pühkijaks ja wennale wee wedajaks jääma“.

Lõpuks nimetan weel wastlapidu, millel eelminejatega sarnasust on. Juba roomlased pidasiwad sel ajal jumalate auks suuri lustipühi, liia söömise, joomise ja kõiksugu wal-latuse ja ropu tööga. Ristiusu maal ei lõppenud need kombed mitte, waid segati neid kirikliku teenistusega. Pärast wastla-päewa tuleb igaw paastuaeg, millal ilmalikku rõõmu peab järsku maha jätma. Sellepärast saadeti wiimsed rõõmupäewad suure lusti ja möllamisega mööda. Neid pidusid leiame terwes Öhtu-Europas. Soomlased nimetawad seda päewa „laskiainen“, s. o. lihaheite päew. Wastlapäewal söödi katoliku ajal wiimast korda liha, nimelt seajalgu; siis algas paastuaeg, mis kuus nädalat kestis. Kui seajalad söödud, siis mindi külast linu manguma, kuid peaasjaks seal juures oli kiir sõit ja wäle liulaskmine, et linad sel aastal hästi pi-kaks kaswaksiwad. Liugu lastes lauldi wastlalaulu:

Lina liugu, pikka kiudu,
Linad liugu laskijale,
Takud takka-lükkajale,

Hebemed eest-wedajale,
Tudrad toas-istujale,
Wares-kaelad wahtijale.

Kadripäewa
laulud.

Elu tõsi ja nali.

Õpetuslau-
lud.

Elu tõsi ilmub rahwaluules õpetuslauludes, milles noore-soole tarkust eluteele kaasa anti. Rohkearwuline on Pihkwa eestlastel iseäranis nende õpetuslaulude liik, milles emad tütreid manitsewad. Õpetuslauludes ilmuwad eestlaste kõlblikud arwamised. Näituseks ei pea neiu ühteteist halwaks pidama. Seks pakuwat metsas puudki head eeskujut. Küll on seal mõned puud teistest pikemad, mõned haawad halwemad, mõned kõiwud kõweramad, siiski kumardawad nad ühtekokku. Lahketest sõnadest, wiisakast teretamisest ja korralikust töötegemisest peetakse rahwaluules suurt lugu; korralik töötegemine ei tee mitte üksnes tütarlapssele enesele au, waid ka tema emale, kes nii hoolsaste last õpetanud. Rikkuse taganõudmist ei kiideta heaks, rikkust ei saa surmas kaasa wõtta. Neile, kes suud jooksta lasewad ja oma keelt ei talitse, saab naer ja laitus osaks. Iseäranis suurt rõhku pannakse õpetuslauludes neiude karskuse peale. Emal on tütreist suur mure, kui wiimne mõisa teenima läheb:

Sina kaswad mõiza'assa,

Saabassäärede seässa,

Tuhweljalgade tuassa,

Kingäjala kammerissa:

Viimati petwad peened särgid,

Haugutawad hallid kuued,

Matwad manteli magajad,

Katwad karvased kübärad.

Sind ehk petväd peterseelid,

Peterseelid, peedijuured,

Saksa puu õunad saledad,

Maripuu marjad magusad.

(Hurt, Vana K. II, lhk. 34.)

Selle peale wastab karske neiu, et teda ennem peenike liiw petwat ja must muld maha matwat, kui peterseelid, peedijuured ja Saksa puu õunad. Kuid mitte üksnes mõisa junkrute eemalhoidmiseks pole karskuse õpetust waja, ka perepoeg on petlik, temagi wastu peab neiu ettevaatlik olema. Wägiwallale kästakse wägiwallaga wastu astuda:

Tütarlapsed, tillukesed!

Kui teie jäete meist järele,

Kui teie käite müöda tieda:

Pidage piitsuke peossa,

Kandke kaegas kaindelassa!

Kui tuleb poissi puutumaie,

Naezemies tuleb narrimaie,

Lüö sa poisil pooli peädä,

Naezemehel natem pooli,

Kukuta kul mud mõlemad!

(Hurt, Vana K. II, lhk. 164)

Pilkelaulud.

Õpetuslauludega seisawad pilkelaulud wäga ligidalt ühenduses. Eestlane mõistab wäga waimukalt ja terawalt pilgata, kuid kõik pilked ei kuulu rahwaluulesse, vähemalt mitte lüürikasse. Pilkenoolesid sihib rahwas lauludes kõige

rohkem omasuguste pihta, ainult harwa leiame rahwalaulus ülemaid seisusi pilgatawat. Et mõned pilkelaulud sakste kohta olemas, see on õige, kuid nende arw on wõrdlemisi väike. Needki pole tõsised pilked, waid mõnitused. Neis awaldab rahwas seda salawiha, mis tema oma rõhujate ja wabaduse riisujate wastu wanal ajal südames kandnud. Kuid, nagu öeldud, käib suurem hulk pilkelaulusid teiste omasuguste kohta. Neiud pilkawad lohakaid, korratuid ja joodikuid külapoissa, peiud pilkawad oma wõistlejaid kosjateel, ühe walla, kihelkonna ja maakonna elanikud torkawad oma üleaedseid ja naabrid, aga ka uhked ja rikkad, rumalad ja laisad ei jää omast osast ilma. Luuleliku wäärtuse poolest ei saa neid kuigi kõrgeks hinnata. Paigutame siia mõned näited:

Oleks minu olemine,
Teiseks minu tegemine,
Küll mina teaksin, mis mina teeksin;
Paneksin härrad härgadeksi,
Prouad peale pulkadeksi,
Paneks saksad sahkadeksi,

Junkrud peale juttadeksi,
Kiltred peale kiiludeksi,
Kubjad peale kurgedeksi,
Ise taha küindejaksi.
Härra üt eb ees: ai, ai, aa!
Mina taga: tai, rai, raa!

(Weske, E rhwl. I, lhk. 31.)

Jõuetu orja mõttekujutus wahetab siin pilkamiseks hariliku töölooma osa tigatede wägiwalla tarwitajatega. On tühi jutt, nagu oleks keegi lahtilastud koolmeister hiljuti selle laulu kättemaksmiseks ise luuletanud. Juba A. W. Hupel on seda laulu rahwasuust kuulnud.¹⁾

Lohakale kangakudujale lauldakse:

Kas sest peäb kangas tulema?
Viis oli vilku vaksa peäle,
Sada sõlme süllä peäle.
Kanna kangas karjatsese,
Küllap karjatsed kuovad,

Sigurikud saatvad süsti:
Lammerik saab laia rüüe,
Karjane saab kaelakoti,
Sigurik saab seärsuka.

(Hurt, Vana K. II, lhk. 276.)

Uhkeid pilgatakse:

Kes nee uhke ollenessi,
Kes nee kõrgi kõndinessi?
Ei tihka teretada,
Julgu jumalappi anda.
Müüda läewad mürgi tüki,
Kavvest keia ravva kange.

Ega sünni suurte sekka,
Mahu kõrke kõrwale;
Suure lööwa suu pääle,
Kõrgi lööwa kõrwä pääle,
Uhke lööwa öla pääle.

(Hart, Setuk. I. II, lhk. 350.)

Eesti naljalaulud on enam tasast loomu. Nalja otstarbe Naljalaulud. pole mitte teraw torkamine, vähemalt ei taheta naljalauludes seda sagedaste mitte lasta wälja paista, ehk küll ka muidu tihti

¹⁾ Topograpische Nachrichten II, lhk. 160.

heade naabrite kulul lõbu sünnitatakse. Nagu teada, ühendatakse naljas niisuguseid asju ja olusid, mis muidu tõsiduses wastandid on. Nõnda näituseks ei taha naisterahvast palju sõjameest saada, sest et tal tarvilik tugewus ja julgus puuduwad. Kuid rahwalaul naljatab siiski:

Siin on rida neidisida,	Ria linna rõõwimaie,
Hää kord koos pärjapäida,	Tallinna linna taotama,
Ulk on ummiskingasida,	Wõnnu linna wõttemaie!"
Salk on saare lillesida!	Waht siis üab walli pealta:
Kas lähwad linna ehitama,	„Jäägu Riiga rikkumata,
Pitka torni pillamaie,	Talilinna taotamata,
Wai lähwad saja sagamaie?	Wõnnu linna wõttemata,
Teewad linna linakestest,	Jäägu Riiga soola tua,
Torni peale toomingasta.	Tallin meile tubakat tua,
Lähme Riiga rikkumaie,	Wõnnu wõtmeid wedada.

(Neus, E. V., lhk. 344.)

Suurt naeru sünnitab see, kui tegelaste osad ära wahe-tatakse, kui inimesi ja loomi seesugusesse tegewusesse ja olekusse seatakse, millest neid muidu mitte ei leita, mis nende loomu wastu käib. Nõnda nähakse Näsuweres ja Ubakallus, et „koerad kündsid, härjad haukusid, tüdrukud tegid regesid, naised raiusid rattapuid, isa härjal ikke puid, wanal targal tarwispuuid.“ Samati kõdistab see naeruerkusid, kui „siga läks tööle, möök oli wööle, kassil kannused jalas, lutika pea lumine; kits läks killawooriga, lammas oma haamiga, konn läks kolme wallaga, Riia linna wiina wiima, hiir aga istus, müts oli peas.“

E. Wanasõnad ja mõistatused.

Wanasõnad.

Wanasõnast ja mõistatusest üldse.

Wanasõnad ja mõistatused on oma wälimuse poolest kõige lühemad rahwaluule sünnitused, kuid lühedusest waatamata wõiwad nad wäga tuumakat ja sügawat mõtet, suurt waimuterawust awaldada. Meie loeme nad didaktilise ehk õpetliku luule hulka. Suurelt osalt ilmuwad nad sidumata kõnes, kuid sagedaste paneb rahwas neile luulekuue selga, mis täieste sedasama loomu on, kui rahwalaulude ehk

runode wälimus. Seesugused seotud kõnes luuletatud wanasõnad ja mõistatused on siis lühikesed õpetlikud runod.

Wanasõna on lühikene mõtteawaldus, mida rahwas ju wanast ajast tarwitama hakanud ja mis iseäralisel kindlal kujul rahwa suus edasi elades rahwa elutarkust sisaldab. Harutame seda weel lähemalt. Wanasõna on lüheduse peale waatamata mõtte sisu poolest täielik ja täitsa arusaadaw.¹⁾ Wanasõna hoiab oma wälist wormi kindlal kujul alal; nagu täht ehk pilt, mis kord kiwi sisse raiutud, oma nägu ei muuda, nii seisab wanasõna jäädawalt rahwa meeles. Mõtet, mida näituseks „käbi ei kuku kaugele kännust“ sisaldab, wõib igapäewases elus mitmel wiisil awaldada, nagu: eks ta ole seda wanematest õppinud, lapsed elawad wanemate eeskuju järele jne., kuid need mõtteawaldused ei ole enam wanasõnad, waid tema seletused. Wanasõna ilmub eespool antud kindlal, muutmata, isewärki kujul. Enamaste tarwitatakse wanasõnas piltlikku kõnet. Rahwas ei ei ütle neis oma mõtteid mitte otsekohe ehk paljalt wälja, waid peidab neid luulelikult mitmesuguste kujude ja sõrdluste taha, et näitliku, piltliku kõne mõjul mõte sügawamalt kuuljale meele jääks. Et näit. laisk inimene puudusega peab wõitlema, see sõnastus on liig kaine ja igapäine, sellepärast tarwitab rahwas „laiskuse“ asemel tema kõige silmapaistwamaid tundemärkisid, nimelt: „uni — magamine“ ja seab ühtlasi uue kuue ja maani särgi puudumise waesuse täheks. Nõnda ilmub seesama mõte järgmises kuues: „Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki.“ Seesugune kaunis, runotaoline sõnastus kergitab kolmanda tingimise täitmist, mis wanasõnale ette pannakse: ta peab rahwasuus elama. Inimesed awaldawad palju ilusaid, tuumakaid mõtteid. Nii kaua kui rahwasuu neid mitte laiali ei kanna, ega kindlal, iseloomulisel kujul alal ei hoia, ei wõi neid wanasõnadeks ehk rahwasõnadeks kutsuda.

Mõned wanasõnad on hilisemal, teised wanemal ajal tekkinud, mitmed wõõraist keeltest saadud. Uute rahwasõnade sündimist wõib meiegi ajal tähele panna. Suurel hulgal rahwasõnadel on kõrge iga. Paljud neist on, nagu wanad üleskirjutused tõendawad, ju mitme-saja aasta eest rahwasuus sel kujul liikunud, nagu meie neid praegu weel kuuleme tar-

Wanasõna
mõiste ja
tundemärgid.

Wanasõna
tekkimise
aeg ja roh-
kus.

¹⁾ Wõrdle: J. Kapp, Wana-sõna. E. K. S. aastaraamat 1873, lhk. 35—43.

witatawat. Just nagu igal ajajärgul, nii on ka igal rahwal, igal maakonnal ja nurgal oma iseäralised wanasõnad. Mõned neist on kõigi rahwaste üleüldine omandus, teised on ühe rahwa sünnitused, mõned koguni ühesainsas maakonnas ehk kihelkonnas tuttawad. Sellepärast on ka Eesti wanasõnade üleüldine arw väga suur. Kuni 1906. aastani oli J. Hurti kogus ühes teisenditega 52000 Eesti wanasõna olemas.

Wanasõna
tähtsus.

Wanasõna tähtsust ja väärtust hindab rahwas ise wanasõna abil: Wanasõna — wana hõbe. Rahwatarkust peetakse niisama puhtaks ja kalliks, nagu endist segamata hõbedat. Wanasõnadest õpime rahwa mõtteid, waateid, seega tema waimlist ning moralilist edenemise järke ja tema iseloomu tundma. Veel suurem väärtus on wanasõnal rahwa enese kohta. Wanasõna trööstib willetsuses ja kurwastuses, karastab ja rõõmustab halwul päiwil, on hädas tark ja mõistlik nõuandja ning õpetaja, on õiglane kohtumõistja, kes jõledust ja kurja põlastusega karistab. Tihti peame rahwa terawat ja terwet mõistust, tarkust, hoolsust, tähelepanemist, ettawaatust, mehist meelt ja mõnusat nalja, mis ta wanasõnades awaldab, üsna imeks panema. Wanasõna kiidab mõnusal toonil nooruse rõõmu ja õnne, wanaduse tarkust ja ettawaatust; ta näitab maailma jõledust ja õpetab, kuidas meie endid selle eest peame hoidma; ta kujutab kõigi seisuste iseloomu, puudusi ja wigasid. Iseäranis juhatab ta meid igapäewases elus õigusele, truudusele, tõsidusele, usinusele, wahnusele ja headusele. Selle wastu karistab ta kibedaste ihnust, ahnust, roomamist, kerget meelt, kadedust, keelepeksmist, salalikku meelt, laiskust jne. Wanasõna harib südant ja mõistust, mispärast teda nooresoo kaswatamiseks suure tagajärjega võib tarwitada.

Wanasõnade
estetiilised
ja kõlbulised
küljed.

Peenikest kommet ja maitset mõtteawalduses ei tohi meie mitte alati selle rahwa wanasõnadest otsida, kes peenes seltskonnas pole wiibinud. Sellepärast on mõned rahwa wanasõnad haritud kõrwale hoopis karedad kuulda. Kuid see mis „peenele“ kõrwale jääme, ei ole mitte ikka ropp. Need üksikud jämedad sõnad liiguwad iseäralistes kogustes ja seltskonna kihtides, terve rahwa wanasõnadeks ei saa nad mitte; terve rahwa waim ei ole mitte ropp, waid alati puhas, kasin ja auwäärt. Pealegi peame seda silmas pidama, et wanasõnade hulgas palju laenu leidub. Wanasõ-

nade seas on ka niisuguseid, millel küll rahwa sellekordsest moralilisest seisukorrast arwates kulla nägu on, kui seda aga silmitsema hakkad ja kristliku moraliga wõrdled, siis leiad, et sul kahtlane wasetomp wõi koguni mullapuru ees seisab.¹⁾ Selle järele, kui läbi oleme katsunud, kas wanasõna tõtt wõi walet kuulutab, wõime nad kahte liiki jagada. Nende sisu on: ümberlökkamata tõde, näit. „Kuidas külw, nõnda lõikus;“ kahtlane ja kahemõtteline, näit.: „Üks kord pole ühtigi.“ Wanasõna õpetab enamaste tõenduste abil. Siin juures tarwitatakse kahte meetodet. Sagedaste püüab mõistus üksikuid juhtumisi üleüldise seaduse alla, üksikuid ilmumisi üleüldise mõtte alla seadida. Seda tõenduse wiisi tarwitatakse iseäranis neis wanasõnades, mis üleüldist elutarkust sisaldawad, näit. „Weerew kiwi ei kaswata sammalt.“ „Söö, mis küps, räägi, mis tõsi.“ Ümberpöördukt katsub inimese waim tihti üleüldiseid nähtusi ja seadusi iseäraliste, üksikute juhtumiste abil arusaadawaks teha ehk ära seletada. Seda loogikalist tõenduse meetodet tarwitatakse iseäraliselt seletawates wanasõnades, näit. „Kui sa korra ümber tare käinud, siis oled targem, kui see, kes toas istus.“

Sisu järele wõib wanasõnu kolme suure liiki jagada. Wanasõnade jaotus.
Esimese liigi sünnitawad need, millest usulist ja kõrgema sihilist, nõnda ütelda filosofialist elutarkust leiame. See-sugused on näituseks:

Jumal hooletut ei hoia ja laiska ei toida.

Uhke läheb hukka, kõrge läheb kõrwa, käre läheb kärna, hiljuke läheb edasi.

Parem hoida kui ohata, parem karta kui kahjatseda.

Õige hõlma ei hakka ükski, waga weri ei wärise.

Kes hästi tahab surra, see peab hästi elama.

Teine liik wanasõnu jagab mitmesuguste lihtelu juhtumiste kohta õpetust, näituseks:

Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal.

Hea sõna sööb wõõra wäe.

Sitke kannab siidi, heldel pole helmigi kaelas.

Kohtu ukсед on laiad sisse minna, aga kitsad wälja tulla.

Sügisel on suured sõõmad, kewadel keed magusad.

Kolmandasse liiki kuuluwad wanasõnad, mis otseteel ilmast, põllutööst ja loodusest kõnelewad, näituseks:

Rohu nina tärkab, künnimees ärkab.

Lõoke toob lõuna sooja, pääsuke toob päewa sooja, ööpik toob öö sooja.

1) M. J. Eisen, Walekuld. Tartus, 1902.

Igawam on lehm lüpses, kui tappes.

Kes koera ei sööda, see söödab warast.¹⁾

Rahwa kõne-
käänud.

Wahelülks wanasõnade ja mõistatuste wahel on rahwa kõnekäänud. Nende waral annab rahwas awaldatawale mõttele kenama kuju, püüab nende waral kõne sisu kuulajale piltlikult selgeks teha. Piltlik kõne, iseäranis sõnastusele elu, mõnu ja magu. Eesti kõnekäänud on näituseks:

Asjaks tegema = ettekääneks, silmakirjaliseks põhjuseks tegema.

Silmad hammaste wahele wõtma = teraselt tähele panema.

Oma kannatuse alla wõtma = puuduste wabandusi tähele panema ja ei mitte karedalt otsustama.

Kulda ja kurja pakkuma = meelitama ja ähwardama.

Nüüd on oinad aia taga = äkiline ettenägemata takistus, millest rumaluses üle ei saada.

Tabast ja tapist minema = segamini, joonest, harjumisest, wiisist lahti minema.

Tehakse aga tegu = talitatakse silmakirjaks, ilma et töö wilja peale waadataks.

Nahkpüksid jalga saama = rikkaks minema.

See on peaga katsudes tunda = nii selge, et wõib peaga läbi katsuda.

Peab palju keelt hammustama = waikima, ehk küll kõneleda tahaks.

Rahwamõistatused.

Mõistatuste
mõiste.

Rahwamõistatused on pildid, sõnastused, lühikesed kirjeldused, mis meelega keeruliseks ja kirjuks tehakse, et asja ennast, mida mõistatuses ära tähendatakse, raske leida oleks. Osawad luuletajad löiwad raskeid mõistatusi, kõhnade töösid wõib sedamaid üles arwata. Eesti rahwamõistatuste hulk on suur, 1906. aastal oli neid Hurti kogus ühes teisenditega juba 40.000 tükki koos.

Mõistatuste
otstarwe.

Mõistatusi löi muistne eestlane waimuterituseks, ajawiiteks ja lõbuks. Tarka mõistust peeti suure au sees ja teda katsuti mõistatuste ülesandmise teel, nagu seda ka Hiigla tark Kalewipoja laewameestega teeb. Üks Eesti mõistatuste korjaja ütleb: „Mõistatamine sunnib mõtlema, mõtlemine sünnitab mõistust; mõistus on kallis waimu wara. Kes mees mõistatama, saab ka mees mõistma olema.“²⁾ Tuli noormees

¹⁾ Tähtsamad wanasõnade kogud on: Fr. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten, lhk. 1—211. V. H. Stein, Üks kuhu Wanu-sõnu ja wanu kõnekombeid. Tartus 1875.

²⁾ C. E. Mõtleja, Mõistatuste raamat, Esimene korjandus. Tallinnas 1878.

kosja, siis pandi temale mõistatusi ette, et teada saada, kas temal terane mõistus peas on. Rahwas räägib, et targa mõistuse pärast, mis mõistatuste ülesandmise ja seletuse teel ilmsiks tuli, wahest wangidele wabadus kingitud ja surma toow süü andeks antud.¹⁾

Eesti rahwamõistatused on väga wanad. See näitab nende wõrdlemine Soome sugu rahwaste mõistatustega. Iseäranis palju ühtlust on neil Soome sugu rahwaste mõistatustel, mis hariduseloosse ja looduse nähtustesse puutuwad. Mõistatuste kõrget wanadust näitab ka nende keeleline külg. Mõnes mõistatuses leidub niisuguseid sõnu, mida meie praegune põlw ei tunne. Seesuguseid sõnu ja kõnekäändusid hoidis rahwas põlwest põlwe alal, ilma et neid hiljem ise oleks mõistnud. Mõistatuste teisendid näitawad, et rahwas seesugused sõnad, mille tähendust ta ei tundnud, tihti ära wäänas ja neile hoopis weidrad kujud andis. Sellepärast on mõnikord wõimata rahwamõistatustele õiget seletust leida. Hulk rahwamõistatusi on väga kahemõttelised. Neis püütakse nähtawaste naljatada, ilma selle peale waatamata, kas nali kõlbulik ja wiisakas on.

Mõistatuste wanadus sisulisest ja keelelisest küljest

Wälise kuju poolest wõib mõistatusi mõistatuse lauludeks ja lihtmõistatusteks jagada. Mõistatuste lauludes waheldawad pikemad ja lühemad küsimised ja kostused. Näit.:

Mõistatuste jaotus.

1. Mis seal kõnnib kõrta möda, Astub aia äarta möda, Ülles tõuseb tõstematta, Mahha lasseb laskematta, Ilma pimata ellakse? Minna moistan, miks ei moista?	2. Moistke, moistke, öed ellad, Teadke, teadke, naesed targad! Kes se joob jõesta wetta, Haisub wetta hallikasta, Katsub külla kaewudesta? Minna moistan, miks ei moista?
Messilane, linnokenne, Errilane, ellakene, Seep se kõnnib kõrta möda, Astub aia äarta möda, Ülles tõuseb tõstematta, Mahha lasseb laskematta, Ilma pimata ellakse, Ilma woita woõran'ekse.	Wikkerkaar, minno wennikenne, Seep se joob jõesta wetta, Haisub wetta hallikasta, Katsub külla kaewudesta: Wihha on Jürri jõessa, Külm on külla kaewucessa, Maggus on Hanso hallikassa. (Neus, E. V., lhk 390.)

Lühemad küsimised ja kostused mõistatuse laulus:

Mõesta, mõesta, mo õeke,	Minap mõesta, miks ep mõesta,
Mõesta minu mõestateizi!	Mis saab sestä mõestatada?
Kes on haaviku emändä?	Jänes on haaviku emändä.

¹⁾ M. J. Eisen, Eesti rahwamõistatused, lhk. 5.

Kesse laane lammerikku?	Kasel kardane kazukas.
Susi laane lammerikku.	Kellel halli vatikene?
Kesse kuusiku kuningas?	Haaval halli vatikene.
Orav kuusiku kuningas.	Kellel seljäs leenäsärki?
Kesse kaera karjapoissi?	Lepäl seljäs leenäsärki.
Karu kaera karjapoissi.	Kellel see peä punane?
Kellel seljäs kuldakuube?	Fihlakal peä punane.
Kuusel seljäs kuldakuube.	Kellel pikad põlle paelad?
Kellel kardane kazukas?	Pajul pikad põlle paelad?

(Hurt, V. K. II., lhk. 374.)

Lihtmõistatused on: a) sõrklused, näit.:

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant kui labidas? (Kana.)

Istub kui isand, sõidab kui saks, tallatakse kui koera? (Wokk.)

Sile kui siid, okkaline kui ohakas, ümargune kui kera? (Siil.)

b. piltlikud kujutused, näit.:

Eit pühib toa taga, tolm keerutab toa ees? (Lume tuisk.)

Waat waadi peal, tünder tünni peal, orawa saba otsas purjuks?
(Pilli roog.)

Ema imeb lapsi? (Jõgi.)

Koer haugub läbi luise aia? (Keel.)

Neli teewad woodit, kaks näitawad tuld, üks heidab magama? (Koer.)

c. kirjeldused, näit.:

Seest siiru-wiiruline, pealt kulla karwaline? (Sibul.)

Kerged silmad, kerged jalad? (Waras.)

Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõela silma pistmata? (Kapsas.)

Org täis, mägi täis, mets täis, maa täis, aga peosse ei saa wõtta? (Udu.)

Raiutakse, lõigatakse, keedetakse, küpsetakse, aga siiski ei kõlba süüa? (Worsti ork.)

Rahwaluule esteetiline külg.

Eespool on püütud rahwaluulest laiemat koguülevaadet pakkuda. Pikem wiibimine selle ajajärgu juures on sellepärast põhjendatud, et siin rahwas iseennast on awaldanud ja seega meile siin kõige omapäralisemat pakutakse, mis meie luulekirjandusel üleüldse on ette tuua. Rahwaluulet ei saa küll ainete külluse ning kunstiwaärtuslise käsituse poolest kunstluulega ühe astme peale seadida, kuid selles sihis tuleb siiski rahwaluulet eeskujuks wõtta, et luuletaja siin alati iseendale ustawaks jääb, kas täieste iseseiswalt iseenesest ammutab ehk laenatud ained rahwa meeles ja waimus ümber töötab, seega sõnalisest kunstis rahwa selleaegist ilmawaadet, karakterit ja omapäralist hingeelu kajastab.

Rahwaluules walitseb lihtsuse esteetika. Niihästi sidumata kui seotud kõnes ettekantawates luuletöodes pöörab

rahwas tähelepaneku peajasjalikult wäliste sündmuste ja juhtumiste ärajutustamise peale ja katsub sündmuste hingelistest põhjendustest ja hingeelu kirjeldusest üleüldse mööda peaseda. Rahwas hoiab selle eest nagu kõrwale, et sisemisi sündmusi sõnadega seletada, waid otsib ikka teed, neid kuuljale nähtawalt silmade ette seadida. Näituseks lastakse kahte waestlast teineteist trööstida, kuid selleks ei tehta palju sõnu, waid „teine pühib teise silmi, teine teise pead silitab.“

Nagu kunstluules, walitseb rahwaluuleski teatawal moodsul püüe mõtetele sündsamat, ilusamat, mõjuwamat ilmet leida, sõnu ja kõnekäändusid walida. Kuid rahwa kogu on üksikute mõtete ja tunnete eristamises vähem differentseeritud, arenemata, ei saa indiwidualset, isiklikku ja seega ühtlasi kõrgemat kunstiwõimist mitte lasta silma paista. Pealegi ei saa rahwa sõnalisel kunstis erilisemad, isikulisemad awaldused, kuigi nad siin ja seal ilmuwad, sellepärast juba püsida, et kuuljate ja wastuwõtjate ning edasiandjate ring samasugune, ühtlane ja eristamata on. Sellest siis tulebki, et rahwaluule, kui teda peenejoonelise, indiwidualse kunstluulega wõrdleme, lihtne, wahest üksluine, liig üleüldine ja sagedaste ebamäärane tundub olewat.

Lihtsus nõuab lühedust ja otsekohesust ütlemissuwiisil ja kujutuses. Peenikest, põhjalikku tähelepanemist, kauemat wiibimist aine juures ja üksikasjalist analüüsi rahwaluules ei tunta. Siin antakse kirjeldus kokkusurutult, loetakse silmapaistwamad tundemärgid üles ja jäetakse kõik ligem waatlemine kõrwale. Seal juures wõib seesugune lihtne, otsekohene ja lühike kirjeldus küllalt tabaw olla. Wõtame näituseks „neiud kirikuteel“:

Need on neiud, mis on meilla,
Kõnniwad kiriku teeda,
Pea sualla suetud,
Kulda harjale haritud,
Waski kammilla kasitud!

Sõrmikindad käessa,
Wikelsukad on jalassa,
Kuub on kullakarwaline,
Seelik siidi wiiruline,
Jalas uued ummiskingad.

Rahwaluulet, niihästi muinasjuttu, kui ka lugulaulu ja lüürikat elustawad haruldased, fantastilised luulekujud, nagu fantasia siin üleüldse julge ja taltsutamata on. Laulikneiu ilmatark wend teeb näituseks tuulest hobuse, sädemetest sääred, kasteheinast kabjad, ölekõrrest kõrwa-

kesed, tulesöest silmakesed. Päewal ei ole aega looja minna, sest ta soeb sulaste päid, kammib karjalaste päid.

Kirjelduse ja kujutuse abinõud on rahwaluules küll primitiivsed, kuid juba sellepärast algupärased ja väga huwitavad. Oma kujud ja sõrnlused walib rahwalaulik otsimata, sundimata, naiwselt, lapselikult. Tehtud ja otsitud abinõusid ei tarwitata ega püüta nende abil kunstlikult mõjuda. Suur naiwiteet ilmub iseäranis lisan duste walmisel. Neiu nimetatakse näituseks marjaks, kanaks, tedreks, linnuks, ilusat poissi jälle osjaks ja oaõieks:

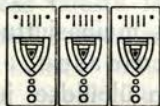
Saiwad marjad muile maile,
Kana muile kaewu teele,
Aned muile hallikaile,
Tedral teisile wesile

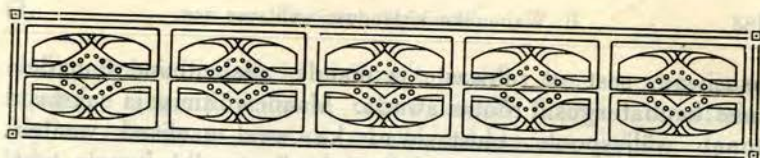
Seesuguses järeltegemata wärskuses ja naiwiteedis peitubki suurelt osalt rahwaluule iseäralik mõju, ilma et just efektisid oleks tahtnud taotada.

Rahwaluule ilutsew genius nõiutab oma ümbrusesse ohtralt läikiwaid metallisid, toredaid wärwisid ja lokauid õisi. Kullased on kaelakoogud, hõbedased weepanged. Kõneldakse hõbenuppu noorest herrast ja kuldapitsi preilikese, ja kubjale lauldakse:

Meie kubjas kullakene,	Waskine wanema orja,
Hõbedane herra orja,	Kuldakepi kiigutaja,
Kuldane kuninga orja,	Hõbepiitsade pidaja.

Rahwaluule ilu ja mõnu kahandawad siin ja seal korduwad stereotüüpilised laused, pisut hooletu mõtete arendamine ja kordamine, jämedus ja maotus mõnes sõrnluses, wahest ka pealiskaudsus ning püsimate tunnete awalduses. Aga ka juba kehewemaid luuletoodeid karakteriseerib siiski iseäraline omapärane laulutoon, isesugune mõttekäik ja isesugune sõnastik.

Teine järk.

Waimuliku kirjanduse walitsuse aeg.

Üleüldine ülewaade.

Umbes 6. ehk 7. aastasajal pärast Kristust asusiwad eestlased ida poolt tulles praegustesse elukohtadesse. Arwurikaste naabritega, nagu Leedu-Läti hõimkonnaga, slaawlastega, skandinawlastega ja sakslastega kokku puutudes omandasiwad nad neilt hulga hariduseaineid, mida sellekohased laenatud kultur-sõnad praegugi weel tunnistawad. Uus eluase oli eestlastele küll väga kasulik, kuid ühtlasi ka hädaohtlik, sest et ilus ja kaubaajamiseks tähtis mererand wõimsate naabrite kadedust äratas ja nende pealetungimistele loomulikku kaitset ei pakkunud. Umbes pooltuhat aastat suutsiwad eestlased siin oma iseseiswust naabrite pealekäimise wastu kaitsta ja omapäralisele haridusele alust panna. Siis tõi ajaloo taltsutamata käik sakslaste siiatulemisega meie rahwa saatusesse järsu pööre, mis rahwa majanduslise ja waimlise edenemise wabalt, loomulikult teelt kõrwale wiis.

Eestlaste ajaloolik saatus.

Saksamaal ja Kesk-Europas üleüldse ilmus teise aastatuhande algul suur rahwatung wäljapoole, sest et elanikkude arw seal nii kiireste kaswas, et senine haritud maa neile kitsaks jäi. Iseäranis sigines rüütliid niipalju, et kõigil wõimata oli kodumaal maad laenuks saada. Oli ometi 8 — 12 pojaline rüütlipesa sel ajal päris harilik nähtus. Paljud neist, kel wäiksed maaosad oliwad ehk kes hoopis ilma jäiwad, ühinesiwad salkadesse ja püüdsiwad mõne osawa eestwõtja juhatusel naabrimaid ära wõita. Seesugusest maaderõwimisest wõtsiwad harilikult ka need linnad osa, mis piirimaal

asusiwad, sest et rahwaste ja maade allaheitmine linnadele uusi kaubaturgusid töötas awada. Maadewõitmist ja sakslaste tungi wäljaspoole elustasiwad ka weel usulised waated. Sel ajal maksis arwamine, et wägiwalla teodki Jumala tahtmise, nõndanimetatud Jumala otsuse täidesaatmiseks sünniwad. Mindi weel umbusklikkude maid ära wõitma, siis omandas seesugune sõjakäik otse pühaliku laadi, sest et ühes maade ja rahwaste allaheitmisega ka Kristuse õpetust taheti wõidule aidata. Seesuguseid sõdasid nimetati ristisõdadeks. Tähtsat osa ristisõdijate hulgas etendasiwad munkrüütlid, kes rüütlordudeks ühinesiwad. Need oliwad wõimuhimulise Rooma paapsti sõnakuulelikud teenrid. Rüütlite kustutamata maaisu, kauplejate kodanikkude äritulud ja katoliku kiriku wõimupüüded kihutasiwad sõjakaid sakslasi ühte naabrirahwast teise järele enestele alla heitma. Sellest siis tulebki, et sakslaste pealetungimine Läänemeremaale XIII. aastasaja algul ka nii suure hooga ette wõeti, et isegi eestlaste kuulus wahwus ja wisadus sellele ei suutnud wastu panna ja et meie maa pärast ärawõitmist Saksa rüütlitega, laenumestega ning teiste õnneotsijatega, kel kodumaa pind jalgade all kitsaks ja kuumaks läinud, otse üle ujutati. Puudulikkude sõjariistade ja halwa korralduse pärast pidiwad eestlased meeltheitwast wastupanemisest hoolimata alla jääma. Wõitjad rõhusiwad wõidetud rahwa aegapidi kõige waljumasse, häbistawamasse ja alatumasse orjusesse. Õnnetut rahwast sunniti oma rõhujatele lossisid, kirikuid ja mõisasid ehitama, teda ennast aga peeti halastamise wäärilises olekus ja waimupimeduses. Sakslaste maaletulekul oli Eesti waimuelu ja majandusliste olude arenemise kohta saatuslik tähendus: ta murdis senise organlise edenemise läbi, pani järsu murrangu abil rahwa siinamaalse loomuliku arenemise seistama ja seadis ta waimuelu hoopis uuele, wõõrale alusele. Kuid sellest weel mitte küllalt, wõõraste mõjude tagajärjel läksiwad ka rahwa senised moralilised mõisted segi. Kristuse õpetuse kuulutajad toimetasiwad ise sellele õpetusele risti wastu. Ordumeistrid ja Riia piiskopid sattusiwad maajagamise juures pea tülisse, ja wõitlus kestis neil mitu sada aastat uues kodus peremehe õiguse pärast. Piiskopid, kelle ilmalikud kaitsewahendid wist nõrgemad oliwad, kui nende wastastel, kutsusiwad sagedaste wäljast abi, ja nõnda leidsi-

wad wägewad naabrid hõlpsalt mahti, ennast meie maa asjadesse segada ja meie olusid eneste kasuks tarwitada. Alaline rahutus ja sõjatuli, mis leedulaste, poolakate, daanlaste, rootslaste, wenelaste ja Saksa rüütlite wahel leegitses, ei wõinud teisiti mõjuda, kui et kommete toorust ja wiletust meie maal weel kaswatas.¹⁾

Sarnaseid olusid silmas pidades wõib küll arwata, et meie maale asuwatele sakslastele meelegi ei tulnud, allaheidetud rahwa keelt harima ja temale kirjandust soetama hakata. Oli ju sakslastel enestel kirjawara kaswatamine ja tarwita- mine sel ajal ainult kõrgemate seisuste ja ei poolegi liht- rahwa asi. Alles siis, kui usupuhastus meie maal juurdus, katsusiwad waimulikud mehed rahwakeeles raamatuid kir- jutada, kuid needki katsed wõeti häda pärast ette. Lutheruse usu õpetajad, kes rahwakeeles pidiwad jutlust ütlema, oli- wad oma ameti poolest sunnitud Eesti keelega tegemist tegema. Kui wõõramaa mehed ei wõinud nad sellel töö- wäljal mitte täieste kodus olla ja rahwa oma soost ei wõi- nud mehi kirjapõllule tööle peaseda, sest et nad orjadena pimeduse kütetes wiibisiwad. Nõnda ilmub siis tõepoolest ha- ruldane nähtus, et umbes kolm aastasada wõõrad meie rahwa keelt hariwad ja kirjandust rajawad, ilma et rahwas ise kõige vähemat kaastegewust oleks awaldanud. Ka ei olnud esi- mene kirjandus mitte otsekohe rahwale määratud.

Esimesed te-
gelased Eesti
kirjanduse
põllul.

Kuni XVIII. aastasaja lõpuni soetasiwad Saksa ja Rootsi sugu õpetajad Eesti keeles peaaegu ainult waimulikku kirjan- dust, andsiwad lauluraamatuid, katekismusi, jutluse- ja palwe- raamatuid ning pühakirja trükki. Esimene tähtsam ilmalik kirjanik on Fr. G. Arwelius. Eesti kirjanduse ajajärku, mis Arweliuse eel käis, wõib õigusega waimuliku kirjan- duse walitsuse ajaks nimetada, sest mõned ilmalikud pulmalaulud ja kalendrid, mis sel ajal kirjutati, kaowad wai- mulikkude toodete hulka täieste ära. On ka loomulik, et meie kirjandus algusel aina waimulikku laadi awaldas. Usu- elu on juba wanade klassiliste rahwaste juures, kus arene- mine loomulikku rada käis, kirjanduse ja kunstluule ärataja olnud. Iseäranis tõusis ilmalik näitemäng niihästi greeklaste ja roomlaste juures, kui ka hiljem keskajal Saksamaal usu-

Esimese kir-
janduse laad.

¹⁾ Wördle: Dr. Aug. Ahlquist, Wiron nykyisemmästä kirjallisuudesta. Suomi, 1855, lhk. 2 j.

lisest pinnast. Kuidas kristlik kirik paganarahwaid usuliselt walgustades ühtlasi selle rahwa kirjandusele aluse rajas, seda wõime selgeste Wene, Soome, Läti ja teiste nooremate rahwaste kirjandusest näha. Nende kirjanduselugu algab ikka waimuliku perioodiga. Keskajal, mil ristiusk Europas laiali laotati, oli kirik waimlise elu juhataja, hariduse hoidja ja kandja. Kuid kirik pidas kõige pealt oma tarwidusi silmas ja edendas haridust wahest ainult niipalju, kui haridus tema otstarwet täitis. Nii on küll arusaadaw, miks meie kirjanduse hommikul, mil õpetajad waewalt tarwilikkude waimulikkude raamatute kirjutamisega toime saiwad, nõnda wähe rahwakirjanduse eest hoolt kanti. Kui XVI., XVII. ja XVIII. aastasajal Eesti keeles ilmunud kirjandusetoodeid kõik numbri alla paneksime, — enne ilmunud raamatute uued trükid muidugi wälja arwatud — siis ei annaks see nimekiri mitte s a d a täis.¹⁾ Seega tuleb iga kolme aasta kohta waewalt üks uus raamat.

Neid töösid, mis tähendatud aastasadadel ilmunud, Eesti kirjanduseks lugedes, ei tohi selle mõistega veel mitte algupärasust ja iseseiswat edenemist ühendada. Esimesed waimulikud raamatud oliwad suuremalt jaolt tõlked ja järeloomamised. Kuna siin waimuliku sisuga ja suuremalt osalt tõlgitud raamatutega tuleb tegemist teha, ei ole meie ülesandeks nende sisu sügawamalt seletada, waid harutame peajasjalikult Eesti kirjakeele ja kirjawiisi arenemist ja näitame ühtlasi, kuidas waimulikus kirjanduses ilmuwaid luulewormisid ilmaliku kirjanduse soetamiseks tarwitada katsuti. Sellest seisukohast asja peale waadates jagame waimuliku kirjanduse walitsuse Eesti kirjanduseloos kaheks pikemaks alamjärguks: A. Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg. B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg.

A. Segase Saksa-Eesti kirikukeele aeg.

Kõige wanemad Eesti keele mälestusemärgid.

Esim. Eesti keeles üleskirjutatud sõna.

Eesti keel on Lääne-Soome ehk Ühis-Soome keelemurre. Teised Ühis-Soome keelemurded Eesti keele kõrwal on veel

¹⁾ J. H. Rosenplänter, Uebersicht der ehstnischen Literatur nach dem Inhalte der Schriften und chronisch geordnet. Beiträge XX, lhk. 1—41.

Soome, Aunus-Wepša, Wadja ja Liiwi keel. Soome-Ugri rahwaste algkodu oli see maawöö, mis Ilmjärwelt Wolga ja tema harude kaudu Kaamajõeni ja Uralimägedeni ulatab.¹⁾ Sellest ajajärgust, mil soomlased weel üheskoos elasiwad, ei ole kirjalikka mälestusemärgisid järele jäänud. Wanem sõna, mis üleüldse meie keelest peale mõne kohanime kirjas alal hoitud, on: Jumal. Skandinawia muinaslood (Herrandi ja Bose, niisama Sturlang Starfsame saaga) jutustawad, et ühissoomlaste asupaigas Bjarmas tore kullatud tempel seisnud, milles Jom al'a ja Thori kujud kalliste kiwide säras wälkunud. Töenäolisem, kui see muinasjutuline teade, on üks reisikirjeldus. Olaw Püha käsul käinud Skandinawia reisijad Thore Hund ja Karl 1026. a. Bjarmimaal kauplemas ja leidnud seal suures pühas metsas, aia sees, puust kuju, mille põlwil rahaga täidetud kauss seisnud. Sealsed elanikud nimetanud seda Jom al'a kukuks, kellele nad ohwrit toonud.²⁾ Seega on „Jumal“ esimene sõna, mis Eesti keelest kirja üles tähendatud.

Järgmised muistse Eesti keele sõnad, mis kirjas alal hoitud, seisawad Läti Hendriku ladinakeelses Liiwimaa kroonikas „*Origines Livoniae*“, milles preester Hendrik piiskopp Alberti walitsuseaja (1200—1229) sündmused aasta aastalt ette toob. *Henricus de Lettis* nimetab see preester ennast sellepärast, et tema lätlaste keskel Tolowas elas, neile ristiisku kuulutas, seega lätlaste misjonär oli. Tuttaw on, et tema ka liiwlasi ja eestlasi on ristinud. Mis rahwa liige Läti Hendrik sündimise poolest oli, ei wõi kindlast ütelda. Lätlaseks ei tohi teda pidada, sest et tema Läti keele sõnad hoopis wõõriti ja wigaselt kirja paneb. Sõnad, mis ta Liiwi ja Eesti keelest üles kirjutanud, lasewad arwata, et ta nende keeltega rohkem on tuttaw olnud. Läbirääkimistes liiwlastega nimetab ta ennast interprees, s. o. tõlgiks. Kuid Eesti hüüde „Taara awita!“ tõmbab ta arusaamata sõnaks „Tharapita“ kokku. Peale selle moondab ta tuttamamad Eesti nimed, nagu „Lembitu“ ladinakeelseteks ümber (*Lambitus*). Ka ei tunne tema Eesti olusid ega rahwasku. Wist pole Hendrik ei lätlane ega liiwlane olnud, waid sakslane, kes Eesti ja Läti keelt, iseäranis esimest,

Läti Hendriku kroonika.

¹⁾ W. Reiman, Eesti rahwa haridusejärg iseseiswuse aja lõpul. Eesti Kirjandus III. a., lhk. 32.

²⁾ J. Krohn, Suomen suvun pakallinen jumalanpalvelus, lhk. 14—15.

meie kodumaale tulles õppinud. Oma kroonika kirjutab Hendrik ülemate ja seltsimeeste palwe ja soowi peale. Seal juures annab ta piiskopp Albertile ja sakslastele suurt au. Riia linn on Issanda linn, Saksa sõjamehed on Issanda sõjamehed, mis sakslased teewad, see on Maarja tahtmine. Enam kui kolmas osa Läti Hendriku kroonikast kõneleb sellest, kuidas sakslased lätlaste ja liiwlaste abil eestlaste wastu sõdisiwad ja nad alla heitsiwad. Selles osas leidub kaunis hulk Eesti keele riismeid, mida kroonika kirjutaja nii üles tähendanud, kuidas nad sel ajal wast rahwasuus kõlasiwad. Nende hulgas on palju üksikuid sõnu, nagu:

Läti Hendriku kiriku waremed Jumera jõe kaldal Mojani mõisa väljal.

malewa = sõjawägi, *kylegunda* = kihelkond, *wanem* = ülem, päalik, *maja* = rahwa kogumise paik, *nagatae* = nahk, raha, mis eestlased Otepää piiramise ajal maksiwad. Eesti keeli lauseid leidub kroonikas ainult kaks, needki õige lühikesed. Kui saarlased Saksa preestrit piinanud ja see paludes taewa poole õhanud, siis öelnud piinajad pilgates: „*laula, laula, pappi!*“ Thoreida kindlust piirates kinnitasiwad eestlased, et nad oma ettewõttest ei taha taganeda, waid töötasiwad kindluse langemiseni leeris *magetas*, s. o. magada. Selle peale wastas üks liiwlane kindlusest: „*Maga magamas!*“ (peab küll olema: maga magamassa!) see tähendab: jää siis igaweste magama!

Läti Hendriku kroonikast leiame muu seas weel hulga muistseid kohanimesid. Meie wõtame siia neid näitustena üles, mis Eesti keele arenemist seletada aitawad: *Allentaken*,

Odenpe, Sontagana, Metsepole, Maianpata, Tharbata, Jogentagania (maanurk põhjapool Emajõe ja Wõrtsjärwe), *Tarwanpe* (Wirumaal). Nimedest Allentaken, Odenpe, Jogentagania näeme, et selleaegses Eesti keeles omastawa käände lõpp -n oli, nagu Soome keeles praegugi veel, näit.: käden, kaupungin,

asjan = [kæ, linna, asja. Meie praeguses keeles püsib omastawa lõpp -n veel mõnes üksikus kiwistanud sõnakujus, nagu: maantee, Manala jne. Teiseks näitab nimi „Jogentagania“, et omastaw kääne sõnast „jõgi“ sel ajal veel mitte „jõe“ ei olnud, vaid „jogen“. Sellest võib järelda, et b, d, g sel ajal veel neis tüvides püsisivad, kus nad nüüd omastawas ja tema alusel sünnitatud

Jumera kaldal Kapu-kalnal (Hauamäel) seisaw põline tamm, mille alt Läti Hendriku hauda tuleb otsida.

teistes käänetes välja langewad.¹⁾ Suurem osa neist Eesti keele riisemetest, mida Läti Hendrik ja teised hiljemad kodumaa kroonikakirjutajad Hiärn ja Kelch pakuwad, on nõnda ära wäänatud ja segased, et nende mõtteid waewalt võib ära mõista. Meie kodumaa kroonikakirjutajad ülistawad maa ärawõitjate wägitegusid ja jutustawad üksnes seda, kuidas alatuud ja truuduseta eestlasi, lätlasi ja liiwlasi karistati ning sõnakuulmisele sunniti ja missuguseid lõpmata heategusid rõhujad neile osaks saada laskisid; aga wõidetud rahwaste keel, haridus ja kombad olisid neile asjaks, millest ei maksnud juttu teha.²⁾

¹⁾ Wõrdle: Dr. K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lhk. 6.

²⁾ D. K. Jürgensohn, Kurtze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. der gel. ehstn. Gesellschaft I. B., 2. H., lhk. 45.

Keelelised
mälestuse-
walitsuse-
asutuste te-
gewusest.

*Liber Census
Daniae.*

Tükikene
Liwi stifti
talurahwa
õigusest.

Terwest katoliku ajast ja usupuhaustuse päiwist otsime waimuliku kirjanduse tõsiseid jälgi asjata. Küll olewat Saare-Läänemaa piiskopp Johann IV. Kievel 1517. a. Rooma katekismuse ja Tartu Jaani koguduse õpetaja Franz von Witten 1553 Lutheruse Wäikse katekismuse Eesti keele ümber pannud¹⁾ ja ka jesuitlane Buccius eestikeelseid hümnusi kirjutatanud, kuid neist pole tänini jälgegi õpetatud meeste silma puutunud. H. Stahl, kes umbes 300 aasta eest Eesti kirjanduse põldu laiemalt harima hakkas, ei ole neid mitte tundnud. Selle wastu on ometi tähendatud ajast walitsuse-asutuste ehk ametnikkude tegewusest mõned Eesti keele mälestusemärgid järele jäänud. Nõnda nimetab Daani walitsuse maksuraamat „*Liber Census Daniae*“, mis XIII. aastaja teisel weerandil kirjutatud, hulga kohtasid Eestimaal, mille elanikud daanlastele pidiwad maksu maksma. Kuid siit leiame ainult üksikuid Eesti keele sõnu. Pikemaid Eesti keeli lauseid leidub wanas kirjatükis, mis 1893 Tallinna rae-kojast üles leiti. Paberi ja kirjutamise wiisi põhjal arwatakse seda kirjatükki XVI. aastasaja esimesest poolest, nimelt ordu-ajast pärit olewat.²⁾ Kindlalt tõendatud tema wanadus küll ei ole, siiski ei wõi teda siin tähelepanemata jätta. Ta käib nõnda:

„Reß walt ist tunnistap, ninc ep woy se teox teha
se moxap — — — — — 1 W.

Reß Unrecht kaimap se moxap nuchtuß — — 1 W.

Reß Roimi wise uchest teifest wottap teh pehl
ellick kirko ellick toa seest ux aßi miß tuß tibbo wert
on see matsap — — — — — 40 W.

Ruß ux aßi üx kort leppitut on see ep pehe uhest
koywatut fanna, teß se wasta tew se matsap — — 1 W.

Joxsep ux sullana temma perremehe jurest erre enne
ko temma aßt weljaß on sieß kaddup temma palck teick
sest nuchtlußest nuchtlusest sap se Isßandt üx kolmaß oßa
nick üx oßa se kirck ninc kolmaß oßa se teß kaimap.

Reiß teise pehl wallestap ninc ep woip sedda tedde
sachte sel ohn wißet selka pehl.“

¹⁾ Mag. C. Hoppius 1715 ilmunud Uue Testamendi eeskõnes. Wördle ka 1656 ilmunud „Ehstn. neues Hand- und Hausbuch“ eeskõne.

²⁾ W. Reiman, Eesti kirjanduse hommikul. E. Ü. S. album II, lhk. 189 j.
— Zwei altestnische Schriftdenkmäler, Sitzungsber. 1893, lhk. 113 — 122.

Nagu kirjatüki sisu näitab, seisawad meie ees kuus wana seaduse paragrahwi. See on osakene „Liiwi stifti talurahwa õigusest“, mis ordu walitsuse ajal maksma pandud ja mis wist pisut muudetud kujul ka Eestimaal maksis. Selle seaduseraamatu sisu oli Saksa keeles juba tutaw. Eesti keele tõlgiti „talupoja õigus“ sellepärast, et ordu ajal esiotsa weel Eesti wanemaid (*seniores terrae*) kohtumõistmisest osa lasti wõtta, et nemad — nagu Russow oma kroonikas ütleb — „wana kombe järele õigust pidiwad leidma ja kurjategija üle otsust tegema.“ Eestlased oliwad sel ajal weel isiklikult wabad, mida sellest näha, et nemad wabalt wõisiwad teenistuse-lepinguid teha, kohtasid wahetada ja nuhtluse korral rahatrahwi maksta. 1 W. = 1 walge, wäike hõberaha, Roimi wife = rööwli wiisil. Nagu kirjatüki keelest näha, on ta tõlkija sakslane, kes tegelikult meie rahwa keelega tutawaks saanud. Päris õieti tarwitab ta nimesõna osastawat, kui eelkäiw arwusõna seda nõuab, näit. tuß tibbo; samati tunneb ta osasihitust eitawas kõnes: seßda, ja abiaja-sõna „wõima“ tarwitamist eitawas kõnes, kus juures eituse peale iseäralist rõhku pannakse: ep moß. Kuid kindel pole ta nendes käänetes, mis igale wõõrale suurt raskust sünnitawad, weel mitte, sest sealsamas paigas tarwitab ta osasihituse „seßda“ asemel täissihitust „fe“ ja pöörab ajasõna waleste: ep moß. Need on tänapäewani eht sakslaste wigadeks Eesti keele rääkimises jäänud.

Kuna eelminewa kirjatüki wanaduse üle ehk weel wõiks kahewahel olla, on meil XVI. aastasaja teiselt poolelt juba kindel Eesti keelenäide ette tuua. 1901 leiti Tartu linnaarhiwist kirjatükk üles, milles Tartu linnawalitsus 1589. aastal ihu- ja haawaarsti Sigismund Awerbachile selle üle tunnistuse wälja annab, et nimetatud arst, nagu kaks tunnismeest tõendanud, Tartu pidali- ja waestemajas kolm pimedat terweks teinud. Saksakeelne alguskiri on selleaegse linnasekretäri kirjutatud, eestikeelse tõlke walmistaja on tundmata. Kirjatükk on järgmine:

„Meye Burgermeister ninck Rads Jsandette sest Coro. lienast dörpt lifflante mñale: Anname ohma heldelin. . Terwe, ninck kas Tyede Keickelle Inimiselle: Et neye auwusts Jsandette ehen sye sinatze lyenasts kochtu Sundiate kumba meye siests, ninck meye Juren se kombel ohm, hent kas sündnut keick auwusts

Sigismund
Awerbachile
antud tunnis-
tuse tõlge.

*Rads Jsandette ehen tunnistust. Kuif se auwusts ninck ülle to-
dije kywij hend silmade leykitaija Optalmist hijwu ninck Reijede
artzte, Issande Sigismundus Awerbach neije ehen ohm olnut,
Ninck ohmat ne auwusts mehed Hans Karthusen hent Elias
Rholler koddenik sie lina kuy usckmatte tunnistaija, kumba ohma
todde sanna Juren, ninck wanmen asmen sisse tunnistanu. . Et
se auwusts Jsand Sigismundus Awerbach meye spittale ninck
hillisse sisse, katz naysede hent üx mehes lebbij Jumala appij,
ninck ohma kijtusse kunste, kuif nimmy kaen Anna üx wanna
naijn. . ohmast kuestskünneste ayaste, kumb ammo kuests neli-
jade aijaste ilma neckmette ohm olnut, Selkombel ühelle naijselle
Katrina, kumb kas se teijne aijasta sissen söckae ohm olnut,
Selkombel kas Jürgen schmitte, kae sel kas seitze aijasta söckae
ohm olnud, awitanut, kuif kenneke neyst tunnistaya, kuy sell
ülle ohmat nymitut, neist tunnistusse tawat sest Jsandest Sigis-
mundus temest Surest kittusest kunstest, ninck nema ohma sil-
made kaen ohmat nennut sest tunnistusse woijwat anda, hent
kuy se samma njmmitut Sigismundus awerbach sest tunnistusse
püdep: hent meije se todde polest ey woime errakeleda Sieper-
rest olleme meije Burgermeister ninck Rads Jsandette sell syna-
selle Jsandelle meye Siegel tiedmette kuen andnut Sündnut dörpt
se 29 kue aprilis Anno Christi 1. 5. 89, üxelle kochmandelle
üx tuhat viests sadda üttese yele katze küment."*

Eelseisaw tõlge walmistati wist sellepärast, et arsti tege-
wus ka linna ja ümbrusesse Eesti soost elanikkude hulka
ulatas ja see tunnistus pidi temale eestlaste silmis suuremat
lugupidamist muretsema ja talle uusi abiotsijaid tooma. Et
alguskiri raskes kantseleistiilis on kirjutatud ja tõlkija Eesti
keelt wiletsalt on mõistnud, on tõlge täieste nurja läinud.
Mõne lause sisu on päris arusaamata, teisi wõib ainult Saksa
alguskirja abil mõista. Tihti tarwitatakse kõnekäänusid wõõ-
riti, näit. usckmatte = ustaw, tiedmette kaen = teadmisega;
mõned sõnad, nagu „kuest, auwusts, siest“ on tundmatuseni
ära lühendatud ja teiste ülestähendamisel tähtesid hunikusse
aetud, nagu: today, Tyede, kywij, mhale jne. Õieti on tar-
witatud: kohtusundijad, Reijede artzte, koddenick, hillise
sisse (ilis = waestemaja.¹)

¹) W. Reiman, Ein alttestnisches Schriftdenkmal aus dem 16. Jahr-
hundert. Sitzungsber. 1901, lhk. 185 — 195.

Wäliselt on neil kahel kirjatükil täieste Saksa selleaegse kirja nägu, mitte ainult sellepoolest, et esimeses Gooti nukelisi tähtesid tarwitatakse, waid ka õigekirjutus ja häälikute ülestähendus on Saksa wärki. Umbhäälikud märgitakse tihti iseloomuliste Saksa tähtedega ð, ðt, ðf, y, p, ch, pikki täishäälikuid i ja ie abil ning lühikesi sel teel, et nendele järgnew umbhäälik kahekordselt kirjutatakse: temma, erre, kad-dup jne. Ühe sõnaga, Eesti keelt kirjutatakse just nõnda, nagu selleaegset Saksa keelt. Et mõnda Eesti sõna seal juures mitmet wiisi kirja pannakse, näit. lienast, lyenasts, ja „maksab“ kolmel kujul ilmub, see ei takista meid põrmugi tarwitatud kirjawiisi Saksa keele omaks tunnistamast. Saksa keel seisis sel ajal hoopis madalal arenemise järjel ja õigekirjutus oli sakslastel enestel mitmes tükis weel wäga kõikuw. Wabadus, ehk õigemini korralagedus õigekirjutuses, mis juba meie wanemates Eesti keele mälestusemärkides näha, jääb kuni Hornungini maksma ja on kirjanduseloo wanema aja-järgu karakterlikuks tundemärgiks. Ta ei tule mitte sellest, et üks ehk teine sakslane meile oleks iseäralist kirjawiisi wälja mõtelnud, waid sellest, et Eesti keelt Saksa keele wiisil kirjutati ja et sakslastel enestel weel täieste kindlat üleüldist kirjawiisi ei olnud.

Eesti waimuliku kirjanduse ja kirikulaulu algus.

Hoopis selgemat ja kindlamat pilti, kui eelminewad wäikesed mälestusemärgid anda suudawad, pakub Eesti kirja-keele arenemisest ja kirjanduse algusest eestikeelne jutluse käsikiri, mis Tallinna linna-arhiwist üles leiti. Käsikiri on 400 lehekülge paks ja sisaldab 39 jutlust, mis 1600 — 1606. a. kirjutatud ja Tallinna Püha-Waimu kirikus peetud. Nagu mitmetpidi tõendatud, on nende jutluste kirjutaja Georg Müller, kes 1601 — 1606. aastani tähendatud koguduse abiõpetaja oli. Mülleri jutlused ilmusiwad 1891. a. Õpetatud Eesti Seltsi toimetustena trükis, kuna W. Reiman nende seletuseks asjakohase eeskõne kirjutas.¹⁾

Georg Müller on umbes 1575. a. Tallinnas sündinud. Georg Mülleri elust.

¹⁾ Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller 1600 — 1606. Verh. der gel. Estn. Ges. zu Dorpat. XV. Band.

witab, wõib järeldada, et ta lapsest saadik meie rahwaga on kokku puutunud. Mülleri koolieast ei ole midagi teada. Wist on ta Saksamaal usuteadust õppinud. Jutluste sisu järele otsustades pidi nende kirjutaja tubli hariduse saanud olema, kes niihästi wanu klassika kirjanikka kui ka usuteadust põhjalikult tundis. Kandidadi põlwes on ta wist Tallinnas kooliõpetaja ametit pidanud. 1601. a. sai ta Tallinna Püha-Waimu koguduse abiõpetajaks, seega kuulsa kroonika kirjutaja õpetaja Balthasar Russowi järeltulejaks kirikuteenistuses. Oma ametikohuseid täitis Müller ustawalt, iseennast ära salates. Hoolekandmine waesemate koguduse liikmete eest oli üksinda Müllerile osaks jätud. Ametikohuste täitmist raskendas kurb ja wilets aeg, mille sarnast meie kodumaal harwa nähtud. Umbes 50 aastat oli meie kodumaa wahetpidamata sõdade tallermaaks olnud; 1602. a. ikaldas wili ja selle tagajärjeks ilmus hirmus näljahäda, mille kustutuseks puukoort, juuri, nälginud hobuste ning inimese liha söödud. Näljahäda kaaskäija olnud katk, mis nii suurel hulgal inimesi maha mürdnud, et ühes ainsas Tallinna koguduses kolme aasta jooksul 11.000 inimest ilma palweta ja lauluta mulda aetud. Juulikuul 1603. a., mil hirmus taud oma walitsuse tipule jõudis, on Müller 415 katku ohwrit maha matnud, nende hulgas ka oma abikaasa. Selle järele jäi lesk hingekarjane ise ka põduraks ja suri 30. juunil 1608. aastal. Ametlikus kirjas, millega Tallinna raekohus tema järeltuleja ametisse kutsub, nimetatakse Georg Müllerit austawalt „heaks hingekarjaseks, kooli- ja kirikuõpetajaks“.

Et G. Müller ka kirjamees oli, seda wõime tema jutlusekäsikirjadest aimata. *Mag. Hoppius* teatab lähemalt, et Georg Müller esimene olnud, kes kui Eestimaa laps Eesti keelt harima hakanud. Müller olewat ka ühe eestikeelse käsikirja walmistanud ja konsistoriumile seda trükkimiseks soowitanud, kuid kirjaniku warase surma pärast jäänud asi seisma. Sellest tööst ei ole jälgegi järele jäänud. Eelseiswate jutluste trükkitoimetamisest ei wõinud siin mitte kõne olla, sest et jutlused mitmesuguste märkustega ja Saksa ning Ladina keeli lausetega segatult on üles kirjutatud.

Georg Müller
leri jutluste
tähtsusest.

Mülleri jutluste käsikirjal on Eesti kirjanduseloo ja keeleuurimise kohta suur tähtsus. Selle käsikirja ülesleidmine ja uurimine iseäranis W. Reimani poolt on mitmedki endised

Eine kurze Predigt, über den gesang Wie kom der Herr von Hengardt etc.

Wenig empfal allanambart (i. d. R.) omal so. Tõga
 wißli kinnos si. Dab, kinnospiat gnost, in und kan,
 wißli siß spacht mit. kinnos Tõga in und Tõga in und
 wißli in und siß amma allanambart in und siß in und
 siß kinnos in und siß in und siß in und siß in und
 in und siß in und siß in und siß in und siß in und
 in und siß in und siß in und siß in und siß in und
 in und siß in und siß in und siß in und siß in und
 in und siß in und siß in und siß in und siß in und

Milleri käekirja näide.

1600.
 18. Toht r.
 vst. Trai
 tota.

arwamised meie keele- ja kirjanduseloos ümber lükanud ja Eesti kirjanduse ning kirikukeele tekkimisesse palju selgust toonud. Meie wõime Mülleri jutluste põhjal arwata, et Eesti kirikukeel juba ammu enne Stahli niisuguses olekus seisis, nagu seda Stahli kirjadest leiame. Veel enam, meie teame nüüd, et Eesti waimulik luule kuni 1560. a. tagasi ulatab, ja Mülleri ajal waimulikka laulusid juba terve kogu käsikirjas pidi olemas olema, sest et nimetatud jutlustaja, kes 20 jutluses kirikulaulusid ära seletab, kirikulaulude ja katekismuse sõnu kogudusele meele tuletab, nagu nad „meddy Rircho Ramato fiddes firiuutuh“ (lhk. 109). Selles kirikuraamat, mis käsikirjana olemas, pidiwad peale laulude veel katekismuse sõnad ja palwed seisma; need oliwad kogudusele nõnda tuttawad, et õpetaja käseb laulusid katekismuse õpetusega wõrrelda ja läbi katsuda, kas laulude sisu katekismusega kokku käib. Mülleri jutlustest kuuleme ka, et kogudusel Tallinnas eestikeelne kool on, mille õpilaste (Schule-Doifit) laulu sõnade ja wiisi poolest kogudusele eeskujuks seatakse. Nii oli siis Mülleri ajal ja juba enne teda waimulikka laulusid käsikirjades olemas. Wististe oliwad need õpetajad, kes Eesti keelt teistest paremini oskasiwad, Saksa kirikulaulud Eesti keele ümber pannud ja nõrgemad ametiwiennad neid enestele ära kirjutanud. Kõige sagedamini tarwitataw laul Lutheruse usu jumalateenistuses on „Au, kiitus olgu igawest.“ Selle esimese salmi algus käib Mülleri jutlustes nõnda:

„Bypeines Sumalall öllewel olgkut Almo,
Ninck taenno taema Armo eddest,
Semprast eth nuith ninck eddespeit eb enam
Meydt lituta moyb igrif wigka.
By haameel Sumalall meist on nüith“. . .

Kui eesolewaid laulusõnu Saksa alguskirjaga wõrdleme, siis ilmub, et alguskiri sõna sõnalt on Eesti keele tõlgitud, ilma rütmuse, wärsimöödu ja riimi peale waatamata ja küsimata, kas sõnad ja lauluwiis ka kokku käiwad. Kui mitte nootid ei jaotata, siis jääb hulk laulusõnu üle. Et selleaegne kogudus, kellele laulud etteütlemise ja ettelaulmise teel pähe õpetati, nootide jaotamisest midagi ei teadnud ja ka taktipidamist ei tundnud, siis ei wõinud seesugune korratu laul, mille sõnad rahwas pealegi tihti ära wäänas ja arusa-

mataks moonutas, ühegi kuulja südant ja meelt ülendada. Koguduse laul on nii wiletsas järjes, et õpetaja Müller tarwilikuks arwab, kogudust inetu laulu pärast jutluses noomida ja hurjutada. Mülleri keelenäiteks trükime siia mõned laused 11. jutlusest, milles just koguduse laulust kõne on:

„Et nüith need Laulut küll lõhikešet omat, nincf kaas paliu Rachwast sawat leudtuth, ke ned Sanat Suh kaas laulwat, waidt naemat eb tae, echf eb moista iše mitte, mea naemat laulwat, monikat laulwat echf maekawat, kudt ned rumalat Lambat segkameše, ilma keike Sana moistuše. Seprast N: R: Wanambat nincf Nohrembat, on nüith weika tarwis, eth teye eddespeiti pišuth parrembasti taharete oppeta moistma, mea teye laulate.

Se Relias nincf wymses, Ja se eite nincf keike korgtem Pae Orsaef, mincprast mina ned Laulut hennese ette olle wotnuth, on se: Eth eb pea yrifit Inimene meddy Richlakunda Rachwa saeas sa leudtuth, ke vche Uino Paulo tunneb eikesti Paulda, kuy teye rumalat Inimeset teddy Nohre Polwel neist tratist nincf Santist nende vrede eddes ollete kulnut laulwa, ninda laulate teye weel taenakitpeiwa, eth vche wayse Inimese Kormat kurtar iaewat kulma, kuy teye Laulate. Ja toesti, mina ollen hend sagkedasti pohl furnur hebbedanuth, kui sael wahelt moyrad Kirckiffandat meddy Kirko echf Chore siddes omat olnuth, ke teddy Relae nincf Paulo omat moistnuth, Soehpohlest naemat omat seisnuth, nincf iše hennesa meles nairnuth, nincf prast minu Silmadde wasta paiatanuth. Teye Rachwas laulwat vppris Pehikeste nincf hullust, eth eb meye mitte pea moistame, mea naemat laulwat, tulleb se Jumala Sana kaas vchte, echf eb mitte“.

Mülleri jutlustest kuuleme, et koguduse liikmed oma rahwalaulusid, mida kirikherra kui kurati tööd „ilma heutümatta Portulaulut“ nimetab, enam armastab õppida ja laulda, kui suure waewaga kätteõpetatud kirikulaulusid. Et rahwas sellepärast wiimaseid „Valschiste“ laulab, et ta nende sõnadest pole aru saanud, see näib õpetajal enesel selge olewat. Ta peab 20 jutlust kirikulaulude üle, et nende tähendust ja sisu ära seletada ja seal juures kogudust koolipoiste laulu tähele panema juhtida.

Georg Mülleri jutlused grammatikalisest küljest.

Eesti keele arenemisest XVI. aastasaja lõpul ja XVII. algul wõime G. Mülleri jutluste waral järgmist tähele panna:¹⁾ Usuõpetuse kunstsõnad oliwad G. Mülleri ajal juba kõik olemas. Üleüldse on Mülleril suur sõnade tagawara, ta tunneb hulga rahwa kõnekäändusid. Müller tarwitab juba liht-tulewikku: „kuy kaas eddespeiti (Lasseb Jumal meidt ellada) needt toyset Lauluth taha hennese ette wõtta.“ „Meye omax tehme.“ „Ninck piddat teye (annab Jumal terwet) omal ayall enam kulma.“ Mülleri käsikirjast leiame suure hulga sõnu ja sõnakujusid, mida sel ajal weel üleüldiselt tarwitati, nüüd aga wananenud wormide ehk archaismuste hulka tulewad lugeda. Ajasõna eituse on, nagu praegu Soome keeles ja ka weel Waiwaras iga isiku tarwis olemas: „en, et, ei, emme, ette eiwat.“ Abiajasõna „olema“ kolmanda isiku mitmus on sel ajal pruugitaw, sellepärast kirjutab Müller: „omat“. Meie praegust kaasaütletawat käänet sel ajal weel ei tuntud, ta on wiimse 300 aasta jooksul sündinud. Müller kirjutab „sanna kahs“, „Jumala kaas“, kus meie „sõnaga“, „Jumalaga“ ütleksime. „Rääkima“ tuleb kolmesaja aasta eest harwaste ette, selle asemel tarwitati „pajatama“. Ütlema oli wanaste „iutlema“, töötud = „toywutut“, meie = „meddy“, teie = „teddy“. Ajasõna osastaw oli muiste: „andada“, „maxsada“, „lotada“, määruussõna lõpp oli = sti: „toesti“, „heldesti“, „rickasti“. Sel ajal tarwitati wanu ees- ja tagasõnu: „siddes“, „eddes“, „emmis“ (kuni). Tallinnakeelsetest jutlustest leiame suure hulga Tartu keeli sõnu, mis praegune kirjakeel kõrwale tõrjunud: „weliet“, „sessare“, „heimlane“, „paimendama“, „nackama“, „morssia“, „soeth“, „parahilles“, „sen“ (sees), „perra“, „hee“, „pee“.

Grammatikaliselt on Mülleri jutluste keel nii wilts, et neist harwa lauset leida, milles mitte sõna- ja lauseõpetuse wastu ei eksita. Aga meie ei taha oma kirjanduse rajaja üle mitte walju kohut mõista. Mülleri ainus hallikas Eesti keele õppimise juures oli murrete poolest kirju ja harimata rahwakeel. Seda keelt kuulis ta linna inimeste suust, kes wõõraste keelte mõjul oma keelt enam puhtalt ei kõnelenud.

¹⁾ Wördle: W. Reiman, Saksakeelne eeskõne G. Mülleri jutluste juure. Verh. der gel. estn. Ges. XV. Band, lhk. I – LIV. Seesama: Das älteste Denkmal estnischen Schriftthums. Sitzungsber. der gel. estn. Ges. 1890, lhk. 97–119. M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu, lhk. 165–166.

Peale selle püüab lihtne eestlane, — seda wõib tänapäew weel tähele panna — wõõrale, kes Eesti keelt waleste kõneleb, seega oma mõtteid arusaadavamaks teha, et ise oma puhast keelt wõõra järele moonutab ja kuulnud wigasid meelega kordab, just nagu ta lastega lastekeelt kõneleb. Teiselt poolt ei suutnud selle aja haritlased iseenese ärasalgamisega ja ilma eesotsuseta wõõraid keeli ja kombeid põhjalikult uurida, nad ei läbenenud keeleseadusi mitte tarwitusel olewast keeleainest wälja arendada, waid paniwad Saksa ja Ladina keele seadused wägiwaldselt Eesti keele kohta maksma. Nõnda tõlgib Müller sõna sõnalt Saksa keelest: „Jumala tõh piddab auwsasti kytetuth ninck taeta antuth sama.“. „Lebby Ilm Crvm meddy Issanda“. „Lebby nende Prophetide kulututh.“ „Wyss Paetückit“, „kax korwat“, „kolmet Waymudt“; „se sakrament sest altarist.“ Kus rahwakeeles sündsad sõnad puudusiwad ehk sakslastele tundmata oliwad, seal tarwitasiwad nad hädakorral Saksa sõnu, nagu meie kadakasaksad praegugi weel. Sõnad „Spegel“, „Schwevel“, „Stund“, „Offer“, „schenkinuth“, vordenistus“, „mörderit“, „selschop“ jne. pidiwad wist Tallinna eestlaste suus liikumas olema, et Müller neid jutlustes tarwitas. Mitmed neist germanismustest, nagu „peegel“, „weewel“, „tund“, „ohwer“, „kinkima“, „selts“ on nii kaugelt wõõra maigu ära kaotanud ja Eesti keeles kodaniku õiguse saanud, et weel üksnes Saksa keele mõistja ja keeleuurija neid laenusõnadeks peab. Peale nende tarwitas Müller ka weel niisuguseid sõnu ja käändusid, millest muidu aru ei saa, kui tagasi Saksa keele tõlkides: „welja panna“ = auslegen, s. o. ära seletama; „taema on hend üllestechnut“ = er hat sich aufgemacht, s. o. tõusis üles ja läks; ömberantuth = umgeben, s. o. piiratud; „Linna sisse wöttis“ = die Stadt einnahm, s. o. wõitis linna ära.

Et Eesti keelel enesel kiri ja kirjawiis puudus, siis andsiwad sakslased, nagu esimestest wanematest keele mälestusemärkidest nägime, kirjatahtedele sellesama wäärtuse, mis neil Saksa keeles on ja kirjutasiwad Eesti keelt nõnda, nagu nad Saksa keelt harjunud kirjutama. Peale q tarwitati terwet Saksa tähestikku Eesti sõnade ülestähenduseks. Seal juures ei wõinud kirjawiisi kindlusest ja ühtlusest weel kõnetki olla. Seda ei olnud sakslastel sel ajal weel omaski keeles. Nii

Georg Müleri jutlused kirjawiisi poolest.

korratult kui Müller jutlustesse põimitud saksakeelsed sõnad ja laused kirjutab, niisama segane on tema Eesti kirjawiis. Sõnal „rõõm“ on näituseks kuus kirjawiisi: rõhm, rõim, rõihm, röym, roim, roym; „sõim“ pannakse kaheksal kombel kirja: Sõime, Seüme, Seume, Seuma, Seüma, Soima, Soyma, Soime. Siin on kirjodus kõrgema tipuni tõusnud, sest rohkem wõimalusi kirjawiisi teisenduseks pole enam olemas. Ometi tuleb otse imeks panna, kuidas Müller mitmetes sõnades, nagu: „Jumal“, „taema“, „naemat“, „awama“ järel andmata kindlusega konsonandid sõna keskel uue kirjawiisi järele ühekordselt kirjutab. Arwatawaste on ta neis sõnades tüwewokalid pikalt wälja rääkinud. Esimese wanema kirjatükiga „Kes walkist tunnistap“ wõrreldes on Mülleri jutlustes nende sõnade arw, mis suure algustähega kirjutatud, tähtsalt kaswanud. Enamaste on nad nimesõnad. Müller pani omad jutlused just sel ajal kirja, mil sakslastel nimesõnade suured algustähed tarwitusele tuliwad, ilma et selles weel täit kindlust oleks olnud.

Olgu Mülleri jutlused grammatika ja kirjawiisi poolest küll segased, Eesti keeleajaloo uurijale pakuwad nad ülikirikast materjali. Tulewikus peab iga teaduslik ja ajalooline Eesti keele uurimine Mülleri jutlustega hakatust tegema.¹⁾

Esimesed eestikeelsed raamatud.

Eesti kirjan-
duse olud
XVII. aasta-
saja esimesel
weerandil.

Nagu ülemal näidatud, oli XVI. aastasaja lõpul ja XVII. algul juba eestikeelne waimulik kirjandus käsikirjades olemas, aga neid käsikirju pole keegi korraldanud ega trükiis awal-
danud. Ka XVII. aastasaja esimesel weerandil ei tulnud kellegile meele, Eesti rahwale trükitud kirjandust soetada ja selle kaudu temale waimutoitu pakkuda. Opetajad, kes amētis oliwad, täitsiwad oma kohuseid sagedaste hooletult, elasiwad jumalakartmata, jõiwad ja priiskasiwad.²⁾ Need raamatud, mis katoliku waimulikkude poolt öeldakse sel ajal trükki antud olewat, on wiimseni jäljetuks kadunud. Seesuguste olude seletuseks tuletame meele, et 1561—1625, mil Liwimaa Poola walitsuse all seisis, meie maad alalised sõjad

¹⁾ Dr. Leo Meyer, Ueber die ältesten Denkmäler der Estnischen Sprache. Dorpat, 1891, lhk. 21.

²⁾ Chr. Kelch, Liefvländische Chronika, lhk. 559.

kurnasiwad, et pea kõik see aeg „üksainus suur lõpmata lahing“ oli. Poola walitsuse ajal katsusiwad katoliku reaktsiooni lained, mis sel ajal üle protestandiusulise Europa käisiwad, ka meie kodumaal ewangeliumi helendawat tuld ära lüüa. Jesuitid tuliwad maale ja talitasiwad siin oma tahtmist mööda, kuna ewangeliumi usu õpetajaid taga kiusati. Jesuit Johannes Ambrosius Welthêrus, Eisenachist pärit, olla aastal 1591 Liiwimaale misjonäriks tulnud ja preestritele eestikeelseid raamatuid (*libelli*) wälja andnud. Weltherus laotanud, nii kiidawad jesuitid, nõnda suure mõjuga eestlaste hulgas katoliku usku laiale, et tema tööst „igawesed jäljed“ järele jäänud.¹⁾ Teine jesuit Wilhelmus Buccius, kes ise sündinud Liiwimaa mees, — ta õige nimi olnud Bock — tõlkinud Rooma katekismuse Tartu murdesse ja lasknud selle 1622 Braunsberis trükkida. Katekismuses olnud ka mitmed eestikeelsed laulud riimides. Katoliku usus ei ole rahwa-keelsed jumalateenistuse raamatud mitte lubatud, kuid Buccius käis siin katoliku usu laialelaotamise juures ka tuttawa jesuitide põhjusemõtte järele, et otstarwe wahendit pühendab. Paapst needis Buccius eestikeelse katekismuse ära. Selle tagajärjel on jesuitide eestikeelsed raamatud rahwa käest wist ära korjatud, wast on ka sõjatuli seks kaasa mõjunud, et neist ainustki pole teadusemeeste silmi puutunud. Wist pole wanedad raamatukogud, nagu Roomas ja mujal, tähendatud sihis ka weel mitte läbi otsitud.

Kuna Poola ajal enam kui 80 aastat rasked ja werised sõjad meie kodumaad kurnasiwad ja ühtlasi Lutheruse usulisi taga kiusati, oli raske Eesti kogudustele õpetajaid leida. Oma maa elanikkudel ei olnud waenu ajal mahti oma poegi koolitada. Sündsate õpetajaameti kandidatide puudusel pandi neid wõõramaa mehi ametisse, keda weel saada oli. Tihti puudus neil tarwilik elukutseline haridus, ja Eesti keelt tundsiwad nad wähe, ehk mitte sugugi. Õpeabinõud, nagu grammatika ja kirjandus puudusiwad, suure waewaga pidiwad nad praktiliselt (*ex usu*) rahwa keelt õppima. Nad laenasiwad teistelt õpetajatelt käsikirju (*concepta*), kirjutasiwad need enestele ära ja lugesiwad neist siis kogudustele ette, ilma et ise sellest

¹⁾ Wõrdle: Gadebusch, Livländische Bibliothek, 3. Band, lhk. 280. W. Reiman, Johann Ambrosius Weltherus, Postimees 1899, nr. 77.

täieste aru saiwad, mis nad ette kandsiwad.¹⁾ Seesuguseid käsikirjasid oli Georg Mülleri ajal wist igal õpetajal olemas. Müller ise juhatab, nagu eespool kuulsime, „meddy Kircko Ramato“ sisse. Niikaua kui sõjakära meeled ärewuses hoidis ja rahulikku töötamist takistas, ei wõidud palju raamatute trükkiandmise peale mõelda. Meestel, kelle poolt seda oleks oodata wõidud, puudus Eesti keele tundmine, agarus ja ette-wõtmise waim. Kui wahw Rootsi kuningas Gustav Adolf Stolbowa rahulepingu läbi 1617 wenelastega oli waenu lõpetanud ja 1629 Altmargi rahulepingu põhjal poolakate walitsusele Liiwimaal otsa peale teinud ning seega eestlaste maa terwelt Rootsi walitsuse alla ühendanud, siis sai meie kodumaa mõni aeg rahu maitsta. Gustav Adolf pidas oma uute alamate eest isalikult hoolt. Ta muretses selle eest, et rahwa põlw paraneks ja laastatud maa uueste kosuma hakkaks. Riiga, Tartusse ja Tallinnasse laskis ta gümnasiumid asutada, kuhu ka talurahwa poegi pidi õppima wõetama ja neile emakeeltki õpetatama. Tartus awati Gustav Adolphi käsul 1632 ülikool. Nüüd ärkas meie kodumaal uus waimlik elu, mille sarnast siin enne ei olnud nähtud. Sel uuel ärkamise ajal andsiwad peaaegu ühe korraga kaks esimest Eesti kirjanikku, kellest meile töösid alale on jäänud, nimelt Stahl ja Rossihnius, oma raamatud trükki. Et Stahl ja Rossihniuse töödel palju sarnasust on, tahame neid siin kõrwuti harutuse alla wõtta.

Stahli elu-
lugu.

Heinrich Stahl on Tallinnas 1600. a. ümber sündinud. Tema isa olnud suure gildi wanem ja wist kehwapoolne mees, kes poja kaswatamisel ja koolitamisel sõprade abi tarwitanud. Esimest õpetust saanud noor Stahl Tallinnas. Selle järele käinud ta 1620—1623 Rostockis, Greifswaldis, Wittenberis ja teistes Saksamaa ülikoolides usuteadust õppimas, kus juures Tallinna linna nõukogu temale abiraha andnud. Oitsewas nooremehe eas kutsutakse *magister* Heinrich Stahl 1623. a. Järwa-Madise õpetajaks, kuna ta ühtlasi ka Peetri koguduse waimuliku hoolekandmise alla wõttis. Tema alaliseks elukohaks on sel ajal Peetri kirikumõis. Kui Rootsi walitsus Eestimaal kirikuolu korraldas, siis nimetati Stahl 1627 esimeseks Järwamaa praostiks ja peale selle weel Eestimaa konsistoriumi liikmeks. 1633. a. sai Stahl Kadrina õpetajaks ja ühtlasi Wirumaa praostiks, pidi aga ühtlasi Järwamaa praosti kohuseid weel edasi täitma. Wiie aasta pärast kutsuti teda

¹⁾ Mag. Hoppius, 1715. a. ilmunud Uue Testamendi eeskõnes, lhk. 5.

siit Tallinna doomkiriku õpetajaks ja anti ka Eestimaa kolmas praoskond, Harjumaa, tema hoole alla. Aga ka Tallinnasse ei jäänud Stahl kauaks. Kui 1641 Ingerimaale uus konsistorium ja superintendendi koht Narwa asutati, siis seadis kuninglik usaldus Stahli esimeseks Ingerimaa waimulikuks ülemaks. Kuid Alutagune, mis muidu ka Ingerimaa juure loeti, jäi Tallinna piiskopi ülewaatuse alla. Kasuliku tegewuse pärast kirikuolu korralduses ja kirjanduse põllul tõsteti Stahl aadeliseisusesse. Ta suri 17. juunil 1657.¹⁾

Kirjanduse põldu haris Stahl sel ajal, kui ta Peetris ja Kadriinas elas ja rahwaga kokku puutus. Noores eas oli ta Tallinnas mõne sõna Eesti keelt kuulnud, sellest ei saanud õpetajaameti pidamiseks küllalt. Stahl hakkas hoolega Eesti keelt õppima ja „wahtis rahwa suu peale“, sest peale puudulikkude käsikirjade muud juhatus Eesti keele õppimiseks ei olnud. Stahl tundis elawalt nende raamatute puudust, mis jumalateenistuse juures tarwis lähewad. Asjata oodanud ta targemate poolt seda tööd, wiimaks hakkab ta seda pakkuma, mis ta raske ametikohuste täitmise kõrwal suutnud korda saata. Peetri kirikumõisas seab ta oma tähtsama kirjatöö trükiwalmis; see ilmub 1632—1638. aastal järgmise pealkirja all:

Stahli raamatud.

M. HENRICI Stahlen

Reval: Estho-Livonis,

Hand- und Hausbuch
für das Fürstenthumb

Esthen

In

Liffland.

¹⁾ Recke u. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- u. Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. IV. Band, lhk. 257—260.

Magister Henricus Stahli Käsi- ja Koduraamat Eesti wüstri-
riigile Liiwimaal, — nii kõlaks see pealkiri Eesti keeles —
esimene raamat, millest Eesti keelt trükitud kirjas lugeda
wõime, seega meie raamatute esiisa, on tubli Piibli paksune
ja sisaldab neli jagu. Esimene neist, mis 1632 Riias trüki-
tud, toob „Nedt Wihs Pehtüdkit meddi põhast Risti oppe-
dusjefi“, siis weel palweid, ristimise, laulatamise ja pihti korra.
Teine jagu on Tallinnas 1637 kirjaniku enese kulul ilmunud
ja sisaldab 144 Saksa keelest tõlgitud kirikulaulu. Neist on
Stahl ise 104 trükki andnud, 44 laulu on 12 kaastöölise poolt
Eesti keele ümber pandud. Kolmandamasse jaosse on terve
kirikuaasta ewangeliumid ja epistlid ning Kristuse kannata-
mise lugu üles wõetud. Neljas jagu, mis 1638 Tallinnas il-
mus, toob 14 psalmi, hulga mitmesuguseid palweid ja juhatusi.

M. Hennrich's Stachel, Laster und Ehrenerbe
in Doral und Inselfeld der Königl. Bibliothek
für den Kaiser.

Stahli käekirja näide.

Käsikirja, mis suuremalt osalt juba 1631. a. näib walmis saanud olewat, kiidab Tallinna konsistorium küll heaks, aga raamatu wäljaandmise juures ei leia Stahl toetust, waid peab pealegi pilkamist kuulma. Wastased teewad nii suuri takistusi, et raamatu wiimsed jaod alles kuue aasta pärast trükist ilmuda wõiwad, kui Rootsi kuninganna Christine trükikulude kandmise oma peale wõtnud. Jätame Stahli keele ja kirja wiisi lõpu poole seletada ja kuuleme, mis otstarbeks Käsi-

Käsi- ja K.-r. 2. j. nimel. kaunistus.

ja Koduraamat“ kirjutatud. Nagu Stahl ise raamatu eeskõnes seletab, tahab ta selle töö läbi mitmekordset kasu saata: wanematele õpetajatele niisugust raamatut muretseda, „kus kõik koos on, mis jumalaorjusel ja ametitalituste juures tarwis läheb, et waimulikkudel meestel tüli ei oleks palju raamatuid ühes kanda“; noortele õpetajatele, kes ametisse

astuwad, Eesti keele õpikirja pakkuda; mõisawanematele ja pereisadele, kes kirikusse ei pease ehk kes pärast kirkut perega kodujumala-

Nedt Wihs

Pehtüctit meddi põ-

hast Kisti oppedus-

seft:

Se effimenne Peh-

tüct onse oppedus seft Kesi

stusseft / eck nedt kümme

Jumala Kes-

fut.

Se effimenne Kesef.

Sünnul ep peatwat tõsset

Jummalat inünno eddes

ollemä.

Se tõine Kesef.

Sinna ep peat Jummalä

sonno Issanda nimmi ilma

asjat omä suh sisse wotma:

Seft Jumal ep tahap tem-

ma nuchtematta jemma / te

temma nimmi kurtast pru-

ctip.

2

Se

Stahli „Käsi- ja Koduräamatu“ trüki näide.
(Lehekülje eestikeelne weerg.)

teenistust tahawad pidada, jutluse-raamatut soetada; uniwersiteedi ja Tallinna ning Riia gümnasiumite õpilastele, kes jutlustajateks tahawad hakata, abinõu kätte anda, kust nad aegsaste wõiksiwad Eesti keelt õppida, et „Jumalale ja Eesti kirkule ustawateks sulasteks saada“ ja kogudustele, kelle õpetajad, haiged ja surnud, ettelugemise-, laulmise- ja palweraamatut wälja anda, et „Jumala sõna iganes ei kustuks.“ Kuna raamat peasjalikult õpetajatele ja nende asemikkudele juhtnööriks ja abinõuks peab olema, on temasse saksakeelsed eeskõned ja juhatused mahutatud ja terwe raamatu sisu ka Saksa keeles ära trükitud. Iga leheküljel on pikuti pooleks jagatud, esimesel weerul seisawad saksakeelsed, teisel eestikeelsed lugemised. Umbkeelsetele ja rahwakeele tundmises nõrkadele õpetajatele wõis kõrwuti käiw Saksa-Eesti trükk suureks

kergituseks olla. Lihtsate koguduse liikmete kätte need poolsaksakeelsed raamatud ei saanudki. Ülemaltähendatud otstarbe kättesaamiseks kirjutas Stahl weel 1637. a. esi-

mese Eesti grammatika „Anführung zu der Ehstnischen Sprach — Juhatus Eesti keele õppimiseks — ja andis 1641 — 1649 esimese eestikeelse jutluseraamatu „Leyen-Spiegel“ — Wõhikute-pegel — neljas jaos wälja. Stahlil jutlusi tarwitasiwad õpetajad weel XVIII. aastasaja teisel poolel.

Oma raamatutele tasandab Stahl selle aja pruugi järele nõnda teed, et nad ülematele, heategijatele ja sõpradele pühendab ja neile raamatute algul sügawas alanduses au pakub. Samati trükib ta kõik soowitused ja saksa- ning ladinakeelsed kiituselaulud ära, milles sõbrad tema töösid ülistawad. Stahlil kaastööline kirikulaulude tõlkimise juures, Haljala õpetaja Michael Sartorius, ütleb näituseks: „Kes oleks mõtelda, kes lugeda wõinud, et ka Eesti keeles, milles keegi weel midagi pole trükki andnud, wõib oma mõtteid kirja panna. Nüüd on Jumal ühe mehe meile äratanud, kes suure auga Eesti keele on üles leidnud.“ Kose õpetaja H. Vestringius seab Stahlil Eliase, Ristija Johannese ja Lutheruse kõrwa ja nimetab Stahlil neljandaks Eliaseks, ja Timotheus Polus wõrdleb Stahlil Plautuse, Caesari, Tasso, Moruse, Lutheri ja teiste suurte keele- ning kirjameestega. Kiitused, mis Stahlile jagatakse, on muidugi liialdatud, sest Stahl ei olnud mitte Eesti kirjakeele ega kirjawiisi looja. Kuid meie peame meeles tuletama, et Stahlil palju wastaseid oli, kes teda kadeduse pärast teotasiwad, omas kõrges ebatar- kuses Stahlil tööde kallal „koolmeisterdasiwad, targutasiwad ja näod tegiwad, nagu tahaksiwad nende pead tarkusest lõhki minna, kuna nad hoopis tühjad oliwad.“ Stahl nime- tab neid oma grammatika eeskõnes laiskadeks, kes häbiga surewad, ilma et nad paremat oleks loonud. Mis siis ime, kui Stahlil sõbrad ja poolehoidjad luulewabadust tarwitas- wad ja liialdatud kiituselauludes Stahlile wihuti seda rohkem au pakkusiwad, mida enam wastased tema töösid alan- dasiwad.

Rossihniuse
elulugu.

Palju vähem tähelepanemist äratas Joachim Rossihnius, kes ka 1632. aastal esimese wõrukeelse „Kodu- ja Käsiraa- matu“ tükid trükki andis ja seega wõrukeelse kirjanduse põhjendajaks sai. Wististe ei tehtud esimesest toodest Wõru murdes sellepärast suurt juttu, et ta ainult wäikesele ring- konnale oli määratud ja iseenesest katkeline tundus olewat.

Rossihniuse töö oli Stahli omast mitmeti siledam, tema ei andnud iseäraliseks ägedaks laituseks ega kiituseks asja.

Joachim Rossihnius on Stargardis Pommeri maakonnas 1600. a. ümber sündinud. 1614 tuli ta Oderijõel olewasse Frankfurti linna usuteadust õppima. Kas ta seal õppimise lõpetas, ei ole teada. Võib olla, et temalgi, nagu paljudel teistel selleaegsetel waimulikkudel meestel täit elukutselist haridust ei olnud. Aastal 1622 leiame Rossihniuse Wigalast, kus ta maapäewa käsu peale õpetajaks seatakse. Rootsi-Poola sõja ajal põgeneb ta Wigalast ära. Kui aastal 1625 Tartu linn Rootsi alla sai ja katoliku kiriku wõimus murti, siis kutsuti Rossihnius Tartu Eesti (undutsche) koguduse õpetajaks. Kuid palk oli siin wäike, Rossihnius pidi peagi uut kohta otsima. Aastal 1630 leiame ta Sangaste-Laatre õpetaja olewat, kuna ühtlasi ka Karula kogudus tema waimuliku hoolekandmise all seisis. Karulas pidanud Rossihnius igal wiisel pühapäewal jutlust ütlemä, talupoegade tõenduse järele on ta aastas ainult kaks korda sinna saanud. Sellest hoolimata, et Rossihniust mitmelt poolt hooletuses ametikohuste täitmise juures süüdistatakse, nimetab waimulik ülemus ta 1636 Tartu alamkonsistoriumi kaasistujaks ja praostiks. 1642 lahkub Rossihnius Sangastest, et Otepäasse paremale kohale minna, jääb aga üsna ilma kohata, kuni ta 1644 Kodawerest ja Alatskiwilt jälle õpetaja ametis teenistust leiab. Siin on ta enne 8. juulit 1645 oma rahutu eluteekonnaga lõpule jõudnud.

Wist mõistis wäljamaa mees Rossihnius waewalt paar sõna Rossihniuse kirjatööd. Eesti keelt, kui ta Wigalasse õpetajaks seati. Paari aastaga, mis ta siin wiibis, ei olnud wõimalik ilma mingi abinõuta rahwakeelt täieste ära õppida. Meie oleme ju kuulnud, kuidas õpetajad ilma rahwakeele tundmiseta meie maal oma ametit pidasiwad. Et ainustki raamatut ei olnud, ei teinud umbkeelsed õpetajad muud, kui et oma kuuljatele wanadest ärakulunud käsikirja räbalatest („Schartecken“) ette lugesiwad, sakramentisid, niihästi kui asi läks, wälja jagasiwad ja enne keele äraõppimist osalt wanaks läksiwad, osalt ära suriwad, mispärast nende kuuljate koguduseliikmete kohta wana Liwi rahwasõna maksis: „Ich gebe dem Priester die Pflicht und weiss von Gott und seinem Worte nicht.“¹⁾ Need kuulunud käsikirjade räbalad, mis õpetajad üksteisele ärakirjutuseks laenasiwad ja mille sisu nad kogudustele ette lugesi-

¹⁾ Kelch, Liefßländische Chronika, lhk. 559.

wad, on Eesti kirjanduse algus. Muidugi oliwad need Luteruse wäikese katekismuse, jumalateenistuse käsiraamatu ning kirikulaulude tõlked, mis wast juba usupuha algul Eesti keele toimetati. Oli ära kirjutajal rohkem keeletundmist, siis parandas ta ära kirja sisu ja keele poolest. Niisuguseid ära kirjasid pärandasiwad wanemad õpetajad oma järeltulijatele. Mõnda tõlget peeti paremaks ja kirjutati seda sagedamini ära. Nõnda tekkis tõlgetes teataw ühtlus ja selleaegne kiriku keel sai kindla kuju, nagu meie teda esimestest kirjanduse toodetest leiame. Neid wanu ära kirjasid on wist Rossihnius endale muretsenud, kui ta wäljamaalt tulles Wigalasse õpetajaks hakkas. Wigalast lahkudes wõttis ta need tarwilikud abinõud waimuliku ameti pidamise juures muidugi ühes. Juba warsti pärast Tartusse asumist astub Rossihnius kirjanikuna wälja. Aastal 1632 ilmusiwad tema toimetusel katekismus, ewangeliumid ja epistlid Tartu keeles järgmiste pealkirjade all: „Catechismus Dr. Martini Lutheri“ ja „Evangelia vnd Episteln.“ Nagu Stahl, ei ole ka Rossihnius oma raamatuid mitte rahwale wälja andnud, waid peaaesjalikult õpetajatele. Sellepärast on tema katekismuse sõnad ka Saksa keeles ära trükkunud, nimelt iga lehekülje esimesel weerul. Rossihniuse töödest on üksainus eksemplar alale jäänud, mida Riia linna raamatukogus hoitakse. Selle on õpetatud Eesti Selts W. Reimani poolt kirjutatud saksa- ja eesti keelse sissejuhatusega uueste trükki andnud.¹⁾

Stahl ja Rossihniuse tõlgete sõnades.

„Kuidas Rossihnius oma kirjatöödega Tartus niipea toime sai ja kuidas ta jalapealt Tartu murde jõudis ära õppida?“ küsib W. Reiman tähendatud Rossihniuse tööde uue wäljaande eeskõnes ja kostab ise selle peale: „Kui meie Rossihniuse raamatud Stahli „Käsi- ja Koduraamatu“ kõrwa seame ja Georg Mülleri jutlustest need kohad wälja otsime, kus katekismuse sõnad ja pühakirja salmid ette tulewad, siis paneb keele lähine sugulus ja sarnasus imestama. Waatame weel asjalugu terawamalt, siis peame tunnistama, et meil mitte kolmesuguse ümberpanekuga tegemist ei ole, waid üheainsa ja sellesamaga. Pisukesed wahed ei tähenda palju. Nagu Stahl, nii on ka Rossihnius katekismuse ja pühapäiste kirjatunnistuste tõlked, mis Tallinnamaal walmistatud ja tar-

¹⁾ Waata: Verhandlungen der gel. estn. Gesellschaft zu Dorpat, XIX. Band.

witusel, kogunud ja välja andnud. Sellest siis lähine sugulus. Omast peast katsus Rossihnius mõned Tartu murde iseäralised sõnad ja wormid tallinnakeelsete asemele seadida. Stahli ja Rossihniuse tööd ei lähe mitte sellepärast keeleliiselt ühte, et Tallinna ja Tartu murrakud wanaste üksteisele lähemal seisiwad, waid niihästi Stahl kui ka Rossihnius ammutawad ühisest hallikast, nimelt Tallinnamaal ringikäiwast waimulikust käsikirjast. Oleks mõlemad iseseiswalt tõlkinud, siis ei wõiks kuidagi seletada, miks terwed laused ning perioded ühte lähewad. Imelik oleks seesugune kahes murrakus walmistatud tööde ühtekäimine küll. Aga kui mõlemates tõlgetes ühed ja needsamad weadki ette tulewad, siis peame arwama, et mõlemad ühtlast hallikat on tarwitanud, millest nad tähendatud wead ära kirjutasiwad.“ Selle tõenduseks seame allpool mõned osad Stahli ja Rossihniuse tõlgetest kõrwu:

Stahl:

Rossihnius:

Teise käsu seletus.

Meije peame Jummalat
fartma/ ninct armastama/
et hep meije temma Nimmi
jures Neame/ Wannume/
Noidame/ Walletellema/
echt Pettame: Erranis
sedda sama keike hedda
sees abbi hüame/ Pallume/
Kitame, ninct Tenname.

Meije peame Jummalat
peljama ninct armastama,
et meije temma nimme
man ei mitte Nijame,
Wannume, Nõijame,
Walletelleme ächt Petta-
me, Enge seddasamma kike
hedda sissen abbi heickame,
Luggeme, fittame ning
tenname.

Kristimise käsk.

Matt. ew. 28 p.:

Mincket keike Ilma sisse/
oppekset keick Pagganat/
ninct Ristket nemmat/ se
Issa/ se Poja/ ninct se
põha Waimo nimmel.

Mincket sinna kiske se Ilma
sisse, ninct oppeket kike
Pagganat, ninct Ristket
nemmat se Issa, ninct se
Poja, ninct se Põha Wai-
mo nimmel.

Stahl:

Roßhnius:

Jõulu ewangeliumi algus. Luuk. ew. 2.:

SE sündis aglas sel ajal/
eth iir kesck sest Reikrist
Augustussest welja lex/
eth keick se Jlm piddi arwa-
tut sahma/ ninck sesumane
arwaminne olli se effimen-
ne/ ninck sündis sel ajal/
kus Kirenius mahsundija
Syria mah jiddes olli.
Ninck iir igkamees lex/
eth temma hend lasckis
arwama/ iir igkalik omma
linna jisse.

Sihš andis hend kaks te
pehle Joseph/ Galilea
mahst/ Nazaretti linnast/
Juda mah jisse/ Davida
linna pohle/ kumb kusu-
tare Bethlehem/ semper-
rast/ eth temma Davida
koddast ninck sugkust olli/
eth temma hend lasckis
arwama/ Maria omma
towotut Pruti kaks/ kumb
olli hendas.

Nelipühi ewangeliumi algus. Ap. t. 2 p.:

NInck kus se pehw sest
nelli põhast töitetut olli/
ollit needt Apostilit keick
öhes meeles öheskohs.
Ninck sehl sündis hecki-
selt iir murriseminne tai-
wast/ kudt öhest wegkiwast
tuhlest/ ninck töitis se kog-

NInck se sündi sel ajal,
et iir kesck sest Reysarest
Augustussest welja lex, et
kihck ilm saj arwatut, ninck
se arwamine olli se kihke
ehsimene, ninck sündi sel
ajal, kui Kyrenius mah-
sundja olli Syria mah
jissen, Ninck eggamehs
lex, et temma hendas
arwada lasck, iir eggalick
omman lihnan.

Sihš walmistis hendas
kahn Joseph, Galilea mah
jissest, Nazaretti lihnaht,
se Juda mah ninck lihna
jisse David, kumb sähl
nimmetas Bethlehem, se-
perrast, et temma Davida
koast, ninck suggust olli, et
temma hendas arwada
lasck Maria omma kihla-
tud naise kahn, kumb
hendas olli.

NInck kui se peiw sest
surwise põhast teutetut olli,
ollit nemmat kihck teine teise
man. Ninck sähl sündi
eckizelt iir murrisemine
taiwast, kui üttest weggi-
west tuhlest, ninck teutis
se koggones koddas, kun

Estahl:

fonis kodda/ kussa nemmat
istfit. Ninc nende keelet
nehti neile jäetut/ kudit
ollerit nemmat tulliset
Ninc temma istutis hend
öhe igalicko pehle nende
sehs ninc sait keick töiset
sest Pöhasi waimust/ ninc
halcksit jütluft jüttelda töi-
jede keelede kahs/ ninda
kudit se waim neile andis
welja pajatada.

Rosfihnius:

nemmat istfit. Ninc neil
netti need fehlet erraja-
getut, kui olles nemmat
tulliset olnut, ninc temma
istutis hendas ütteeffa-
liko pähle neine sean,
ninc sayet kihck teude sest
pöhasi waimust, ninc nack-
sit juttust üttema teiste
kehlede kahn, perra sedda,
kui neile se waim andis
welja pajata.

Uu, kiitus olgu igawest.

Ääpeines Jummalal üllewe
olekut aum; ninc tenno temma
armo eddes semperrast eth
nüdt ninc eddespeite ennam
meid ep lihckotap ühtekit wig-
ga/ üz heh meel Jummalal
meist on/ nüdt on suhr rah-
wo ilma jellesietmatta/ kei-
ckel wainul on nüdt üz otz.

Ützines Jummal üllewen olgo
aum Ninc tenname temmä
armo eddes, Seperräst eth
nüdt ninc eddespeiti ey ennam
meit likuta ey woj üttek
wiggä ützi hä mehl jummalast
meieit om, nüdt om suhr
rawo ilma jelles jetmata kicil
Wajnläsil om nüdt üz oša.

Ma tulen taewast ülewelt.

Geft Korgest taiwast tullen
minna/ minna tohn teil hehdt
uhet fannat/ neist uhest san-
nast tohn minna ni paljo/
kumbast minna laulda/ ninc
üttelda tahan.

Teil on üz lapsokenne tenna-
pehw sündinut/ öhest neigist
errawalligetut/ üz illus ninc
kaunis lapsokenne/ se peap teye
röhm ninc arm ollema.

Se on se Iffand Christus
meddi Jummal/ temma tahap
teid sahtma keickest heddast/

Geft kõrgest taiwast tulle
minnä Minna tho teile häht
wastfid Sönnät neist wastfist
Sönnast tho minna ni paljo
Kumbast minna laula n. üt-
telda taha.

Teil om üz lastikenne tennä-
päiw sündinut. Üttest neigist
errawalligenut Üz illus ninc
kaunis lastikenne Se peab teie
röhm ninc arm ollema.

Se om se Iffand Christus
meije Jummal temmä tahab
teid awitama kikest heddast,

Stahl:

temma tahap teye lunnaftaja
iffi ollema / teicest pattust puh-
tor teggema.

Rossihnius:

temma tahab teye lunnaftaia
effi ollema, tifeft pattust
meit puhas teggemä.¹⁾

Esimestel eestikeelsetel kirikulauludel, millest siia näited paigutasime, puudub kindel wärsimõõt, rütmus ja riim. Näib nagu oleksiwad tõlkijad salmiku wälise wormi hoopis ära unustanud. Kuid see ei ole mitte iseäraline uudis, mis imestust wõiks äratada. XVI. aastasajal ei olnud Saksa kirjan- duses metrika seadused weel mitte kindlaks tehtud. Niihästi selle aja ilmalikust kui ka waimulikust luulest leiame enam ehk vähem sarnasekujulisi salmikuid, nagu neid Eesti keeles soetati. Isegi selle aja paremate luuletajate, nagu Hans Sachsi ja Lutheruse salmikud, ei täida kõiki metrika nõudmisi. Ja Stahli „Käsi- ja Koduraamatus“ on Saksa salmikud rütmuse poolest sagedaste niisama segased, silumata, tihti ka ilma riimita, nagu Eesti omad.

Wõrreldud kohad Stahli ja Rossihniuse kirjadest awalda- wad igatahes keele poolest suurt sarnasust. Peale nende kokkukäiwate lausete, mis ülewal meie ees seisawad, wõiks weel hulga sõnu ja kõnekäändusid ette tuua, mis mõlemate kirjadest leida ja mitte kogemata kokku ei wõi käia, näitu- seks: „ilmweljapajatamata sõnnat“, „kummiseja wasck echk helli- seja kuhljus“, „istutis hendas“, „salwasit needt hambat üchte“, „luhlihckmisset“, „figipuh“, „metzhobbo“, „kannaset“, „kõrge- papp“, „errahauckutellema“, „likutama“ jne. Meie ei leia nende sõnade ühtekäimise kohta muud seletust, kui seda, et wist Stahl ja Rossihnius ühist hallikat on tarwitanud ja see seisis juba Georg Mülleril ees; need oliwad ülemalnimetatud wanade käsi- kirjade räbalad. (W. Reiman.) Ja Stahli kui ka Rossihniuse käsi- raamatute peaotstarwe oli tülivate käsikirjade aset täita, nimelt õpetajatele, kes wähe Eesti keelt mõistsiwad, abi- nõuks olla.

Paneme nüüd Eesti esimeste raamatute keelt ja kirjawiisi weel üksikult tähele. Stahli ümberpanekud on wõimalikult sõnasõnalit Saksa keele järele paenutatud, neis ilmub õieti Saksa keel imelikul wiisil wäänatud ja käänatud Eesti sõna-

Stahli keel ja
tema tööde
vääratus.

¹⁾ Tartukeelsed laulud on sellest käsikirjast wõetud, mis Riia linna- raamatukogus olewale Rossihniuse katekismuse tõlkele juure lisatud.

dega.¹⁾ Saksa sugusõnade ehk artiklite asemele on asesõnad tarwitusele wõetud, kus eestlane neid ei tarwita (sest keisrist, keick se Ilm) ja Saksa *verbum reflexivum* „sich“ tõlgitakse asesõnaga „hend“ ka seal, kus rahwas seda ei pruugi. Osastawat, mida Müllergi kohati tarwita, Stahl ei tunne (wiis pahr weddo herjat), alaleütlewale ja alalütlewale wahet ei tehta, neid tarwitatakse segamini Ladina ja Saksa *dativuse* asemel ja heidetakse koguni ainsus ja mitmus segamini, näituseks kirjutatakse „innimessele“, kus „inimestel“ pidi seisma. Mõned sõnad, mis Müller õieti kirjutanud, ilmuwad Stahlil Saksa kirjawiisis, nagu Jummal, temma, nemmat, jne. Omas grammatikas paneb Stahl igalpool Saksa keeeseadused Eesti keele kohta maksma, ilma selle peale vaatamata, kas eestlasel neid wormisid on, mis tähendatud keel nõuab. Eesti keele grammatikalistest iseäraldustest ei tea Stahl ainustki nimetada, tema arust käib Eesti keel igas tükis Saksa keelega ühte. Ehk Stahl küll muidu sõnade tagawara poolest waene pole, segab ta siiski Eesti keelt Saksa ja Ladina sõnadega, näit.: „kes on doch (=ometi) suhremb taiwa ricko sehs?“ Eesti „ehk“ asemele astub igalpool Ladina *vel*. Leidub ka seesuguseid lauseid: „Nemmat sahwat teid Banni sisse (=wande alla) pannema“, „teie Geckit (=halbid)“ jne. Nime- ja ajasõnade muutmine on imelik segamine Eesti keele sõnadega, näituseks astub osastawa asemele omastaw: „kihtke sedda Issanda!“ Omastawa asemel tarwitatakse weidrat sõnade kogu, milles sõnad Saksa kõnekäänude eeskujul hunikusse aetud, näituseks: „tubba sest korgke pappist (=ülemapreestri koda)“; „se pöhha neist magkusast leibast (=hapnemata leibade püha).“ Mõnele Eesti sõnale antakse hoopis Saksa keele lõpud, nagu: „se Römischke Keiser“, „greekische kele siddes“, „Galileische mere ehres“ jne.

Siiski on Stahli kirjad Eesti keeleuurijale tähtsaks materjaliks. Neis leidub hulk õigeid sõnawormisid, millest endist Eesti keelt ja tema seadusi wõib tundma õppida. M. Weske²⁾ näitab Stahli kirjade waral, et meie määrussõna

¹⁾ Wördle: Dr. M. Weske, Eesti kirjawiisi ja kirjakeele ajaloost I. E. Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1882, lhk. 78—86. Samati: M. Lipp, Heinrich Stahl. Tähtsad mehed VI, lhk. 40—83.

²⁾ Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch. Sitzungsab. der gel. estn. Ges. 1881, lhk. 171—183.

praegused lõpud: -li, -le, -ldi, -lde, -ni, -ne wanemal ajal s-ga on lõppenud ja et s ajajooksul ära on kulunud, näit.: ickas = ikka; eales = iial; wallales = wallali (Soome k. wallallansa); koggones = koguni; agkas = aga; tahs = taa (Soome k. taas); kahs = ka (Soome k. kanssa); ielles = jälle (Soome k. jälleen). Stahli „jellesietmatta“ oli seega päris õige worm, ainult weidralt üles kirjutatud. Stahli „kohldes“, praegu koolde, s. o. täieste, üsna on sõnast koko ehk hunik (om. koon) sündinud. „Sest münno reijet kuiwawat erra kohldes tähendab: mu riided kuiwawad täieste ära.

Üleüldse wõib küll kokkuwõttes ütelda, et Stahl ei keele ega kirjawiisi selguse ega tõlkimise osawuse poolest Müllerist pole ette jõudnud, waid keelerakenduses mõnes kohas tagurpidigi läinud. Waimuannet, mida Tartu esimese ülikooli teologia fakultet iseäranis kiidab — „annet keeli seletada“¹⁾ — ei paista Stahli töödest mitte silma. Stahl ei ole seda keelt mitte loonud, mida ta kirjutab, ta leidis selle keele oma eelkäijate käsikirjadest. Ja eksijale on see wabanduseks ning kergituseks, kui teised ka eksiwad. Teiselt poolt ei taha meie seega mitte kinnitada, nagu oleks Stahl oma eelkäijate walmis käsikirjasid lihtsalt kokku korjanud, nende töösid järel teinud ja oma nimel trükki andnud,²⁾ ilma et ta neid oleks iseseiswalt ümber töötanud ehk parandanud. Omas terwes elus awaldab Stahl elawat tegewust. See, kes kaheksa teist õpetajat tööle kutsub ja nende tööd täie nimedega ära trükib, peab ise ka töötanud olema, muidu ei oleks ametiwendadel usaldust ega julgust olnud temalt niisugust tööd loota. Brocmann nimetab sonettis, mis grammatika algul awaldatud, Stahli wirgaks meheks, kes oma nimele — Stahl = teras — au teeb ja laiskuse jää puruks lõhub. Stahl on hoopis teise waimuga mees, kui tema senised eelkäijad, kelle kohta Kose õpetaja Vestringiuse laulusalm Stahli kirikulaulude kogust käib:

Gefinnane mah neile Saxalle andtut on,
liggi wihe sadda ahstade eddes,
eth nemmat sünno nimmi Iffand Christ
need pagganat piddid oppema,

¹⁾ Censur der Theologischen Facultet in der Königlichen Universitet Dörpt in Liffland. Kási- ja Koduraamatu IV. jao algul.

²⁾ K. Leetberg, On Stahl plagiator? Eesti Postimehe Teaduste eralisa 1904 nr. 13 ja 15 juure.

nemmat aglas ommat ennamb ognut
 omma hennesse laswo, himmu ninc auwo,
 ep fit fünno pehle motlenut.

Stahl, tulise loomuga ja wirk mees, ei ole mitte plagia-
 tor, aga ei ole ka mitte Eesti kirjakeele looja ja
 ülesleidja. Stahl on jäämurdja meie Eesti kirjanduse põl-
 lul, kes talwet hakkab kaotama ja kewadet kuulutama.
 Alandlikult nimetab ta ennast Eesti keele tundmises nõr-
 gaks ja osawusetaks, kellele raamatute väljaandmine ras-
 ket waewa sünnitab. Wana ja uut walab ta sellesse
 keele-wormi, mis enne teda kui walmis wara kirikul ole-
 mas oli.

Rossihniuse keel on, nagu ülemal antud näidetest näha, Rossihniuse
 Stahli omast pisut puhtam. Siiski ilmub ühtlasi neist näi-
 detest, et ka Rossihnius segatud Saksa-Eesti kirikukeelt
 tarwitab, ja ei mitte rahwakeelt. Temagi töödes leidub weid-
 raid germanismusi, nagu: „Selshop“, „Rekenshop“, „wandrit-
 zema“, „Junckrokene“ jne. Nagu teada, jõudis Rossihnius
 Tallinna kaudu Tartumaale, õppis enne Tallin a murrakut
 ja hakkas siis Wõrumaa kogudustele kirjandust soetama.
 Siin juures ei wõtnud ta mitte, nagu sünnis oleks olnud,
 Rāpina ja Pihkwa eestlaste murrakut, milles Wõru keele
 iseäraldused weel kõige puhtamal näol ilmuwad, Wõru kirja-
 keele aluseks, waid tarwitas tallinnakeelseid käsikirjasid, pani
 mõned Tartu murde iseäralised sõnad ja wormid tallinna-
 keelsete asemele ja sünnitas nõnda kunstliku murrakute segi,
 mida pärastpoole selgeks ja puhtaks Tartu keeleks pidama
 hakati ja millest praegugi mõned Wõrumaa õpetajad ei raatsi
 lahkuda, ehk küll niisugust murret kusagil ega kunagi ei ole
 kõneldud.

Stahl ja Rossihnius pole küll mitte Eesti kiriku- ja kirja- Kokkuwõte.
 keele loojad, aga nad on siiski Eesti trükitud kirjanduse
 rajajad. Nemad hakkawad selle rahwa kirja-põldu suuremal
 hoolet harima, kellest siia maale wäga vähe lugu peeti.
 Nemad kergitawad teistele ametiwendadele Eesti keele õp-
 pimest, nemad soowiwad rahwa hingest pimedust kaotada
 ja sinna waimuwalgust laiali laotada. Kui ka püüdjatel
 tarwiline osawus puudus, nende hea tahtmine on austamise
 väärt.

Eesti ilmaliku kunstluule ärkamine.

Eesti esimeste trükitud raamatute ilmumine awaldas nähtawaste sügawat mõju selleaegse Saksa seltskonna peale. Hakati Eesti keelest enam ehk vähem lugu pidama ja seda pisut lähemalt tundma õppima. Mitte ainult kirikuõpetajad, kellele ametitalitustes rahwakeele mõistmist tarwis läks, ei teinud Eesti keelega tegemist, waid ka teised õpetlased, näituseks Tallinna gümnaasiumi professorid. Wiimastele wõis wast ka kuninga Gustav Adolphi käsk, mille järele talupöe-gade lastele pidi nende emakeeles õpetust antama, Eesti keele õppimiseks hoogu anda. Igatahes oliwad Stahl ja Rossihnius oma raamatute trükkiamisega talwise jää murd-nud ja waimud unest üles äratanud. Kihin ja kahin käib läbi selleaegse haritud Saksa seltskonna, kel weel mitte praegust rahwuslist iseteadwust ei olnud. Mitmed selle aja õpetlased luuletasiwad perekonna pidudeks, nimelt pulma-deks ja matusteks, Eesti keeli pidulaulusid. Iseäranis tuleb pulma õnnesoowilauludes Eesti ilmaliku kunstluule algust otsida. Esimesed ilmaliku kunstluule tooded on meile Broc-mannist, Salemannist, Möllenbeckist ja Gösekenist järele jäänud.

Brocmann.

Reiner Brocmann Wanem on Schwani külas Meklen-buris 1606 sündinud. Ta on Hamburi ja Rostocki ülikoolis teologiat õppinud. Eestimaale asudes oli ta esiteks 1634. aastast peale Tallinna gümnaasiumi Greeka keele professor, 1639 kutsuti ta Kadrinasse õpetajaks, mis ametis ta 29. now. 1647 suri.¹⁾ Brocmann oli üks tähtsamatest Eesti keele austajatest ja eestwõitlejatest. Oma suurt waimustust, mis ta Eesti keele üle tundis, awaldab ta järgmises Saksa keeli salmis, mille ühes tõlkega ära trükime:

Andre möge ein andres treiben,
Ich hab wollen Esthnisch schreiben.
Esthnisch redet man im Lande,
Esthnisch redet man am Strande,
Esthnisch redte man in der Mauren,
Esthnisch reden auch die Bauren,
Esthnisch reden Edelleute,
Die Gelehrten gleichfalls heute.
Esthnisch reden auch die Damen,

Teised tehku teisi asju,
Minu soow on Eesti kiri.
Eesti keelt sa maal nüüd kuuled,
Eesti keelt sa kuuled rannal,
Lossides ja talumajas
Eesti keelt nüüd räägitakse,
Eesti keeli rääkwad rüütlid
Ja niisama õpetlased,
Seda mõistwad proud, preilid,

¹⁾ Paucker, Ehstlands Geistlichkeit, lhk. 182.

Esthniſch die auß Deutschland kamen.
 Esthniſch reden jung und alte,
 Sieh was man von Esthniſch halte!
 Esthniſch man in Kirche höret,
 Da Gott ſelber Esthniſch lehret.
 Auch die klugen Pierinnen
 Jez das Esthniſch lieb gewinnen.
 Ich hab wollen Esthniſch ſchreiben,
 Andre mögen ein anders treiben.

Ja kes Saksamaalt on tulnud.
 Eesti keelt teab noor ja wana,
 Waat mis lugu tast ei peeta!
 Teda kuuled kirikutes,
 Eesti keeles räägib Jumal.
 Ka on targad kunstisõbrad
 Eesti keele armsaks wõtnud.
 Minu soow on Eesti kiri,
 Teised tehku teisi asju.

Wist kirjeldab Brocmann waimustust Eesti keele wastu niisama liialdatult, nagu ta Stahl'i töösid piirita ülistab. Igatahes annab eelseisaw salm kindla tunnistuse, et Eesti keel Saksa haritlaste ringkondades sel ajal tähelepanemist leidis ja nagu moodu asjaks sai. Brocmann on mitmele sõbrale pulmapäewaks Eesti keeles õnnesoowisid luuletanud. Kaks annet tema „*Oda Nuptialia*“ hoitakse Tallinna gümnaſiumi raamatukogus alal. Naljategemiseks ajasiwad Saksa wanad kirjanikud roppu juttu, ilma et seda sel ajal oleks kombewastaseks peetud.¹⁾ Sakslased armastasiwad pulmapidudel üleüldse noortpaari hälliga ja lapse äiutamise-ga tòngata. Ka esimene Eesti ilmalik kunstluule, nimelt pulmapäewa laulud, puudutab tönkamisi asju, millest meie päi-wil wiisakas seltskonnas, liiategi naisterahwa juuresolemisel mitte ei kõnelda. Nilbesisulistest tönkamistes näib Brocmann ise-äranis meister olewat. Meie trükime tema pulmalauludest siin ainult paar esimest salmi ära.

Eesti kirjaniku Heinrich Gösekeni pulmaks 1638: *Oda Esthonica Jambico-Trochaica* wiisil „*Letzmahts ich meine Chloris*“:

Klß olli teistford taunis Jm
 Nind olli foi nind mitte külm,
 Linna Werrast
 Rõhmo perrast
 Ma lexin kõndma Welja pehl;
 Siß kuhket, miß ma kuhlfin fehl.

Ma kuhlfin Linnut Taiwa all,
 Är olli walge, tõine hall;
 Rende Sugtu
 Laußi Lugtu,
 Rumb minna tahan laulma nüdt;
 Siß mintet erra mitte sihdt!

(Järgnewad weel 8 salmi.)

Gunnari Germundi pulmaks: *Oda Esthonica trochaica* wiisil „*Einstmahts als ich Lust betam*“:

Reisikenne, kui on jerg?
 Teil sahp olla Pruthi-Sergt,²⁾

Rumb sahp temma anda,
 Re teid armastab tuit Wend,

¹⁾ Waata: Georg Wickram, Rollwagenbüchlein, Burckhaim, Anno 1555.
 H. J. Chr. v. Grimmelshausen, Der Abenteuerliche Simplicissimus, 1669.
²⁾ sark.

Ninck teil annab isfi hend,
 Heh ninck turja kanda.
 Teil sahþ olla Armo-Palg:¹⁾
 Tansht agtas rõhmast Salgt:

Sahþ hend warsse leuja,²⁾
 Renneþ tullep tallis kuld.
 Ninck se õigte Armo-Tuld:
 Rui doch sahþ teil leuja?³⁾
 (Järgnewad weel 6 salmi.)

Möllenbeck.

Josua Möllenbeck (Müllenbach) studeeris usuteadust Greifswaldis, Wittenberis ja Rostockis, sai 1624. a. Juuru õpetajaks, suri sügisel 1650. Tema laul „*Dialogus Nuptialis*“ (Pulma kahekõne) wiisil „*Ich du meines Lebens Aufrethalt*“ on 1639. a. Gunnari Germundi pulmaks luuletatud.

Ich minnu ello ninck kõnne,
 Sulle tulle pea tenne
 Paesta mind neist armo aylast
 Paesta mind armo paylast.
 Mittekitt woy minna tehha
 Kus eb minna find san nehha.
 Renne paehl minnu Südda lotap
 Ninck suht himmo kas otap.
 Ich minnu illus mannoten,
 Ich minnu armas kannoten,

Sinnu illust Silmat nõuta,
 Ninck mindt rõhmu taes tõuta.
 Suh ninck kessi minulle anna,
 Hensse Südme seß mindt kannu,
 O Linnopoid, kuhle sedda!
 Ninck põra minnu hedda!
 Anna minnul üy kindl fenna
 Jumla niml lasß meid vcht menna
 Minna ollen perrale Sinnult
 Olle ja perral minnult.

(Järgnewad weel 8 salmi.)

Salemann.

Georg Salemann sündis 1597. a. Pommeris Slawi külas. Ta walmistas ennast Rostocki ülikoolis waimuliku ameti peale ette. Tallinna konsistoriumi poolt nimetati ta 1626 Jüri õpetajaks, kuid juba 1632 asus ta Tallinnasse, kus ta Püha Waimu koguduse hingekarjaseks sai. Salemann langes Tallinnas katkutõbele ohwriks 26. juulil 1657. Salemanni tähtsam töö on Stahlil „Käsi- ja Koduraamatu“ parandamine ja uueste trükki toimetamine, kuid sellest pikemalt allpool. Mitme ametiwenna, sõbra ja naabri nimel awaldas Salemann õpetaja N. Ericuse pulmaks 1642 trükis järgmise laulu:

Laddina ninck Sara keelet
 Nõitwad teil teik heidet meelet,
 Peigt ninck Pruhdt; üy igga kõnne
 Packub teile paljo õnne,
 Laulab ühhe Pulma-Luggo
 Ommas teles mõnda suggo.

Sulle tahß Riefflandi mah-keel,
 Nõita neil tahß sinu heh meel.
 Ninck lasß kuhlma hennes kõnne
 Omma mah sees, packma õnne.
 Kuhle Sar nühd tahß mahsonnat,
 Rui sihn laulwat nohrt ninck wannat.

Se on nisarn Pulma-Luggo,
 Rumb eb on heuwti suggo
 Seft Lieg-armust, kui need nohred
 Lackwat hehl meel need suh tohret:
 Waid se oltut Jumla Sannast
 Pulma-Laul, kui komb on wannast

Olket tetwet Ello aigtas,
 Jummal hoidto teikes paigtas,
 Andto teile teik heh tõideft
 Ihust, Hingest, auwast, hüideft.
 Jummal andto teil teik õnnet,
 Rumbast David sihn teeb kõnnet.
 (Järgneb 128. Taa weti laul riimides.)

1) armupalk; 2) leida; 3) käima.

Peale siin nimetatud meeste soetasiwad sarnaseid laulusid Eesti keeles veel mitmed Tallinna gümnaasiumi kooliõpetajad üheskoos. Meie arwame, et ülemal antud näited wanematest katsetest Eesti ilmaliku kunstluule põllul küllalt selge pildi annawad. Oma sisu ja keele poolest on peaaegu kõik ühetaolised, sellepärast ei tarwitse neid kõiki ette tuua.

Et ju kord Eesti wanemast ilmalikust luulest kõne on, nimetame siin juba ette ära, et pisut hiljemal ajal keegi tundmata kirjanik veel kümnesalmilise pulmalaulu luuletanud, mis alles 1889. a. tuttawaks sai. Ta leiti Peterburi teaduste akademiast ühest saksakeelsest käsikirjalisest luulekogust, mille kaanele aasta-arw 1680 kirjutatud. Nagu keelest ja kirjawiisist näha, wõib laul küll tähendatud aasta ümber luuletatud olla. Awaldame temast siin neli esimest salmi:

Armas kal-
lis kuldene
wend.

Armas kallis kuldene wend
epsa ollet tühlnud emd
tuy ned pillit hüedadawht
pilly nappat pilli nappat tulewatt.

tule ka mo armas wend
wiewitagem endes hend
pulma roch en walmištut
feich on heštii, feich on heštii ehitut.

minna ollen tühlnud küll
meite fillas hulup pill
mino huet pulmalle
johma heyle johma heyle pehwale.

jaja kačut ollut wiin
till mis tarwiš ollep jien
kahtlat, kahtnut, oijnigut
küpsetut küpsetut ning tehtetut.

Wanemate pulmalauludega wõrreldes tundub eelseisaw keel ja ütlemisewiis pisut sorawam olewat, kuna sõnade kordamine iga salmi wiimases reas kergust ja elawust sünnitab, mis pulmalaulule päris kohane on.

Enamaste on pulmalauludele juure lisatud, mis wiisi järelle neid tuli laulda. Brocmann lõpetab oma luuletuse sõnadega: „Ma ollen laulnut otzani“ jne. Wõimalik on küll, et neid luuletusi noorepaarile pulmawõõraste ees otse lauldes ette kanti. Sakslaste tuttaw eelpulm (Polterabend) oma kõiksugu tembutustega soolast ja tüsedat nalja just tarwitas. Seesugusel korral wõis Eesti keeli salmik, sisu peale waatamata, iseenesest kentsakas ette tulla ja uudisena lõbu sünnitada. Et siin mitte Saksa keelest ei tõlgitud, waid tuttawale wiisile wabalt algupärased sõnad alla seati, ei sattunud kirjamehed mitte nõnda tuntawalt Saksa keele mõju alla, nagu kirikulaulude ja muude waimulikkude kirjade tõlkimise juures, kus sõna sõnalt püüti ümber panna. Sellepärast on siis pulmalaulude keel wigadest hoopis puhtam

ja arusaadawam kui waimulikkude kirjade tõlked, kuid meie-aegsete salmikutega wõrreldes on need esimesed ilmalikud Eesti kunstlaulud suuremalt osalt keele poolest weel kanged ja kohmetud küllalt.¹⁾

Esimene tallinnakeelne Lauluraamat (1656).

Kirikulaulude paranduse põhjusted.

Nagu eelpool seletatud, ei olnud Stahli „Kodu- ja Käsiraamat“ mitte rahwale määratud, waid peaaesjalikult õpetajatele ja nende asemikkudele kergituseks jumalateenistuse juures. Rahwale oliwad kirikulaulud iseäranis tähtsad, kuid laulude osa oli Stahli raamatus just kõige puudulikum. Seal oliwad laulud sõna sõnalt lihtkõnes tõlgitud. Riimi ei usaldatud tarwitada, silbid jäeti lugemata, sõnarõhku ei pandud tähele. Laulmiseks oliwad nad täieste kõlbmata ja sünnitasid juba warsti pärast ilmumist pahandust. Tallinna õpetaja Willebrandt ütleb, et mitmed neid riimita ja wärsimõõdu poolest puudulikku laulusid wastiku meelega laulnud. Olnud ometi, nagu waremalt kuulsime, juba Bucciuse katoliku katekismuse tõlkes eestikeelsed riimitud hümnused. Ja nõudmist, et laulul peab kindel rütmus ehk weere olema, ei wõidud enam kauemini täitmata jätta. Saksa luulekirjanduses sai kuulus laulik Martin Opitz oma „*Prosodia Germanica*“ läbi 1624. aastal uueks seaduseandjaks ja reformatoriks. Ta näitas, et rõhk peab selle üle otsust tegema, kas silpi tuleb pikaks wõi lühikeseks lugeda. Nõnda lõi Opitz, keda kaasaeglased Saksa luulekunsti isaks kutsusiwad, korraliku salmiehituse, mis endise metsikuse ja korratuse ära lõpetas, selle järele kui see XV. ja XVI. aastasajal Saksa luulekirjanduses oli wabalt walitsenud. Nüüd hakati kahtlemata kindlat rütmilist printsiipi, mis Opitz üles seadis, ka waimulikus luules tähele panna ja tarwitama. Saksa kirikulaulud, mis pärast Opitzit ilmunud, täidawad kindlalt metriku nõudmisi, kuna wanematest seda mitte alati ei wõi ütelda. Meie wanad pulmalaulud, mida Brocmann, Salemann ja teised sel ajal luuletanud, näitasiwad, et Eesti keel wäga hästi mõõduga laulude loomiseks kõlbab. Sellepärast wõis kergeste soow ärgata, ka

¹⁾ Wõrdle: Leo Meyer, Acht estnische Volkslieder aus Herders Nachlass u. dreizehn aus Wielands Teutschem Merkur (1787) nebst mehreren alten Hochzeitsgedichten in estnischer Sprache. Dorpat, 1896.

Eesti kirikulaulusid kindla wärsimõõdu järele luua ja riimi tarvitada.

Eestimaa kirikuasju juhatas sel ajal tark, kindla tahtmisega ja teowõimuline piiskop Joachim Jhering, kes kõigest jõust püüdis rahwale waimulikku kirjawara soetada. Muu seas kõneles ta juba sel ajal sinodide peal piibli tõlkimise tarwidusest ja asutas selleks otstarbeks 1645. a. sinodil tõlkimise komisjoni. Iheringi nõu järele wõtsiwad õpetajad Georg Salemann Tallinnast, Martin Gylläus Keinast, Reiner Brocmann Kadrinast ja Heinrich Göseken Kullamaalt Stahli käsiraamatu paranduse ja uueste trükki toimetuse eneste peale. Raamat töötati sisu ja keele poolest mitmeti ümber. Katekismuse taha seati ewangeliumid ja epistlid, siis järgnesiwad 241 kirikulaulu, ja lõpul seisiwad palwed sidumata ja seotud kõnes. Üksikute osade pealkirjad trükitakse küll weel Saksa keeli, muidu on aga raamatu sisu eestikeelne, sest saksakeelsed lugemised on wälja jäetud. Raamatu kaust on vähemaks muudetud, „nõnda et raamatut wõib kirikusse kaasa wõtta.“ Saksakeelsesse pealkirjasse esimesel leheküljel on weel wäike lisandus tulnud, nõnda et seda wäljaannet nüüd „Käsi- Kodu- ja Kirikuraamatuks“ kutsutakse. Meie endiste lauluraamatute plaan ja kuju on siin nüüd lõpulikult kindlaks saanud. Nõnda ilmus 1656 esimene tallinnakeelne Lauluraamat, mis kogudustes üleüldiselt tarwitusele wõeti. Nüüd alles oli „Käsi- ja koduraamatust“ „kirikuraamat“ saanud.

Kirikulaulude parandamine.

Tähtsam uuendus kõne all olewas raamatus oli see, et kirikulaulud mitte sõna sõnalt ei olnud tõlgitud, nagu Stahl seda teinud, waid laulud tõlgiti uueste riimitud salmides, milles alguslaulu rütmusest karwa pealt kinni peetud. Nüüd oli salmireas niisama palju silpisid, kui sellekohases wiisijärgus nootisid, sellepärast ei wõinud uute kirikulaulude laulmine rahwale enam raskusi sünnitada. Suurema hulga laulusid oli Heinrich Göseken riiminud, nimelt 127, Salemann 45, Gylläus 38, Brocmann 21. Kaheksal laulul ei ole tõlkija nimetähti juure lisatud. Raamatu wäljaandja oli Tallinna doomkiriku õpetaja *mag.* Abraham Winkler.

Tähtsam uuendus.

Mõne laulu kohta, mis esimesest riimitud lauluraamatust leida, wõib õigusega ütelda, et endine metsik proosa niisama

metsikutesse salmidesse oli ümber walatud. Wõtame näituseks Salemanni salmi:

Meij Issand Christ, Jordani Jõhst,
 Eth Issa Meel sahr nõitut,
 Sai ristitut Johann'je Rehst,
 Eth temma Unt sahr töitut,
 Sh uhe Rombe sehtis fiis,
 Meit pehsta Patto Kerrast
 Se jurma errahupputis,
 On omma Werre perrast,
 Meil uhe Ello sahta.

Ainult mõned üksikud salmid, iseäranis Gylläuse omad, on nõnda korda läinud, et neid tänapäewani peaaegu muutmata tarwitatakse. Wõtame näituseks salmi tuttawast laulust: „O Armo juhr, Se Patt on suhr:“

Kut Linno Wihs
 Et temma fihs
 Send taunist warjul hoiab,
 Kus tuiß on ees
 Nind Hedda Rehß,
 Kül omma Lucko löijab.

Samati laulame weel praegugi Gylläuse järele väikeste muudatustega:

Ma tullen Saiwast üllemelt,
 Nind tohn teil uhet Sannat feht,
 Needt tohn ma teile Rõmo ka,
 Neist tahhan minna laulada.

Peaaegu muutmata on ka järgmine Salemanni salm meie praegusesse „Lauluraamatusse“ seisma jäänud:

Ma tennan find,
 Et ollet mind
 O Jummal, Armust hoidnut,
 Se Shje sees
 Reif kurja ees,
 Et Pehw mind terve löidnut.

Piiskop ja konsistorium soowitawad eessõnas uut Lauluraamatut õpetajatele ja kogudustele, et talupojad endised laulud, mis nad ära moonutanud, peast unustaksiwad ja uued kätte õpiksiwad. Saksa majaisad pidawat uusi laulusid kas ise ehk nende laste õpetajad teenijatele ette laulma ja, kui wõimalik, teenijaid wälja-antud ABD-raamatu järele ka lugema õpetama. Weel kaks korda, nimelt 1673 ja 1693, ilmus see raamat saksakeelse nimelehega, 1695 anti ta esi-

mest korda eestikeelse pealkirja all välja: „Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramat“. Tallinnakeelse Lauluraamatu keel on veel täieste Stahli oma, katekismus, ewangeliumid ja epistlid on Stahli „Käsi- ja Koduraamatust“ muutmata ära trükitud. Kirjawiis on ainult niipalju muudetud, et nüüd nimesõnad alati suure algustähega trükitakse, kuna Stahhil selles asjas veel kindlust ei olnud. Wiletsat keelt uuele parandatud „Koddo ja Kirgo Ramatule“ süüks ei antudki, Stahli aegne keel oli selleaegsetele õpetajatele veel hea küllalt, waid selle üle tõsteti kaebtust, et talupojad uute lauludega segaseks tehakse, neile uut wõõrast usku õpetatakse. Seda ei olewat aga laulude parandajatel ja tõlkijatel mitte mõttes, nende soow olnud talupoegadele wana usku armsamaks, selgemaks ja arusaadawamaks teha. Riimitud kirikulaulud oli igaw, aga siiski tarwilik samm edasi paremuse poole.

Eesti muinasusu ja rahwaluule esimesed üleskirjutused.

Ehk küll Piibel alles Eesti keele tõlkimata oli ja hulk tarwilikka waimulikku raamatuid puudusiwad, hakkawad kirikuõpetajad ometi juba XVII. aastasajal Eesti muinasusu ja rahwaluule riismeid üles tähendama. See käis nende töö eeskawaga kokku. Mitte sellepärast ei pannud nad eestlaste muistemälestusi kirja, et nad nende mälestuste tõsisest wäärtusest wõi ilust oleksiwad aru saanud ja kui rahwa waimuwara alal hoida tahtnud. Läksiwad veel 200 aastat mööda, enne kui seesugune arusaamine maad wõttis. Lugu oli osalt otse ümberpöördud. Selleaegne waimulik seisus astus rahwa muinasusu kui paganuse jäänuse wastu kibedasse wõitlusesse, püüdis seda igapidi taga kiusata ja maha suruda. Muinasusu riismed trükiti waimuliku kirjan-duse walitsuse ajal selleks ära, et oma wastast üleüldiselt tundma õpetada ja seda paremini wäärata. Ja rahwaluule käsi ei käinud ka mitte palju paremini. Esiteks juba sellepärast, et hulk rahwalaulusid ja -juttusid, nimelt müütiline rahwaluule, muinasusku sisaldab, mida preestrid rahwa waimuelule kahjulikuks pidasiwad ja tükis juurtega välja kiskuda püüdsiwad. Nad pidasiwad oma pühaks kohuseks seesugust umbrohtu ära häwitada. Teiseks puudus selle aja rahwastel püüe ning mõistus muulaste iseäraldustest,

Üleskirjutajate põhjused.

kommetest, keelest ja waimuwarast aru saada ja seda õieti hinnata. Kristliku kultura kandjad waatawad wanade klas-sika rahwaste eeskujul kõrgilt nende peale alla, keda nad walgustada püüawad. Mõisted „pagan“ ja „barbarlane“ käisiwad peaaegu ühte. Seesugustel tingimistel pidi saks-lastele, kellele Eesti keel ja mõttewiis wõõras, ka parem ning kaunim osa Eesti waimlisest wanawarast pentsik ja lap-sik ette tulema, mida halwaks peeti ja wahest haruldase weidrusena tähele pandi. Kõige rohkem arusaamist oli saks-lastel selle rahwaluule osa kohta, mis eestlase waimu iseäral-dusi kõige vähem awaldab ja mis teiste rahwaste waimu-sünnitustega enam ehk vähem kokku käib: wanasõnad ja mõistatused. Need jääwad sakslastele kauaks ajaks meie rahwaluule üleskirjutuste peaaimeks. Seesugusest seisukohast tuleb ka Eesti muistemälestuste esimeste ülestähendajate Gutslaffi, Gösekeni ja Forseliuse peale waadata.

Gutslaff.

Johann Gutslaff, Pommerist pärit, sai 1630. a. Urwaste õpetajaks. 1656, mil rasked sõjatormid üle meie kodumaa käisiwad, põgenes Gutslaff rüüstajate salkade eest Tallin-nasse, kus ta järgmisel aastal katkule ohwriks langes.¹⁾ Kui hoolas hingekarjane püüdis Gutslaff rahwa keelt ja kombeid tundma õppida ja kõigest jõust Urwaste koguduses ebaju-malate teenistust wäärata ja usku ning woorust laiiali laotada. Paganuse riismeid leidis siin õige rohkeste. Urwaste kihel-konna piiridest jookseb Wõhandu- ehk Woojõgi läbi. Rahwa arwamise järele olnud see jõgi Pikse asupaik. Kui korralise ilma saatjat ja wilja õnnistajat peeti seda jõge pühaks, katsuti tema abil tulewat ilma teada saada ja toodi temale lapsi elawalt ohwriks. Hiiest, millest jõgi alganud, ei tohtinud witsaraagu lõigata, jõge ennast ei tohtinud reostada ega tema woolamist paisude läbi takistada, muidu olnud pahasid ilma-sid ja wiljaikaldust karta. Kord ehitanud Sõmerpalu mõisa-omanik Wõhandujõe wesiweski. Seda pidas rahwas püha paiga teotuseks, sest weski takistanud nende arwamise järele piksejumala wäljakäiku jõest. Kui järgmine aasta wilusid ja wihmaseid ilmasid tõi, ning selle tagajärjel wiljaikaldus nalja-häda sünnitas, siis pidas rahwas seda nähtust jumala karis-tuseks weski ehituse pärast, tõstis mässu, lõhkus paisu ja

¹⁾ eeke und Napiersky, Schriftsteller-Lexicon, I. Band, lhk. 152. W. Reiman, Kiwid ja killud, lhk. 8.

põletas weski maha. See sündmus ajas Gutsloffi awalikult ebausule sõda kuulutama. Ta tegi seda 1644. a. trükitud saksakeelses raamatus „Kurtzer Bericht vnd Unterricht der Falch-heilig genannnden Bäche in Liefeland Wöhandanda“, s. o. Lühikene teadaandmine ja õpetus eksikombel pühaks peetawast Wöhandujöest Liiwimaal. Siin kirjeldatakse Sõmerpalu weski põletamist, tutwustatakse lugejaid pikemalt eestlaste ebausuga, et need seda mõjuwamalt paganuse riismete kaotamiseks tööd teeksiwad. Muu seas on tähendatud raamatusse ka eestikeelne „Palwe Piksele“ üles pandud, mida Gutsloff ühe Erastwere talupoja „piksepapi“ Wihtla Jürgeni suust taewaminemise püha ümber 1644 salamahti kuulda saanud. See käib sõna sõnalt nii:

„Woda Picker! herja anname palwus tatte sarwe kahn, ninck nelli Shörre kahn, kündi perrast, külwi perrast, Olje Wast, terra Kulb. Soucko mujo musto pilwe suhre soh, kōrtin Rondo, laja Lahne pähle. Simmase ilm, meessi hohk meile kündjalle, külwjalle. Põha picken, häia meye põldu hüwwa olje allan, ninck hüwwa päh oşan, ninck hüwwa terri fışsen.“

See on esimene ja wanem muinasusu riismeke, mis otse teel rahwasuust üles pandud, pealegi rahwa enese keeles. Mõned sõnad, nagu „woda“ ja „simmase“ on kas muinaskeelest pärit, wõi on Gutsloff nad nii wigaselt üles pannud, et nende selget mõtet raske ära mõista.

Johann Gutsloff on weel selle poolest tähtis, et tema (1648. a.) esimese Wõru murraku grammatika „*Observationes grammaticae circa linguam esthonicam*“ — Grammatikalised tähelepanekud Eesti keele kohta — kirjutas ja esimene oli, kes oma käe peal terwet Piiblit katsus Eesti keele ümber panna. Gutsloffi grammatika on täninigi weel ainukene iseäraldi ilmunud Tartu-Wõru keele õpetus. Tema aluseks ei ole aga mitte puhas rahwakeel wõetud, nagu seda hommikupoolses Wõrumaa serwas kõneldatakse, waid tuttaw Tartu kirikumurrak, mis pisut rahwakeelega segatud. Selles grammatikas ilmub ka kahekümne lehekülje peal esimene Eesti sõnastik „*Nomenclator Germano-Esthonicus*.“ Gutsloffi kõrw lahutas terawaste juba õ häält õ-st ja soowitas õ häält õ-ga kirja panna, mille kahe punkti wahale püstjoon tõmmatud. Sellest hoolimata kirjutati mõlemaid häáli jaolt õ tähega, jaolt õ asemele o. Piibli tõlkimisega jõudis Gutsloff

1. Kuningate raamatuni. Tema käsikirja hoitakse Õ. E. Seltsis alal.

Göseken.

Heinrich Göseken on Hannoveris 1612 sündinud. Lapsepõlwes sai ta õpetust Dr. A. Reimaruse käest. Usuteadust õppis Göseken Rostocki ja Königsberi ülikoolis. 1637 tuli Göseken Tallinnasse ja hakkas siin hoolega Eesti keelt õppima. 1638 seati ta Risti ja Madise kirikuõpetajaks, siit asus ta Kullamaale sellesama ameti peale; 1647 sai ta Läänemaa praostiks ja konsistoriumi liikmeks. Ta suri Kullamaal 24. nowembril 1681.

Göseken ongi see, kes rahwa waimuwara tähele panema hakkas ja esimesed Eesti wanasõnad ning mõistatused rahwasuust kirja pani. Seks andis talle asja Eesti keele uurimine ja grammatika kirjutamine. Tema töö wili ilmus 1660 pealkirja all „*Manuductio ad Linguam Oesthonicam*“, s. o. Eesti keele õppimise juhatus. Göseken oli wirk ja tähelepanelik mees, kes ära tundis ja selgeks tegi, missugune tähtsus Eesti keele mõistmisel meie maa õpetajate, mõisnikkude, tohtrite ja kaupmeeste kohta on; ta ise püüdis rahwakeelt nõnda selgeks õppida, et ta ka neid põhjusi seletada wõiks, miks just teatawat sõnakuju tarwitatakse ja ei mitte muud. Sellest heast tahtmisest ja püüdest ei nähtud kahjuks mitte seda wilja, mida oodata wõis. Göseken katsus sellel wildakal alusel edasi ehitada, mis Stahl ja Gutsclaff rajanud, kordas nende wigasid ja eksis tihti ka oma isiklikkude tähelepanekute juures. Sellest hoolimata tõi ta tänisesse keelerakendusesse mitmeti parandust ja nihutas teda sammukese weel edasi. F, q ja v heidab ta Eesti tähestikust wälja, b ja d ei kirjuta tema enam sõnade algul, waid ainult keskel ja lõpul; peale selle juhatab tema sõnu õige rõhuga wälja rääkima ja nimi- ja omadussõnadest uusi nimisõnu tuletama. Göseken märkas ka juba Eesti sõnatüwide paenduwust, aga ei saanud sellest weel mitte aru, ega mõistnud seda käänamise ja pööramise korralduseks tarwitada. Gutsclaffi eeskujul annab ta ka lühikese lauseõpetuse ja selle aja kohta õige suure, umbes 400 lehekülge paksu sõnaraamatu wälja. Lauseõpetus sisaldab mõndagi õiget märkust, aga ka palju eksitusi, mida juba sissejuhatawast lausest „Lauseõpetuse seadused lähewad suuremalt osalt Saksa ja Ladina keelega ühte, kuid talupoeg kõneleb hoole- tult“ arwata wõib. Näitused, mis talupoja hooletust kõnele-

mises peawad tõendama, tunnistawad osalt, et rahwas õieti kõnelenud ja Göseken sellest pole aru saanud. Nii loeb Göseken päris puhta ja õige Eesti wanasõna „Kus on tegijat, seal on nägijat“ wigaseks, sest et ta ainsuse osastawat mitmuse nimetawaks peab.

Grammatika sõnaraamatu osasse mahutabki Göseken sõnade ja kõnekäänude tarwitamise seletuseks 72 Eesti wanasõna ja kaks mõistatust. Esimene peotäis wanakulda laseb sügawat pilku rahwa hingeelusse heita. Wanasõnadest, mis siin awaldatud, näeme, et rahwas oma ümbrust, loodust ja inimesi, hoolsaste waatleb ja lõikawas sõnas oma otsused awaldab. Seisku siin näituseks: „Üx kernane lambas sutitab keick karia. — Keicke puhtamb kuld on keicke rasckemb. — Heh mees lõhb, herris kockotab.“ Iseäralist meelekibedust näitawad Eesti wanasõnad juba sel ajal Saksa soost õpetajate ja mõisnikkude wastu. Göseken pani need wanasõnad muidugi kui puhta rahwakeele näited, mis talle tuttawad oliwad, õiglaselt ilma muutmata kirja, selle peale waatamata, kas nende sisu talle meeldis wõi mitte:

„Sõra rahwa tuiß on mah rahwa uide“.

„Sõra unne on ianti sõhma aigt“.

„Pappi külmet nind kotti Sopp ep sahß iel tois“.

Wanem üleskirjutatud rahwamõistus on:

„Lip Lippe pehl, lav lappi pehl, ilma nõhla pißmatta?“

Et Heinrich Göseken suurema osa 1656. aastal ilmunud „Käsi-, Kodu- ja Kirikuraamatu“ lauludest riimi seadnud, sellest oleme juba eespool kõnelenud. Usinal töömehel oli ka suur Eesti sõnaraamat käsikirjas walmis. Aastal 1656 otsis ka Göseken Tallinnas sõjatormide eest warju, ja algas piiskop Iheringi nõu peale siin Johann Gutsclaffiga seltsis Piiblit ümber panema. Lehekülgesid mõeldud kolmeks weeruks jagada. Saksakeelne kiri pidanud keskpaika, ühele poole Gösekeni tallinnakeelne ja teisele poole Gutsclaffi tartukeelne tõlge mahutatama. Kui katkusurm kaastöölise ja seltsimehe aasta pärast hauda wiis, siis püüdis Göseken oma osa üksi edasi toimetada. Kui kaugele Göseken sellega jõudis, ei ole kindel. Haapsalu õpetaja Sellius ütleb Gösekeni hauakõnes, et wirk tööline Piibli tõlkimise lõpetanud,

teised teatawad, et ta ainult Uue Testamendi ümberpanekuga toime saanud. Kuid tõlke väljaandmiseks ei leitud riigi-ega maakassast raha. Oma viimastes eluaastates korraldas Göseken weel kord U. Testamendi tõlke käsikirja, mida siis rewisjoni-komitee poolt pidi läbi waadetama. Piiskop Hellwigi palwe peale kinkis Karl XI. tõlke trükkiaandmiseks 800 taalrit, nii et 1684 U. Testamendi ilmumist juba wõis kindlaks pidada. Seal astus trükkimise algamise eel tõlke läbikatsuja Keila praost Heidrich seletusega välja, et tõlge wilets olewat, Eesti keeles hulk tarwilikka sõnu ja kõnekäändusid puuduwat, sellepärast tulewat trükkiaandmist edasi lükata. Heidrichist teatatakse, et ta wanameelne mees oli ja Stahli ajast saadik walitsewas kirikukeeles mingit parandust ei soowinud ette wõtta.¹⁾

Aastal 1685 ilmus Tallinnas uus raamat: „Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten. . . Auf Begehren durch öffentlichen Druck mitgetheilet von Joh. Wolffgango Boeclero“, s. o. Kohtlaste eestlaste ebausku kombed, wiisid ja harjumised. . . Soowi peale trükki andnud Joh. Wolffgang Böcler. Eeskõnes teatab Böcler, et tema raamatu sisu osalt oma äia Kullamaa praosti H. Gösekeni kirjadest saanud, suuremalt osalt aga oma waatlemise ja wirga uurimise teel kogunud. Tallinna konsistoriumi jaanuarikuu protokoll aastast 1685 annab asja kohta hoopis teise seletuse. Böcler olnud mees, kes Jumalat ei kartnud ja inimest ei häbenenud, ta olewat wõõra mehe, nimelt Johann Forseliuse töö, mida ta kas warguse ehk pettuse läbi enese kätte kiskunud, oma nime all välja andnud. See oli Böcleri käes wäga wõimalik, sest et ta üleüldse riiwatut ja kergemeelset elu elas. Neli korda wahetas ta usku, salgas ja murdis oma töotusi, pettis äia, tõstis naise peale wale kaebtust, et temast lahti saada, ja hulkus ühest kohast teise.

Forselius.

Böcleri nimel ilmunud raamatu tõsine kirjutaja Johann Forselius, kes sündimise poolest rootslane, oli 1639 — 1641 Tallinnas doomkooli rektor ja doomkoguduse õpetaja, sealt kutsuti ta Risti ja Madise koguduse hingekarjaseks, mis ametit

¹⁾ G. O. F. Westling, Vorarbeiten zu der ehstn. Uebersetzung des Neuen Testamentes 1715. Mittheil. u. Nachrichten f. d. ev. Kirche in Russland. Jahrg. 1893, lhk. 433 j

ta kuni 1684. aastani, see on oma surmani pidas. Neljakümne kolme aasta pikkusel ametiajal maakoguduses oli Forseliusel võimalik eestlase hingeelu ja selle awaldusi põhjalikult tähele panna ja rahwa kommete ning arwamiste üle rikast materjali koguda. Iseäranis püüdis tema Eesti rahwa päritolemise, meie maale tulemise, muistse walitsuse wiisi, ebajumalateenistuse, kommete ja pruukide üle sõnumeid korjata ja neid korralikult üles tähendada. Selle teadusliku töö omandas Böcler ja andis temast üks aasta pärast Forseliuse surma väikese osa ülemaltähendatud pealkirja all trükki. Nagu Böcler raamatu eeskõnes kirjutab, näinud piiskop Hellwig tema käsikirja suuremat osa ja wiinud ta Rootsi kuningale näha. See jagu Forseliuse ülestähendustest, mis trükist ilmus, toob sõnumeid eestlaste ebausku kommetest lapseristimisel, kihlusel ja pulma-ajal, raskejalgsete naiste ja sündinud laste juures, armulaua korral, matuste puhul ja iseäralistel aegadel ning tähtpäiwil. Forseliuse üleskirjutatud rahwakommetest toome siin mõned niisugused punktid näituseks, mis paiguti weel meie päiwini püsinud: Ei tohita kellegile asju üle lapse pea kätte ulatada, muidu wõiks lapse kasw seisma jääda. Uue aasta õhtul tehakse leel tuhk tasaseks ja waadetakse hommikul, kas seal jälgesid näha on. Kelle jalg tuha peal nähtawasse jäljesse passib, sellele tuleb eesolewal aastal surm wõõraks. Tuhkapäewal ei pea nõelumist ega sõlmimist ette wõetama, muidu hakkawad weised lonkama. Neljapäewa õhtut peetakse pühaks, sel õhtul ei kedrata, et mitte lojused ei äpardaks. Kui weised koju tulles rohtu suus kannawad, siis tulewat kasin heinasaak. Kiskjaid elajaid, nagu karu ja hunti ei nimetata mitte pärisnimega, waid katsutakse neid mõistamisi ära tähendada, et nad mitte karjale kahju ei teeks.

Et Böcler-Forseliuse raamat ilma konsistoriumi lubata ilmus, siis keelati ta wäljalaotamine ära. Ainult üks eksemplar on temast meie maal weel olemas, nimelt Tallinnas Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogus. Et haruldase raamatu sisu kaotsi ei läheks, on ta „*Scriptores rerum Livonicarum*“ II. andes ühes Fählmanni seletawa lisakirjaga ära trükitud ja 1854. aastal ka Kreutzwaldi poolt Keiserliku Teaduste Akademia kulul wälja antud, nimelt pealkirja all: „Der Ehsten abergläubische Gebraueche, Weisen und Ge-

wohnheiten etc.“ Nagu Kreutzwald seletab, ei olnud tema päiwi need ebausused kombes, mis Forselius üles kirjutanud, weel mitte täieste kadunud.

Tartukeelse kirjanduse ettejäädmine.

Mida enam paganuse riismed rahwa elust kirikuõpetajatele silma puutusid, seda elavamaks läks nende soow ja püüd, Jumala sõna rahwa keele ümber panna ja seda kui mõjuwat walgustuse abinõu rahwa sekka saata. Stahlist ja Rossihniusest peale hakates jääb umbes saja aasta jooksul meie waimulikkudele kirjameestele pühakirja tõlkimine niihästi Tartu kui Tallinna murdesse ülemaks ja suuremaks ülesandeks, mille kallal mitmed kibedat waewa näewad. „Nagu kindlat müüri ei wõi ilma hea lubjata teha“ — nõnda kirjutab Johann Gutsloff oma grammatika eeskõnes — „nõnda ei wõi ka mitte ilma püha kirjata kirikut ehk Jumala rahwast rajada ja ehitada.“ Meie kuulsime eelpool, kuidas Gutsloff tartukeelse ja Göseken tallinnakeelse Piibli tõlke kallal wõidu südilt töötasiwad. Nende waew läks tuule. Et hiljemini Tartu murret kõnelewate õpetajate keskelt paremaid keeletundjaid ja kirjamehi leidis, kui Eesti tallinnakeelses osas, siis jõudis lähemal ajal tartukeelne kirjandus hea sammu tallinnakeelsest ette. Ettejäädmine algas seega, et aastal 1686 Uus Testament Tartu murdes ilmus. Tähtis kirjamees, kes selle ülesandega kergeste toime sai, oli Adrian Verginius.

Verginiuse
elust.

Adrian Verginius on wana õpetajate-perekonna wõsu, kes ju XVII. aastasaja teisel weerandil meie kodumaale elama asunud.¹⁾ Uueste asutatud Tartu ülikoolis ja meie maa kiriku-olus oliwad Verginiused silmapaistwad tegelased. Adrian Verginius sündis 20. oktobril 1663 Kambjas, kus ta isa Andreas kirikuõpetaja ametit pidas. Ta õppis esmalt Tartu linna „Ladina koolis“, siis Riia ja wiimaks Tallinna kuninglikus gümnaasiumis. 1681 hakkas ta Kielis usuteadust õppima. Enne kui ta selles eesmärgile oleks jõudnud, pidi ta siit lahkuma. Ta oli ühe noore paruniga tüliselt sattunud

¹⁾ Wõrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lhk. 75—83. W. Reiman, Adrian Verginiuse surmamälestuseks. Sirwilauad 1907, lhk. 1—14. Sellesama Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 96—102.

ja paremasse kätte raske haawa saanud. Verginiuse isa ei lootnud seesugusest ülikooli elust head ja kutsus 1683 poja koju. Liiwimaa kiriku-olu juhatas sel ajal tuline ja ülihoolas kindralsuperintendent Johann Fischer, kes selleks palju waewa nägi, et Läti ja Eesti rahwale nende emakeeles Jumala sõna trükitud kirjas kätte muretseda. Fischeri soowi peale oli Adrian Verginiuse isa Andreas, keda sel ajal Liiwimaa õpetajate seas kõige paremaks Eesti keele tundjaks peeti, Piibli ümberpanemise ette võtnud. Kui poeg Kielist koju jõudis, oli isal tartukeelne Wastne Testament ja üks osa Wastast Testamentist juba tõlgitud. Kindralsuperintendent Fischer tegi tõlkimisele kiiret ja muretses ka Rootsist trükkimise kuludeks raha walmis. Nimelt oli kindral Mengden kaksikwõitluses oma wastase surmanud ja pidi 3000 taalrit trahwi maksma. Selle summa määras Rootsi kuningas Karl XI. heaks otstarbeks, nimelt püha kirja muretsemiseks oma alamatele Eestimaal. Ju wist tõlkimise ja trükitööd õpetajate käes, kes trükikohast Riias kaugel elasiwad, soowitawalt ruttu ei edenenud, Fischer kutsus 1683. aasta lõpul noore kahekümne aastase Adrian Verginiuse Riiga ja usaldas Piibli tõlkimise Tartu murdesse tema hoole. Wist pidi noormees juba lapsepõlwes Eesti keele põhjalikult ära õppinud olema, et temale nii suur usaldus osaks sai. Ja töö edenes tema käes tõeste kiireste. Küllap on Verginius oma isa eeltöösid appi võtnud, muidu ei oleks ta mitte lühikese ajaga Uue Seaduse kirjade ümberpanemisega lõpule jõudnud. Käsikiri anti Adrian Verginiuse isa Andrease ja Rõuge õpetaja Hardungi kätte läbi waadata ja parandada. Kuid parandused ei ole tööle just mitte tuluks olnud. Nõnda ilmus aastal 1686 Riias „Rootsi kuningliku majesteedi armu läbi ning eesõigusega“ „Meije Ifsanda Jესufse Kriřtufse Wafne Testament, och Summala Pöbba Sönnna, kumb Perräst Ifsanda Jესufse Kriřtufse Sündimist põhift Evangelistist nint Apofstist em ülleřirjotetu“ Kui nooremehe töö oli tal rohkeste puudusi, ometi leiame temast puhtamat Tartu murakut, kui endistest waimulikkudest raamatutest.

Wastne Testament.

Kuna Wastse Testamendi käsikirja läbi waadati, toimetas Adrian Verginius 1684 Lutheruse Suure Katekismuse, mida Tallinna keeles kuni 1897. aastani ei olnud, ja 1685. a. Tartu Laulu- ja Palweraamatu trükki. Need kaks raa-

Adrian Verginiuse muud kirjatööd.

matut, mis tartukeelset kirjandust tähtsalt tõstsiwad, on Verginiuse isa Andreas, Rannu õpetaja L. Moller ja Nõo õpetaja M. Schütz ümber pannud. Wiimses ilmusiwad esimesed katsed Tartu murrakus kirikulaulusid riimi seada. Laulud oliwad Verginiuse isa Andrease, Rannu õpetaja L. Molleri ja Nõo õpetaja M. Schützi riimitud ja, nagu väljaandja ise tunnistab, halvaste korda läinud. Oma isaga ühendatud jõul on Verginius Wana Testamenti Tallinna murrakusse tõlkima hakanud ja selle tööga kuni Hiiobi raamatuni jõudnud. B. G. Forseliuse seltsis andis Adrian Verginius 1690 Riias 50 waimulikku laulu välja. Aastal 1691 andis Adrian Verginius tartukeelse Lauluraamatu uueste välja, millele ta omalt poolt mõned laulud juure lisas. Selles trükis leiame ewangeliumite, epistlite ja Jeesuse eluloo järel ka juba jutustuse „Jerusalemmi Lina Ärrahäetamisest.“ See on esimene ilmalik jutustus Eesti keeles. Tuttaw tõestesisündinud kole ja hale lugu on tänini oma alguskuju weel alal hoidnud. Ta wõeti ka warsti tallinnakeelsesse Lauluraamatusse üles. Tema otstarwe on näidata: „ni rassedaste nink hirmsaste om Jummal omma pühha jummalikko Sönnä Pölgjid nink Naarjid sundnu nink nuhhelnu, nink om se lebbi kigelle Ma-Ilmale ütte Mällestusse-Tähhe nink Mannitsust andnu, et eggaüts Jumjala Wihha nink Sundust peap pelgama.“

Jerusalemmi
Lina Ärra
häetamisest.

Verginiuse
wangipõlw
ja surm.

Adrian Verginiuse pärastine elutee on okkaline ja lõpeb haledalt. Aastal 1686 õnnistati Verginius Puhja koguduse õpetajaks. Puhjas töötas Verginius agaraste kirjanduse põlul. Siit käis ta selsamal aastal Lindenhofis ehk Lindnas ja järgmisel aastal Pillistweres piibli-tõlkimise konwerentsidel, mis Fischer kokku kutsus. 1694 lahkus Verginius Puhjast ja asus Otepäasse õpetajaks. Warsti tuliwad segased, rahutud ajad, mis palju hädaohtu ja wiltsust toiwad. Verginius kaotas sõjamõllus peawarju ja waranduse; siiski ei jätnud ta kogudust maha, ehk küll waenlaste rööwsalgad maad rüüstasiwad. Verginius kogus Otepää talupojad enese ümber, läks rööwsalkadele kartmata wastu ja tegi neile mõndagi kahju.¹⁾ Kui Wene wägi Tartu linna piirama hakkas, ei wõinud Verginius juba oma perekonna pärast, kes sõja ajal senini Tartus oli wiibinud, enam Otepäasse

¹⁾ A. W. Hupel, Topograpische Nachrichten I, lhk. 248.

jääda. Ta wiis oma perekonna Tallinnasse kindlate müüride taha. 14. juulil 1704 langes Tartu linn wenelaste kätte. Linna kodanikud wandusiwad tsaarile Peeter I. truudusewannet. Seda kuuldes tõttas ka Verginius uuele maaülemale truudusewannet wanduma. See läbi sai temal võimalikuks Otepäässe tagasi minna ja ametit edasi pidada. Et Rootsi wahwad wäed ootamata ja hulljulgeste wenelastele kahju tegiwad, keeldi läbikäimine nende maakondadega ja linnadega, mis alles Rootsi wõimu all seisiwad, kõwaste ära. Kirjad, mis keegi sealt poolt sai wõi sinna saatis, tuliwad Tartusse Wene kommandandi kätte läbi waadata anda. Verginiuse naise wend Krieg, Rootsi sõjawäe kapten, saatis oma seersandi Stammeri läbi õemehele Otepäässe mõned kirjad, mis Tallinna sõbrad eraasjus kirjutanud. Kirjakandja Stammer oli pealegi Verginiuse endine kooliõpetaja ja Otepää kõstri Erdmanni wäimees. Kas ei olnud Verginius Tartu kommandandi käsku kirjade läbiwaatamise asjus mitte teada saanud, wõi selle tähelepanemata jätnud, seda ei saa enam selgeks teha, kuid Wene kommissar nägi selles kirjawahetuses kommandandi käsu üleastumist, püüdis Stammeri kinni ja andis Verginiuse ning Erdmanni sõjakohtu kätte. Tartu kommandant tõstis nende peale kõige raskemaid süüdisid, nagu oleks Verginius ustawuse wannet murdnud, Stammeriga kurja äraandmise nõu wenelaste wastu pidanud ja Rootsi wäele Tallinnasse Tartu kindluse ja Wene wäe liikumise üle sõnumeid saata tahtnud. Verginius kinnitas küll, et kirja-des ainult eraasjadest kõneldud, kuid ta ei saanud oma ilmasüütust enam tõeks teha, sest ta oli saadud kirjad pärast Stammeri kinniwõtmist ära põletada lasknud. Stammeri ülekuulamisel wõeti piinamiseriistad tarwitusele, pekseti nuudiga ja wenitati käsi-jalgu. Piinamiste tagajärjel heitis Stammer warsti hinge, kuid Verginiuse ja Erdmanni wangipõlw kestis ligi kaks aastat. Tartu raekohus ja gildid katsuwad pika kõhelemise järele wangide eest kosta, kuid sel ei olnud mingit mõju. Verginius ja Erdmann mõisteti surma, nimelt kirwega awalikult ära hukata, ja saadeti see otsus 27. juunil 1706 Tartu Saksa wärawa suus, praeguse turuplatsi kohal, täide.¹⁾

¹⁾ Wangipõlwes kirjutas Verginius 1706 ise oma eluloo üles, mis wist pisut muudetud kujul ilmunud Mittheilungen aus der livl. Geschichte IX., lhk. 118 j.

Wastse Testamendi tõlkimisega oli Verginius osa sellest plaanist täitnud, mille ümber selle aja waimulikkude meeste mõtted keerlesiwad: püha kirja tähtsam osa ilmus rahwakeeles. Et töötegi sel ajal ainult kaksikümmend aastat wana oli, jäi ta unustusesse, tema nime püüeti warjata ja aupärga teiste wanemate tuttawamate meeste pähe panna. Tallinna-keelse Uue Testamendi eeskõnes (1715) nimetatakse Wastse Testamendi tõlkijateks Hardungit ja teisi mehi. Kuid see sõnum on ekslik. Fischeri aruanne Piibli ümberpanemise töödest 1692 nimetab selge sõnaga, et Adrian Verginius Wastse Testamendi tõlkinud, ja kirjanik kinnitab seda ka iseäralise rõhuga. Hardung ja teised oliwad, nagu ülemal seletatud, tõlke läbikatsujad.

Wastased leidsiwad Verginiuse tõlkest rohkest puudusi, täielikku ja laitmata tööd ei wõidud noorelt mehelt oodatagi. Ehk küll Verginiuse keel alles ebatasane on, sest et siin ja seal sihitust waleste tarwitatakse, paenutuse wastu eksitakse ja erilisi murdeid, iseäranis Tallinna murrakust saadud sõnakujusid ja Stahlile omaseid laensõnu segakeeleks ühendatakse, awaldab ta siiski juba Eesti keele maiku ja mõnu, ta on Stahli omast palju puhtakujulisem, nagu üleüldse Tartu waimuliku kirjanduse keel end palju waremini rahwapärase-
mas kujus awaldama hakkas, kui põhjapoolne praeguse kirja-
keele eelkäija. Verginiuse keele ja kirjawiisi näiteks wõtame mõned laused Wastse Testamendi eeskõnest, mis Fischeri järele Saksa keelest ümber pandud. Selle eeskõne tõlkis Verginius kahtlemata iseseiswalt, sest et tal teisi tõlkeid eel ei seisnud:

„Armas Mahmehs. EE Rahmat, kumba finna sihn näet, om meije Iffanda Jesusse Kristusse Wafine Testament, eht Summala põhä Sõnna, kumb perräst Iffanda IEEusse Sündmist põhist Ewangelistist nint apostlist om üllekirjutetu. Sestisammast peat finna seddä teedmä: Rui eefmänne Inni-
minne Pattu siffe olli saddanu, nint se läbbi iggawest Sukka-
minnemist henne pählefahtnu, sis om se helde Summal om-
mast Põhjatummast Armust, saddanu Innimiselle sedda kallist
Somotust andnu, et teddä, läbbi Wahhemehhe nint Lubnastja/
Pattust nint Seddäst jälle pididi awwitetama, ent Sukkotaja
Kurrati Rikkus nint Wäggi pididi ärrä häetetäma nint tüh-
jast tettämä jne.“

See Fischeri eeskõne, mis Uue Testamendi sisust seletust annab, on ka tallinnakeelses Uues Testamendis 1715 ära trükitud, kus juures Verginiuse tõlget näikse tarvitatud olewat.

Tartukeelse kirjanduse ettejäudmisest kõneleb weel see huwitaw nähtus, et sel ajal esimene Eesti soost kirjamees nimelt Tartu murrakus ja selges rahwakeeles algupärase kunstlaulu loob. Kõne on siin Käsü Hansust ja tema nutulaulust.¹⁾ Eesti talumees Käsü Mardi Hans ehk, nagu ta ise oma nime kirjutab, H. Kes peab 1700 — 1730 Puhjas köstri ametit. Põhja sõja ajal, mil õpetaja Kõnikson Puhja koguduse maha jätnud ja Pärnust warjupaika otsima läinud, kannab köster H. Kes koguduse eest niipalju hoolt, kui ta jõuab. Keset sõjakära ja riisujate salkasid jääb ta oma ametikohustele ustawaks. Tema peab rootslaste wõitu wenelaste üle kindlaks. „Wainlasil om enämb pelgo meist, kui meil neist om,“ kirjutab ta 1706. aasta weebruarikuul põgenenud õpetajale Pärnusse ja awaldab lootust, et rahuaeg ruttu kätte jõuab ja õpetaja jälle oma karja juure tagasi tuleb. Kuid warsti näeb ta oma lootusi tühja minewat. Juba 1704. aasta juulikuul langes Tartu linn wenelaste kätte. Ehk küll Tartu kodanikud Wene tsaarile truudusewannet wandusiwad, kartis ja arwas linna kommandant Naryschkin siiski weel, et nad omas südames rootslaste poole hoiawad ja neile Wene wäe üle salaja sõnumeid saadawad. Sellepärast hakati Tartu elanikkude järele kangeste walwama; wiimaks läks wenelaste kahtlus uute alamate wastu nõnda suureks, et Tartu elanikud 1708. aastal tsaari käsü peale Wologdasse Wenemaale wangi weeti, nende majad ära häwitati ja linna wallid maha kisti. See kurb sündmus näib sügawaste Käsü Hansu peale mõjunud olewat. Weel selsamal aastal luuletas ta 36 salmi pika Nutulaulu Tartu linna ärahäwitamise üle, mis Tartu raekohtu kirjakogus ja kohalises Jaani kirikuraamatus, wiimses kohas pisut lühendatud kujul, käsikirjana alale on jäänud. Luulewabadust tarwitades teeb Käsü Hans omas nutulaulus Tartu linna kõnelewaks isikuks, laseb teda pikalt ja laialt oma kurba saatust ära jutustada ja iga salmi

Käsü Hans
ja tema nutu-
laul.

¹⁾ Wõrdle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat. Reval 1902, II. j. lhk. 82—93. W. Reiman, Esimene Eesti soost kirjamees. E. Üliõpl. S. album II., lhk. 193—205.

lõpul „Oh, ma waene Tardo Liin!“ õhata. Esmalt jutustab linn, kuidas ta enne jõukas olnud ja rahwas külluses elanud:

„Mes mul olli enne waja?	Ralli Kooli, Kirriku;
Kui mo Käsi häste teus:	Ilusasti fit ehitu
Torre Koa, torre Maja,	Olli minno sihen siin:
Sure Mida, Wilja teus,	Oh! ma waene Tardo Liin!“

Kuid kodanikud elasiwad toredaste, õpetlased sõiwad väga kallist, kaupmehed petsiwad ostjaid ja „Eaga Mees tei Patto Tööd“ Küll noomiwad õpetajad kantslitel ja hüüawad rahwast meeleparandusele, aga see kõik ei aita. Patu pärast tuleb Jumala õige nuhtlus linna peale:

„Tulli Taw mul lasti sihe,	Rahwas paesi Toomi pääl,
Tütli Mürrin ning Dombi Häl,	Es löwwa Armo henne jääl,
Honi Rahwa üttelihe	Rätš se olli hirmus Piin
Pörrut, lei fit mahha tääl,	Oh! ma waene Tardo Liin.“

Esiotsa jäetud linna kodanikud ja raekohus oma paigale, aga kui kommandandi südames kahtlased arwamised nende truuduse kohta tõusewad ja isand „Krop ning Moresin Tarto Radi Lüllil pand,“ siis tegi kommandant teise otsuse, mille keiser kinnitas:

„Kui Ta sedda kulda soi,	Šhanda ning Emmanda
Et Rootše pallaw pähle paist,	Illi ballest igiwa
Siš Ta Wenne Male weij,	Wenne-male minnen siin.
Kit se Liina Rahwast wäest	Oh! ma waene Tardo Liin!“

Lõpuks awaldab kiwihunikuks muudetud linn pika manitsuse terwele maale ja iseäranis suurematele linnadele, et nad meelt parandaksiwad ja ka oma noorele kuningale, kes neid oma werega kaitsemas, ustawaks jääksiwad, muidu wõiks neile ka Tartu saatus osaks saada.

Käsu Hansu nutulaul, mis omal ajal Tartu- ja Wõrumaal laialt tuttaw olnud ja mis rahwale väga meeldinud, on täieste algupärane töö. Ometi ühendawad teda mitmed sileded selleaegse wanema kirjandusega. Nimelt on nutulaulu põhjusemõte ja siht seesama, mis Lauluraamatus hiljuti awaldatud Jerusalemma linna ärarikkumise lool, millest Käsu Hans kõnes olewa laulu tegemiseks äratust on saanud. Kuju poolest seisab Käsu Hansu töö riimitud kirikulaulude mõju all, kuid salmiehituse ja metrumi poolest läheb ta kirikulauludest lahku ja tarwitab pea jambuse, pea trochäuse weeret, ilma et nendegi wahetuses kindlat korda oleks pee-

tud. Neid kahte üksteisele risti vastu käivat wärsimõotu segas waremalt juba R. Brocmann omas pulmalaulus, kuigi kindlamas korras. Käsü Hansu nutulaulus puudub luulend ja kujukas keel weel täieste, sündmused ja pikk moraliõpetus sõnastatakse kainelt, kuiwalt, kuid seal juures püütakse ridade lõppusid igal hinnal kõlksuma panna. Riim on siin siis peaasi, mis laulu lauluks teeb. Kuid wälistest konarustest ja ehete puudusest hoolimata tundub laulust luuletaja kaastundlik ja soe süda, mis armastuses kodumaa ja rahwa kurwast saatusest osa wõtab ja neile õiglaselt seda soowib, mis ta omast meelest arwab hea olewat.

Johann Gutsloff, Andreas ja Adrian Verginius ning Käsü Hans on waimuliku kirjanduse walitsuse ajal tähtsamad Tartu murde kirjanikud, kes Lõuna-Eesti murrakus seesugust kirjawara soetasiwad, mis Põhja-Eesti murrakul weel puudus. Gutsloffi esimene Eesti lauseõpetus ja sõnastik, Adrian Verginiuse Wastse Testamendi tõlge, Andreas Verginiuse Tartu Lauluraamat ja Lutheruse Suure katekismuse tõlge wiisiwad tartukeelse kirjanduse tallinnakeelsest hea sammu ette.

Kuni Verginiuseni ei suutnud ei Tallinna ega Tartu keelt hariwad kirjamehed, kes sagedaste umbkeelsetena meie maale tuliwad ja tihti kauaks ei mõtlenud siia jääda, Eesti keele loomu lähemalt tundma õppida, waid wõtsiwad Ladina ja Ala-Saksa keele enestele eeskujuks ja paenutasiwad Eesti keele wõõraste pakkude peale. Grammatika kirjutajad ei leidnud sel ajal Saksa ja Eesti keele wahel wahet. Eesti häälikute ülestähenduseks tarwitawad nad Saksa tähestikku, ilma et selleski oleks järjekindlust silmas peetud. Saksa kõnekäänud wõetakse sõnasõnalt Eesti keeles tarwitusele ja soetakse sel wiisil weidrat keelte segi. See oli isesugune tõug kirjalist, wõõrapäralist Eesti keelt, milles rahwakeele loomust suurt midagi järele ei olnud jäänud, kui murtud sõnad peaaegu arusaamatas lausekorras ja järjestuses. Ta oli kehwa, kirikuliste oskussõnade ja kõige tarwilikkumate, läbi saamata mõistete keel, kahwatu ja kare. See esimeste aegade Eesti kirjalik keel on wäärsünnitus, mis pärastpoolse kirjakeele arenemise kohta saatuslikud tagajärjed kaasa tõi, sest ta sanktsioneeris teatawal wiisil Eesti keele barbariseerimise ja hakkas warakult elawa keele wastupanewaid ins-

Kokkuwõte
ja tagasi-
waade.

tinktisid häwitama. Sel kirjandusel ja keelel ei ole muud tähendust, kui et selle waral ja selle taga wõib aimata, kuidas tõsine Eesti keel, mis külade maalises rahus suusõnalise rahwakirjanduse, rahwalaulu ja muinasjuttude kandjana edasi wõrsus, tõeste on wõinud kõlada.¹⁾ „Meie kirjanduse päewatõus oli udune ja pilwine, ta ei toonud mitte heledat päikese paistet, waid umbset, sompis ilma, mis alles pikkamisi selgus.“ Kirjandusele küll alus pandi, aga selle peale ei olnud wõimalik ilma parandusteta ja ümberehitusteta tulewast hoonet rajada. Meie nimetame seda järku Eesti kirjanduseloost, mis tänini eksikombel Stahli omaks nimetatud, segase Saksa-Eesti kirikukeele ajaks. Uued põhjused, mille järele segase kirikukeele parandus ette wõeti, toodi kõige esmalt Piibli ümberpanemise konwerentsidel ette.

B. Parandatud Eesti kirikukeele aeg.

Piibli ümberpanemise konwerentsid.²⁾

Fischeri tegewuse karakter.

Kuna U. Testamendi tõlke trükkiaandmine Tallinnas teadmata aja peale edasi lükati, astus see küsimus Liiwimaal järsku uude ajajärku. See oli suurelt osalt hoolsa ja teowõimulise kindralsuperintendendi Johann Fischeri töö. Tema oli 1633 Lübeckis sündinud ja 1674 Liiwimaa waimulikuks ülemaks kutsutud. Rahwaste keeli, kelle ülemaks hingekar-seks ta seatud, tema küll ei mõistnud, kuid seda hoolsamini püüdis ta Rootsi walitsuse ja koguduste õpetajate kaudu mõjuda ning sündsaid tööjõudusid ametisse panna. Seesuguse ameti pidamiseks awaldas Fischer head arusaamist oma kohustest, osawust ja tugewat energiat, kuid seal juures oli ta piirita isemeelne ja tihti hoolimata oma ametiwendade wastu. Tegewuse algul kandis ta hool ja mure kaunist wilja. Fischer oligi see, kelle algatusel meie maal rahwakoolile alus pandi. Tema ettepaneku peale nõudis Rootsi walitsus 1687 Liwi maapäewalt, et see iga kiriku juure kihelkonnakooli asutaks ja koolmeistrid ametisse paneks, kes maa lastele emakeeles lugemist, katekismust ja kirikulaulu õpetaks.

¹⁾ W. Grünthal, Eesti kirjakeele arenemine. Eesti Kultura I, lhk. 252 j.

²⁾ Mag. C. Hoppius, 1715. a. ilmunud Uue Testamendi saksakeelne eeskõne. — G. O. F. Westling, Vorarbeiten zu der ehstn. Uebersetzung des Neuen Testaments 1715 ü. t. kohal.

Awati umbes 80 kihelkonnakooli ja Fischer wõis weel sellest rõõmu tunda, et tema hea eeskuju õpetajaid rahwahariduse tõstmiseks tööle kihutas.¹⁾ Nõnda awas kandidaat Forselius Tartu ligidal Papimõisas esimese koolmeistrite-kooli ja kirjutas esimese eestikeelse aabitsa. Tööjoudude wäljawalik oli Fischeril õnnelik ja Rootsi walitsus andis lahkeste abi, et pühakirja tõlked, mis Fischeri algatusel walminesiwad, trüki wõiksiwad ilmuda. Läti Piibli tõlkimise andis Fischer Marienburi õpetaja Ernst Glücki hoole, kes Fischeriga seltsis meie maale tulnud. Glücki toimetusel ilmus lätikeelne Uus Testament 1685 ja täieline Piibel 1689, kuna Tartu murrakut kõnelewatele eestlastele Wastne Testament, nagu eelpool kuulsime, 1686 Riias trükki anti. Fischer walis iga tõlke walmistamiseks ühe keeleosawa mehe ja laskis tema töö mitme teise poolt läbi katsuda. Et õpetajad tõlkimise juures rahuliselt ja wahetpidamata wõiksiwad tööd teha, saatis Fischer nende kogudustesse aseõpetajad ja andis tõlkijatele ka ainelist abi. Seesuguse korralduse tõttu edenesiwad pühakirja tõlkimise tööd Liiwimaal õige kiireste.

Oleks nüüd tallinnakeelsete koguduste õpetajad Wastne Testamendi tarwitusele wõtnud, kõlarikka ning wormikindla Tartu-Wõru murraku Eesti kirjakeeleks teinud, siis oleks wäsitaw murrete wõitlus Eestis wast tulemata jäänud. Ehk küll sel ajal Eesti põhjamurrak lõnamurrakust palju vähem lahku läks kui meie päiwil, peeti puudulise keeletundmise pärast seda wahet liig suureks. Fischer sõitis Stockholmi kuninga jutule ja teatas kuningale selle juhtumise juures, mil wiisil tal korda läinud lätlastele ja osalt ka juba eestlastele pühakirja rahwakeele ümber panna ja küsis, kas mitte selsamal teel ei tuleks Tallinna murrakut kõnelewatele eestlastele pühakirja tõlget muretseda. Nende jaoks oli, nagu teada, Uus Testament juba tõlgitud, kuid see ootas ikka weel rewideerimist. Et uuel Tallinnamaa piiskopil mitte wõimalik ei olnud Tallinnasse elama asuda ja rewideerimist kiirendada, usaldas kuningas Karl XI. tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise juhatus 1685. a. teowõimulise superintendendi Fischeri hoole. Kuningliku käsukirja põhjal tehti Fischerile kohuseks Uue Testamendi tõlget, mille trükkiandmine Tallinnas edasi lükatud, Liwi-, Eesti- ja Saaremaa piiskopkonna wolinikkude poolt läbi waadata lasta ja siis trükki anda. Selle käsukirja läbi tundsiwad Tallinnamaa konsisto-

Esimene
piiblikon-
werents.

¹⁾ H. Feyerabend, D. Johannes Fischer, Generalsuperintendent von Livland 1674—1700, lhk. 12.

riumi liikmed endid wäga alandatud olewat. Oli ometi nende meelet kuulmata asi, et töö, mis Tallinnamaal tehtud, nüüd wõõra juhatuse all, wõõras linnas pidi ilmuma. Esiotsa pandi kuninga käsule wastu ja katsuti trükkimise algamist Tallinnas kiirendada, aga kui enam midagi parata ei olnud ja waja oli esimesele piiblikonwerentsile, mille Fischer 1686 oma mõisa Lindenhofi Wõnnu ligidale kokku kutsus, wolinnikka saata, siis tehti neile kodus kohuseks, endistest põhjusmõtetest mitte lahkuda, nimelt Lutheruse tõlkest kinni pidada, Stahli aegset kirikukeelt mitte muuta lasta ja üleüldse „kõiki

Lindenhofi mõis Wõnnu ligidal.

uuendusi kahtlasteks tunnistada“. Lindenhofi konwerentsile oli Tallinnamaalt ja Liwimaalt kummagist neli ja Saaremaalt kaks õpetajat wolinikkudeks saadetud ja nendele paar üliõpilast weel abiks määratud. Fischer ise juhatas nõupidamisi. Ilmunud liikmete hulgast nimetame iseäranis õpetajat Adrian Verginiust ja üliõpilast Bengt Gottfried Forseliust. Konwerentsi töödest on niipalju teada, et Tallinnamaa saadikud sellest Uue Testamendi tõlkest, mida siin pidi rewideeritama, ainult väikese osa oliwad kaasa wõtnud, kuna õpetaja Böcler suurema osaga olnud Rootsi sõitnud. Nisugustes oludes ei wõinud wiljakast tööst suurt juttu olla. Fischer nõudis õigusega, et tõlke rewideerimisel greekakeelelist alguskirja peab juhtnööriks wõetama ja ei mitte saksakeelset Lutheruse tõlget. Selle wastu waidlesiwad Tallinnamaa saadikud ägedaste, kuid pidiwad siiski järele andma. Stahli aegse kiriku-

keele parandusest, mille kohta B. G. Forselius konverentsile ettepanekuid tegi, ei tahtnud Tallinnamaa saadikud midagi teada. Forselius, Madise õpetaja poeg, oli Eesti keele rahvasuust õppinud ja nende segaduste üle, mis Saksa-Eesti kirikukeel Eesti raamatutesse toonud, selgusele jõudnud. Ta ei tahtnud wanu keeleweidruse enam sallida, sellepärast soovitas tema trükkiantawas pühaskirjas võimalikult seda keelt tarwitusele wõtta, mida rahwas rääkis. Eesti nimesõnade käänamises ja ajasõnade pöörämises nõudis ta rahwakeele põhjal parandusi. Et lugemise õppimist eestlastele kergendada, lõi Forselius uue loomulikuma kirjawiisi, millest ta wajaduseta Saksa ja Ladina tähed, nagu c, ch, ck, z, tz, f, x ja y ning täishäälikute pikendamise märgi h kõrwale heitis. Peale selle wõttis Forselius Eesti kirjutatud kirjas Ladina tähed tarwitusele, kuna trükis Gooti tähestik weelgi walitsema jäi.

Forseliuse uuenduse nõudmised lükkasiwad palju sellest ümber, mida tänini Eesti keele tarkuse tipuks peetud. Tallinnamaa saadikud näitasiwad, et uus kirjawiis pahandusi sünnitab ja wanema kirjanduse järeltulewale soole hoopis wõõraks teeb. Fischer lükkas otsusetegemise keeleküsimumistes edasi, lootes, et ta Forseliuse wastaseid jõuab edespidi parematele mõtetele juhtida. Kuid asjata. Pärast konverentsi, mis neli nädalat kestis, wõeti Forseliuse ettepanekud Tallinna konsistoriumi poolt arwustuse alla ja tuldi otses ümberpööratud otsusele. Kirjakeel minewat küll rahwakeelest lahku, kuid wiimne seisis nende silmis kui jäme ja rikutud rahwamurrak põlgtuse all, sellepärast soovitasiwad nad, et tuntawat lõhet kaotada, rahwale õige, s. o. wana segase kirikukeele äraõppimist. Peale selle mõistsiwad nad asju nõnda ajada, et kuningas Karl XI. neile õigust andis ja Lutheruse tõlget eeskujuks soovitas. Kuid kindlameelne Fischer ei lasknud ennast sellelt teelt kõrwale wiia, mis ta oli leidnud õige olewat. 1687. a. algul kutsus ta teise piibli-konverentsi Pillistwere kirikumõisa kokku. Ilmusiwad endised liikmed, aga et kolm neist ära jäiwad, täitsiwad kolm uut, kelle hulgas ka üliõpilane Johann Hornung, nende aset. Esmalt waieldi siin ägedaste Forseliuse poolt ettepanud keeleliste uuenduste pärast, kui ka otsuste üle, mis Tallinnamaa konsistorium nende uuenduste kohta teinud. Forseliuse nõudmisi toetas agaralt Hornung, kes tähendatud uuenduste täieste omaks wõttis, niisamuti ka Adrian Verginius Puhjalt, de Moulin Suure-Jaanist ja Berthold Pillistwerest. Isegi Fischer pidas neid nõudmisi õigeks, ehk ta küll Eesti keelt

Teine piibli-konverents.

ei mõistnud. Aga kui Fischer ära nägi, et reformidele ägedalt wastu seisti, jättis ta keeleküsimumuse jälle kõrwale, ja nüüd läks rewideerimise töö, mida alguskeele järele toimetati, õige ruttu edasi. Nelja nädala pärast oli terwe Uue Testamendi käsikiri — see oli nüüd Böcleri käest kätte saadud — läbi waadatud. Rewideeritud tõlke kirjutas Hornung Fischeri wolitusel Forseliuse poolt soovitatud, Verginiuse ja kahe teise saadiku poolt heakskiidetud kirjawiisi ümber ja parandas mõndagi kohta, mis grammatika seaduste wastu käis.

Fischeri püüete nurjaminek.

Wõib juba arwata, et Tallinnamaa õpetajad seesugust tõlget heaga wastu ei wõtnud ja oma põhjused sellega püüdsiwad läbi tungida. Nad tõstsiwad kuninga ees Fischeri peale kaebtust, et see Tallinnas walmistatud tõlke Pillistwerest kaasa wõtnud ja mitmekordse nõudmise peale seda enam tagasi ei saatwat. Kuningas ei teadnud wäeluste all olewates küsimustes õiget seisukohta wõtta ja wankus oma otsustes. Fischer sai warsti temalt käsu, et ta ei tohi tallinnlaste tõlke käsikirja enam kinni pidada, ega selle trükkimist takistada, sest et kuningas ise selleks raha määranud. See käsk häwitas Fischeril terwe tööwilja. Ta seletas kirjalikult kuningale, et tallinnlaste tõlge kõlbmata olewat — ja selle asemel kiitis ja soovitas ta seda tõlget, mida Pillistweres paranduse teel saadud ja palus selle wäljaandmiseks luba. Seda palwet küll ei täidetud, kuid ka Tallinna konsistoriumilt wõeti õigus oma tõlget trükki anda. Kuningas nõudis, et asjatundjad mehed mõlemilt poolt kokku astuks ja õige tõlke soetamiseks nõu peaks. Et kummagilt poolt järelandmist loota ei wõinud, jäi seegi ettepanek täitmata. Ühenduse puudus, leppimata meel, wäiklane wõistlus ja arusaamata waen Liiwi- ja Tallinnamaa wahel ei lasknud neid wiljakale tööle hakata. Oleks riigiwalisus Fischeri toetanud, siis oleks peagi sihile jõutud, kuid seesugustes oludes tüdines muidu teowõimulise mehe waim. Weel kord kutsus ta 1694 teologia professorid ja keeleosawaid õpetajaid Liiwi- ja Tallinnamaalt Tartusse endiste tõlgete läbiwaatamisele, ja kuningas töötas jällegi heakskiidetud tõlke trükkimiseks rahaabi anda, kuid seda konwerentsi ei saadudki kokku, ja nõnda oli Liiwi-, Tallinna- ning Saaremaa waimulikude ühine katse tallinnakeelset Uut Testamenti wälja anda nurja läinud. Siin langeb wastutus küll kõige pealt Tallinna konsistoriumi peale, kuid salata ei wõi, et ka Fischer heast tahtmisest hoolimata oma järsu olekuga asja edenemist mõnes tükis takistas. Ehk ta küll kahtlemata palju head meie maal oli korda saatnud

langes temast lugupidamine siiski kuninga silmis. Kui Rootsi walitsus kroonumõisad aadelilt tagasi nõudis ja üleüldse sakslaste mõju meie maa kiriku- ja kooliolus rootslaste kasuks kitsendas, astus Fischer awalikult walitsuse wastu wälja ja tunnistas ennast Patkuli sõbraks. Nüüd ei wõinud ta oma etteawõtetele kiriku- ja kooliasjus Rootsi kroonu poolt enam toetamist loota. Fischer laitis meie maa olusid kibedaste, pani 1699 oma ameti maha ja läks Saksamaale tagasi; siin sai ta Magdeburis kindralsuperintendenti koha. Selles ametis on ta 1705 surnud.

Piiblikonwerentsidel ei olnud otsekohest tagajärge. Meie kirjanduselo kohta on neil niipalju tähtsust, et siin Forselius ja tema poolehoidjad Eesti keele ja kirjawiisi arenemises uut järku ette walmistawad, nimelt parandatud Eesti kirikukeele aega.

Johann Hornung, parandatud Eesti kirikukeele looja.

Segane Saksa-Eesti kirikukeel, mida XVII. aastasajal waimulikus kirjanduses tarwitati, oli nõnda puudulik ja wõõrastaw, et eestlane sellest ainult suure waewaga aru sai ja sõnadele tihti hoopis wildaka mõtte andis, nagu seda Georg Mülleri jutlused tunnistawad. Kuid seesugust terawat keelelist iseteadwust orjapõlwe rusutud rahwal ei olnud, et ta õpetajate ja kirikuraamatute wigase keele parandamist oleks nõudnud ehk seda keelt ainult hurjutada katsunud. Kui ka mõni naljahammas sakslaste rikutud keele pihta pilkenoole lendama pani, pilgatawad seda ometi ei mõistnud. Rahwas harjus sakslaste murtud keelega pealegi ära ja kõneles kirikumõisas hoopis teist keelt kui külas. Igatahes jäi eestlasele segane Saksa-Eesti kirikukeel wõõraks kõlaks, mis ta hinge külmaks jättis. Niikaua kui Saksamaalt tulnud umbkeelseid õpetajaid ametisse seati, kes oma Eesti keele tarkuse peasjalikult waimulikkudest raamatutest ammutasiwad ja samas weidras kunst-keeles wast kirjandusele lisa muretsesiwad, ei jaksanud selleaegsed keele- ja kirjamehed seda lõhet märeata, mis neid keeleasjus rahwast lahutas. Aga kui sugupõlw waheldas ja juba nüüsguseid mehi kiriku teenistusesse astus, kes rahwa keskel üles kaswades tema keele selgeks õppinud, ei wõinud see kahjulik lõhe tähelepanemata jääda ja edasi kesta. Uus sugupõlw kannab suure enamuse ringkondadesse uuenduse mõtteid. Läks awara tund-

Kahesugune
Eesti keel.

misega ja südika ning kindla karakteriga meistrid tarwis, kes logisewale keelewankrile uued rattad alla seadsiwad ja ta õigetesse rööbastesse juhtisiwad. Seesugused meistrid oliwad B. G. Forselius ja Johann Hornung. Esimene neist on, nagu eelpool kuulsime, kirikukeele uuenduse mõtte üleswõtja. Kuid tema ise ei saanud oma keelelisi uuendusi laiemalt maksma panna, kui esimeses eestikeelses ABD-raamatus, millest juba 1686 kõne on. Kahjuks lõpetas enneaegne surm selle haridusesõbra tegewuse.

Hornungi
elukäik.

Forseliuse püüded on Johann Hornung ja tema kaastöölised teoks teinud. Ometi ei leidnud Hornung oma kaasaeglaste poolt seda lugupidamist, mida ta ära teenis. Kaasaeglased ei tea Hornungist muud, kui et ta 1687 Pillistwere piibli ümberpanemise konverentsist osa wõtnud, Karulas õpetaja olnud ja Wene sõja-wangi surnud. Hornungi nimi ja teod waigiti surnuks, tema wastased omandasiwad tema tööwilja ja lõikasiwad, mis ta külwanud. Alles 130 aastat pärast rõhutud ja tagakiusatud mehe surma peastis Kuusalu õpetaja Eduard Ahrens¹⁾ tema au ja tegi tema tähtsuse Eesti keele- ja kirjanduseloos selgeks. Kuid Hornungi eluloosse ei jõudnud Ahrenski suuremat walgust tuua. Isegi Hornungi wanemad ja tema sündimisepäew on meil teadmata. Imepuhas Tallinna keel, mida Hornung kirjutab, juhatab ta sündimise ja üleskaswamise paika Tallinnamaalt otsima. Wanaduse peale waadates wõiks tema Rakwere õpetaja G. Hornungi poeg ja umbes 1660 sündinud olla, sest Pillistwere piiblikonwerentsi ajal oli ta usuteaduse kandidaat. Kus Johann Hornung haridust saanud ja usuteadust õppinud, pole ka teada. Wist pole ta ülikooli kursust mitte lõpetanud, sest nagu Liiwimaa konsistoriumi protokollis seisab, oli Hornung nõrk Hebreä keele tundja. Konsistoriumi ees eksami tehes oleks pidanud Hornung Hebreä keeles läbi kukkuma, kuna ta Greeka keelega hästi toime sai. Pärast Pillistwere konwerentsi langes Hornung kui keelesegaja, kes kiriklikusse kirjawarasse radikalseid uuendusi püüdis tuua, waimuliku ülemuse waenu alla. Õpetajate kohad Eestimaal jagatakse umbkeelsetele wäljamaalastele wälja, Hornung, parem Tallinna muraku tundja, ei leia mujal ametit, kui lõunapoolsemas Eesti nurgas Karulas, kus wõrulisemat Wõru keelt kõneldakse.

¹⁾ Johann Hornung, der Schöpfer unserer ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval, 1845.

1693 on ta siin juba ametic. Wist arwasiwad waimulikud herrad, et keeleuendaja siin ümbruse ja praktika mõjul oma uuendusepüüded unustab, vähemalt tegelikult nendega suurt mõjuda ei saa. See oli Hornungile otse maalt ärasaatmiseks, mis rusuwalt tema hinge peale mõjus. Siit püüab ta oma ameti algusel tähtsate kirjatööde läbi waimutuld süüdata, mis wägiwaldselt ära sumbutatud. Kuid Tallinna konsistorium hoolitses pimedas wihas oma keeluga ka selle eest, et Hornungi eestikeelsed raamatud rahwa sekka ei peaseks. Keegi ei tohtinud Hornungi raamatuid osta ega müüa. Tume wari langeb sest ajast Hornungi elu peale. Küll jääb ta Põhja sõja ajal, mil teised õpetajad Tallinna müüride taha wangi põgenewad, oma kogudusele truuks, kuid üksilduses, hädaohtudes ja rõhutud oludes ei suuda tema oma elurada enam otse hoida. Juba 1706 saab Hornung Liiwimaa konsistoriumilt walju noomituse liigjoomise ja pahanduste eest, mis ta joomise tagajärjel pihtitalituse ning armulaua annete wäljajagamise juures sünnitanud.¹⁾ Kord süüdistawad teda rootslased kirjawahetuse pärast wenelastega ja peawad teda Pärnus wangis, kuni ilmasüütus ilmsiks tuli.²⁾ Kahte korda on Hornung wenelaste poolt sõjawangiks tehtud. Wangipõlwes kustusiwad ka 1715. a. selle õnnetu mehe kurblikud elupäewad.

Wistist pidasiwad Liiwimaa waimulikud ülemad ise noort kandidaati Hornungi tubliks Eesti keele tundjaks, kui nad tema 1687 Pillistweresse selle aja tublimate kirjameeste hulka Piibli ümberpanemise konwerentsile kutsusiwad. Kui Forse-liuse ja Hornungi ettepanekud siin tagasi lükati ja konwerentsi liikmed Pillistwerest lahkusiwad, kutsus Adrian Verginius noore ametiwenna ja sõbra Puhja enese juure. Siin tõlkis Hornung weel selsamal aastal Uue Testamendi Tallinna murdesse.³⁾ Muidugi oli see loomulik, et uus käsikiri teistele uuenduse poole hoidjatele konwerentsi liikmetele, nagu de Moulinile ja Bertholdile näha ning läbi kat-suda saadeti; aga niikaua kui wanemad waimulikud oma paadunud eelarwamistes Stahli raamatute keelt ametlikult

Hornungi
kirjatööd.

Uue Testa-
mendi käsi-
kiri.

¹⁾ W. Reiman, Warjupildid Juhan Hornungi elust. Postimees 1902, nr. 283.

²⁾ Wördle: Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat, lhk. 70—72.

³⁾ Westling awaldab arwamist, et Hornung uut iseseiswat tõlget ei ole walmistanud, waid seda Gösekeni tõlget tarwitas, mida Pillistwere konwerentsil rewideeriti ja mille Hornung uude kirjawiisi ümber kirjutas.

eksimata tõeks pidasiwad, ei maksnud Hornungi käsikirja trükis awaldada. Hartmann Creydius Augsburgist, kes meie maal mitmes koguduses järgimööda õpetaja-ametit pidas, on Hornungi tõlkest ärakirja walmistanud ja selle wäljamaale tagasi minnes ühes wõtnud. See ärakiri seisab nüüd Müncheni raamatukogus.

*Grammatica
Esthonica.*

Kui Hornung waheajal oli Karula õpetajaks saanud, awaldas ta 1693 oma „*Grammatica Esthonica*“, s. o. Eesti grammatika. Siin on Eesti keele sõna muutmise seadused esimest korda õieti ära tuntud ja näituste waral selgeks tehtud. Hornung täitis siin Forseliuse nõudmisi, lõi nõndanimetatud „wana kirjawiisi“, mis Ahrensi päiwini meie kirjanduses waltsema jäi. See käis küll weel mitmeti Saksa õigekirjutuse põhjusemõtete järele: Hornung kirjutab nimesõnad kõik suure algustähega ja paneb kahe silblistes sõnades pikad tüwetaishäälikud ühekordselt, selle wastu aga esimeses wälges seiswad umbhäälikud sõna keskel kahekordselt kirja. Kuid endisele segadusele ja korralagedusele tehti ots peale, sest suurt kergitust Eesti õigekirjutusesse tõi asjata tähtede wäljahitmine, Eesti häälikute wõrdlemisi parem ülestähendamine ja suurem järjekindlus.

*Koddo ning
Kirgo Ramat.*

Palju täielikum ja põhjalikum kui Eesti õigekirjutuse parandus, oli Hornungi keelepuhastus, mida ta ise tegelikult omas „Koddo ning Kirgo Ramatus“ läbi wiis. Tähen-datud raamatu eeskõne alla on peale Hornungi weel teised keele- ja kirjawiisi uuenduse sõbrad Adrian Verginius, Broc-mann Noorem, Bertholdi ja de Moulin ka oma nimed kirju-tanud, sest et need Hornungi kaastöölised olnud. Selle raamatu üksikud osad, nagu: ewangeliumid ja epistlid, Kris-tuse kannatamiselugu, laulud, palwed ja Lutheruse katekis-mus trükiti juba 1694 igaüks iseäraldi, üheskoos ja ülemal-tähendatud ühise nimel all ilmusiwad nad Riias 1695 ja tõiwad tähtsa pööripäewa meie kirjanduseloosse. Siin astub Eesti keel ja kiri eduteel suurema sammu, kui kunagi enne. „Wahe Hornungi Koddo ja Kirgo Ramato ja endise tal-linnakeelse Lauluraamatu wahel, mis aasta warem trükiti, on nii suur, nagu wahe öö ja päewa wahel,“ ütleb kuulus keele-mees E. Ahrens. „Siin leiame esimest korda tõsist Eesti keelt. Küll ei ole ta wigadeta, — kuid igalpool ilmub tõ-sine püüdmine just nõnda kirjutada, nagu eestlane räägib ja

Stahli hullusi juureni wälja kiskuda. Painutamist on igalpool tähele pandud, sellega Stahli kiuste wihuti koguni liialdatud, eitawale kõnewiisile on tema õigused tagasi antud, sugusõna kõigi Saksa käänakutega wälja heidetud ja osastawat käänet parajal kohal õieti tarwitatud. Seda imelist raamatut lugedes unustame hoopis ära, et see töö 150 aasta eest on kirja pandud. Üksnes mõned wigased wormid tuletawad Stahli aega meele, muidu wõiks arwata, et raamat XIX. aastasajal on trükitud; jah kohati on keel niisugune meistritöö ja ilu poolest täieline, nagu oleks ta mõnest tulewast, põhjalikult parandatud lauluraamatu trükist pärit. Hornungi lauluraamat — lisab Ahrens juure — on tema kõige tähtsam ja üleüldse kõige mõjurikkam töö, mis meie päiwini Eesti keeles ilmunud.“ See on ka arusaadaw, sest tähendatud raamat juhataks Eesti keele rakenduse ja waimuliku kirjanduse hoopis uutele, õigetele radadele. Esimest korda lõbustab meid raamatus kerge ja rahwapärane Eesti keel, mis ühtlasi tõsine ja iseloomuline. See on esimene teos meie kirjakeele ajaloos, kus puhas Eesti keel barbare, saksapärase segakeele üle wõidu sai. Sest ajast peale oli Eesti keele asi wõidetud. Laulusid, mis Hornung tõlkinud, loeme suuremalt osalt paremate hulka, mis meil waimulikus kirjanduses praegu üleüldse olemas. Wõrrelgu lugeja järgmist laulu eelseiswa Mülleri ja Stahli tõlkega, siis saab ta sedamaid aru, missuguse suure sammu Hornung Eesti kirjakeele edasi wiis:

Nüüd olgu itta iggawest
 Mu, titus Jummalalle,
 Et temma surest Haldussfest
 Meid awitanud jälle.
 Nüüd Melehä meist Jummalal,
 Suur Rahho Põlso on Taewa al,
 Reit Waen on otsa saanud.

Sind Issa meie tidame
 Ja pallume sult abbi,
 Re pead üles targašte
 Reit omma Sanna läbbi.
 So wäggi se on otsfata,
 Mis tahhad, peab siindima,
 Se on üts taunis Issand.

(Koddo ja K. r. 1695, lhk. 53.)

Nii ladusalt kirjutatud salmid pidiwad nagu elektrijuga erutawalt rahwa peale mõjuma, sest siin kuulis eestlane Jumala sõna esimest korda tuttawas ja puhtas emakeele helis. Wistist waimustas raamat rahwast ja kihutas teda elawale ostmisele ning lugemisele. Mis aga tegi waimulik ülemus? Ta ei wõinud ju ometi rahulikult pealt waadata, kuidas selle raamatu läbi enam kui poolesaja-aastane töö kirjanduse põlul, mille eest suurem hulk õpetajaid nii agaraste seisnud,

rumalatele talupoegadele meeleheaks lihtsalt tühjaks tehti. Ja oleks uuendus weel Tallinnast wälja läinud! Paremini terwet uut tööd kõrwale tõrjuda, kui wõistlewalt Riimaaalt midagi wastu wõtta. Tallinna piiskop Salemann muretses selle eest, et Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatu“ laiali-laotamine ära keelati. Kui wäga wastased Hornungi ka wihkasiwad, tema keelt pidiwad nad siiski õppima, nimelt rahwa pärast. Hornungi tagakiusajad ja wastased andsiwad 1700 Tallinnas uue „Koddo ning Kirgo Ramato“ wälja, mis Hornungi järele parandatud ja osalt tema tööga sõna sõnalt kokku käib. Endisest 1656. a. raamatust lisati need laulud, mis Hornungil puudusiwad, muutmata weel juure ja parandati Hornungi lauludesse, osalt järeltegemise häbi katmiseks, osalt tõsise Eesti keele tundmise puudusel hulk Stahli aegseid keelewigasid sisse. Järeltegemisest ja keele weidrustest, mis nõnda uuesse Tallinnas trükitud lauluraamatusse tekkisiwad, ei saa muidu selget pilti, kui et, nagu Ahrens Hornungi kaitsekirjas teinud, kolm raamatut tunnistajatena suu suud wastu seame, s. o. parandamata (1693) ja parandatud (1700) Tallinna „Koddo ja Kirgo Ramatut“ Hornungi omaga (1695) wõrdleme ja seks kõigist kolmest ühe ja sellesama tüki siin kõrwuti ära trükime:

Mark. ew. 8. peat. 1 — 9.

1693.	1695.	1700.
Sel Aljal kus paljo Rahwas sähl olli, nint neile ep olli üchtekit Sõhmist, kus Jesus omma Süngrit hennese ju- re, nint pajatis nen- de wasto: Minna hallestan hend se Rahwa pähl, sest nemmat ommat nühd kolme Pähwat min- no jures jähnut, nint neile ep olle üchtekit füha, nint kus minna nemmat lasserin sõh- mata hennesest erra	Neil Päiwil, kui paljo Rahwast kous ollu, ja neil midda- wad ei olnud süa, kus Jesus omma Süngrid, ja ütles neile: Mul on halle Meel se Rahwa päle, sest nemmad ommad jo kolm Pä- wa minno jures ol- nud, ja neil ei olle middatid süa. Ja kui minna neid las- sen Rojo minna sõh- matta, siis nõrgu- wad nemmad ärra	Neil Päiwil, ko wägga paljo Rah- wast kous olli, nint neile middatit ei ol- nut süa, kus Je- sus omma Süngrit enne jure nint üt- lis neile: Mul on hale Meel se Rah- wa päle, sest nem- mad ommat jo kolm Päwat minno jures olnud nint neile ei olle middatit süa, ja ko minna neid lasserin Rojo minna sõmata, siis nõrko-

minno/ sabrit nem-
mat Se pähle nelg-
ga surrema, seft mon-
niggat ollid kaugelt
tulnut. Temma Jün-
grit kofistit temmal:
Kust wottame meye
nemmat Leibat sihn
Körbes, eth meye
nemmad söhtame?
Nink temma küffis
nemmat: Mitto om-
mat teile Leibat?
Nemmat pajatafit:
seize. Nink temma
kestis sel Rahwal,
eth nemmad hend
Mah pähle iftutafit;
Nink temma wöttis
nehd seize Leibat,
nink tennas, nink
murdis nemmat, nink
andis omma Jün-
gille, eth nemmat
nehdsammat nende
ette pannit. Nink
nemmat pannit se
Rahwa ette. Nink
neile ollit pissut Kal-
lat, nink temma ten-
nas, nink kestis nehd-
sammat kabs ette
kandma. Nemmat
söit aggas, nink nen-
de Rohhut sait toiet,
nink pannit üchte
nehd üllejahnut Ra-
sokeffet, seize Korwi
toiet. Nink nehd ol-
lit liggi nelli tuh-
hat, te söhnut ollit,
nink temma lastis
nemmat henneseft
erra.

Se päle; Seft monni
olli nendest kaugelt
tulnud. Temma Jün-
grid wastasid tem-
male: Kust neid siin
Körwes ütsigi Lei-
wadega woib täita?
Ja temma küffis neilt:
Mittus Leiba teil
on? Nemmad ütli:
Seitse. Ning tem-
ma kästis Rahwast
mahha istuda, ning
wöttis neid seitse
Leiba, tännas ning
murdis, ja andis
omma Jüngridelle,
et nemmad piddid
ette pannema, ja nem-
mad pannid Rahwa
ette. Ning neil olli
pissut Kallokeffi, ning
temma tännas ja käs-
tis ka neid ette van-
na. Agga nemmad
söid, ja nende Röh-
hud said täis, ning
torjasid tokko ülle-
jänud Rasokeffi seit-
se Korwi. Agga neid
Söjaid olli liggi nelli
tuhhat. Ja temma
lastis nemmad ärra.

wat nemmad ärra
Se päle; Seft mon-
ni nendest ollit kau-
gilt tulnut. Temma
Jüngrit kofistit tem-
mal: Kust neid sihn
Körwes keli Leiba-
de ka woip täita?
Nink temma küffis
neilt: Mittus Lei-
ba teile on? nemmad
ütli: Seize. Nink
temma kästis Rah-
wast mahha istuda;
Nink temma wöttis
neid seize Leiba,
tennas nink murdis,
ja andis omma Jün-
gridelle, et nemmad
piddid ette panne-
ma, ja nemmad pan-
nit Rahwa ette.
Nink neile olli pis-
sut Kallokeffi, nink
temma tennas, ja
kästis ka neid ette
panna. Agga nem-
mad söit, ja nende
Röhhut sait täis,
nink torristasit tokko
ülle jänut Rasokeffi
seize Korwi. Agga
neit Söjat olli liggi
nelli tuhhat. Nink
temma lastis nem-
mad erra.

Eespool antud näidete wõrdlemine teeb waidlematalt kindlaks, et wanas Stahl'i aegses keeles kirjutatud Lauluraamatu parandajad Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatut“ tarwita-siwad ja et 1700 saadik Tallinna Lauluraamatus Hornungi keel ja kirjawiisi peaasjus walitsema sai.

Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramat“ pani Piibli tõlki-misele alles õige ja kindla aluse.¹⁾ Waimulikud kirjamehed omandasiwad sellest uue tööriista, nimelt parema keele ja kirjawiisi. Aga enne kui nad seda iseseiswalt tarwitama harjusiwad, läks hulk aega ära. Esiotsa ei jaksanud õpila-sed muud teha, kui wihatud meistri töösid parandada ja neid oma pead trükki toimetada. Kuidas nad Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramato“ pisut muudetult ja täiendatult wälja andsiwad, nõnda tegiwad nemad ka tema Uue Testa-mendi tõlkega. Wiimse trükkiandmine wõttis natukene roh-kem aega.

Uue Testa-
mendi trükki
toimetus.

Põhja sõja algusel nimetas Rootsi walitsus senise Ingerimaa superintendendi Nikolaus Bergiuse Liiwimaa waimulikuks ülemaks. Sõjakära peale waatamata wõttis Bergius pooleli-jäänud Piibli tõlkimise nõu uueste üles. Ta asutas kaheksa-liikmelise kommisjoni, kelle liikmed ka Berthold ja de Moulin oliwad, ja sellele anti käsk Wastset Testamenti Tallinna murdesse seadida. Kuid enne, kui nad tööle saiwad, tuli sõjatorn lähemale, ja kes wõis, püüdis muidugi pakku põ-geneda. Suurem osa Liiwi- ja Eestimaa õpetajatest põge-nes 1704. a. Tallinnasse. Oma aega püüdsiwad õpetajad siin kasulikuks tööks ära tarwitada. Nad tegiwad esmalt Eesti sõnaraamatu kallal tööd, kuid jätsiwad selle warsti pooleli ja wõtsiwad — nagu Piibli eeskõnes 1739 seisab — nõuks Uut Testamenti, „mis ju enne Maa keeli oli walmis kirjutatud“, läbi waadata ja parandada. Siin on igatahes walmis käsikirjast jutt, kuid missugusest? Kommisjonis oli-wad Hornungi sõbrad Berthold ja de Moulin tuttawamad tegelased. Wististe wõtsiwad nemad Hornungi uue Testa-mendi tõlke enestega Tallinnasse kaasa, ja see oligi „wal-miskirjutatud Uue Seaduse raamat“, millest Piibli eeskõnes räägitakse ja mis nüüd Tallinnas „läbiwaatamise ja paranda-

¹⁾ W. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lhk. 46 j.

mise“ alla võetakse. Seda arwamist, mida esmalt Ahrens üles seadis, tõendab ilmuw Uus Testament wastuwaidlemata, sest ewangeliumid ja epistlid Hornungi „Koddo ning Kirgo Ramatust“ käiwad Uue Testamendi sellekohaste tükkidega sõna sõnalt ja täht tähelt ühte. Seda tõendab ka weel Hornungi enda Uue Testamendi tõlke ära kiri, mis ta 1705 Pärnu konsistoriumisse läbikatsumiseks sisse andis ja mis *mag.* Iwar Arwidson 1827 Stockholmi kuninglikust raamatukogust üles leidis, kuhu ta 1710 ühes ülikooli- ja kohtukirjadega Pärnust wiidud, kui see linn Wene walitsuse alla langes. Kommisjon muutis Hornungi tõlget oma aru järele: harwa on mõni sõna parandatud, aga palju sagedamini wigasid Hornungi õigesse ümberpanekusse tehtud. Mõned sissejuhatawad eessõnad, mis Hornungi käsikirjas puudusiwad, on hoopis halwemal ja kangemal keelel kirjutatud. Aastal 1707 oli käsikiri juba trükiwalmis. Kommisjoni liige kandidaat Heinrich Gutsloff saadeti käsikirjaga Stockholmi kuninga Karl XII. juure luba paluma, et Saksamaal wõidaks trükkimist ette wõtta, sest et seal rahulikud ajad oliwad, ja ei mitte Pärnus, kuhu kuningas käsikirja oli käskinud saata. Sõja kannul käis 1710 katk ehk mustsurm ja laastas armuta rahwast maha. Tallinna 52.000 elaniku hulgast peasesiwad katkusurmast waewalt 2000 eluga, 50 õpetajast, kes seal koos oliwad, jäiwad ainult 15 elusse. Katk pani Uue Testamendi trükkimise uueste seisma. Walmis käsikirjadki läksiwad kaotsi. Kui rahu jälle maale tuli ja katku aeg mööda sai, pakkus ennast Tallinna raamatutrükkija C. Brendeken, kes lauluraamatuid kirjastas, ka Uue Testamendi kulu kandjaks. Nüüd takistas asja jälle trükiwalmis olewa käsikirja puudus. Siin teadis komisjoni liige Heinrich Gutsloff, kes waheajal Kullamaa õpetajaks oli saanud, nõu. Ta otsis wanad paberid, mille järele endised käsikirjad ja ka Pärnusse saadetud ära kiri oliwad walmistatud, kokku, parandas, kohendas ja õiendas, mis weel parandamise wäärt leidis olewat, ja läks siis „selle wahwa inimese käest Uus Testament trükki.“ Aastal 1715 ilmus Tallinnas tööwili, mida kolmweerand aastasada oli ette walmistatud, mille pärast palju waieldud, mis nii mitmet puhku oli ette tulnud takistuste pärast pidanud pooleli jääma:

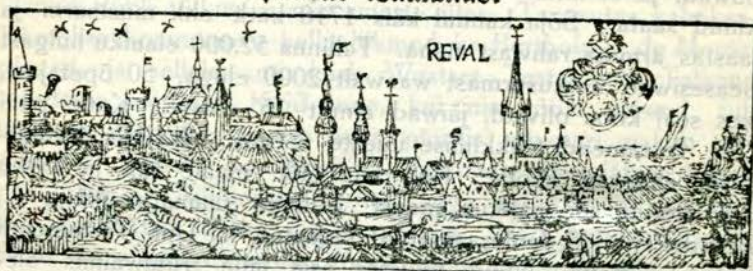
Meie Issanda
Jesuse Kristusse
Uus Testament

1561

Summala Ue Sädusse
Ganna

mis

Warrast Issanda Jesuse Kristusse Wundmist
pühhasi Erwangelistist ja Apostlist on ülles.
kirjutud / ja nüüd Ma Kelel ülles,
pantud Tallinnas.

TAALINN

Trükkis Johan Kristow Brendelen. Aastal 1715.

Pealkirja wiimsed sõnad „üllespantud Tallinnas“ ning ka nimelehel äratrükitud Tallinna linna pilt ühes õuemärgiga peawad muidugi wihti arusaamata kiusuajamist trükkimise koha pärast meele tuletama ja nüüd tallinnlaste tühist wõidurõõmu riiaamaalaste üle kuulutama. Hornungi tõlke ja Uue Testamendi keele wõrdlemine näitab, et see wõidurõõm hoopis põhjata oli.

Stockholmi (Hornungi) käsikiri
1705.

Uus Testament
1715.

Matt. ew. 10, 1 — 2:

Ning temma tutsus omma
kakssteistkümmend Jüngri en-
nese jure, ning andis neile
Melewalda, rojaste Waimude
ülle, need samma wälja ajada,
ning keik Tõwma parandada,
ning keik wigga. Nende kahte-
teistkümmne Apostlide Nimmed
ommad need sammad: Se epi-
menne Simon nimmetud Pet-
rus, ning Andreas temma
wend, Jakob Sebedeusse
(Poeg), ning Johannes Tem-
ma wend.

Ning temma tutsus omma
kakssteistkümmend Jüngri en-
nese jure ja andis neile Me-
lewalda rojaste Waimude pä-
le, neidsammo wälja ajada,
ja keik wigga. Nende kahte-
teistkümmne Apostlide nimmed
omma needfinnased: Se epi-
menne Simon, nimmetud Pet-
rus, ning Andreas temma
Wend, Jakob Sebedeusse
Poeg, ja Johannes, temma
Wend.

Hornungi „Rõddo ning Kirgo
Ramat.“ 1695.

Uus Testament 1715.

2. Kor. 3, 4 — 9.

Nisuggune Lotus on meil
Kristusse läbbi Summala po-
le. Ei mitte, et meie enne-
sest isse kõlbame middatid mõt-
lema kui isse ennesest, waide
meie Kõlbaminne tulleb Sum-
malast; Re meid ka on teh-
nud kõlbawaks ue Testamendi
Sullaseks, ei mitte Kirja
Tähhes, waide Waimus. Sest
Kirja Täht surretab, agga
Waim teeb ellawaks. Agga
kui Surma Ammetil Kirja
Tähhes, kumb Riwwide sisse
olli kirjutud, Selgust olli, nin-
da et Israeli Lapsed ei woi-
nud mitte Moseffe Pallet
wallatada, temma Selgusse
pärast, Rumb ärralõppes;
Kuis ep peaks paljo ennamb
Waimo Ammetil Selgust ol-
lema? Sest kui Hukatusse
Ammetil Selgust olli, paljo

Nisuggune Lotus on meil
Kristusse läbbi Summala pole.
Ei mitte, et meie issiennesest
kõlbame, middatit mõttelda,
kui issiennesest, waide meie
kõlbaminne tulleb Summalast,
te meid ka on teinud kõlba-
waks ue Sädusse Sullaseks,
ei mitte Kirja Tähhes, waide
Waimus. Sest Kirja Täht
surretab, agga Waim teeb
ellawaks. Ja kui Surma Am-
metil Kirja Tähhes, mis
Riwwide sisse olli kirjutud,
Alu olnud, ninda et Israeli
Lapsed ei woinud mitte Mo-
seffe Pallet wata, temma
Palle Selgusse pärast, kumb
ärralõppis. Kuis ei peaks
paljo ennamb Waimo Am-
metil Selgust ollema? Sest
kui Hukatusse Ammetil Sel-
gust olnud, paljo ennamb

ennamb peab õigusse Umme- peab õigusse Ummetil sedda
 til sedda suremad Selguft suremat Selguft ollema.
 ollema.

Nagu näha, walitseb Uues Testamendis, üksnes väikesed muudatused maha arwatud, Hornungi keel ja kirjawiiis. Iga lause kõrwuseatud näidetest kinnitab Ahrensi arwamist, et Hornung Uue Testamendi tõsine tõlkija on, kuna teised tema töö trükki toimetasiwad ja wõõrast külwist lõikasiwad, nõnda et nende uhkeldamisel „üllespantud Tallinnas“ asjalik alus puudub. Sisu poolest oli pühakiri üleüldine omandus, ja tema eestikeelse väljaande toimetajad paniwad tähtsa sisu kõrwal wälimise kuju peale nähtawaste nii wähe rõhku, et nad tarwilikuks ei arwanud seda meest nimetada, kelt nad wälimise kuju oliwad omandanud.

Parandatud Ahrens nimetab Johann Hornungit Eesti kirikukeele loo-
 Eesti kiriku- jaks ja selleks on temal oma jagu õigust. Saksa-Eesti
 keele looja. keelesoga wäljakasimine Eesti kirjandusest on Hornungi töö. Mõttest, mis ta sõber Bengt Gottfried Forselius piiblikonw-
 rentsidel awaldas, haaras Hornung agaralt kinni ja wõttis kirjandusepõllul põhjaliku paranduse ette, mis kirjanduse-
 loosse uue ajajärgu tõi. Oma uuenduste aluseks seadis Hornung elawa rahwakeele, niikaugelt kui ta seliest aru sai. Ehk küll rattad, mis ta keelewankrile alla seadis, meie ajaga wõrreldes pisut nurgelised oliwad ja pärastpoole tasumist nõudsiwad, tähendas Hornungi keeleparandus nii suurt sam-
 mu edasi, mille sarnast terwel waimuliku kirjanduse walitsuse ajal enam pole astutud. Hornungi reform oli radikalne. Selles ilmus Eesti keelewaimu loomulik reaktsion wõõra wä-
 giwaldsuse wastu. Hornung tegi, nagu ei oleks endist segast Saksa-Eesti kirikukeelt ja Stahl'i põhjendatud kirjawara ole-
 maski. Ta uuris rahwakeelt rahwa enese suust ja kirjutas selle seadused õieti üles, puhastas ja parandas õigekirjutust ja tõlkis tähtsamad kiriklikud raamatud uueste puhtasse rah-
 wakeele. Sellega rajas ta keeleharimisele ja kirjandusele uue aluse, mille peale ilma suuremate muudatusteta poolteist aastasada edasi ehitati. Parandatud Eesti kirikukeel jäi ka
 weel siis maksma, kui waimuliku kirjanduse ainuwalitsus ju
 ammu oli lõppenud, ja ärkaw ilmalik ilukirjandus tõsiselt
 tähelepanemist nõudis.

Anton Thor Helle ja Eesti Piibli tõlkimine.

Tallinnakeelse Uue Testamendi trükist ilmumine kaotas kõige tungiwama puuduse waimulikust kirjandusest. Wana Testamenti ei olnud mitte nii hädapärast tarwis, kui uut, pealegi oli ta tõlkimine mitu korda suurem ja keerulisem töö. Läks hulk aega ära, enne kui meie maa Põhja sõja pikalisest kurnamisest kosus ja uute kirjanduse toodete soetamiseks tublisid kirjamehi leidis. Esiotsa parandati wanu töösid ja anti uueste trükki. Hornungi järele parandatud Tallinna lauluraamat aastalt 1700 oli keele poolest weel kirju küllalt, iseäranis neis osades, mis Hornungil puudusiwad. Sellepärast wõeti Uue Testamendi trükkiaandmise järele kõige pealt lauluraamatu parandamine ja täiendamine ette. Uus parandatud „Koddo ning Kirgo Ramat“ ilmus 1721 Halle linnas. Selle sees on juba kõik ära tarwitatud, mis Hornungi käest õpitud ja mis otsekohe tema waimuwarast laenatud. 256 laulu hulgast on siin 117 Hornungi oma, teised 139 on Hornungi eeskuju järele kas parandatud wõi päris ümber walatud. Paranduse tööst wõtawad teiste hulgas tegelikult osa meie wana tuttaw Heinrich Gutsleff Kullamaalt ja Jüri õpetaja Anton Thor Helle, pärastine Piibli tõlkija.

Endiste tööde parandamine.

Thor Helle sündis 1683 Tallinnas, kus ta isa kaupmehe ametit pidas ja kus ta esiwanemad juba paarsada aastat elanud. Kooliõpetust sai ta Tallinna gümnasiumis, selle järele läks ta Kieli ülikooli kirikuõpetajaks õppima. 1713 sai ta Jüri koguduse õpetajaks. Koguduse waimuelu sai tema läbi suurt äratust, sest et noor õpetaja warsti köstrikooli elusse kutsus ja ka ise seal tundisid andis.¹⁾ Juba paariaastase ametipidamise järele nimetati tubli ja anderikas mees konsistoriumi nõunikuks. 1742 peale pidas ta ka weel Ida-Harjumaal praosti ametit. Ta suri 13. aprillil 1748.

Thor Helle elust.

Omas ametis awaldas Thor Helle suurt hoolsust. Ta püüdis kõige pealt rahwakeelt põhjalikult ära õppida. Hornungi grammatika ja lauluraamat andsiwad selle juures talle head abi, kuid kõige parem ja ustawam keeleõpetaja oli rahwas ise, kellega Thor Helle igapäew kokku puutus. Ta

¹⁾ R. Winkler, Piibli ümberpanija Anton Thor Helle. Ristir. p. leht 1899, nr. 1 ja 2.

pani selget Tallinna murret, mida Jüri kihelkonnas räägitakse, terawalt tähele, ja kui ta mõne sõna tähenduse pärast kahe- wahel oli, siis ei puhanud ta enne, kui järelepärimise teel rahwa käest täieline kindlus oli kätte saadud. Nõnda tegi tema kakskümmend aastat wäsimatalt tööd, ja materjali põhjale, mis ta niihästi Hornungi grammatikast, kui ka rahwa- suust leidnud, rajas ta oma uue Eesti keele õpetuse. Aga et ametipidamine ja kiriklikkude raamatute väljaand- mine, iseäranis aga Wana Testamendi tõlkimise juhatus, tema waba aja kitsaks tegi, siis andis ta oma grammatika ümberkirjutamise ja trükkitoimetamise Tallinna Eesti kogu- duse abiõpetaja noorema Eberhard Gutsleffi hooleks, kes ka hea Eesti keele tundja oli. Nõnda ilmus siis Halle linnas 1732 Thor Helle „Kurzgefasste Anweisung zur Ehst- nischen Sprache“, s. o. Lühikene Eesti keele õpetus. Raamatu sisu on: Eesti keele grammatika, sõnaraamat, Eesti wanasõnad, mõistatused ja kõnelemised. Trükkitoimetaja Eberhard Gutsleff ütleb eeskõnes, et Thor Helle grammatika Stahl, Gösekeni ja Hornungi omast kaugelt ette käib. Õige on küll, et ta oma sisu poolest Hornungi omast suurem on ja ka mõned Hornungi wead ära parandab, kuid oma täht- samas osas põhjeneb ta Forseliuse ja Hornungi rajatud alusel ja kordab Hornungi grammatikast leitud seadusi. Aga juba Helle märkab neid segadusi, mis Hornungi kirjawiis, mille järele mitmesilbilistes sõnades lühikesele täishäälikule järgne- wad umbhäälikud kahekordselt kirjutati, sünnitab. Nimelt ilmusiwad ses kirjawiisis tihti kaks isesugust sõna ühel ja sellelsamal näol, näituseks murre (keeles) ja murre (süda- mes), kallad (sinna) ja kallad (wees). Selle asemele, et asjata umbhäälikute kahekordset kirjutamist, kus neid ühe- kordselt loetakse, kõrwale heita, soowitas Thor Helle wahe- tegemiseks eelminewale täishäälikule rõhku peale tähendada, kui tema järele umbhäälik tuleb kahekordselt lugeda, seega: kele mürre, südames on murre. Thor Helle grammatika toob ka seaduse, et Eesti keeles sugunimed mitte ei tule suure algustähega kirjutada, nagu see tänini Saksa keele eeskujul isegi Hornungi raamatutes oli sündinud. See sea- dus on esimest korda Tallinna „Koddo ja Kirgo Ramatus“ 1721 wist ka Thor Helle mõjul läbi wiidud. Nimetame weel, et Helle grammatikas esimest korda Tallinna kirjakeeles „hea“,

Thor Helle
grammatika.

„pea“, „seal“ ilmut, kuna Stahli ajal „heh“, „peh“, „sehl“, Verginiuse ajal ja enne Hornungi „pähl“, „sähl“ ja Hornungist saadik „hä“, „pä“, „säl“ oli kirjutatud. Eesti keele nominatel on Thor Helle grammatikas wanal wiisil nagu Ladina keeles kuus käänet; kohakäänete lõppusid peab tema tagasõnadeks.

Thor Helle Eesti keele õpetusele on tähtsad rahwakuule korjandused lisaks antud, nimelt 525 wanasõna ja 135 rahwamõistatust, mis keegi raamatukirjutaja „kristlik sõber“, kelle töö ka ühtlase raamatu paksem osa, nimelt sõnastik on, wäsimata wirkusega rahwasuust korjanud. — Kõnelemised, mis raamatu lõpul ära trükitud, on wist noortele õpetajatele Eesti keele õppimiseks ja ka praktiliseks tarwituseks määratud. Oma sisu poolest osatawad need kahekõned rahwa elu. Pea annab siin õpetaja juhatust, kuidas talurahwas oma noortsugu peaks „pealehüüdmise“, õpetamise ja koolitamise läbi inimesteks kaswatama, et Jumal neid siis ka oma lasteks wastu wõtaks, — ehk kui nad raisku läinud ja, mis sel ajal kerge, surmanuhtluse ära teeninud, kuidas neid siis surma wastu ette walmistada. Jutu näol ilmusiwad Thor Helle grammatika lõpul ka esimesed eestikeelsed näpunäited majapidamise asjus, nimelt linade harimises ja mesilaste pidamises.

Anton Thor Helle tähtsam töö on Eesti Piibli tõlge. Pärast Uusikaupungi rahulepingut ärkas waimulikkudel kirjamestel tung tegewusele ja pani ka Piibli tõlkimise töö uueste liikuma. See kord läks asi Eestimaalt välja. Ühesugune hädaoht oli tallinnamaalaste ja riimaaalaste wahelt waheseinad maha kiskunud, wennalik üksmeel oli endise kiusu ja kadeduse asemele naabrite wahel asunud.¹⁾ Eestimaa waimulikud ülemad kutsusiwad sügisel 1728 Liwimaa konsistoriumi üles, ühisel nõul ja jõul Piibli tõlkimist ette wõtma. Arwati wõimalikuks tõlget nõnda välja anda, et seda niihästi tallinna- kui tartukeelsed kogudused oleks wõinud tarwitada. Seks pidiwad sõnad ja kõnekäänud, milles murrakud lahku läksiwad, kõrwuti trükis ilmuma. Aga seesugune tõlkimine walmistas juba algusel niipalju takistusi, et ta kohe seisma jäeti. Nüüd wõeti tallinnakeelse Piibli tõlki-

Piibli tõlkimine.

¹⁾ W. Reiman, Eesti Piibli ümberpanemise lugu, lk. 63.

mine eraldi ette. Töö juhatus anti Anton Thor Helle kätte, kes niihästi Hebreä kui Eesti keelt põhjalikult tundis ja oma hoolsuse ning usinuse poolest laialt tuttav oli. Tema tähtsamaks abiliseks sai Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleff, Uue Testamendi trükkitoimetaja. Samati wõtsiwad veel mitmed teised õpetajad, nagu Eberhard Gutsleff Noorem ja Vierorth Tallinnast tõlkimise tööst jõudu mööda osa. Kõik teiste tõlked waatas Helle suure hoolega läbi, parandas ja silus nad ühetaoliseks. Suuri raskusi sünnitasiwad need kohad Wanast Testamendist, kus sõnad ette tuliwad, mis eestlastele wõõraid asju tähendasiwad ja Eesti keeles puudusiwad. Siis rändas Thor Helle uueste külast külasse ja talust talusse, et sõnu ja kõnekäändusid otsida selle seletuseks, mis ta Hebreä keele Wana Testamendi alguskirjas oli leidnud. Oli ta otsimine asjata, siis wõeti Hebreä ja Greeka sõnad Eesti Piiblis tarwitusele ja pandi seletused juure. Nii wõis waewaline töö ainult pikka edasi nihkuda, kuid kallis ja kõrge siht hoidis töölise tüdinemise eest. Aastal 1736 sai Piibli käsikiri trükiwalmis. Veel tegiwad trükikulud Piibli tõlkijatele muret. Kuid kaastööline Vierorth kõneles sellest oma tuttawale Wennaste koguduse asutajale krahw Zinzendorfile, kes parajaste meie maale oli tulnud oma kogudusi waatama. Zinzendorfi mõjul laenas kindral Bohn, endine Liiwimaa kuberner, Piibli trükikuludeks 3900 rubla. Suurema osa sellest wõlast on laenaja pärast kingitusena maha kustutanud. Nüüd algas Piibli trükkimine Tallinnas Johan Jakob Köleri trükikojas. Et tööd mitte wiiwitada, andis Thor Helle trükiparandamise Tallinna gümnaasiumi wanade keelte õpetaja Bieki hooleks. Biek tarwitas woli kurjaste ja parandas omas üliagaruses ning mõistmatuses Eesti Piibli tõlkele hulga wigasid sisse. Tema arwamise järele olnud Thor Helle ja teised tõlkijad kohati liig wabalt töötanud, sellepärast seadnud Biek tõlke sõna sõnalt alguskirja järele ümber. Samati wõtnud ta Saksa artiklid ehk sugusõnad „see“ ja „üks“, mis Helle, nagu juba Hornung waremalt, puhta Eesti keele tundmise põhjal wälja kasinud, uueste Piibli tõlkesse üles, nõnda et pühakirja esimese trüki keel kohati õige kirjuks ja wigaseks läks. Thor Helle sai Bieki talitusest alles siis märku, kui suurem osa raamatust ju trükitud oli ja keegi enam wigasid ei wõinud parandada. Nõnda ilmus siis 1739:

„Piibli Ramat, se on feit se Summala Sanna, mis Pühhad Summala Mehhed, kes pühha Waimo läbbi juhhatatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebrea Rele ja Ae Seädusse Ramatusse Kreta Rele esite on üllestirjutanud, nüüd agga hopis, Summala armo läbbi, meie Eesti-Ma Rele Esimest korda üllespandud, ja mitme sündsä salmiga ärraselletud.“

Suur mõte, mis ligi sada aastat Eesti- ja Liiwimaa kirikuõpetajatelt palwet ja palehigi nõudis, sai wiimaks teoks. Seega pandi nurgakiwi kristlikule haridusele, mis ristiusu tulemisega koitis ja usupuhastuse tulemisel alles päewawalgeks sai. Ülemal-tähendatud Bieki poolt tehtud wead maha arwatud, käis esimene Eesti Piibel keele ning kirjawiisi poolest neid radasid, mis Forselius ja Hornung ette märkinud. See oli kapitalne suurtöö, millele pärastine kirikukeel enam palju ei suutnud juure lisada, waewalt seesugust, mis eelmisega nii suurt edusammu oleks tähendanud. Kui Eesti Piibli tõlkes ka kõiki alguskeele peensusi ei suudetud awaldada, oli ta omas lihtsuses tüse, tõsine kujuandmine pühakirjalisele ilmutusele iseloomulises talupojalikult wõimukas keeles. Paneme 1. Moosese raamatust siia paar esimest salmi tõlke näiteks:

„Algmisjes loi Summal taewaft ja maad. Ja se Ma olli tühhi ja paljas, ja pimmedus olli süggarusse peäl, ja Summala Waim olli lähwitamas wee peäl. Ja Summal ütles: Sago walguš, ja walguš sai. Ja Summal watas se walguše, et ta hea olli, ja Summal teggi wahhet walguše ja pimmeduse wahhele. Ja Summal nimmetas se walguše päwaks, agga se pimmeduse nimmetas temma ööts.“

Piibli tõlkes astus Eesti keelerakendus oma aja kohta küll suure sammu edasi, kuid et Piibli keele weel palju wigasid sisse oli jäänud, seda ei ole kunagi saladud. Mida rohkem Eesti keele tundmine ja uurimine edenes, seda rohkem hakkasiwad Piibli keelewead silma paistma ja parandust nõudma. Kõige põhjalikumalt on hiljemini Ahrens ja Wiedemann kätte näidanud, kuidas tõlkijad Eesti keele loomu wastu eksinud, sõnade muutmises, painutamises, objekti kääne tarwitamises jne. wigasid teinud. Oli ju wõimata,

wäljamaa meestelt päris puhast ja selget keelt nõuda, pealegi seesugusel ajal, mil Eesti keele grammatika tema waimukohaselt weel mitte ei olnud põhjalikult läbi harutatud.

Piibli tõlki-
mise kirjan-
duslik ja ha-
riduslik täht-
sus.

Kõigist wigadest hoolimata awaldas Piibli tõlge meie keele ja kirjanduse arenemise käigu peale head mõju. Esiteks loodi Piibli tõlke läbi Eesti ühine kirjakeel, mis rahwast killustamise eest hoiab. Nüüd oli Tartu kirjakeele ettejäädmine, mida Gutsloff ja Verginius maksma pannud, lõpetatud, Tartu keel jäi täielise Eesti Piibli ilmunise ajast peale kohalikuks murrakuks, mille tarwitajad iseseiswat kirjandust luua ei suutnud. Edespidi ei ole meil ka enam põhjust Tartu murdes ilmunud kirjandust iseäraliselt harutada, olgu siis, et mõni üksik toode üleüldist tähelepanemist nõuab. Teiseks oli Piibli tõlkel kirjakeeleks saanud murraku enese arenemise kohta põhja panew tähendus; see tõlge sai eeskujuks, mis sarnastawalt ja tasandawalt iga kõrgema kirjalise mõtteawalduse keele kohta mõjus. Nüüd oli Eesti keeles wõimalus antud, olgugi teatawates mõttewaldades, kõrgemaid ja keerulisemaid mõisteid wälja ütelda. Küll ei küüni pühakirjalik wanaaegne maailm selle teadmise ja mõistete ringi laiuseni, mis edenew haridus uueaegsele keelele annab, kuid Piibli tõlkes leidis Eesti keelewarast ometi suur ülewaade, kui ka siin kõiki rahwa-keeles leiduwaid ilmewahendid ei oldud jõutud ära tarwitada. Lõpuks andis Eesti Piibel rahwa waimukultuura edenemisele sel ajal otse ilmalikus mõttes — usu-elu kosutusest meie siin ei kõnelegi — tähtsal mõõdul hoogu. Rikas lugemise aine, mis Piibli näol kirjawaesel ajal rahwa sekka saadeti, ei wirgutanud Piibli omanikku mitte üksnes lugemise tehnika raskuste ärawõitmisele, mida pärast kasulikult muude kirjatööde lugemiseks tarwitada wõidi, waid Piibel pakkus iseäranis oma ajaloolistes osades tõsist teaduwara ja laiendas, kui ka teatawas sihis ja aja ning olude poolt määratud piirides, lugeja silmaringi niihästi maailma kui ka rahwaste tundmaõppimises, kuna luulelised osad kahtlemata sügawat mõju tundmuste ja maitse üle awaldasiwad, mõtlemist äratasiwad ja rohkestel elutarkust pakkusiwad. Antud tingimiste all oli Piibel tähtis tegur ei mitte üksnes kirjanduse oludes, waid rahwa üleüldise hariduse käigis.

Waimulikud jutud.

Eesti Piibli ilmumine lõi waimulikule kirjandusele kindla keskkoha. Kõik, mis pärastpoole waimuliku kirjanduse põlul ilmub, liigub selle keskkoha ümber, astub raamatute raamatu teenistusesse, püüab tema sisu rahwale tuttawaks, arusaadawaks ja lugupeetawaks teha ning õigele mõjule aidata. Esimesed waimulikud raamatud, mis pärast Piibli trükkimist ilmusiwad, huwitawad meid iseäranis selle poolest, et neis ülemaltähendatud sihi kättesaamiseks jutustuse ja kahekõne worm tarwitusele wõetakse. Rahwakeele pruugi järele nimetati niihästi jutustusi kui kahekõnesid „juttudeks“. Neist on hiljemini meie jutustused, milles ju ka ainet ühe- ja kahekõne näol käsitatakse, välja kaswanud. Nagu esimesel kunstlaulul, nõnda oli ka esimesel kunstlool waimulik sisu.

Esimene seesugune juturaamat peasis 1739, nõnda siis Piibliga ühel ajal, trükist. Wanemates nimekirjades nimetatakse seda raamatu keskmise osa järele „Hanso ja Mardi jutuks“. Terwet eksemplari pole temast alale jäänud, sellepärast ei teata selgeste, mis nimi raamatu eeslehel seisis. Ta sisu on: 1. Kuseni Hinriku ümberpöörmise lugu, millele manitsus juure lisatakse. 2. Kaks kirikulaulu, mis Tallinna lauluraamatust ära trükitud. 3. „Üks hea jut, mis kaks tallopoega Hans ja Mart issekeskes aiawad“ ja 4. „Weel üks hea jut, mis üks wagga õppetaja aiab ühhe mehhe-eksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda õndsas surma wastu walmistab“. Wiimne osa on Thor Helle grammatikast ära trükitud ja laseb arwata, et terve raamat selle grammatika trükkitoimetaja Eberhard Gutsleffi töö wõiks olla.

Kuseni Hindriku ümberpöörmise lugu huwitab meid iseäranis sellepärast, et meil siin esimese iseseiswalt etteastuwa jutustusega tegemist on, kuna esimene eestikeelne lugu „Jerusalemma linna hirmsast ärarikkumisest“ meie päiwini kiriku lauluraamatu alaliseks lisaks jäi. Jutu sisu toome siin lühendatult, kuid alguskirja enese sõnadega:

„Kuseni Hindrik Poris süddamest ommast rummalast ja holetummast ellust hinge pärrast, Jummal pole, 1718 aastal, kui ta nelli neljatkümmend aastat wanna olli. Ta olli lambrine Tängenitsa mõisas Kasnewitsi kihhelkondas, Rootsi sares, mis Rügeniks hütakse. Ta olli se essimenne, kes ühhe teädawa õppetaja ammetis Jummal pole pöris. Se assi hak-

Hanso ja
Mardi jutt.

Kuseni Hin-
driku ümber-
pöörmise
lugu.

kas sedda wisi. Ta olli pole aasta omma koggodusse jures olnud, ja panni sures hinge kurbdusses ja wallus tähhele, et se koggodus sures pimmedusses ja hinge rummalusses ellas, ja et se wähhemgi ossa alwa rahwa seast, ni hästi wannad kui nored ei moistnud ramatut. Noor rahwas olli sel söa ajal, mis hilja enne olnud, ilma öige õppetusetta ülleskasnud ja wannad ollid ennamiste sedda ärraunnustanud, mis nemmad ennemuiste õppinud . . . Kui koggodus kirrikus olli, siis piddi koolmeister üksi laulma, . . . agga surem koggodusse hulk seisis wait, nemmad ei moistnud luggeda, neil ep olnud ramatutki. Sepärrast manitses se õppetaja ommad kuuljad isseärranis neid, kes ollid täiskasnud . . . et nemmad piddid omma waese hinge peäle hallastama ja ühhel kaubapäewal ühhe katekismusse ramato ostma . . . Nemmad piddid hakkama katekismusse ramatust need kirja tähhed werima ja pärrast kokkoluggema, et need kümme käsko, usso õppetus ja Issa meie palwe alles nende meles seisis . . . Kuseni Hindrik se lambrine olli muiste moistnud ramatut luggeda, agga ta olli pea keik ärra unnustanud, temma meles ei seisnud ennam kui kirja tähhed; kui temma sedda maenitsust kulis, siis panni temma sedda süddames tähhele, ja wöttis se hea nõu wasto, olli wapper ja läks ühhel kauba päewal ennesele katekismusse ramatut ostma . . . Se peäle hakkab temma katekismusse ramatust essimesse kasso sannad werima. Kui ta tundis, et se hästi korda läks, wöttis temma ka teise, kolmanda kasso ja need teised õppetussed werida, senni kui ta katekismuse ramato sai läbbi aianud. . . . Nüüd ei olnud ta mitte ennam holetu lambus, nüüd ei aianud ta mitte ennam aiawiteks willet. . . . waid temma katekismusse ramat olli allati temma kä: kui ta sedda mõistis luggeda, siis ostis ta ka ennesele ühhe ue seadusse ramatu. . . . ja pärrast keik Piibli ramatut ja õppis sedda wägga selgeste luggema, et temma õppetaja isse sedda immeks panni ja süddamest römustas. . . . Agga temma es olle sega mitte rahhul, et ta hästi moistis luggeda, waid ta püdis ka õiget kasso sada sest, mis armas Jummal ommast surest hallastussest temmale olli annud. . . . Sest walgustati temma hing ja sai ni targaks, et temma koggoni teiseks mehheks sündis, ja sai uut süddant, meelt ja mõtted. . . . Sesinnane lambrine olli ommal maal üks neist, kes alw ja ärrapöltud olli. . . . kui teised wandusid, siis öhkas ja lugges temma, kui teised tedda teotasid ja laimasid, siis olli ta wait, kannatlik ja lahke, se läbbi andis ta monnele head hopi ta süddamesse ja satis neid nende süddames habbenema. . . . Seitse aastat pärrast sedda,

kui ta olli hakkanud patust pöörma, laskis Jummal sündima, et üks heina kõrs temma silma sisse sai, kui ta ommad lam-bad sõtis; se wigga olli otse kui sõja, nenda et ta sure wal-luga sellestammast silmast lahti sai, agga temma kannatas sedda sure kannatusega ja tännas omma helde Jummalat peälegi süddamest, et ta temmale weel seda teist silma olli jätnud, et ta weel wois Piibli-raamatut luggeda. . . Poolteist aastat enne kui ta ärra surri, olli temma pole aasta haige, ja wodis maas, keik temma ihho olli üpris wägga paistetand, pallega hopis: siis römustas ta ennast ja omma õppetajat mitto korda nende õppetustega, mis Luka 15 ja Roma ra-matu 8 peatükkis õppetakse. Need peatükid wottis ta monnikord Peast luggeda. . . ja ommas palwes selletas temma ärra sedda, mis ta se jures kauniste olli möttelnud ja tähhele pannud. . . et temma õppetaja ei woind neid ni selgeste keik kirjasse üllespanna. 1734 Neäri ku 16. pä-wal wöttis Issand Jummal seddasinnast omma lambokest siit kurjast ilmast ärra korristada. . . Sellesinnatse lambrise ello ja surm on sepärrast kirjasse üllespandud, et keik, kes sedda sawad nähha, õppiksid mõistma, mis suurt kasso ja römo se ellus ja surmas sadab, kui innimenne järgeste pühha kirja loeb.“

Nüüd järgneb weel wiis punkti üleüldist morali, selle jä-rele pöörab raamatu kirjutaja otse Eesti lugeja poole ja ja-gab temale omalt poolt weel kümme manitsust.

„Hansu ja Mardi jutul“ on seesama otstarwe ja laad, mis Kuseni Henriku lool, kuid wahelduseks ja asja elustu-seks tarwitatakse siin Helle grammatika lisa eeskujul mono-logi asemel dialogi. Õpetaja osa etendab siin talumees Mart, kes oma hea sõbra Hansu kallal misjonitööd teeb. Moralist, mida siin kahekõne abil pakutakse, wõib arwata, missugused elukombed rahwal sel ajal oliwad. Esimene jutuwaine on siin liigjoomine. Tuleb wälja, et talumehed mitte üksnes kaubamüümisel ja liikujoomisel päid täis ei pannud, „waid keik meie maal on se usk, kus pulmad, lapse warrud, matuksed ja talko jodud on, seäl juakse tihti peäle, kui kä on.“ Liigjoomise wastu katsub Mart järgmi-selt mõjuda:

„Jummal ähwardab neid nuhhelda, kes temma sannast ei holi. Ta annab monnekorda sedda pattustele ja wagga-dele unnes teada. . . Üks noormees on teisel lehte-ku pä-wal enne koitu unnes ilmsi näinud, et kirriko aedas surnud

innimessed kui logus maas olnud, ta ei woinud jalgagi wahhele pista. Ka kirriko-aiia tagga pollege maad enam olnud surnud matta. Üht meest piddand maetama, agga seal polle muud rumi olnud kui üks wessine soo sarnane koht, sinna on ka selle kehha mahha pantud. Se noormees on käsko sanud ülles torni minna ja kellad hellistama, agga ta ei woinud reddelit möda ülles minna, et need pulgad ärralaggunud, siiski on ta reddeli puud möda üllesronninud, ja kui ta kelle lade liggi sanud, siis on ta leidnud, et kellade kõied ärrakatkend olnud; kui ta mahha tulnud, siis on ta näinud, et kaks meest rami peal ühhe surno metsa winud mahha matta, et ei olnud enam maad ei kirriko-aedas egga seal tagga. Pärast sedda on tedda kästud rahwale sedda kulutada, ja neid manitseda, et nemmad piddand pattust pöörma, et se aeg liggi jõudnud. . . .“

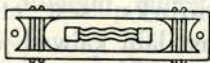
Aasta pärast Piibli ilmunist kirjutas Thor Helle kahekõne kujul esimese Piibli seletuse, mis järgmist pealkirja kandis: „Wiis head juttu Ühhe Õppetaja ja usklikko talupoia wahhel.“ Keegi waga talumees Jüri on rahwa seas Piibli üle mitmesuguseid tühje juttusid kuulnud, mis ta kaksipidi mõtlema panewad. Piibli hinda, näituseks, peetawat liig kalliks (70 kop. panko = 25 hõbedat), paljud ei tahtwat teda lugeda, ütlewad, et kõiki Wana Seaduse kirjasid talurahwale tarwis ei olewat, neil puuduwat ka aeg nende kõikide lugemiseks. Jutuwestmises wastab õpetaja sõbralikult Jüri küsimiste ja kahtluste awaldamiste peale, nõnda et mees rahulise südamega ja tänades õpetaja jumalaga jätab.

Kokkuwõte.

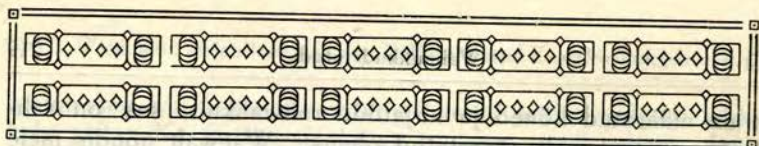
Meie oleme siin esimeste eestikeelsete juttude sisu lühendatult, kuid kohati jutustaja enese sõnadega lugejale ette pannud, et neist wõimalikult selget pilti anda. Kui Kuseni Hindriku lool keelewead maha arwame, siis seisab meie ees nende waimulikkude jutustuste tüüp, mis waimuliku kirjanduse walitsuse lõpul meie kirjanduses ilmuwad.¹⁾ Tähelepandaw on siin karakteriline labasus jutustusewiisis, mõttewaesus kirikuõpetuste seletuses ja pealsekaudsus ning ühtlasi ülimagusus tundmuses, kuna lõpul manitsused niisama palju ruumi wõtawad, kui jutt ise. Muidugi peawad rah-

¹⁾ Waata: C. J. Masing, „Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad“ ja „Laewa pois Pop teeb omma õäla Kaptenile ta surma wodi peal ihho ja hinge polest head.“

wale määratud kõned ja kirjatööd rahwalikult, see on rahwale arusaadawalt sõnastatud olema. Waewalt nõudis meie rahwa arusaamine niisugust keelt ja jutustusewiisi, nagu ülemal näha. Rahwalikkusest saiwad selleaegsed Saksa õpetajad omal wiisil aru. Rahwas tarwitas luules ja tihti ka igapäewases kõnes toredat pildikeelt, sõnastas oma mõtteid waimukalt ja kaunilt. Rahwakeele ilust ja mõnust ja eestlase mõtlemisewiisist ei saanud õpetajad, kes lihtsate grammatikaseadustega sõda pidasiwad, mitte aru, ja kellel nende hulgast tarwelist arusaamist oli, see pidas tõsisest rahwalikust, õigemini rahwuslikust sõnakunstist niisama wähe lugu, nagu Eesti rahwaluulest. See näis neile jäme, igapäine ja ebakiriklik olewat. Sellepärast töötati ajajooksul iseäralik kiriklik-rahwalik stiil välja, mis seda sündsam arwati olewat, mida vähem ta rahwa luulekeele ilu ja mõnu awaldas. Niisuguses kiriklikus rahwalikkuses läks keel siis piirita labaseks, waimuahtraks ja magedaks, kuna seal juures sõnastusest ülimagus, sentimentalne tundewiis ja salwitud toon seda mõjuwamalt välja kuuldub. Niikaua kui ilmalik kirjandus, nimelt ilukirjandus, waimuliku kirjanduse mõju all seisis, awaldasiwad Eesti ilmalikud laulud ja lood läbistikku sedasama laadi ja tooni. Poolwaimulik sentimentalne ilukirjandus, mis kuni Eesti rahwuslise ärkamiseni walitses, sünnitab kirjanduseloos iseäralise ajajärgu, mis sedamaid harutusele tuleb.

Kolmas järk.

Haleduse wool.

Haleduse woolust üleüldse.

Eesti wanem kunstluule ei seisa oma aine, ega kuju, ei mõtte-, ega tundewiisi poolest meie rahwaluulega ühenduses. Meie wabaduse riisujad tõukasiwad rahwa waimlise edendamise loomulikult teelt kõrwa ja häwitasiwad tema kultura. Ühes sellega kadus wõimalus rahwaluule põhjal ja rahwa waimus iseseiswat kunstluulet luua. Meie ärkaw kunstluule on wõõrsilt sissetoodud taim. Rahwa waimule wõõrad oliwad ta istutajad ja rawitsejad, wõõras oli ta olu, wõõras ta kuju ja wärw. Wanem ilmalik kunstluule wõrsus waimuliku kirjanduse tüwist. Ta ei omandanud mitte üksnes waimulikul kirjandusepõllul wäljatöötatud wäliseid luule- ja keelewormisid, waid kiriklikud põhjused määrasiwad osalt ka tema sihi ja karakteri.

Järku Eesti kirjanduseloos, mis nagu ülemineku waimuliku kirjanduse walitsusest rahwuslikule kirjandusele sünnitas, nimetame haleduse wooluks, sest et isesugused haiglik-tundelikud jooned temast läbi käiwad ja ta mitmetpidi sentimentalset laadi awaldab. Meie oleme juba eelpool seda ülimagusat tundewiisi ja salwitud tooni osatanud, mis pietismuse mõjul meie wanemates waimulikkudes juttudes ilmub ja sealt ka ilmalikusse kirjandusesse peaseb. Haiglased on need tundmused, millel realne alus puudub, mida mitte tõsised olud hinges pole sünnitanud, waid wäljamõeldud põhjused ja haiglane erutus. Ja seesugusest kunstlisest, haiglisest erutusest ei ole wagalaste usutunded mitte wabad.

Sentimentalismuse tunnused.

Kuid meie ilukirjanduse sentimentalsed jooned ei tulnud mitte üksnes waimuliku kirjanduse mõjust. Nähtusel oli weel teisi põhjusi. Kõige pealt leiame, et Lääne-Europa

sentimentalismus ärkawa Eesti ilukirjanduse üle tuntawalt mõju awaldas. Sentimentalismuseks kutsutakse harilikult seda woolu Lääne-Europa kirjanduses, mis XVIII. a. teisel poolel ilmus ja ebaklassitsismuse walitsuse kukutas. Sentimentalismus tõrjus kuiwa ja külma, seaduskorralise mõistuse-töö ning pimedate teoria-orjuse, mis ebaklassikalises luules rationalismuse mõjul moodu tõusnud, kõrwale ja tõstis mõistuse asemele subjektiwiliste tundmuste awalduse peaasjaks, katsus kõigele, mis luulekunstis kõrge ja ülendaw on, weel liigutawamat mõju anda, püüdis lugejate südames iseäranis armastust looduse, waikse üksildase maaelu wastu äratada ja osawõtmist ning kaastundmust nõrkade wiletsusest ja waeste kannatajate ning tagakiusatute saatusest leেকে õhutada. Sentimentalsed kirjanikud walisiwad oma tegelased rohkem igapäiste surelikkude hulgast ja püüdsiwad näidata, kui palju kõlbulist jõudu ja kombelist püsivust need lihtsad inimesed ka kõige rängemates hingelistes wõitlustes awal-dada wõiwad. Sagedaste seadsiwad sentimentalsed kirjani-kud morali-õpetuse enestele sihiks: nad püüdsiwad lugejate hinge liigutada, nende südameid selle wooruse omandami-seks awada, mida nende kangelased sõna ja teoga kuuluta-siwad. Kurjus ja ebawoorus saiwad tingimata karistuse, headus ja wiisus — aukrooni. Erutatud hüüded ja tundmus-rikkad wahekõned, kirjaniku enda südame wäljawalamised ja pihtimised lugeja ees, lihtsa töörahwa kõlbulise elu ülistus sügawas üksilduses ja waiksuses, ohtralt walatud pisarad — need on tähtsamad silmapaistwad sentimentalismuse tunde-märgid ja ühtlasi ka abinõud, millega sentimentalne kirjan-dus mõjuda katsub.

Haleduse woolu kodu on Inglismaa. Kõige selgemini ilmus uue kirjanduse woolu laad Inglise *perekonna-romanides*, sest et seda kirjanduse haru hulk anderikkaid kirjanikka oma toode-tega rikastasiwad. Karakterilised sentimentalismuse tundemär-gid leiame näituseks James Thomsoni luuletööst „The seasons“ (Aasta-ajad) 1730, milles kaunid pilta küla loodusest, talurahwa elust ja olust pakutakse ja talupoegade kõlblus kaugelt üle koda-nikkude linna-elu seatakse. Iseäranis laialt tuttawaks ja kuulsaks saiwad Richardsoni sõnumiku kujul kirjutatud romanid: „Pamela ehk tasutud woorus“ (1740) ja „Clarissa Garlo“ (1748). Wiimse jutu sisuks on ühe noore tütarlapse haledad, tõeste-sündinud elujuhtumised. Clarissal on

palju häid omadusi; ta on ilus, noor, õrn, tasane, ilmasüüta ja täidab oma kohust. Sugulased tahavad teda rikkale naabrile naiseks soovida, kuid wooruslik Clarissa peab seda nõu, kui häbistawat südametunnistuse petmist alatuks. Clarissa südame wõidab krahw Lowlace, rikas ja kõlbluseta noormees, kes mitmesuguste armastuselugude läbi kuulsaks saanud. Sugulaste tagakiusamised sunniwad Clarissat Lowlace juurest kaitset otsima. Clarissa püüab lodewate kommetega noortmeest wooruslikule eluteele juhtida, kuid südametunnistusega lõbutseja tarwitab alatul wiisil etteawaatamata neiu usaldust ja ei kohku pettuse eestki tagasi, et teda oma wõrku meelitada ja eksiteele wiia. Clarissa ei suuda oma häbi wälja kannatada, waid teeb enesele otsa, aga ka Lowlace peab oma süüd surmaga lepitama. Nimelt tahab keegi Clarissa sõber ja austaja seda häbi, mis neiu tehtud, kätte maksta ja kutsub Lowlace kaksikwõitlusele, kus petis siis langeb. Romani sündmustik on õige lihtne, huwitust ei paku siin mitte nii wäga tegewuse arenemine, kui peenikene psühholoogialik analüüs ja tegelaste meisterlik karakteristika.

Inglise sentimentalne perekonna-roman leidis Europa mannermaal rohkest järeloomajaid. Richardsoni mõju all kirjutas Rousseau 1761 oma moraliseeriwa „*La nouvelle Heloise*“, milles Heloise mitmeti Clarissat meele tuletab. Rousseau eeskujul paigutasiwad Saint Pierre ja Chateaubriand oma juttude tegelased wõimalikult kaugele haritud maailmast wälja looduserahwaste waiksesse, üksildasse elusse, esimene Lõuna-Afrikasse, teine Põhja-Amerikasse indianlaste hulka, nagu seda „Atalast“ näha wõime ¹⁾. Richardsonist wõtsiwad eeskuju Saksa kirjanikud, näit. Gellert — „Das Leben der schwedischen Gräfin G.“, Klopstock — „Die todte Clarissa“, Lessing — „Mis Sara Sampsoni“ ja isegi Goethe oma „Leiden des jungen Werther“ kirjutamise juures. Nühästi püüab Gellert nimetatud haledas romanis, kui ka Goethe „Stella“ sees kurjuse ja halbtuse kujutamise teel moralilikult mõjuda, ja kuna nad tegelastes kõige raskemaid hingelisi wõitlusi tõusta lasewad, tahawad nad sel teel lugejale wagusamat tasandust ja allaheitmist õpetada.

Eesti wane-
mate ilukir-
janikkude
sentimental-
sed kalduwu-
sed.

Kuna haledus Europa kirjanduses uhkeis õites lokkas, oli meie Eesti ilmalikul laulul ja lool parajaste ärkamise aeg. Meie wanemad ilukirjanikud, kes enamaste sakslased ehk saksastatud eestlased oliwad, omandasiwad sentimentalseid

¹⁾ Wiimne ilmus Eesti keeles I. Randi tõlkes „Sakala lisas“ 1896.

kalduwusi osalt kiriklikust elust, osalt ka Lääne-Europas walitsewast kirjanduslikust woolust. Nad wõtsiwad Saksa rahwakirjanduse endale eeskujuks, tõlkisiwad sealt laulusid, walmisid, õpetlikka jutukesi „maakeele“ ja paniwad Saksa wiisid „maarahwa“ suus kõlama. Nii juhtis neid selle aja waim. Sentimentalne luulekarakter ei nõudnudki seda, et teatawa rahwa iseäraldusi, kombeid ja hingeelu oleks pidanud tähele pandama. Chateaubriandi „Atalat“ wõib kerge waewaga kes teab mis jutuks ümber muuta, nagu seda hiljem ka sündis. Haleduse woolu kirjandusetoodeltel puudus üleüldse rahwuslik wärv. Nii wõisiwad nad hõlpsaste ühest keelest teise rännata ja rahwuswaheliseks waimuwaranduseks saada. Pole siis ka selles midagi wõõrastawat ega kuulmatut, et meie kunstluule wõõrsilt toodi.

Kuid sentimentalismus ei tulnud meile mitte Richardsoni „Clarissa“, ei Rousseau „Uue Heloise“, ega Goethe „Wertheri“ näol. Need oliwad igatahes tooded, millest orjusesse kütkendatud teosulasel arusaamist ei olnud. Sarnaseid juttusid ei wõidud lihtsale lugejale ette panna, pole ka neid talurahwas ju wäljamaalgi sel ajal lugenud. Meie kirjandusepõllule istutati hoopis lihtsamaid sentimentalismuse wõsusid. Need oliwad laulud ja lookesed, milles talurahwa seisuse õnne ülistati, waikist maa-elu kiideti, rahwast õpetati saatusele alla heitma ja selleaegsete oludega tingimata rahul olema. Saksa rahwaraamatutest otsiti seesuguseid lugusid wälja, mis haledusest ja pisaratest nõretasiwad ja lihtrahwale arusaadawad oliwad. Nõnda sündis meil XIX. a. esimesel poolel rahwalik labane jutukirjandus, milles Saksa-, Prantsuse-, Italia-, Helwetsia ja Fönikiamaal sündinud, pealegi „tõestesündinud“, wäga haledaid, imelikka, kohutawaid lugusid ette toodi. Ja missugust lugemiseisu need wõõrad liigutawad lood äratasiwad! Mitmest raamatust ei ole üleüldse teada, mitmet korda teda trükiti. Selle nähtuse põhjust ei ole raske leida. Kes ise willetsuses, rõhumise all elab, nagu selleaegne talurahwas igalpool, see leiab suurt troosti, kui ta kuuleb, et maailmas ka weel teisi armetuid, põlatuid, tagakiusatuid süüta kannatajaid on, kes temaga saatust jagawad. Sellepärast neid raamatuid kinnituseks ka soowiti. Teine põhjus, miks haledad jutud just sel ajal ilmuda ja kauaks ajaks walitsema jääda wõisiwad, leidub

rahwa hariduse oludes. Palju wanu Eesti rahwalaulusid ja muinasjuttusid awaldawad head maitset, hinge õrnust ja tundmuste sügawust, annawad seega tunnistuse, et suur osa meie rahwast kaunist luulest küll lugu pidada ja seda alal hoida jaksas. Õnnetu orjaaeg ei matnud rahwast mitte üksnes pimedasse waimuõösse, waid tegi ka tema tundmused ja maitse tooreks. Uuem rahwalaul, mis juba wõõraste eeskujude mõjul ja wõõrastes wärwides tekkinud, ei awalda enam seda õrna tunde-elu, waid ta on selle poolest enam ehk wähem pealiskaudne, sagedaste inetu ja maotu.

Eestlaste tundmused ja maitse pidiwad XIX. a. esimesel poolel, kui wabadusekoit helendama hakkas, küll tähtsal mõõdul rikkis olema. Lugupidamine kaunist rahwaluulest hakkas kaduma. Ilusaks pidas lihtrahwas seda lugu ja laulu, mis nagu kange tubakas erkusid wapustas, koleduse ja haleduse läbi liigutas, ebaloomulik, imelik, haruldane näitas olewat. Kreutzwald ütleb selle aja kohta: „Meie aja lugejate raiskuläinud maitse igatseb toitu, mis kole ja imelik, sagedaste hullul sammul tõsiduse radadest üle astub ja kukerpalli ratast lööb, et warbad maapinda ei puutu: niisugune kaelamurdlik lugu on neil mokka mõõda.“ Tähendatud juttudest oliwad iseäranis need lugupeetud, milles tõelikka sündmusi öeldi kirjeldatawat, sest rahwas on just juhtumistest huwitatud. Wäljamõeldud luulejuttusid nimetas rahwas „loriks“ ja luges palju isukamalt wõõraid lugusid, mis tema maitse järele oliwad wälja walitud.

Jaotus.

Ülemineku aja waimulikust kirjandusest rahwuslikule kirjandusele jagame etteastuwate kirjameeste järele kaheks alamjärguks: A. Ilukirjandus peajasjalikult kirikuõpetajate hoolet. B. Ilukirjandus peajasjalikult kõstrite ja koolmeistrite hoolet.

A. Ilukirjandus peajasjalikult kirikuõpetajate hoolet.

Selle aja kirjameeste ja nende tööde laad.

Töowaimus-
tuse põhju-
jused.

XVII. ja XVIII. aastasajal paniwad ewangeliumi usu kirikuõpetajad, nagu eespool seletatud, Eesti keeleharimisele ja kirjandusele aluse. Kui XVIII. aastasaja lõpul ja XIX. aasta-

saja algul Eesti ilmaliku kirjanduse, iseäranis rahwapäralise ilukirjanduse põllul proowiwagusid aeti, siis oliwad jällegi kirikuõpetajad esimesed töölised. Aga ei mitte üksnes esimesed, waid nad jäiwad — paar mõisnikku maha arwatud — tükiks ajaks Eesti ilukirjanduse ainukesteks edendajateks. Selle aja kirjamehi täidab otse waimustus rahwa keeleharmise ja kirjanduse kaswatamise wastu. Selleks mõjusiwad kaasa Lääne-Europas puhuwad lahedamad tuuled. Esiteks nõudis rationalistlik filosoфия, mis kõiki nähtusi mõistuse abil tahtis ära seletada ja terwet ilmawaadet puhta mõistuse alusele rajada, alamale rahwale walgustust. Teiseks sundis Prantsuse mäss ülemaid seisusi selle üle järele mõtlema, kuidas pärispõlwes waewlewale talurahwale inimese õigusi ja lahkemat elujärge muretseda. Napoleoni sõdade ajal ei leitud mahti, humanlisi mõtteid teoks teha. Napoleoni kukutamise järele saiwad Europa rahwad jälle lahkemini hingata, seisused hakkasiwad üksteisele lähenema, üksteise saatusest soojemalt osa wõtma. Ka meie kodumaal püüdis walitsew seisus pärisrahwaste wastu rohkem inimesearmastust üles näidata. Sel ajal sai meie maa suure osa haritud mehi nimelt Saksamaalt, sest et kodumaa ülikool Põhja sõjast saadik kinni oli jäänud. Muidugi tõiwad need nooredmehed, kes wäljamaalt tuliwad, hulga edasitungimise waimustust, mõtteid wabadusest, inimese õigusest jne. enesega kaasa ja püüdsiwad, nii palju kui olud lubasiwad, orjuses olewa rahwa heaks midagi korda saata. Aga weel rohkem mõjusiwad tähendatud sihis need uuendused, mis keiser Aleksander I. meie talurahwa elus ja olus ette wõttis. Pärisorjuse kaotamisega sai eestlane inimeseõigused jälle tagasi. Waba talupoja keel nõudis tähelepanemist. Saksad, kes awalikka ametid pidasiwad, pidiwad Eesti keeles sagedaste protokollisid kirjutama ja ametlikka dokumentisid wälja andma. Selleks ei ulatanud neil teenijate suust kuulnud Eesti keel, nad pidiwad seda pisut põhjalikumalt õppima hakkama. Ja misugune suur mõju wabal, selgel eestikeelsel kõnel oli, seda saiwad Saksa õpetajad tunda, kui Wennaste kogudused meie maal usulist ärkamist sünnitasiwad ja waimulikud kõnelejad rahwa enese seast ette astusiwad.¹⁾ Meie wõime siis küll

¹⁾ D. H. Jürgenson, Kurtze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. der gel. ehstn. Ges. I. B. 2. H.

aru saada, miks õpetajad tähendatud ajajärgus agaramini kui wanaste Eesti kirjanduse põllule tööle asusiwad. Osalt humanlised ideed, osalt tegelik tarwidus löiwad Saksa seltskonna paremate liikmete hulgas eestisõbralise helewuse, mille sarnast tänini ei olnud nähtud.

Ühine ees-
märk.

Kuni XIX. aastasaja teise weerandi keskele, see on umbes 60 aastat, seisis Eesti ilmalik laul ja lugu ja muu kirjandus peajasjalikult kirikuõpetajate hoolet, mispärast tähendatud ajajärgule ka sellekohase pealkirja oleme andnud. Pealkiri näib küll wäliselt ja wabalt, ainult kirjameeste elukutse peale waadates walitud olewat, kuid õige ja sünnis on ta siiski. Igal seisusel ja rahwakihil on oma iseäralised sihid, waated ja huwid. Need sihid ja waated ilmuwad ka kunstis ja kirjanduse toodetes, mida teataw seisus soetab ja edendab. Ja waimulikkude meeste ilukirjandusel on õige tutaw siht ning kindel laad. Selleaegsete kirjanikkude töödel on wäga palju ühiseid, iseäralisi tundemärkisid, mis terwet ajajärku karakteriseeriwad. Selle aja kirjameeste ühine eesmärk on rahwa kõlbliku elu tõstmine ja majandusliku olukorra parandamine. Waimuliku seisuse liikmed tahawad ilukirjanduse abil rahwa waimu äratada, rahwast kõlbliselt kaswatada. Juba esimestest katsetest peale on Eesti ilmalikul kirjandusel õpetlik, moraliseeriw siht. Selle sihi kättesaamiseks soetatakse puhtasisulist lüürikat ja didaktilist luulet, trükitakse õpetlikka, kasulikka kirjasid majapidamise juhatuses, terwisehoidmise õpetuseks ja seaduse tutwustamiseks. Pikemaid juttusid kirikuõpetajad ei kirjuta. Juttude nime kannawad sel ajal õpetlikud jutujätkud, mõistukõned ja walmid. Neis kujutati aatelisi isikuid ja eeskujulisi olusid, mis lugejale järeleaimamiseks silmade ette seati. Sellest tulebki mõistukõnede ja lühikeste õpetlikkude jutujätkude rohkus wanemas ilukirjanduses. Tihti püüawad õpetajad kohutawaid ja haledaid sündmusi ajaloost ja üksikute inimeste elust ette tuua. Need põrutawad sündmused peawad lugejaid kurja eest hoiatama, külmasid südameid liigutama ja eksijaid õigele teele hirmutama. Kõik selle aja kirjamehed on kõrgema hariduse osalised, kes teatawa asjatundmisega ja hoolega need ained wälja waliwad, mis nad rahwale lugeda pakuwad. Peale paari on selle aja kirjanikud kõik sündinud sakslased, kellele Eesti keele peensused wõõrad.

Eesti keele õppimiseks tarwitaswad selleaegsed kirjamehed peaasjalikult Hupeli grammatikat „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte jne.“ See ilmus 1780, seega just eestikeelse ilmaliku kirjanduse ärkamise ajal ja jäi kuni Ahrensini kirjameestele tähtsamaks juhtnööriks keeleasjus.

Juhtnäär
keeleasjus.

August Wilhelm Hupel sündis Weimari würstiriigis Buttelstädti linnakeses 25. weebruaril 1738. Esmalt õppis ta kodus isa juhatusel, selle järele käis ta Weimari gümnaasiumis ja studeeris Leipzigi ülikoolis usuteadust. Hupelil oli suur himu wõõraid maid näha saada, sellepärast õppis ta Italia, Inglise ja Prantsuse keelt tundma. Sõprade nõuandmise peale wõttis ta Liiwimaale omale kodukooliõpetaja kohta. Siin kutsuti ta 1760 Äksi koguduse õpetajaks ja 1763 Põltsamaa koguduse hingekarjaseks. Wiimses koguduses töötas ta 41 aastat, ehk teda küll austawal wiisil Riiga, Tallinnasse ja Peterburisse kõrgemate ametite peale kutsuti. Alles wanaduse nõrkuse sunnil lahkus Hupel 1804 Põltsamaalt ja asus Paidesse elama, kus ta 6. jaanuaril 1819 suri. Tartu ülikool tõstis Hupeli tähtsate kirjatööde pärast, mis ta kodumaa kohta Saksa keeles awaldanud, esiteks mõtteteaduse, pärast ka weel usuteaduse audotoriks. Tema suuremate kirjatöödest, mis kaunis pealiskaudselt tehtud, nimetame siin ainult: „Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland“ I—III., Nordische Miscellaneen“ I—XXVII. ja „Neue Nordische Miscellaneen“ I—XVIII. Eesti keeles awaldas Hupel kaks arstiteadlise sisuga kirjatööd: „Lühhiike õppetud, mis sees monned head rohitud täeda antakse“ (1766) ja „Arsti ramat nende juhhatamiseks, kes tahtwad tõbbed arwada ja parrandada“ (1771). Mõlemate sisu on Dr. P. Wilde saksakeelsest arstiteadlisest nädalalehest wõetud, mis sel ajal Põltsamaal ilmunud, kus siis juba trükikoda olnud.

Omas Eesti keele grammatikas ei pakkunud Hupel mitte iseseiswat keeleuurimise tööd. Tallinna murraku seletuses toetas ta ennast Thor Helle ja Wõru murraku seletuses Joh. Gutsclaffi grammatika najale; wiimse aine harutusel tarwitas ta weel õpetaja Clare käsikirjalist Wõru keele õpetust, lisas nendele hallikatele omalt poolt mõned täiendused juure ja andis grammatikale 410 lehekülge paksu, selle aja kohta õige täieliku Eesti-Saksa sõnaraamatu kaasa. Suurt edinemise sammu Eesti keele uurimises ei ole Hupeli grammatikast küll mitte tunda. Hupeli arusaamine Eesti keele loomust

on niisama puudulik, nagu tema eelkäijatel. Kuid praktilise kokkuseade tõttu sai Hupeli töö palju laiemalt tuttawaks ja tarwitatawamaks, kui ükski teine wanem grammatika.

Kirikuõpetajad, kes kõnes olewas ajajärgus kirjanikkudeks hakkasiwad, ei wõtnud mitte elawat rahwakeelt eeskujuks, waid tarwitasiwad enamaste wanadest käsikirjadest ja waimulikkudest raamatutest kätte õpitud, enam ehk vähem rikutud, labast kirikukeelt, paniwad seal juures stiili ühtluse, puhtuse ja selguse peale suurt rõhku, muidugi nõnda, kuidas nemad ise asjast aru saiwad. Kirjawiis pole Eesti keelel ei enne ega pärast seda kunagi nõnda ühtlane olnud, kui nimelt tähendatud ajajärgus.

Sentimentalismuse ja rationalismuse wahetõrk.

Oma usulistest waadetest kalduwad need kirjamehed, nagu suurem hulk selle aja teologisid, rationalismuse poole, mis teatawaste walgustust nõudis, kaine mõistuse peale elu rajas ja luulet elust tihti hoopis ära kaotada tahtis. Kuidas wõisid nad nemad siis sentimentalset kirjandust soetada? Meie peame tähendama, et walgustus meie kodumaal mitte nõnda karedalt üles ei astunud, nagu Saksamaal ja Lääne-Europas. Õpetajad, kes Saksamaal usuteadust õppisiwad ja rationalismust meie maale kandsiwad, ei tundnud endid oma uue usulise sihiga siin mitte täieste kodus olevat. Rationalist Luce pani enneaegu õpetaja ameti maha, praost Lücke rationalistlik „Uus Laulo Ramat“, mis muude seas pealkirjade all: „armastusest iseenese wastu“, „sitkuse wastu“, „tööd peab tegema“, „leiba peab hoidma“ jne. ei peasenud kirikusse, ka rationalistide katekismused ei tunginud rahwa sekka. Wennaste kogudus, kelle wastu keiser Aleksander I. sõbralik oli, hoidis rationalismuse mõju meie maal tasakaalus. See nähtus on huwitaw, et walgustuse aeg, mis usu ja luule poolest waene, nõndanimetatud waimulikkude laulude poolest hoopis rikas oli. Kuid rationalismuse aja lauludel on juba sentimentalismuse tundemärgid küljes: nad moraliseeriwad ja ülistawad loodust. Gellerti walmidest ja lauludest kuuleme kuiwa, õpetawat tooni. Tema on rationalistliku, didaktiliku luule eeskuju. Tema õpetawast toonist lahkus Klopstock ja püüdis rohkem paatosega mõjuda, südameid liigutada ja usutundmusi äratada. Klopstocki sihis luuletas iseäranis Witschel oma waimu- ja luuleahtrad „Morgen- und Abendopfern in Liedern“, milles karikaturi taoliselt sentimentalne

rationaliſmuſ ilmuſ. Meie rationaliſtlikud kirjanikud, kelleſt mitmed nagu Frey, Winkler ja päraſtpoole Kreutzwald rohkel arwuł Witscheli lauluſid eetiſtatiſiwad, awaldaſiwad nendes ſamati ſentimentalſet laadi. Noor K. J. Peterson heitiſ teologia kõrwale, kuid mõiſtuse uſk, mille jüngrikuſ ta ennaſt tunniſtaſ, ei takiſtanud teda ſugugi luulekirjanduse ehtiſamaid ſentimentaliſmuſe ſünnituſi, karjaſe-idiülliiſid, kirjutamaſt. Selleſt on näha, et rationaliſtlik uſuwaade ja ſentimentalne maitſe wäga häſti kokku ſündida wõiwad. Didaktiſe luule ſoetamine ja moraliſeeriſe tung on neil mõlemil ühine, ſamati ka paatoſ ja tehtud tundmuſe-awalduſed. Terwele ajajärguale peakirja ſeadeſ ei wõi meie mitte mõnda ükſikut kirjameeſt ſilmaſ pida, waid teataw ajajärk ſaab nime tegelaſte enamuſe ſihiſt ja ſelle aja üleüldiſeſt waimuſt, keſ ajajärguale iſeäraliſe wärwi annab.

Friedrich Guſtav Arweliuſ.

Waimuliķu kirjanduse walituſe ajal oli Tallinn, kui lühi-keſt aega keſtwa tartukeelſe kirjanduse ette jõudmiſe maha arwame, Eeſti kirjanduliſe tegewuſe keſkkõht, ſeſt et Tallinna murrakut kõnelewat kirikuõpetajate ſeaſ rohkem keele- ja kirjamehi leiduſ ja Piibli tõlķimine Tallinna murrakule kirjanduse põllul üleüldſe üliwõimu kätte mureſeſ. Kuid Tallinn ei ole mitte üksneſ meie waimuliķu kirjanduse häll, ka eſimeſed ilmalikud raamatud anti ſiin wälja, ſiin aeti ka Eeſti kunſtluule alal eſimeſed waod. Juba waremalt oleme wanadeſt ilmalikkudeſt pulmalauludeſt kõnelenud, milles Tallinna gümnaſiumi profeſſoriđ ja kirikuõpetajad oma sõpradele tähtſamatekſ perekonnaſidudekſ Eeſti keeleſ õnne ſoowiſiwad. Need pulmalaulud ei olnud rahwale määratud, pole rahwaſ neid ſel ajal ka mitte lugeđa ſaanud. Rahwale määratud ilukirjanduſ tekkiiſ ſada aataſt hiljem XVIII. aataſaja wiimſel weerandił ja nimełt, nagu eeſpool ſeletatud, rationaliſtliku filoſoſia ning ſelleſt wälja kaſwanud walguſtuſe püüete mõjul.

Kirjanduliſe tegewuſe eſimeſe keſkkõht.

Eſimeſe tähtſam ilmalik kirjameeſ, keſ rumaluſe udu peletamiſe kſ wäikeſte kalendrite kõrwale ſuuremad, ſiſuriķkad, õpetlikud raamatud päriſpõlweſ waewlewa eeſtlaſe ſuiſtu-tarre ſaatiſ, on Friedrich Guſtav Arweliuſ. Ta ſündiſ

Tallinnas 5. weebruaril 1753 ja kaswas Wiru-Nigulas üles, kus ta isa, kes eestikeelse jutluseraamatu kirjutanud, kirikuõpetajaks oli. Pärast õppimise lõpetust Tallinna doomkoolis studeeris noor Arwelius Leipzigi uniwersiteedis teoloogiat ja filoloogiat. Kodumaale tagasi tulles pidas ta 14 aastat Tallinnamaal kahe mõisniku perekonnas kodukooliõpetaja ametit ja hakkas siis 1790 Tallinna gümnaasiumi usuõpetuse ja Ladina keele professoriks, mis ametis ta 1805 surnud.

Arweliuse
arwamised
ja sihid.

Kikla mõisas Alutaguses elades oli Arwelius rahwa elu hästi tundma õppinud ja eestlase waimulikku ning ihulikku wiletsust näinud. Ta kirjeldab seda nõnda: „Kui palju pahhad wisid, kui palju kurjad kombed, kui suurt söggeda rumalust näikse iggas paikas, maarahwa seas, ilma kaua otsimatta! Agga kui harwaste leiame meie wahhest saa hulkas üht ainust, kes õige ustaw ja õiglane olleks keige omma wiiside ja kombede sees, kes tassase meleka ja moistlikkuld, röömsas põlwes ni hästi, kui ahastuses, ommad asjad teaks ajada! Sest se siis tulleb, et suurem hulk maarahwa seas willetsas põlwes ellab, et suuremal hulkal ikka kitsas käes on toidusse ja keige maia-asjade polest: nenda, et südda halledaks lähheb, peält nähhes, et se rahwoke, kedda se hea Jummal ka seie maa peäle loi, röömsad ja rahholised päewi näggema; ni hopis halwaks, ja kehwaks, ja tuimaks, ja nurjatummaks on läinud.“ Seesuguse wiletsuse põhjuseks peab Arwelius kõige pealt halba lastekaswatust. Lapsed ei nägewat ega kuulwat maast madalast muud, kui kurjust, ebausku ja rumalust. Teiseks ei suutwat talupojad sellest aru saada, et kool ja õppimine kasu toowad. Talurahwas ei paluwat mõisawanemaid, et need waldadesse koolisid ehitaks. Kolmas põhjus olewat see, et rahwal kirjawara puudub, mille sisust ta aru saab. Jõledas ebausustus arwawat inimesed Jumalale see läbi meehead sünnitawat, et pikad pühapäewad oma lauluraamatut ja katekismust lugewat. Seesugusest teenistusest ei wõiwat Jumalal meehead olla, kui inimene seda ei mõista, mis ta loeb. Ka ei tulewat sellest mingit kasu, kui lapsi lastakse esmalt aabits, siis katekismus ja suur lauluraamat „läbi ajada, nagu härjad adra ees.“ Arwelius ei laida mitte waimulikkude raamatute sisu, waid raamatute mõistmata tarwitamist. Lugeda ei tulewat mitte lugemise pärast, waid targemaks saamise pärast. Selles sihis soetab Arwelius rahwale arusaada-

üks Kaunis
Jutto =
 ja
Oppetusse = Ramat.

Sõbbra polest, meie maa-laste heaks, ja
 nendele rõõmsaks ajamiiteks koggutud ja
 tofko pandud, kes aegsaste õppinud
 luggema.

Tallinas

trükitud Lindworse kirjadega, 1782.

hutatud, seisku siin järgmine salm näiteks:

Heal meel tahhame,

Wennad, koli minna!

Meie õppetaja, se

Kannab loolt, et senna

Tuks ja tüddimus ei saa:

Temma sanna hakkab pähha:

Kergest woib seal õppida,

Kes ei püa koerust teñha.

Kahtlemata leidub Arweliuse lugemiseraamatus tõlgitud
 tükkide seas ka algupäraseid töösid, mis meie maa elu ja

wamat kirjawara,
 millest „elukorra
 parandamiseks
 mõistlikka õpe-
 tusi leida.“ Nii
 tekkisiwad meie
 esimesed ilmali-
 kud raamatud.

Kui koolimees
 mõtleb Arweliuse
 kõige enne Eesti
 nooresoo peale
 ja kirjutab „sõb-
 ra polest ma-
 laste heaks“ oma
 „Kauni Jutto-
 ja Oppetusse-
 Ramatu“, mil-
 lest esimene jagu
 Tallinnas 1782 ja
 teine jagu 1790
 ilmus. Esimene
 on Rochowi „Kin-
 derfreund“ järele
 kokku seatud.
 Tema sisu sünni-
 titawad õpetli-
 kud lookesed ja
 laulud — Eesti
 esimene ilmalik
 kirjandus. Arwe-
 liuse luuletustest,
 mis lugemise pa-
 lade wahale ma-

Arweliuse
 kirjatööd.

olu kujutawad. Seesugune algupärane pildikene näib lugu „tillukesest rahwast“ olewat. Põltsamaa mees, kes pikk ja priske, nagu palju sealseid rahwapoegi, läheb Alutagusesse sugulasi vaatama. Seal leiab ta lühikese kaswuga rahwa eest. Naisemehed, kel habemed suus, on jässis nagu poisikesed. Wäga harwa leidub neid, kel wähegi mehe keha oleks olnud. Kui Põltsamaa mees selle nähtuse põhjust pärib, saab ta sugulaselt wastuseks: „Ju see wist raskest tööst ja sundimisest tuleb, miska meie lapsi piinatakse, kui nemad waimuks peawad käima, nõnda kui Alutaguse naisedki laulawad:

pissokessi piinatakse,
rammotummi raisatakse!“

Selle seletusega ei jää põltsamaalane rahule. Kui ta wiimaks näeb, et Alutagusel lapsed wiina nagu wett joowad, annab ta ise õige seletuse: „Nüüd ei pane ma enam imeks, et teie maal aina masajalad on ja ma poisikesi meeste asemel leian. Kuida wõib siin inimene täit kaswu kätte saada, kui teie ise ju lapse eal tema sisikonna wiinaga ära rikute?“

Peale liigjoomise karistab ja hurjutab Arwelius oma õpetlikkudes lookestes weel rumalust, laiskust, hooletust, riidlemist, pettust, wargust ja hulkumist ning annab seletust tuleklaasist, taimede kaswamisest, maailmast, taewatähtedest ja mõnest loomast. Kõige suuremat hoolt kannab Arwelius selle eest, et maarahwas mõisawanemaid austaks, nende sõna kuuleks ja oma elukorraga tingimata rahul oleks. Talurahwa seisust lastakse linnakodaniku ja taluperemehe wahel tekkinud kahekõnes ülistada ja maarahwa head põlwe otse „õndsaks eluks“ kiita. Talupoja terwis — nii öeldakse seal — ei karda wihma ega külma, sest „töö soojendab nahka.“ Sadandete lindude laulu saab talupoeg ilma hinnata kuulda, ei ta nuusuta linna ametmehe toa paha haisu, waid selle asemel näeb lillikeste ilu ja tunneb nende magusat lõhna. Mis tema ümber sünnib, annab temale asja Jumala peale mõtelda. Talupojale ei ole waja abi haiguste wastu, ei head seltsi, ei kallid koolisid, ega uhkeid kirikuid. Talupojale ei saa keegi ülekohut teha, sest et mõisawanemad teda kaitsewad. „Kui talupoeg aga mõistlik oleks ja oma põlwega rahule jääks . . . küll siis oleks hea pidu

meie maal!“ Kuna kirjanik raamatu eeskõnes, kus ta otse Eestimaa oludest kõneleb, meie rahwa põlwe haletsemiseväärt wiletsaks nimetab ja ise selle paranduseks tööle asub, siis ei wõi eelseiswa kahekõne sisu mitte tõsiste olude kujutuseks pidada, waid Arwelius on siin ainult idealid lugejale ette seadnud ja ülistab, nagu teised sentimentalse kirjanduse woolu esitajad, siin talupoja põlwe ja waikist, idüllilist maaelu üleüldse. Äratatud tundmused jääwad talupoja hingele wõõraks, sest et nad tõsisest elust pole wälja kaswanud. Meie saame aru, miks rahwas, nagu Arwelius ise järgmise ande lõpusõnas kaebab, tema jutud lugemata jätab.

Täisealistele lugejatele kirjutab Arwelius 1790. aastal Beckeri „Noth- und Hülfsbüchlein“ järele „Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatu“, millest 10,000 eksemplari ilma hinnata rahwa sekka laiali laotatud. Siin lastakse Ramma Joosepit kolmekümnes pühapäewases lugemises rahwale nii mõneski elukitsikuses head nõu anda. Raamat õpetab minestanud ja surnud inimeste wahel wahet tegema ja tõsi-seid surnumärkisid ära tundma, juhatab külma wõetud, uppunud, wingu jäänud ja hullu koera hammustatud inimestele abi andma ning haigeid rawitsema, wõitleb ägedaste joomatõbega ja prassimisega, karistab roppust, mustust ja hoolestust ja seab wiimaks Madi Reinu ja Juhan Rutakat kui eeskujulikka mehi järeleaimamiseks rahwale silma ette. Rahwakaswatuse abinõuks tarwitab Arwelius siin ka kohutawaid lugusid. Lugemistega terwiseõpetusest, rikkakssaamise kunstist, õllekeetmisest ja maarammutamisest lõpeb see imelik häda- ja abiraamat, milles õpetused harilikult salmideks kokku wõetud. Näituseks:

Kui ka sinno waewast weel
siin ei olle abi nähha,
siiski rõmus on so meel,
teggid sa, mis kohhus tehha.

Ehk jälle: Üks tuhnus jääb ikka tuhnuseks,
ehk ta küll monda head näeks.

Arweliuse päralt on ka salmikene, millega joomawennad meie ajal weel hooplewad:

Kui mul on wina, siis ollen ma mees,
Winaga kaswab südda mo sees,
Et ma siin waewa ja murret ei näe:
Jummala wiljoke kahjo ei te.

Seda „nurjatumat salmi“ laseb ArweliuS Nigula Juhaniit laulda ja kõneleb selle järele siis suurest kahjust, mis wiin teeb.

Ärkaw kunstlöörika.

Esimene
elegia.

Eesti ilmalik kunstlöörika algab didaktiliku luulega, millest eespool kõnelesime, peaaegu ühel ajal. Kõige wanem tuttawaks saanud tundelaul on see elegia, mis Kaarepere mõisaomanik von Tiesenhausen oma abikaasa surma puhul luuletanud. Chr. von Schlegel awaldas ta Eesti luuletuse näitena ajakirjas „Teutscher Merkur“ 1788. aastal. Pisut lühendatud ja muudetud kujul on ta hiljem üleüldiselt tuttawaks ja armsakspeetud rahwalauluks saanud, mis sõnadega „Tiiu tasane ja helde“ algab. Tähendatud ajakirja järele käib von Tiesenhauseni original nõnda:

„Minno römo olli Rosi

Römuks omma wennale

Pea öitsis, pea närtsis,

Närtsis judi; surmale.

Menda on need ilmsed rõmud

Jrrikdenn on nende ön

Tanna paistab päew meil selgelt

Homme pilwed paistawad.

Minno Rosi öitseb jälle

Sure issa rohhu aias

Jöra aeg wi mind sinna

Kus ei surm meid lahhutab.

Ja se mõtte Rosi peäle

Lühhendagu meie aeg

Löpwad otsa meie rõmud

Oh siis lõppeb kurbadus ka.

Kerge müld se katko kinni

Seda kallist põrmukest

Lilled öitske haa peäle

Oepik laulgo halledast.“

Moonutatud sõnad, mis laulus ette tulewad, tulewad wist küll kirjutuse- ja trükiwigade arwesse panna. — Ei ole see siin esimene kord, et sakslased leinatundmuste awalduseks Eesti keelt tarwitawad. Juba aastal 1686 luuletas mag. Johann Laurentius Keila praose Heiderichi proua matuseks laulu („Heh selle, kumb siht hedda seest sahp aigsast erraminna“), kuid sel oli täieste waimulik sisu, kirikulaulu mõõt ning laad. Siin on meil aga ilmaliku leinalauluga tegemist. Seesuguseid tundelaulusid, milles unistawa kurbtuse, üksinduse, inimliku õnne kaduwuse ja lootuste asjatuse tundmusi awaldati, ilmus Lääne-Europas sel ajal rohkel mõõdul. Elegia oli sentimentalses woolus kõige armsam luuletõug, sellepärast on loomulik, et ka Eesti kunstlöörika elegiaga algab.

XVIII. aastasaja lõpul ilmuwad Lindforsi juures trükitud „Eesti-Ma Rahwa Kalendris“ mõned tundelaulud, mis tähelepanemist teeniwad. Pärast Arweliuse ja Willmanni „juturaamatute“ ilmumist hakatakse tähtraamatute lisades, mis tänini waimulikku otstarbeid täitnud, ilmalikka lugemisi pakuma. Kalendrite sabad täidawad siis pea ajalehe, pea laste lugemiseraamatu, pea luuletustekogu, pea arstiraamatu aset. Nendes tuuakse sõnumeid sel ajal peetud sõdadest ja kodumaal ettetulnud haruldastest juhtumistest, näituseks, kuidas hunt 1796 Tallinna ligidalt perest wäikese lapse metsa wiinud, seal oma poegade hulgas toitnud ja soojendanud. Kalendri lisades leiduwad ka Eesti esimesed ilmalikud tundelaulud, mis rahwale lugemiseks määratud. Kõige esmalt puutub 1796. aasta jaoks trükitud Lindforsi kalendris meile „Laul“ silma, mis talupoja põlwe järgmiselt kiidab :

Tundelaulud
wanade ka-
lendrite lisa-
des.

Et ma kül üks tallomees
Si ski mul hea põlli käes;
Leiwal jätko Jummal annab,
Pöld mul omma wilja kannab.
Tööd ma teen hea melega
Nasse-lasteperriga ;
Palle-higgist toidust saame,
Teine teist ka armastame.
Keik meil hästi korda läeb,
Südda ikka römo näeb;
Riid ja taplus, kurri kärra
Jäwad meitest kaugel ärra.

Naene lahke tasane
Pole ial wastane,
Wõttab moga waewa nähha,
Omma tööd keik ausast tehha.
Mis mul wigga ellada ? —
Rikkusest ei holi ma,
Kui mul Jumalasi on jäetud
Leiba, mis mo ossaks seätud.
Sure Herra warrandus,
Tühhi au ja surustus
Süddant aga waewawad.
Patto töle kiusawad.

Talumehe-
põli.

Eelseiswas laulus awaldatud mõtted ja tunded tuletawad meile elawalt talupoja põlwe ülistust Arweliuse lugemiseraamatust meele. Wäga wõimalik, et ka siin Arweliuse luuletus meie ees seisab. Laulus ilmub meie wanema ilukirjanduse üleüldine karakter. Luuletaja tundmused ei ole mitte tõsisest elust wälja kaswanud, ei ole terwed, ega loomulikud, waid kunstlikult tehtud ja sellepärast wesised. Muidugi on põllumehe põlwel kaunid külgesid, kuid üleüldiselt ei wõinud selleaegne pärispõlwes waewlew mõisaori oma põlwe mitte nõnda ülistada. Nii kõlbulik ja eeskujulik, nii idüllilik ja armas ei olnud talurahwa elu XVIII. aastasaja lõpul poolegi, kui sentimentalse maitse ja wildaka mõttekujutusega kirjanik siin seda kirjeldab. Ei wõidud teda suure herra seisusest kõrgemaks tõsta ja paleuseks pidada. Lugu oli otse ümberpööratud. Oli waja püssitikkudest aeda ette teha,

et talupoeg sellest kiidetud paradiisist ära ei põgenenud. Nimelt oliwad maalt ärajooksimised sel ajal meie mail nii igapäised asjad, et õpetajad tarwilikuks arwasiwad rahwale sellepärast manitsuse kõnesid pidada, nagu seda ühe õpetaja paberitest, mis Lindforsi kalendris 1795 ära trükitud, näha võib.

Hällilaul. Hoopis selgema silmaga waatab luuletaja talupoja elu peale, kui ta Lindforsi kalendris 1797 „Lapse uinutamise laulu“ awaldab:

Magga, armas poiokene,
Praegu parrem aeg sul käes;
Emma rüppes, tallekene,
Sul ei hädda ellades.

Ei sa weel näe tööd ja waewa,
Murrest ilma on so meel;
Toidust saad sa iggapäewa,
Emma piim sind toidab weel.

Emma tiwaga sind kattan,
Et sa jääksid kahjota,
Kaenla sees sind kinni mattan,
Et ei külm sind kohhuta.

Mis sa tühja nutto nuttad?
Nutto päwad on weel ees,
Küll sa murret sama ruttad
Muidogi, kui olled mees.

Issa warjul, emma süles,
Mis sind hirmutama peaks?
Kaswa agga mehheks üles.
Wanemate meleheaks.

Jätta nutto, poiokenne,
Ärra olle rahhota!
Uinu agga, armokenne,
Minno kaenlas maggama.

Laulik, kes talulast tähendusrikka sõnaga „Mis sa tühja nutto nuttad, nutto päwad on weel ees“ waigistab, awaldab juba asjalikumat arusaamist orjapõlwest ja orja tõelikkudest, loomulikkudest tundmustest.

Esimene kewadelaul.

Esimene looduse- ja rõõmulaul, mis ärkawal Eesti kunstluulel ette on tuua, ilmus Lindforsi kalendri lisas 1798. aastal. Selle pealkiri on „Kewwade laulda“. Kewade elu ja ilu, mida laul kirjeldab, on soojalt tuntud ja, nagu eelseisaw hällilaul, oma aja kohta päris osawalt ja siledalt salmidesse walatud:

Südda hüppab rõmustades,
Talwe aeg on möda läind,
Lumme kattet sulatades
Päike meile soia teind.

Metsad lõwad pakkatama,
Rohho-ma jo haljandab;
Orras wõrsu, kaswatama
Rohket wilja ruttustab.

Asad, luhhad, orrud, scod
Woido wõtwad kaswada,
Talwe lumme wessi woud
Andsid neile wägge ka.

Õpitk laulab, leokenne
Lendab lauldes, käggi lööb
Omma wisi, päsokenne
Poegadele pessa teeb.

Süütat, ülendawat rõõmu, mida see kewadelaul maitsema õpetab, oli waja just sellepärast kätte juhatada, et rahwas kõrtsidest rõõmustust otsis.

H. Wahl ja esimene lulekogu.

Osawa tundeluuletajana esineb meile XVIII. aastasaja lõpul Heinrich Wahl. Keele puhtuse ja ladususe järele otustades tuleb teda sündinud eestlaseks pidada. Ta oli es-

malt Pangoti mõisawalitseja ja pärast siin rentnik, suri 1795. Et ta sõjawäele moona muretsedes riigile suurt kasu saatnud, on walitsus ta aadeliseisusesse tõstnud. Ta luuletused anti pärast tema surma üheskoos välja ja kannawad pealkirja „Monned laulud“ (1806.) See on meie esimene ilmalik luulekogu. Ta sisaldab küll ainult tõlkeid, kuid mitmed neist, nagu kurblik-magus aaria „Lilled tele korjage“ ja elegia „Õndsad on, kes lootes hinge heitsid“, oliwad hästi korda läinud ja awaldasiwad head mõju.

Friedrich Wilhelm von Willmann.

Selsamal aastal, mil Arwelius oma õpetlikud lookesed ja laulud lugemiseraamatu näol välja andis, astus weel teine kirjanik ilmaliku raamatuga ette, mis meile esimesed walmid ja mõistukõned tõi. See oli Predik Willem Willmann, nagu ta ise oma Saksa nime eestistanud ja rahwalikumaks teinud. Willmanni elust.

Friedrich Wilhelm von Willmann sündis 1746. aastal Suures-Grardenis Kuramaal, aga toodi juba teisel eluaastal Riiga. Kui ta esiti kodus ja selle järele Pormsahteni mõisas erawiisil oli eelharidust saanud, siis astus ta Göttingeni ülikooli usuteadust õppima. 1772. aastal asus Willmann Saaremaal Karja kihelkonda abiõpetajaks. See kogudus anti 1785 täieste tema waimuliku hoolekandmise alla. Aastal 1790 tõstis Austria keiser Joseph II. Willmanni kasulikude kirjatööde eest aadeliseisusesse. 1805 lahkus Willmann meelenukruse pärast kirikuõpetaja ametist, käis wäljamaal reisimas ja asus siis Karja kirikumõisa lähedale maale elama. Ta suri 20 jaanuaril 1819.

Nagu Willmann oma moralijutluste „Ellamise-Juhhataja“ saksakeelses eeskõnes seletab, peab ta walgustust iga rahwa õnne aluseks, aga ei mitte seda walgustust, mis selle põlatud sõna all Lääne-Europas mõisteti. Willmanni arwates näitawat pühakiri, jutluse- ja lauluraamat küll tee kätte, mis rahwa õnnelikule elukorrale wiib, kuid neist raamatutest ei saawat rahwale mitte küllalt ja ilma seletamata ei jõudwat nad talupoja meelt ja südant harida, sest et nende sisu talumehe kitsale mõistusele liig kõrge olewat. Oma kirjanusliku tegewusega tahab Willmann rahwast esmalt mõtlema õpetada, tema kombeid ja elujärge parandada. Mõtle- Willmanni kirjatööd.

mist äratawad iseäranis walmid, mõistukõned ja mõistatused. Sellepärast walib Willmann ka kahe esimese kirjanduse tõu soetamise oma ülesandeks ja toob 1782. a. pealkirja all „Juttud ja Mõistatused“ neid suure kogu, millele ta lõpul hulga rahwamõistatusi ja mõned õpetused mesilaste pidamisest ja elajate rawitsemisest juure lisanud. Rahwawalgustuse püüetega astub Willmann hoopis julgemalt ja iseseiswamalt ette, kui Arwelius ja ütleb tähendatud kirjatöö saksakeelses eeskõnes rahwahariduse wastastele suu sisse kibedat tõtt. Ta ei tihka uskuda, et neid inimesi palju wõib olla, kes talurahwast rumaluses tahawad kinni pidada. Seda mõtet wõidawat üksnes Hottentottimaal juhtnööriks wõtta, mitte aga Liiwis, kus walgus ja waim walitsewat. Kes eestlast oma kaasinimeseks peawad ja teawad, et tema samast ainest ja samaks otstarbeks loodud, kui sakslased; kes enestele meele tuletawad, et see ärapõlgtud rahwas sakslastele suurt kasu on saatnud, nõnda et sakslane teda ilma häbita enda toitjaks wõib nimetada — need saada, ütleb Willmann, rõõmuga juhust tarwitama, et eestlase häid omadusi harida, mida rumaluse prügi ära lämmatanud. Kõlwatu elu ja ebausku tembud tulewat sellest rõhumisest, mille all eestlane ägab, nimelt kaswatuse ja waimuhariduse puudusest otsida.

Nõnda õiglase mehe tunnistus. Seda wiga püüab tema oma juttude, s. o. walmide ja mõistukõnede abil kaotada. Tema jagab ohtral käel õpetust rahwale kõlblikus ja majanduslikus elus. Pakutud raamat sisaldab 90 walmi ja mõistukõnet, mis rahwast mõtlema õpetawad ja teda rumaluse unest üles raputawad. Walmide sisu on osalt Europa kirjandusest, osalt rahwasuust wõetud. Neis näitab tema nagu peeglis rahwa waimlist ja kombelist silmanägu ning annab leitud puuduste paranduseks mõistamisi juhatusi. Oma sõnade mõju üle ei ole kirjanikul kahtlust. Ta ütleb raamatu juhtsõnas: „Kui peeglist näed, et silmad mustad, siis pesed sa nad puhtaks.“ Raamatu lõpul seisawad juhatused mesilaste pidamisest, elajate söötmisest ja rohitsemisest. Rahwamõistatused, mis raamatust leida, on Thor Helle grammatikast ära trükitud.

Willmanni
„juttude“
laad.

Willmann on rahwakeelt tähele pannud ja püüab rahwalikult kirjutada; ehk tema keeles küll rohkeste gram-

matika wigasid ette tuleb, siiski lepib lugeja nendega peagi, sest et raamatust tihti välja paistab, et kirjanik rahwa kombeid on tundma õppinud, et ta rahwa elust ja saatusest soojalt osa wõtab. Pealegi on wõõras trükiparandaja, nagu Willmann ise seletab, tema tööd oma woliga parandada püüdnud ja seal juures keele konarlikeks teinud. Sellest hoolimata leiawad Willmanni jutud rahwa seas palju elawamat wastukaja, kui Arweliuse omad. Nad ilmusiwad 1838. a. neljandas trükis ja saiwad üle terve maa tuttawaks. Esiteks ei ajanud Willmann oma raamatuga ühekülgset politikat taga, ega püüdnud, nagu Arwelius, igal wõimalikul juhtumisel mõisnikkudele mett huultele määrida ja talupoegi neid kumardama õpetada. Willmann noomib, kus tarwis, niihästi isandat kui ka orja. Paraku leitawat mõisawanemaid, kes pere wastu wäga waljud olewat, neid liia tööga waewawat ja pealegi teenitud palka riisuwat. Seesuguseid perewanemaid nimetab ta ülekohtusteks warasteks. Orja õpetab Willmann ausa mehe kombel oma isanda sõna kuulma, siis ei olewat ka orjapõli raske. Niisugune õiglus wõitis rahwa südame. Teiseks meeldiwad rahwale iseäranis need haledad lood, mis ta oma walmide sekka üles wõtnud ja mille kohta raamatu pealkiri „Juttud“ õieti kõige rohkem sündis. Ma nimetan siin kolme: „Jürri ja Els“, „Inkle ja Jariko“ ja „Inno pulmad“. Neis on pikemate saksakeelsete jutustuste sündmustikud lühidalt kokku wõetud, et neist siis wõimalikult ohtralt morali välja harutada. Seesugused pikemate juttude sisukokkuwõtted ei ole mitte ilutundmuse äratuseks kirjutatud, waid nende otstarwe on õpetus. Harutame neid siin pisut lähemalt, et selgeks teha, kuidas haledad lood juba ilmaliku kirjanduse algusel ja nimelt rationalistlikkude õpetajate sulest ilmuwad ja rahwa seas suurt tähelepanemist sünnitawad. Pisarrikas „Jürri ja Els“ pole midagi muud, kui lühendatud ja ümbertehtud rüütiroman „Ilus Magelone“, mille aine Prantsuse keelest wõetud. Bernard de Treviers luuletas juba 1180 *Maguelonne* üle pikema lugulaulu. Meie kirjandusesse ilmub ta saksakeelse ümberjutustuse põhjal, esmalt eelseiswas kokkuwõttes ja pärast Permanni tõlkes iseraamatuna ja oma õige nime all. Hale lugu oli ka lühendatud kujul sel ajal rahwale nõnda meelt mööda, et tema pealkirja „Jürri ja Els“ järele Willmanni terwet

juttude kogu Pärnu pool „Jürna Else raamatuks“ hüüdma hakatud.

„Inkle ja Jariko“ loos jutustatakse, kuidas ristiusku noormees Inkle, kes merehädast peasenud, inimesesööjate eest põgenedes neegri tüdruku Jariko urtsikust lahket wastuwõtmist leidnud, siis Jarikot endale akikaasaks kosida tõotanud ja pärast, kui hädaoht möödas, wiletsaks petiseks saanud. Armastusest Inkle wastu jätnud õiglane Jariko oma usu, wanemad ja sugulased maha ja põgenenud walget tõugu peiuga salaja maalt ära. Südameta Inkle müünud siis neegri neu orjakaupmehele pärisorjaks, saanud aga ise selle halastamata ja auta teo eest kohase palga: ta langenud türklaste kätte wangi, müüdud ise ka pärisorjaks ja surnud raskes piinapõlwes.

Lookeses „Inno pulmad“ on tõestesündinud asjad, mis ette tuuakse, imelikud ja weidrad ühtlasi. Innot ja Marit, kes kusagil mõisas seltsis üles kaswanud, ühendab kindel armastuse side. Mõisasaksad on sellega nõus, et nad paari lähewad. Kui nad on kaks korda maha kuulutatud, siis tuleb ootamata takistus. Pulmi peab edasi lükatama, sest mõisaproual on waja pikemaks ajaks kuhugile Tartu taha mõisa sõita ja toatüdruk Mari wõetakse tingimata sinna kaasa, kuna Inno koju jääb herrat teenima. Niipea kui proua teatawasse mõisa jõudnud, jääb Mari järsku haigeks ja sureb. Inno kurbtus on piirita. Mari tagasitoodud riideid nähes nutab ta nii, et surra tahab. Herra ütleb enese und näinud olewat: mõisa ligidal seiswat suur raha-auk, mille asupaika Innoles unes siis lähemalt teada antawat, kui Inno Kriimu-Anne ära wõtaks, kes ilmast ilma joobnud oli ja siis riidles. Oma nime oli ta lõhkikistud silmanäost saanud. Inno seesugust naist ei taha, pakutagu temale kas terwe raha-augu warandus kaasawaraks. Meelituste ja ähwarduste waral heidab Inno siiski wiimaks herra nõusse, kuid selle tingimisega, et Anne kriimud silmad laulatuse juures peawad kinni kaetud olema. Ta soowib, et herra raha-augu waranduse omandaks ja loodab, et kurbtus Mari surma pärast ta hauda wiib ja surm teda hernehirmutuse taolise naise küüsisist peastab. Sedamaid kutsutakse nüüd õpetaja neid paari õnnistama. Kuid waimulik mees nõuab, et mõrsja silmanägu lahti tehtaks, sest muidu ei tohtiwat tema laulatust ette

wõtta. Kui mõisaherra siis mõrsja näolt rätiku ära wõtab, seisab surnuks peetud Mari täies terwises ja priskuses Inno kõrwal. Ta oli ainult warjusurnud olnud ja kuhugile kabeli-
hauda maetud. Seal tulnud ta warsti pärast matuse talitust meelemõistusele. Õnneks kuulnud kõster ärkawa tüdruku ägamist ja saanud puusärgi kaane weel õigel ajal awada. Mõisawanemad tahtnud Innot üllatada ja pole temale Mari peastmist mitte ennem teada andnud, kui laulatuse ajal kirikuõpetaja ees.

Eelseiswas kolmes imelikus ja haledas lookeses peitub meie wanema jutukirjanduse idu. Sellest idust wõime juba ette aimata, mis laadi wilja temast wäljakaswaw puu kandma hakkab. Aga kuidas oli see wõimalik, et waimustatud walgustuse sõber, mõistuse ärataja ja didaktilise luule põhjendaja Willmann niisuguseid sentimentismuse seemneid wõis wälja külwata? Ma tuletan siin uueste meele, et Willmanni ja teiste selleaegsete kirjameele ülem siht moral oli, ja pakutaw kombeõpetus töötas just siis hästi mõju awaldada, kui eelkäiw õpetlik lugu oma imelikkuse ja haleduse läbi lihtsa lugeja meele oli ärdaks teinud.

Johann Wilhelm Ludwig von Luce.

Meie kodumaa seisislikud ja majanduslikud wastolud, iseäranis aga Eesti rahwa wilets elujärg, millesse mitmesaja aastane orjapõli teda saatnud, paistsiwad igale erapooletule inimesele silma, liiategi sisserändawatele wäljamaalastele, kelle kodumail talupoeg wõrdlemisi jõukalt elas. Mitmed reisijad, nagu sakslane Chr. H. von Schlegel¹⁾ awaldasiwad Eesti rahwa selleaegse wiletsa oleku üle sügawat kaastundmust ja kahetsemist. Schlegel tunnistas muu seas küll õigeaks, et wargus ja joomatõbi meie maal wõimust wõtnud, kuid ta püüab rahwast kaitseda ja kurbade nähtuste kohta wabandawaid seletusi anda. Eestlaste keskel maksnud järgmine waade warguse peale: „Wõetawad asjad ei ole mitte ainult sakslaste tööwili, waid nad on ühtlasi ka meie ja meie omakste waew. Me siis mitte ei warasta, me wõtame ainult osa sellest, mis

¹⁾ Reisen in mehrere russische Gouvernements in den Jahren 178*, 1801, 1807 und 1815. Meiningen, 1819—1830.

äkiste meelekurbtuse ja usulise kahtlemise tagajärjel kirikuõpetaja ameti maha ja heitis mõisapidajaks. Abikaasa surma järele jättis ta sellegi elukutse, läks Saksamaale, õppis Göttingeni ülikoolis arstiteadust ja omandas selles teaduses doktori aukraadi. Nüüd asus ta uueste meie maale elama. Et tal luba polnud Wene riigis haigeid arstida, ostis ta Saaremaal Pilkuse mõisa ära ja hakkas põllumeheks. Peale selle pidas ta mitmesuguseid auametid, oli kirikueestseisja, maksukommisjoni liige, Kuresaare kohtuherra, raeherra ja politseimeister. 1795. aastal tõsteti Luce Rooma keiserlikuks aadelimeheks. Kui ta Peterburis arstiteaduse doktori õigused Wenemaa kohta iseäralise eksami teel oli omandanud, siis hakkas ta Kuresaares arstiks. Selle järele pidas ta 1804—1820 Saaremaa kooli-inspektori ametit ja edendas südiste rahwaharidust. 1817. aastal asutas Dr. Luce Saaremaa kirikuõpetajate kaastegewusel Kuresaares „Ehstnische litterarische Gesellschaft“ (Eesti Kirjanduse Seltsi), kes enesele Eesti keele uurimise ülesandeks seadis. See selts lõpetas pärast Luce surma oma tegewuse. Omad wiimsed elupäewad saatis Luce Kaarma kirikumõisa ligidal mööda ja suri siin 23. mail 1842. a.

Kuidas eestlast ennast halwaks peeti, nõnda põlati ka tema keelt. Selle nähtuse wastu astub Luce nagu mõni sündinud eestlane ja tuline isamaalane wälja ja hurjutab neid, kes Eesti keelt inetuks, waoseks ja halwaks pidasiwad. Luce awaldab selle üle tõsist meelepaha, et Eestimaa mehed, kes ülikoolides õpiwad, isekeskel mitte oma kodukeelt ei kõnele, nagu seda kõik muulased, näit. ungarlased, wenelased, prantslased, Lätimaa mehed jne. tegewat. Küsimuse peale, mispärast see nõnda on, wastanud Eestimaa mehed pilgates, Eesti keel olewat ju ainult talupoegade keel, milles ilma wõõra keele abita teaduslikkudest asjadest ei saa kõneleda. Luce tõendab, et kõik keeled esialgselt talupoegade keeled on olnud ja et neid ajajooksul on haritud ja täiendatud. Nii olewat Saksa keele palju wõõraid sõnu wõetud, mis tal enesel puudusiwad. Eesti keel olewat rikas, tal olewat sõnu, mida kõigis tähendustes wõimata üheainsa saksakeelse sõnaga ära seletada. Ja mis mõtteawaldamiseks Eesti keeles weel puuduwat, seda wõiwat eestlane ise warsti leida, kui teda aga mõtlema õpetatakse. Eesti keel olewat kõlaw, teda wõidawat hästi luuletamiseks tarwitada. Mõni Saksa laul olewat Eesti tõlkes ilusamakski läinud. Eesti keel

Tegewuse
sihid.

minewat oma ilusa kõla poolest kõigist keeltest ette, isegi Hispania ja Italia keelest. Et Eesti keele ilu ja väärtust mitte ei tunta, tulewat küll osalt sellest, et sakslased teda täieste ära ei õpi, waid teda halwaks peawad. Eesti keele sisemise väärtuse ja praktiliste otstarwete pärast arwas Luce, et õpetlastel waja olewat Saksa „Fruchtbringende Gesellschaft“ eeskujul kokku astuda ja Eesti keele harimiseks seltsi asutada. Tähendatud esimene Saksa keeleselts asutati Weimaris 1617. aastal selle otstarwega, et Saksa keelt arendada, iseäranis wõõrastest laensõnadest puhastada. Eesti keeleseltsi asutamise mõtte tegi Luce tõeste teoks. Kuid suurt wilja see selts kanda ei wõinud, sest et ta Saaremaal, kodumaa kõrwalisemas nurgas töötas, pealegi seesugusel ajal, mil Eesti keele sõpru wõidi sõimede peal üles lugeda. Ka väljaspool seltsi püüdis Luce Eesti keeleharimist edendada. Seks pakkus ta Pärnu õpetajale Rosenplänterile kätt ja tegi tema ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ tarwis rohkeste kaastööd. Pea selektab Luce selles ajakirjas Eesti kohanimesid, sõnu ja kõnekäändusid, täiendab see läbi Hupeli sõnaraamatut, pea teeb tema kirjawiisi parandamiseks uusi ettepanekuid ('obune, 'ein), pea kirjutab tema ilmunud raamatute üle arwustusi.

Luce kirjandusliku tegewuse siht on seesama, mis Willmannil: Eesti rahwa kõlbliste ja majandusliste olude parandamine; siin juures paneb ta pearõhku nähtawaste rahwa majandusliste ja terwise olude parandamise peale. Luce parem ja laialisemalt tuntud kirjatöö on „Sarema Jutto ramat, millest I. jagu 1807 ja II. jagu 1812 ilmus. Raamat on keiser Aleksander I. pühendatud. Luce ei tarwita mitte walmide kuju nagu Willmann, waid ta loob eeskujusid pakkuwaid, algupäraseid elupiltisid, idüllisid, laiendatud mõistukõnesid, mille tegelased sõnadega ja tegudega lugejat järeloomamamisele meelitawad, ilma et jutu peamõte lõpul iseäraldi õpetuseks oleks kokku wõetud. Tihti püütakse lugu sel teel mõjuwamaks ja meeldiwamaks teha, et tegelased otsekoheses kõnes ette astuda lastakse. Kuna see kirjanduse tõug kõnes olewale ajajärgule iseloomuline on ja selleaegsest „jutukirjandusest“ tähtsa osa sünnitab, siis peame teda pisut lähemalt tundma õppima. Wõtame selleks Luce lugudest järgukese näiteks:

Sarema
Jutto ramat.

„Jürri, üks kümne aastane poisikenne, mängis oues, ja teggi ennesele üht pissokest kasso aeda, siis tuli pissoke Mina hüppades ja tantsides temma jure.

Jus! hüüdis ta jubba emalt, ma ollen sind otsind! et wata mis mul on! (ta näitas temmale üht wägga suurt ouna).

Jürri. Oi, oi! mis suur see on! kust sa said?

Mina. Tahhad sa teada? ma leidsin!

Jürri. Mina! sinno issa ei salli tedda mitte, et sa . . .

Mina. Jus! ma narrin sind. Jumal hoidko, et ma piddin warrastama, ehk olled sa sedda jubba minnust kuulnud ehk näinud?

Jürri. Ei mitte! sepärrast kokkusin ma öiete ärra, kui sa ütlesid, et sa sedda ollid leidnud; agga kust sa said?

Mina. Proua käest. Ma noppisin ounad ülles, mis mahha puistati ja ollin öiete nobbe; sepärrast andis Proua mulle sedda ouna. Söme nüüd ärra! Ons sul nugga?

Jürri. Kül!

Mina. Leika siis neljaks tükkiks katki (ta leikas sedda wisi). Säh, üks ossa on sinno pärralt. Kaks ma pannen paigale, omma issale ja omma pissokesse wennale.

Jürri. Aitümma, pai Mina! ellaks so emma weel, siis peaks temma ka üks ossa sama.

Mina. Jah wist, pai Jürrikenne! ma mõtlesin kül ka sedda, agga ta on surnud. Woiksin ma tedda ülles ärratada, heamelega tahhaksin ma kolm päwad sömata ja jomata olla. Oh! mo armas emma!

Jürri. Arra nutta mitte, Minakene! Ennä! mis kennad sured seemned ouna sees on! ons sul ka moningad?

Mina. Kaks tükki!

Jürri. Anna mulle, pai Mina! puistame teised ka wälja!

Mina. Säh! mis sa nendega tahad tehha?

Jürri. Mis muud, ma pannen neid seia mo pissokesse aeda mahha, siis kaswawad nemmad sureks ouna puuks ja kandwad mulle ka eddespidi nisuggused sured ounad, ja kül hulk, siis ma annan sulle üks kord jälle ounad, kui nemmad küpseks on saanud.

Mina. Jah wist! se on tössi!“

Siin lõpeb dialog. Jutu teisest poolest kuuleme, et mahapandud seemnetest ilusad õunapuud kaswasiwad, mis Jüri isale, selle järele kui mõisaherra puud ära pookida lasknud, suureks rikkuse hallikaks saiwad. Kui Jüri wiimaks selles talus peremeheks hakkab, wõtab ta oma lapsepõlise mängu-seltsilise Miina naiseks. Saksa õun, mille peale nende aine-line hea käekäik rajatud, pakub abielupaarile tihti jutuainet.

Nagu näha, tahetakse siin rahvast wiljapuude harimisele äratada. Niisama on ka Luce teiste juttude siht liig awalik ja ei jäta midagi üle mõtelda ja otsida. Etteastuwad tege-lased ei ole eesolewas näites mitte elawad kujud, nad on paljad abstraktilised nimed. Sõnad, mis neile suhu pandud ja nende teod ei ole hingeliselt põhjendatud. Niisuguseid sõnu ja mõtteid ei wõi üleüldse laste suust oodata. Kõik see targutus on pealiskaudne, ebaloomulik. Ometi on Luce jut-tudes, kui neid eelminewate kirjameeste omadega wõrdleme, ses tükis edenemist märgata, et tema sisu poolest iseseiswu-sele püüab, oma lugude sündmustikud rahwa elu tarwiduse järele suuremalt osalt ise kokku seab, kuigi tagaaetud prak-tilik ja õpetlik eesmärk teda kunsti wäärtuslisi töösid loo-mast takistab. Seesuguste jutukeste waral — üks neist, „Hinso Jago wiimased ello päwad“, on tõestesündinud lugu — püüab Luce Eesti rahvast majanduslisest ja kõlblisest wi-letsusest wälja aidata. Et talupojal sel ajal nälg tihti waraks oli, õpetas Luce iseäralises kirjakeses „Nõu ja abbi, kui wae-sus ja nälg käe on“ (1818), kuidas 12 metsataimest ilma suu-rema waewata ja kuluta toidule wõib lisa muretseda. Kui tohter pidas Luce suurt hoolt rahwa terwiseolude parandamise eest. „Targa wannamehhe Martin Rige pabberilehhed“, mis „Sarema Jutto ramatus“ ära trükitud, toowad selle kohta juha-tust, kuidas kõige sagedamini liikuwate haiguste puhul põdejate walu wõib wähenendada ja neile kergitust saata. Ühtlasi kee-lab Luce talupoega soolapuhujate ja nõidade juure minemast ja käsib neid raske haiguse korral arstide käest nõu ja abi otsida. Iseäralises kirjakeses manitseb ta rahvast, et see endale kaitserõugeid laseks panna.

Kui Luce, nagu ka eelseisaw näide tõendab, kõiki kee-lepeensusi ei tunne ja mõnes kohas, iseäranis sihituse ja ei-tawa kõnewiisi tarwitusel, Eesti grammatika wastu eksib, siis ei wõi seda just imeks panna: tema tuli alles täies meheas meie maale; ometi suutis ta Eesti keele üsna selgeks õp-pida ja wõis kaunis rahwalikult kirjutada.

Peter Heinrich von Frey.

Luce järeltuleja Pühas ning ühtlasi lähem kaaswõitleja rahwa waimuwäljal ning kirja-põllul oli Frey, kolmas tähtsam Saaremaa kirjanik.

Peter Heinrich von Frey sündis Erastweres 6. märtsil 1757. Pärast Riia lyceumi kursuse lõpetamist õppis ta 1777—1780 Halle ülikoolis usuteadust. Kui ta kodumaale tagasi oli jõudnud, pidas ta mõned aastad kodukooliõpetaja ametit ja kutsuti siis 1785 Kuresaare linna koolidirektoriks. Selle koha pealt sai tema järgmisel aastal Püha kihelkonna hingekarjaseks, mis ameti kõrval tema ka konsistoriumi assessori kohuseid täitis. Ta suri 18. aprillil 1733. Luce pühendas oma järeltulijale Pühas sooja järelhüüde, milles ta Freyd hoolsaks õpetajaks ja tubliks töömeheks nimetab. Püha kihelkonna rahwa mälestuse järele olnud Frey väga lahke mees, suur naljahammas, kes rahwaga sõbralikult ümber käinud ja keda pidudel ning kodustel ametitalitustel heameelega nähtud.

P. H. von Frey elust.

Eesti waimuliku ja ilmaliku luulekirjanduse edenduseks awaldas Frey hulga juhtmõtteid Rosenplänteri „Beiträge“ teises wihus. Nagu juba eespool „Kalewipoja“ kokkuseadmise kirjelduses öeldud, puudus Freyl arusaamine Eesti rahwaluulest ja tema olust küll täieste, siiski on ta õigeste tähelepannud, et eestlasel luuleannet on ja et tema heal meele laulab. Luluannet awaldawat eestlane juba lihtsal jutuwestmisel. Kõnelewat eestlane omasugusega, siis jätwat tema germanismused kõrwale, mille abil ta muidu sakslasele püüab oma mõtteid selgeks teha; suure osawusega waliwat ta otsekoheste sõnade asemele piltlikud kõnekäänud; erutawat eestlast kas kiitus wõi laitus, siis minewat tema kõne nõnda tuliseks ja waimurikkaks, et seda luuleliseks proosaks wõiwat pidada. Olewat kahju, et raamatutes seda keelt ei tarwitatawat.

Kirjanduslikud püüded.

Kaunis wahend eestlase hariduse tõstmiseks olewat kirjandus, nimelt eeskujulised luuletused, mida Eesti keeles waja luua. Esiotsa olewat muidugi raske niisuguseid algupäraseid luuletöösid pakkuda, millest rahwas ütelda wõiks: „See on tõeste minu keel!“ Sellepärast olewat waja kõige ilusamaid Saksa luuletusi eestistada ehk eestlase tarbeks ümber luua. Neist saaksiwad eestlased niisama õpetlikka eeskujusid, nagu sakslased ja teised haritud rahwad omal ajal wanade Greeka, Rooma ja Hebrea laulikute meistritöödest. Rosenplänter peab siiski algupärase tööde soetamist sündsamaks, sest et tõlgetes, mis sakslased walmistanud, palju germanismusi Eesti keele tekkinud, kuna sakslased oma algupärase töödes palju puhtamat Eesti keelt kirjutawat.

Edasi näitab Frey weel, mis ainete üle Eesti keeles tuleks luuletöösid walmistada ja missuguseid salmimõõtusid

tarwitusele wõtta. Kõige pealt olewat waja usulise sisuga laulusid luua, sest need olewat eestlasele armsad. Wõtnud ju ka wanaaja suremata luuletajad oma tööde pea-aineid alati usuelust. Olewat hädaste tarwis eestikeelseid waimulikka laulusid keele poolest siluda, et eestlased nende sisust aru saaksiwad. Ka ilmalik luule wõiwat eestlast kõrgemale hariduse järjele aidata, mõnegi mehe igatsust kõrtside järjele kaotada. Luuletõugudest soowitab Frey kõige pealt lüürikat, mida ka tänini õigusega edendatud. Olewat sünnis Eesti keeles oodi kirjandust luua, milles praktilist elutõtt, wõi jälle eestlaste kuulsaid tegusid kiidetakse. Niisama wõiwat õpetlikud luuletused, isegi epigrammid ja pilkelaulud eestlastele meeldida ja neile õpetust pakkuda. Iseäranis sündiwat wiimaste abil rumalust ja ebausku naeruääriliseks teha. Lugulaulude, iseäranis kangelase-eepose kohta ei arwa Frey meie rahwal esiotsa arusaamist olewat, kuid jutustawast luulekirjandusest olewat waja peale idüllide ka weel walmisid rohkeste kirjutada. Walimide proowina paneb Frey oma „Lonkajad“ ette, mis ta Gellerti järjele eestistanud. Keel on siin õige konarlik. Edasi näitab ta, kuidas Eesti luules jambuse, trochäuse, spondeuse ja daktiluse mõõtu wäga mõnusalt wõib tarwitada. Isegi wanade klassiliste salmimõõtude, hexametri ja pentametri seaduste alla laskwat Eesti keel ennast hõlpsaste paenutada. Näiteks seisku Frey poolt siin esimene distichon Eesti keeles:

Paljo kül, mis innime jõuab: Oh! et nüüd keik jõud ka
Wallitseks ennese peal, ikka weel parremaks saaks.

Walitagu mis tahes luuletõug ja salmimõõt, kuid sisu ja koor olgu laitmata, otstarbelik, õpetlik. Siis kaduwat hepik lollus, mis sagedaste waimulikkudest lauludest leida, ja ka jämedad, ropud sõnad, mis mõnes ilmalikus laulus ette tulewat.

Põhjusemõtteid ja töökawa, mis Frey selleaegsetele kirjamestele ette seab, püüab ta ise kõigest jõust täita. Tema laulude kogu „Ued Waimolikud laulud“ (1793), mida Hupel otse klassiliseks nimetab, wõeti ilusa ladusa keele pärast mõnel pool kirikutes lauluraamatuks. 1806. a. kirjutas Frey esimese eestikeelse rehkenduse-raamatu „Arro-piddamisse ehk Arwamisse-Kunst.“ Aleksander I. kuulsa manifesti, mis 25. detsembril 1812 antud, tõlkis Frey Eesti keele ja pani ta keeleproowina „Beiträge“ lugejatele ette. Ägedaid laitusi ja mahakiskumisi, mis sellele tööle osaks said, katsus Frey mõjuga tagasi tõrjuda. Manifesti tõlge näitab selleaegse Eesti proosa edenemise järje. Wõtame järgmised laused näituseks:

Frey kirja-
tööd.

„Jummal teab ja keik Ma-ilm Meiega, missuguse nou- ja wäega waenlane Meie rigi sisse tungis . . . täis lotust omma rigi ja liggi keige Europa-ma söawäggede peäle, mis ta omma rahwaga wõitlemisseks Meie wasto olli kokku saatnud; kihhutud ärrawoitmisse lõpmatta himmust js werre ahnussest, julg- ges temma Meie laia rigi süddamesse tungida . . . Kas waenlane omma teggudega, mis igga ühhe hea innimesse mele wastu, omma mässawa söddimisse kombega Wenne- rahwa meelt ial woinud nenda talseks teha, et nemmad olleksid agga ükskord tagga nutnud ommad hawad, mis ta nendele löi? Eks ei olnud nähha, kui olli nende werre- ärrawallamine neile julgusse ja kindla kannatusse kinni- tusseks? Eks armastus omma Ma wasto ennam ei hak- kand põllema, kui nende linnad ärra põleteti? Eks nende usk ei kaswand ja eks ei süttind põllema kättemaksmiss- kustutamatta himmo nende sees, kui nende Templid ärra teotati. Söawäggi, Rigi üllema, Moisknikud, Öppetajad, linna- ja ma-rahwas, ühhe sannaga keik seisussed ei pan- nud omma warrandusse kullo ja omma ello ohwerdamist mikski. . .“

Witscheli „Homniku ja õhtu ohwritest“, milles mõistuse- usk sentimentalseks läheb, tõlkis Frey wiis laulu. Nende hulgast wõib „Pühapäwa hommikul“ keele poolest igatahes hiljemini walmistatud Kreutzwaldi tõlkega julgeste wõistluse wälja pidada.

Keele ja sisu poolest tähelepanemise wäärt on ka Ewaldi järele tõlgitud „Rikas ja waene.“ Sentimentalse maitse järele seatakse alama ja waese rahwa lihtne elu siin rikastele järg- misel wiisil eeskujuks:

Sa maggad pehmes wodis,
Ma maggan rohho peal;
So pallet näitab pegel,
Mo pallet jöggi teal;
So all on jalla tekkid,
Mul maad on astuda;
Sind jootwad kallid winad,
Mul wessi maksuta.

So ümber uhked mürid,
Mo ümber taewa tuul;
Sa ostad kannad kuiud;
Weel kannamad on mul:
Sind tewad himmud haigeaks;
Mul terwis allati;
Sind palga teenrid hoidwad:
Mo koer mind surmani.

Sa uinud mängi jures;
Mul unneks jõe ränk;
Sa kuled lauljad, mängjad;
Mul linde heäl mo mäng:
So silm on wahest pimme;
Mo paistab selgeste.
So pall: karw on ostud;
Mo muidu punnane.

Reinhold Johann Winkler.

Eepilise
kunstluule
algus.

Wanem ilmalik kirjandus, mis senini läbi harutatud, aladab suuremalt osalt didaktilist ja lüürilist laadi, kuna eepilised tooded peaaegu täieste puuduvad. Frey arwamine, et lugulaulud rahwast ei oleks huwitanud, on põhjata, sest eestlane armastab nimelt lugusid, mida rahwaluule üleüldisest eepilisest karakterist näha võib. Wist oleks lugulaulusid heal meelel loetud, kui neid oleks ilmunud. Pikemate luuletööde soetamine käis Saksa õpetajatele, kellel keeleraskustega weel palju wõitlemist, üle jõu. Küll oli kord katsutud rahwale lugulaulu pakkuda. Nimelt ilmus juba 1788. aastal Tallinna ja Tartu murdes jutustaw laul iseseiswa raamatu näol, mille sisu ta pikka pealkirja üles pandud: „Üks hirmus ja tõest sündinud luggu, ühhest Kornetist, kes oma Frauat ning kaks Last, ühhe Moisa-Preili pärrast on ärra surmanud. Ning kuidas temma sepärrast Mosuhhi Linnas on sanud ärrahukkatud. Sedda Lauulo on temma issi Wangi-Tornis teinud. Sel wisil: Kui meil on püsti Hädda käes.“ Lauulu tõlkija on tundmata. Lugu on jutustaja enese meelest nii õudne ja hirmus, et seesugust sündmust ei türklaste ega tatarlaste seas weel ei olewat ette tulnud. Noor rikas mõisniku tütar on sõjamehe südame ja meeled niikaugelt wangi wõtnud, et see oma armastuse kirge preili wastu enam ei suuda taltsutada. Et uus armastuse ühendus wõimalikuks saaks, tõukab kornet oma abikaasale mõõga rindu ja saadab siis hullumeelses tujus ka weel oma kaks wäikest last, kes ema tapmist pealt näinud, nagu „koera kutsikad“ surma. Kolmekordne hirmus weretöö ja siis mõrtsuka enese eelseisew ärahukkamine ratta peal on lugulaulus wõimalikult paljaks kistud pildina kujutatud, et ristirahwas seda nähes kuradi kiusatustest ennast eemal hoiaks ja abielu pühaks peaks. Kirjanduslikku wäärtust sel riimitööl ei ole, kuid ta karakteriseerib Eesti ilukirjanduse ajajärku, mil „tõestesündinud haledaid lugusid“ wõimalikult kohutawalt armastatakse ette kanda, lootes, et niisugused lood rahwa elukommete peale parandawat mõju awaldawad. Karakteristika pärast olemegi seda lugu tagant järele puudutanud. Pisut paremate lugulauludega, nimelt esimeste eestikeelsete balladidega, astub Winkler Eesti luuletajate hulka, kuna ta üleüldse

üksnes seotud kõnes meie ilmalikku kirjawara kaswatada püüab

Reinhold Johann Winkler on Eestimaal superintendendi R. J. Winkleri poeg; ta sündis Tallinnas 12. jaanuaril 1767. Oma kõrgema hariduse sai ta Jena ülikoolis, kus ta 1785—1788 usuteadust õppis. Selle järele pidas Winkler mõned aastad Eestimaal kodukooliõpetaja ametit; 1793 waliti ta Moskwa Saksa kooli rektoriks ja siis 1795 Jüri koguduse õpetajaks Harjumaale. Siit kutsuti ta 1810 Tallinnasse doomkiriku ülemõpetajaks, mis ametit ta eluotsani pidas. Ta suri 24. jaanuaril 1815.¹⁾

Winkleri elust.

Kõige pealt esitleb Winkler ennast kui lüüriline luuletaja. Rahutu aeg oli käes, mis iseäranis rusuwalt sakslaste peale mõjus. Napoleon I. kaitse all tekkis 14 Saksa riigikese „Rheini ühendus“, mille teraw ots Saksa keisririigi wastu pöörati Saksamaa häbistus ja alandamine algas seega, et keiser Franz Saksa krooni maha pani, mis järele Saksa riik ära lõpetati. Ainult Preisimaa pani veel Napoleonile wastu, kuid pealinn Berlin oli waenlase käes ja kuningas Königsberisse põgenenud. Preisimaaga ühendas end nüüd keiser Aleksander I. Napoleoni wastu. Wene wäed, kelle hulgas muidugi ka Eesti soldatid teenisiwad, käisiwad mitmet puhku walitsusehimulist korslast talitsemas. Ja nagu Schenkendorf, Arndt ja teised Saksamaal sel ajal isamaa- ning sõjalaulude abil rahwast wabastuse wõitlusele waimustasiwad, nõnda luuletas ka Winkler Eesti soldatitele sõjalaulusid. Nõnda sündis 1807 teine Eesti antologia „Eesti-ma Ma-wäe sõa-laulud“, mis keiserliku ülemate lubaga trükitud. Raamat sisaldab wiis laulu, mis sisu poolest kõik ilmutmise aja ja oludega ühenduses seisawad. Esimene nende hulgast „Miks meil wessi silmas?“ annab sellest ajast ja ka lauliku hingeolust pildi:

Winkleri kirjatood.

Miks meil wessi silmas?

Miks se kurwastus?

Kas jo siin Ma-ilmas

Wõitnud kawwalus?

Ei mo armad wennad

Jummal ellab weel,

Olgem agga waprä,

Siis saab keik heaks teal.

Waatkem ülles röömsast

Jssa pole weel!

Omma laste waewast

Polle tal hea meel.

Kes siin rahho rikwad,

Neid ta lõppetab;

Ja kes rahho andwad,

Neid ta armastab,

¹⁾ H. R. Paucker, Ehistlands Geistliche-keit, lhk. 65.

Warao sai surma
Merre põhja sees,
Sest ta mõtles kurja
Ommas süddames.

Langema ka peab
Uhke Babilon.
„Jummal keik siin seab,“
Ütleb Salomon.

Waat! Jehowa annab
Kuulda omma heält.
Waat! ta abbi paistab
Meil jo üllewelt.

Meie Keisri Herra
On jo walmistud
Et ma-ilma kärä
Nüüd saaks lõppetud.

Peale esimese salmi, mis ühte tuttawat Saksa keele laulu meele tuletab, on laul algupärane. Laulik kurdab siin saatuse üle, mis Napoleoni läbi rahwaste peale tulnud, kinnitab ja julgustab sõjamehi Jumala abi meele tuletades ja uhket korslast uppuwa Waraoga võrreldes. Täis waimustust on ka sõjameeste lahkumise laul „Nüüd, mehed, olge tuggewad!“ See kui ka järgnew Eesti esimene ballad „Üks suur mees olli ennemuist Pitk Koljat nimmega“, mis wõidulootust waenlase üle kinnitas, saiwad pärast poole kooli lugemiseraamatute kaudu laialt tuttawaks. Koljati lugu on iseenesest kurnis õudne ja balladi aineks tänulik, kuid selle aja maitse järele muutub ta Winkleri käes päris kollitamiseks. Tema kujutamise järele on Koljatil kondid nagu hobusel, silmad kiürgawad tal, et hundidki hirmuwad, ja tegewuse poolest on ta nagu põrgust ilmunud kurat ise. Seegi näitus kinnitab seda, mis meie wanemast ilukirjandusest üleüldsuses öelnud.

1816. aastal, seega pärast Winkleri surma, ilmus ta teine luuletuste kogu „Juttud“. Selle ühise nime alla mahutatakse peale Bürgeri tuttawa moraliseeriwa balladi „Laul ausast mehhest“ weel mõned mõistukõned, walmid, kaks liigutawat surmalaulu ja filosofialik õpelaul „Kahhesuggune innimeste surus“. Keele poolest jääwad lugulaulud, mille kallal wiimne woolimise töö tegemata jäänud, waremalt ilmunud sõjalauludest taha. Salmimõõdu täitmiseks on sagedaste paiksõnu tarwitatud ja sõnu lühendatud. Keele poolest siledam, tuumakam ja huwitawam Winkleri salmik on „Kahhesuggune innimeste surus“, milles inimeste töö wäärtust selle järele hinnatakse, mis motiwidest nad wälja kaswanud ja missuguste wahendite abil ning mil wiisil keegi oma eesmärgile püüab. See on esimene eestikeelne filosofialik mõttemõlgutus ja jääb kauaks ajaks ainsaks.

Kahtesuggust surust ma peal leitaks,

Üks ja teine tõstab omma meest.

Aus töö koub üht ja teist kül kangaks,

Agga wärw on teise katla seest.

Teine seisab aiwa p'istuses,

Teine näutuma walgusses.

Teine hiilgab ni kui päewa paiste,

Körwetab ka, kui ta sojendab ;

Teine on se ku, mis öse

Waikselt oma walget lautab,

Teise kätte jäwad silmadke,

Teine ei tee wallo kellelge.

Ni kui mäggede peäl wolas wessi

Kohhiseb se teine hirmsaste ;

Agga teise töö on waikne assi

On kui uhke oja joksminne.

Teine rikkub wäljad, mis on ees,

Teine jahhutab nad üksines.

Teisel ehitakse au-templid

Mitme kaddund linna müridest ;

Teisel walmistakse au-perlid

Tänu pärast rahwa silma-weest.

Kiwwid juttustawad teise tööd,

Teise au tundwad süddamed.

Teine saab siin kiitlemise palgaks,

Ellab kuningate majades ;

Agga teist ka urtsikutest leitaks,

Ja ta palk on rahhu süddames.

Teine wõib ka õnnest sündida,

Teine tõuseb ilma tõstmata.

Surus sure nimega ! so tiwad

Uulatawad ma peält taewani ;

Agga sada, kus so lippud seiswad,

Tuhhandetest üks ei jõuagi.

Waikne surus ! sind ma kummardan,

Sest sind pärrin, kui sind himmustan.

Wäline lugupidamine ja kumardamine saab neile osaks, kes auahnusest aetud ette tükiwad, oma ettewõtteid kõmu-sõnadega kiidawad ja neid, kes wast teel juhtusiwad eel seisma, hoolimata maha tallawad. Nende tegusid peetakse ausateks ja kõrgeteks, aga „wärw on teisest katlast pärit“ — nad tehakse oma isiku auks ja ülistuseks. Tõsiseid sõpru on „suure nimega“ suurustel wähe. „Waiksed suurused“ on wagusad töömehed, kes ilma au püüdmiseta ja wälise hiil-guseta üleüldsuse kasuks oma jõudu pühendawad ja üles-ehitawat tööd teewad, sellest küsimata, kas neid austatakse

wõi mitte. Kiwi- ja raudsambaid nende auks küll üles ei seata, kuid seda elawamalt püsib nende mälestus südames. Winkler tunnistab „waikse suuruse“ oma paleuseks, kuid karakterlik on siin see, et tema seda „oma meest“ just urtsikutest, s. o. alamast seisusest otsib.

Otto Reinhold von Holtz.

Eesti wanemate ilukirjanikkude rühm, kelle tegewuse kesk-kohaks Tallinn oli ehk kes oma tooded vähemalt Tallinna kaudu rahwa sekka saatis, lõpeb O. R. von Holtziga. Tema ema on Winkleri perekonnast pärit ja tuttawa kroonika-kirjutaja Kelchi tütreütar. Isa poolt on Holtz rootslane. Ta wanaisa, Rootsi major Hermann von Holtz, langenud Põhja sõja ajal wenelaste kätte wangi ja jäänud siis meie maale elama.

Holtzi elust.

Otto Reinhold von Holtz sündis 20. aprillil 1757 Keilas, kus ta isa õpetaja ja praost oli. Kodus ülikoolile ette-walmistatud, õppis ta Greifswaldis ja Tübingenis usu-teadust. 1780. aastal kutsuti Holtz Keilasse oma isa juure abiõpetajaks ja seati wiimaks siin isa järeltulijaks. Wanemas eas sai ta ühtlasi ka Eestimaa konsistoriumi kaasistujaks ja Lääne-Harjumaa praostiks. 1812 nime-tati Holtz keisri poolt komisjoni liikmeks, kes Eesti-maa talurahwa seisukorra parandamise üle pidi nõu pi-dama. Selle komisjoni lõpetamisel anti Holtzile Wla-dimiri ordu 4 kl. autäht. 1819. a. kutsuti Holtz ka weel komisjonisse tööle, kes Eestimaale rahwakoolisid pidi sisse seadma ja juhatama. Koolitööd on ta selle läbi edendanud, et tema Keilas kaks rändajat kooliõpe-tajat ametisse seadis, kes mööda kihelkonda ümber käi-siwad ja lapsi loetasiwad. Konwendi liikmed awaldasi-wad Holtzi wastu igapidi lugupidamist. Ta suri 28. ap-rillil 1828.

Holtzi kir-janduslik tegewus.

Holtzi tegewus Eesti kirja-põllul oli laialisem ja mitme-külgsem, kui ühelgi teisel enne teda. Ühtlasi on see tä-helepanemise väärt, et Holtz peaaegu üksnes ilmalikku kirjawara kaswatab. Tema wiiel raamatul on õigusteadline sisu. Nendes tõlgib Holtz Eestimaa talurahwa ja walla-kohtu seadused (1805. ja 1817. aastast) Eesti keele ja teeb seega meie kohtukeele arendamiseks esimesi katseid. Kaks

raamatut on rahwa terwiseolude parandamiseks kirjutatud, nimelt abiandmise õpetus warjusurnutele ja juhatus talurahwa ämmadele. Mõlemad on Dr. Waltheri järele Saksa keelest tõlgitud ja esimesed sarnaste keskel Eesti keeles. Muudes teistes kirjades toob ta meie ilukirjandusele lisa. Nende juures wiibime pisut pikemalt.

Tallinna wanade kirjameeste rühmas on Holtz kõige osawam jutumees. Tema laialttuntud „Luggemissed Tallo-^{Luggemissed jne.} rahwa Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks“, mis Tallinnas 1817 trükiti, on

üks parematest kirjanduse toodetest minewa aasta-saja algusel. Uusi rada-sid ei ole Holtz küll mitte otsinud. Nagu ta eelkäijatel, on temalgi rahwa waimu äratamine ja kombeõpetus ehk, nagu ta ise ütleb, „maarahwa mõistuse ja süddame juhatamine“ peasihiks. Seda juhatamist pakub ta jutuwormil. „Monni wihkab oppetust, agga armastab jutto,“ ütleb ta tähendatud juttude kogu eeskõnes. „Kirriko Sanna ei maksa ta melest, agga kül mu kõnneleminne. Ehk nisugguste Luggemiste katte al tungib Oppetus nende süddamette sisse.“

Ehk küll siht wana ja tuntud, ometi käiwad mitmed Holtzi õpetlikud jutukesed kirjandusliku wäärtuse poolest eelminewate kirjameeste omadest kaugelt ette. Holtz ei jutusta sündmusi mitte kuwalt, labaselt, ta paneb kauni keele peale rõhku, walib sõnad ja kõnekäänud maitserikkalt ja pöimib ühe jutukese sisse juba kaunid loodusekirjeldusi, mida teiste selleaegsete ilukirjanikkude juurest asjata otsime. Selle poolest on 1814. a. Gresseli tähtraamatus awaldatud ja pärast ka „Luggemistes“

Otto Reinhold von Holtz.

Jut on se
koroke jne. ära trükitud „Jut on se koroke, õppetud on se iwwa“
wanas ilukirjanduses otse haruldane nähtus. Leidku kiriku-
õpetajate poolt soetatud jutukirjanduse parem toode, mis
pealegi iseseisaw töö näib olewat, siin alguskirja wormis pi-
sut lühendatud kujul ruumi:

„Jubba leokenne kulutas kewwadit. Pardid ja luiged ja
kurred joudsid taggasi, ja igga loom ronnis talwe-pessast
wälja, suit terretama. Keik weed wa-usid alla, ja ikka soe-
mad ilmad hakkasid tulles, ning ma ikka rohhelisemaks
minnema, et jo monnikord õige sägi wael wois tule warjul
olla, ja päsokessed ollid jo kolmat puhko wäljas. Siis läks
Kadri ühhe pühapäewa õhtul Sare Jüri peresse. Sest wan-
nemad ollid sõbrad, ja nisammoti ka nende lapsed.

Agga senna perrese juhtus ka teise walla Jaan woeraks.
Kül ollid selle Jani wannemad mitto tüttart ennesele
minniaks nimetanud; ikka ta weel arwas, poisimehhel wähhem
murret ollewad. Ommeti nüüd tuli teine nou: Sest ta
näggi Kadrit, ja kummagi südda tundis teise kutsmist. Siiski
ei wibind Kadri senn-na jāmata, waid läks pea jälle koio...

Jaan jäi murretsema, et Kadri ni ussinaste ärraläinud...
Ta küssis omma issa õe, Sare Jüri naese käest, mis head
ehk alwa ta temmast pididi teadma? Ja se ütles: „ei sedda
last wõi ükski laita; mind ta römustab ni mitto kord kui
tulleb, sest temma meel juhatab ka minno laste meelt.“
Need sannad wa-usid Jani süddame põhja.

Juba talw orras laenetas ja rohhi kattis keik kohhad, et
kannapoeg ja kannagi kulli eest warjo said. Jubba õitses
tomikas ja pihlakas, ja keik suggu lilled teggid heina- ja
karjamaad kennaks. Igga leht puu andis warjo, ja keik met-
sad hellisesid lindude heältest. Siis tuli jälle Jaan ühhe
laupäwa-õhtu willoga, kui õpik hüüdis, omma issa ödde
waatama. Ja kui ta senn-na küllasse sai, näggi ta Kadrit,
wet kaewust wotwad, ning ütles möda-minnes temale, tedda
terretades: „anna jua tekäiale“. Ja Kadri andis sedda
temmale oma puhta kappaga. „Ei ma sedda kele kastet
ellades ei unusta,“ hüdis Jaan, kapp taggasi andes. Ja
Kadri loi silmad mahha üteldes: „ärä pilka alwa an-net;“
vinnas wet peäle ja läks koio. Agga senna perrese, kus ta
Jaani teadis ollewad, ei läinud ta mitte. . .

Jubba heina-loog pandi sa-usse ja rukki põllud suitsesid.
Jubba masikas olli walmis, ja kaarlard jäid maggusaks ja poe-
samarri hakkas punrama, ning päike keik taewa allust sau-
naks söendama. Siis ütles pühapäwa hommikul Jaan: „tänna

lähhen jälle kirrikule, sest lojus on äästand ja ihhaldab hingamist...“ Agga kui ta kirriko liggidale sai, juhtus ta Kadri seltsi, kes teiste küllalistega ka jalla senn-na läks. „Ikka olli hea, mõtles Jaan, et armo heitsin lojusse peäle, sest se eest kõnnin temma kõrwas. Siiski nad ei rākinud wiit sanna. Sest kerge innimenne kohhe walmis jutto aiama, agga aulik lõõb kartma. Ommeti lõppes te otsa, enne kui tahtsin... Kirrikust wälja minnes pallus Kadri ennast ühhe naabri naese wankri peäle ja sõitis temmaga ärra. Ja Jaan jäi agga ümberringi waatama — mõtteldes: „Kuhho ta ommeti sai? ehk on jo tei se pärralt...“ Sedda kartes, ja nenda isse enneses rākides, läks ta üksi taggasi, igga muud seltsi kõrwale jättes. Agga omma wannematele rākis ta oma luggu.

Jubba tuul aias ülle rukki-körre ja odra pea langes kummarkülle, ja talw-orras tõusis werre-karwa. Jubba rehhe suits kuiwatas uut wilja, ja hone-soe rōmustas wäljaliste süddant. Keik linno poiad hakkasid emma suruseks sama, ja wars ja lamba tal emmast lahkuma. Siis juhtus Kadri kord karja korraliseks. Agga Jani hobbune olli sel ösel ärrakaddunud, ja temma sedda jo warra hommikul takka aianud — ning, rahwa juhhatamist möda, ikka liggemale Kadri külla pole sanud. Ja, ennā! Kadri istub ühhel pool põesa ja koiub kinnast, ja hobbune söõb teisel pool. „Mollemad otsin, mollemad leian!“ hüdis Jaan sure rōmuga... Jaan rākis temmale kohhe omma hobbose luggo ülles, ning ütles sesama jonega: „et Jummal mind seddawisi sinno jure juhhatanud, siis kule mo süddame nou: sa said mo melest armsaks... kui sind nāggin — aga mis sinno südda ütleb?“ Ja Kadri kostis: „rāgi sedda minu wannematele, sest ilma nende teadmatta ei tea minna ühtegi — ei siin sünni sest rākida.“ Siis pani Jaan waljad omma hobbose pähhä ja ütles ärrasoites: „Kidetud olgu Se, kes sind on lonud!...“ Kui Kadri kodus emale sedda olli teada andnud, siis ütles mõistlik ema: „egga meiegi nisuggust meest sulle ei kela; ommeti kallimaks ta melest saad, et wannematele andsid sedda au...“

Jubba leht-pu olli omma kattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud enam temma oksade peäl. Keik rohhi olli jo nārtsind ja karjane ja lambolinne wārrisesid metsa-tulle paistel. Siis tullid ühhel laupäewa-õhtul kaks meest ratsa, senni kui Kadri issa oue. Perre koerad haukusid ja teiste perrette koerad tagga järrele... Ku paistis kui künal... Jaan ja temma issamees ollid need kaks tulliat. Kadri südda loi kema, ja temma wannemad wotsid nende terretamist ja nende winad illusaste wasto.

Jubba kandsid keik jöed ja järwed ja lume kord kattis orrud ja määd. Kus wanker sõitnud, seal ajas nüüd reggi ja saan, ja kus lamba- ja kitsetall hüppand ja hanne ja pardi poeg oiund, seal seisid nüüd süggawad hanged; ja kus lapsed palja jallo mänginud, seal mõus kuub ja kassokas, et roigas agga praksus ja seinapalk paukus. Sel öhtul wasto pühhapäwa, kui keik tähhed hilgasid, tullid Jani ja Kadri pulma woerad peio ja neio kotta kokko, ja leidsid seal laua ja lauapealist walmis. . .“

Jutukest siamaale lugeses tundub, nagu ei wiibiks meie enam tõestesündinud, imelikkude ja haledate ning õpetlikkude juttude ajajärgus. Siin on juba tõsist luulet. Kuid wäsitaw ühetooniline üleminek „juba“ abil, sakstele jäädawalt omane wale objektkäane ja wanatestamentlik ütlemisewiis, mis siin ja seal kõrwu kostab, tuletawad ikka weel elawalt wanade kirikuõpetajate kirjandust meele. Sellest hoolimata kerkib jutus wagusast külaelust kaunis pildikene silmade ette, mis mitte otse õpetuseks ei näi maalitud olewat, waid ilutsemiseks. Raske on ka sellest lookesest otseteel morali välja harutada. Kuid Holtz ei jäta seda siiski tegemata. Ta jutustab lõpuks, kuidas Jaan ja Kadri, pühadest tundmustest sügawalt liigutatud, wärisedes altari ette lähewad ja tarwitab tähendatud sündmust selleks, et kõigile abielupaaridele truudust ja leplikku meelt õpetada. Ta lõpetab oma manitsuse järgmiste kordaläinud ja laialt tuttawaks saanud salmidega :

Rutto kaub ello kärä,	Senn-na, tänn-na werri weab,
Kätki wõitleb hauaga,	Kui ta meie soontes keeb ;
Rahwas kaswab, öitseb ärä,	Önnis, kes keik nenda seab,
Tulleb, lähheb seismatta.	Et wõit waggadussel jääb.

Sest mis kadduw siin meil näitab,
Teise ello juur on se ;
Wagga ello waimo toidab,
Patto rööm on ürrike.

Weel mõnes teises lookeses puudutab Holtz wagusat külaelu. Näituseks harutab ta juba 1806. a. jutukeses „Neto ja Jürri“ kadakuse teemat, ilma et seal juures küsimusele rahwuslist wärwi oleks antud.

Kaasiku Tõnu ilus tütar Neto kaswab mõisas üles, läheb aga siin nii kõrgiks ja uhkeks, et oma wanemaid halwaks pidama ja mõisasakste ees nende pärast häbi tundma hakkab. Ta ei taha üleüldse mõisast lahkuda, ega külasse ta-

gasi minna. Selle otsuse muudab Neto siiski armastusest külapoisi Jüri wastu, kes Netole kosja tuleb. Ehk küll peigmees ise ka halwast soost, häbeneb Neto siiski oma wanemaid mõisa pulma kutsumast. Sellest hoolimata ilmuwad isa ja ema kepi najal pulmakotta, kuid ainult selleks, et noorepaarile kingitusi ära anda. Isa ostab peigmehe ja ühtlasi mõrsja 300 rubla eest pärispõlwest priiks ja ema annetab 200 rubla elu asutamiseks. Wanemate armastus ja anded teewad Netole häbi, ta läheb sedamaid neilt oma ülbust andeks paluma. On Neto wanematega lepitatud, siis ühendab kõiki lõpuks üleüldine pulmarõõm. Mõisaherra tantsib Netoga, proua Jüriga autantsu, nende eeskuju järele käib kõik pulmarahwas. Isegi wanad inimesed on jalul, kes muidu tantsimise ammu juba maha jätnud.

Kuid kauaks ei läbene ka Holtz oma jutukestes elutõsiduse radadele jääda ja seesuguseid harilikka sündmusi kujutada, nagu eespool näituseks toodud. Tedagi huwitawad imelikud, kohutawad ja haledad lood, millest ta mitmed oma „Luggemistesse“ mahutab, sest et neist mõnus ja hõlbus on morali wälja harutada. Neis kirjeldab tema sündmustiku jutustuse kõrwal ka juba tegelaste meeolu, kuid hingeliste wõitluste awaldus sünnib paiguti ülespuhutult kunstliku, tehtud paatosega.

Enam annet ja osawust awaldawad Holtzi laulud, millest ülemal „Rutto kaub ello kärä“ lugejale ette panime. Sisu ja keele poolest on see üks parematest wanadest õpelauludest, mis ka weel tulewikus oma wäärtust nende silmis suudab alal hoida, kellel awaldatud mõtete ja tunnete kohta arusaamist jätkub. Holtzi peeti omal ajal heaks Eesti keele tundjaks. Kui noort Kreutzwaldi seminari kooliõpetaja ameti wastu ette walmistati, siis lasti Holtzi temale Eesti keele õpetust anda. Igaks õpetunniks pidi Holtz Keilast Tallinnasse sõitma. Keele ladususe ja lihtsa ütleamise wiisi poolest jäi Kreutzwald weel küpses mehe-eas wahel omast endisest keelemeistrist taha. Seda näeme iseäranis siis, kui Schilleri „An die Freude“ tõlkeid wõrdleme, mis mõlemad trükki andnud. Holtzi oma ilmus warsti pärast algustöö tutwakssaamist, nimelt 1814 Gresseli kalendri lisas. Siit on J. W. Jannsen ta oma „Eesti Laulikusse“ üles wõtnud. Holtzi tõlke paremad salmid on järgmised:

Rööm! sa taewa ello sedde,	Kellel sedda õnneks antud
Taewa tüttar olled sa!	Sõbraks olla sõbrale,
Tundes sinno maggust wägge	Kes on kalli naese sanud.
Kulutan so kitust ma.	Meie seltsi tulgo se,
Sinna kergitad keik waewad	Kui ka ühhe aino hinge
Kerjajal ja kuningal —	Ta woib ommaks arwata!
Waesed Würsti wennaks sawad	Ja kes sedda ei saand mitte,
Sinno pehme tiwa al.	Mingo möda nuttoga.
Keik ma-ilma innimessed,	Keik, mis sures ringis ellab,
Kät ja suud teil keikidel,	Andko woito armule!
Wennad! wist seal üllewel	Senn-na ülles sadab se,
On üks armas Issa asset.	Kust se Tundmatta keik seab.

Holtz tõi Eesti kirjandusesse esimese kunstmõistatuse: „Ma ollin weike lomake“ jne. Ka Eesti liürikas wõt-
 Esimene ar- mastuselaul. tis ta uued teemad üles, mida tänini weel ei olnud puudu-
 tatud. Neist nimetame „Ühe peigmehhe nutto-laulu omma prudi tagganemisse pärast.“ Esimeses armastuse-
 laulus, mis wäga karsk ja kaine, walitseb eetiline põhjus-
 toon. Laseme temast siledamad salmid järgneda:

Kus on nüüd sinno armo meel?	So südda on nüüd mudetud,
Oh olleks sedda aega weel,	So wann-ne sanna murdetud!
Kus teine teist siin näggime	Sa olled sedda patto teind,
Ja kätt ja süddant andsime!	Et olled teise pole läind.
Kas tunned weel se ouna-pu,	Sepärrast Jummalaga sul!
Mis al mul' ütles sinno su:	Mis jääb nüüd armo palgaks mul?
„Ma tahhan armastada sind,	Ei muud, kui tühhi unne-näggo,
Ni kaua, kui on agga mind?“	Ja se keik olli sinno teggo.

Johann Heinrich Rosenplänter.

Kirjandusliku tegewuse uus keskkoht. XIX. aastasaja teisel kümnel kaldus Eesti kirjanduslise
 tegewuse keskkoht, milleks senini Tallinn olnud, teisele kodu-
 maa serwale, Pärnu linna. Siin lõi nimelt õpetaja J. H. Rosenplänter oma saksakeelse ajakirjaga „Beiträge zur
 genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ Eesti keele harimiseks ja kirjanduse sõelumiseks häälekandja, mille
 ümber kõik selle aja eestisõbralised õpetajad sakslaste hul-
 gast ja ka rahwa soost tõusnud kirjanikud asusiwad. Ligi
 20 aastat (1813—1833) etendas Rosenplänteri ajakiri Eesti
 kirjanduse edendamisel ja keele uurimisel juhtiwat osa. Imes-
 tama peame ta waimustust ja armastust, millega ta Eesti
 keelt uuris, imestama peame tema tüdimata hoolet, millega
 tema hulga tarwilist uut ja wana wara Eesti keelepõllul ko-

gunud, aga kõige rohkem imestama peame tema eestisõbralist meelt, mis tema südames asus, ehk tema küll Saksa soost õpetaja oli. ¹⁾

Johann Heinrich Rosenplänter sündis 12. juulil 1782 Wolmaris, kus ta isa jaamapidaja oli. Jaamapidaja koht ei võinud just halb olla, sest et isa surma järele 14-aastane poeg Johann Heinrich seda püüab edasi pidada. Kuid koo-

Rosenplänteri elust.

liõpetus, mis poiss Tallinna ja Tartu gümnaasiumis ja Riia doomkoolis saanud, pidi nüüd pooleli jääma. Jaamapidajaks oli poiss veel noor. Ta jättis warsti seile ameti maha ja katsus pea kodukooliõpetajana, pea kantseleiametnikuna leiba teenida, kus juures ta raamatute waral oma silmaringi laiendas. Wirga õppimise järele võeti teda wiimaks uueste asutatud Tartu ülikooli, nimelt usuteaduse fakulteeti wastu ja siin usinaste õppides sai ta 1806. a. teologia kandidadiks. 1808. aastal waliti Rosenplänter Tori õpetajaks, järgmisel aastal Pärnu Elisabeti kogudu-

se hingekarjaseks, mis ametit ta 37

aastat ustawalt ja hoolsaste pidanud. Ta suri 15. aprillil 1846. aastal.

Kui soojal rahwasõbral awanes Rosenplänteril Pärnus lai tööpõld. Ta asutas oma koguduses koolisid, koolitas nende jaoks ise koolmeistrid, saatis raamatutes tulusaid õpetusi rahwa sekka. Kõige rohkem on ta Eesti keele harimiseks tööd teinud. Rosenplänteri eestikeelsed kirjatööd, nagu kooliraamatud, jutlused jne on kõik ammu unustuse hõlma langenud, kuid tema ajakirja „Beiträge“, millest 20 annet ilmusiwad, peab meie päiwl igauks tähele panema, kes Eesti keeleuurimise ja kirjanduse edenemise käiki tahab

Rosenplänteri äratav töö ja juhtumõtted.

¹⁾ F. W. Ederberg, Johann Heinrich Rosenplänter. Tähtsad mehed V. a., lhk. 28 j.

põhjalikumalt tundma õppida. Niihästi keeleuurimise kui ka kirjanduse edendamise asjus on ajakirjal „Beiträge“, mida Rosenplänteri elutööks, rõõmu- ja walulapseks võib lugeda, kolmekordne tähendus: selles äratati ja koguti töölisi Eesti keele- ja kirjaõllule, korjati Eesti keele uurimiseks ja kirjanduselloo kirjutamiseks tähtsat materjali ja anti keeleseadustest ning kirjandusetoodetest rohkeste seletusi, wiimseid muidugi nõnda, kuidas Rosenplänter ja tema kaastöölised sel ajal just Eesti keelest aru saiwad.

Rosenplänteri „Beiträge“ äratuse töö pole mitte wähenen wäärtus. Nagu wärske õhk lehitab meile neil aastatel Eesti kirjanduse põllult wastu, mil „Beiträge“ ilmuksiwad. Nagu Luce, nõnda püüab ka Rosenplänter Eesti keele lugupidamist sakslaste silmis tõsta; ta nõuab, et sakslased, kes rahwaga kokku puutuwad, rahwakeele täieste ära õpiksiwad. Iseäralise rõhuga nõudis Rosenplänter Eesti kirikuõpetajatelt rahwa keele tundmist, kui nad waimuelus inimesi tahawad kaswatada ja südameid juhatada. Paari saja sõnaga ja mõne Piibli kõnekäänuga ei wõiwat neid kõrgeid eesmärkisid kätte saada. Keele poolest puudulik õpetaja ei kõlbawat koguduse mõistlikuks ja tõsiseks juhatajaks. Kui rahwakeel õpetajal puuduwat, siis olewat kõik teised teadused neile, kelle pärast õpetajale õpetaja amet anti, asjata ja kasuta. Luce põhjendas oma nõudmisi tõendustega, mis aatelist loomu, Rosenplänter teeb sakslastele selgeks, kui suurt tulu praktilises elus neile Eesti keele äraõppimisest tõuseb. Ametnikud, mõisnikud, arstid, kaupmehed, kohtunikud, kes sel ajal kõik sakslased oliwad, ei saawat ilma rahwakeele mõistmiseta läbi, kui nad oma ametit õieti soowiwat pidada. Kohtunikkudel, kel Eesti keel selge, poleks mitte enam waja seda tõlkijate poolt ümber panna lasta, mis talumees kohtu ees kõneleb. Tohtrid ei pruugiks edaspidi mitte enam eestlast ja lätlast nende weretuksumise ja ihukarwa järele arstida, waid, nagu teisi inimesi, ütluste järele, mis haige omast haigusest awaldab. Mõisnikkudel ja kaupmeestel jääks täielise rahwakeele tundmise läbi nii mõnigi äpardus tulemata, mis nüüd selle läbi juhtuwat, et talupoja keelest aru ei saada. Sakslastel kaoks põlgtus eestlaste ja lätlaste wastu, kui maa pärisrahwaste waimurikkaid ja wägewaid keeli tuntaks. Neil põhjustel jõuab Rosenplänter otsusele, et soowitaw, päris

tarwilik oleks, et rahwakeelt niihästi Eesti-, kui Lätimaal olewates gümnasiumites vähemalt kaks tundi nädalas õpetama hakataks. Eesti keele õpetamiseks gümnasiumites seab Rosenplänter juba lugemiseraamatu ehk harjutused tõlkimiseks Eesti keelest Saksa keele kokku. Äratusetöö raskust ja tähtsust tõendawad järgmised arwud: „Beiträge“ II. ande trükkimise ajal oli Rosenplänteril 27 kaastöölist, kuid ajakirja ettetellijate arw tõusis wahe üle 40, kuna mõne üksiku ande paber ja trükk enam kui 1000 rubla maksma läksiwad. Eesti keele ja kirjanduse kasuks tehtaw töö nõudis peale waimlise waewa nähtawaste suuri waranduslikka ohwrid, mida iseennast ärasalgaw töömees ligi kakskümmend aastat isamaa altarile kandis. Kuid mis Rosenplänter sel ajal rahwakeele õppimise kohta kirjutas, seda pole tänapäewgi weel igalpool tähele pandud ja täidetud. Ka pole weel Eesti keele halwakspidamine kadunud.

„Beiträge“ I. ande eeskõnes seletab Rosenplänter oma ajakirja asutamise põhjust ja sihti järgmiselt: „Kui Eesti raamatute keelt, nende hulgas muidugi ka Piibli keelt, sündinud eestlase keelega wõrreldakse, siis näeme imestusega, et neil suur wahe wahel on. Eestlase suust ei kuule meie mitte üksnes uusi sõnu, waid ka sõnade seis ja kõnekäänud on sagedaste teisiti, kui seda praegustes Eesti raamatutes leida.“ Seda wahet tahab Rosenplänter oma ajakirja läbi kaotada aidata. Seks tulewat nimelt Eesti kirjakeelt, nagu teda sel ajal waimulikkudes raamatutes tarwitati, Saksa kõnekäändudest puhastada, sarnase tähendusega sõnad ära seletada, grammatika seadused kindlaks määrata, õigekirjutust parandada, uusi sõnu, mis rahwakeelest ja wõõrastest keeltest tekkinud, ära seletada ja Eesti keele sõnatagawara rikastada. Wiimseks otstarbeks kõlbawat järgmised hallikad: 1) üksikud Eesti keele murrakud, 2) Soome keel ja muud Eesti keelega sugulased keeled, 3) uute sõnade loomine Eesti keeles eneses, 4) wananenud sõnade uueste tarwitusele wõtmine ja wiimaks, kui ülemal nimetatud hallikad ei aita, alles siis 5) laenamine wõõrastest keeltest. Peale selle katsub Rosenplänter seks mõju awaldada, et Tallinna murre Eesti kirjakeeles walitsema saaks. Selle küsimuse kohta kirjutab tema: „Keel, mis muidugi juba kitsastesse piiridesse surutud ja waene, on selle läbi, et kaks murret kirjakeelteks tehtud, koguni ära nõrgestatud ja sandikepi najale sunnitud. Kirjutatakse Tartu-

Eesti ja Tallinna-Eesti keeli raamatuid, kuna ometi ainult Eesti keeli raamatuid peaks kirjutatama. Kui keelest ja rahvast midagi peab saama, siis peab teine murre tagasi astuma, peab oma püüdeid kirjakeeleks tõusta maha jätma ja sellega leppima, et teda kõneldakse. Et see murre, mis rikkam, enam haritud, kõige laiemalt kõneldaw, püsima peab ja waesem, kitsapiirilisem taganeb, on minu arwates iseenesest mõista. Tallinna murre, kui kõige laiemalt kõneldaw, peab üksinda kirjakeeleks jääma.“ Juhtmõtted, mis Rosenplänter siin Eesti keele harimiseks üles seab, maksawad tänapäewgi weel.

Rosenplänteri
kaastöölised.

Eesti keeleuurimiseks kandsiwad peale Luce ja Masingi, kelle elust ja tööst teises kohas pikemalt kõneleme, muu seas weel järgmised kirjamehed „Beiträgedesse“ materjali kokku: A. W. Hupel seletas Saksa keelest wõetud laensõnu; A. Knüpffer Kadrinast korjas rohkeste Eesti sõnaraamatu materjali ja seletas Eesti nime- ja omadussõnade sünnitamist tuletusloppude ja liitmise abil; Kr. J. Peterson seadis ainsuse ja mitmuse osastawa sünnitamiseks reeglid üles ja tegi sisemiste ja wälimiste kohakäänete wahe kindlaks; Fr. Heller Rāpinast kirjutas seletuse katse Eesti käänete, iseäranis nominatiwi, genitiwi ja akkusatiwi iseloomu tarwitamise üle, mida Wiedemann kõige tähtsamaks tööks nimetab, mis pärast Hornungi 130 aasta jooksul Eesti käänete üle ilmunud. See on „Beiträge“ sees üleüldse kõige tähtsam ja täielisem keeleteadlik harutus. A. Knüpfferi soowi ja eeskuju järele korjati mitmelt poolt umbes 7200 sõna tulewase Eesti sõnaraamatu tarwis, nõnda et Wiedemann pärastpoole $\frac{1}{6}$ omast materjalist siit juba eest leidis. Rosenplänter kogus ise suure hoolega rahwaluulet ja kihutas selleks teisi taga. 20 aasta jooksul ilmus „Beiträgedes“ 150 rahwalaulu ja 24 muinasjuttu. See rahwasuust saadud keeleuurimise materjal ei wanane tulewikuski mitte. Rosenplänter on Eesti keele täielisemaks tundmaõppimiseks palju korda saatnud. Tema tööd hindab Wiedemann järgmiselt: „Rosenplänter ei olnud ise just küll mitte põhjalik keeletundja, aga temale tuleb ometi seda suureks kiituseks arwata, et ta märkas ja otsekohe ütles, mis tal puudus, ja et ta õiglase hoolsusega puuduwat püüdis kätte saada. Selle juures oli ta ütleмата hoolas kogumises ning on ta väga tänuväärne materjali keeleuurimiseks järele jättnud.“

Selleaegsest luulekirjandusest püüdis Rosenplänter kõige paremaid toodeid rahwale kättesaadavaks teha. Seks awaldas ta 1813 luuletuste kogu „Lillekesed“ I. leht. Siin on Winkleri, Frey ja Holtzi laulud, mis „Beiträgedes“ ja mujal waremalt ilmunud, üheskoos uueste trükki antud. Wiimaks ei tohi ka mitte seda unustada, et Rosenplänteri hoolet ja toimetusel Pärnus järgmised esimesed Eesti keeli näitemängud etendati, nimelt aastal 1816 „Talgus“, lustmäng ühes waatuses, von Kotzebue ja von Knorringi poolt Saksa ja Eesti keeles kirjutatud. Aastal 1824 mängiti rahwa suureks rõõmuks „Permi Jago unnenäggo“, mis näitleja Steinberg Kotzebue järele eestistanud. Aastal 1829 etendati „Liso ja Ado ehk kawwal peigmees“ laulu ja tantsuga. Neist esimestest Eesti näitemängudest pole kahjuks ühtegi trükis ilmunud, ega pole neid käsikirjas alal hoitud.

Rosenplänteri ilukirjanduslised toimetused.

Ottu Willem Masing.

Eespool oleme ilmalikust kirjawarast, mis tänini Saksa õpetajate poolt Eesti keeles soetatud, kõige paremad tooded läbi harutanud. Siin juures peame sedamaid tähendama, et kaugelt suurem osa selleaegsest kirjandusest oma sisemise ilu ja keelelise wäärtuse poolest ülemal antud näidetest wähe madalamalt tuleb hinnata. Tallinna ajajärgu kirjannikkude suurem puudus on see, et nad rahwa arusaamise wõimu liig wäikseks pidasiwad ja rahwa mõttewiisi, mõistuse piiri ja tema keelewaimu ei tundnud. Suur osa nende kirjameeste töödest näis arukamale Eesti lugejale lapsik ja pentsik olewat. Wanade tähtraamatute arwustuses,¹⁾ mis wist koolmeistri Kõrendu Kaarli kirjutatud, öeldakse muu seas nõnda: „Need juttud, mis nüütsel põlwel tähtramatute sisse trükitakse, on ikka nenda kui laste õppetuseks ülles pandud, agga kalender on ju wanna innimeste tarwis walmistatud, ja sest peaks nende juttude asemel nisuggused õppetussed pandama, mis wanna innimestele tarkust andwad. . . Ma rahwas ei tea palju neist ilmlikust asjust, mis kaugel meist. . . Monnes kohtas woib nisuggusid ellajaid, puid ja muid asjo olla, mis immelikult on lodud ja wägga

Ärkaw arwustus.

¹⁾ J. H. Rosenplänter, Beiträge XII, lhk. 109.

suurt kasso saatwad. Kui sesuggusid asjo saaks kalendresse targaste ja selge kelega ülles pandud, siis wottaksid ma rahwas neist meestest, kes kalendrette walmistajad, palju luggo piddada“. . . Seega soowitakse labaste moraliseerivate jutujätkude asemel teaduslikka, õpetlikka lugemisi. Hoopis waljumini mõistab teine kaasaeglane seniste kirjameeleste ja nende tööde üle kohut (Beiträge IV.). Ta saksa-keelsest arwustusest wõtame siia järgmised mõtted üles: „Eestlast hurjutatakse ja laidetakse kibedalt, et ta heamee-

O. W. Masing

O. W. Masingi käekirja näide.

lega ei lugewat ja pakutud raamatuid halvaks pidawat. Eestlane ei wõta meelelahutuseks ja õpetuseks kirjutatud lugemisi kunagi külma tuimusega wastu. Aga mida peab ta lugema? Kas Joosepi „Häda- ja Abiraamatut“ wõi neid sadatuhat wiletsaid tehiseid, mis neile siin ja seal on trükkida lastud? Meie peame õiglasel olema ja eestlast wabandama, kui tema tänini pakutud kirjatöödest, mis küll heast südamest tulewad, õiget magu ei tunne. Meie kirjamehed ei saanud eestlasest ega tema keelest aru, ja mis nemad temale kirjutasiwad, ei olnud eestlase waimus mõeldud, ega tema keeles ülles tähendatud. Seega langeb etteheide, et rahwas kirjan- dust ei loe, kirjameeste eneste peale tagasi. Need ei tunne õiget rahwakeelt ega mõttewiisi, niisama wähe tema mõis- tuse piiri, tema seltskondlise ja koduse elu tooni ning wa- hesid, mis meid neist lahutawad. Sellest tundmatusest tekkis teine niisama tähtis kahju: talupoeg arwati liig madalal waimuarenemise järjel seiswat, pakuti temale kui rumalale inimesele lapsikuid kirjatöösid ja tarwitati seesugust keelt, millest tema arwas põlgtust enese wastu awaldatawat ja ar- was tarwiliseks, neid põlgtusega tagasi lükata.“ Mees, kes wanade kirikuõpetajate kirjatööde sirvimiseks nii wahedat kriitikanuga tarwitas, astus ise aitama, kus ta laita mõistis, algas seal ülesehitamist, kus ta oli laotanud, täitis ise neid nõudmisi tegelikult, mis ta teistele nägelikult ette pani. See sõna- ja teowõimuline arwustaja oli Ottu Willem Masing, keda Jürgenson Eesti kirjanduse teiseks Makabeuseks ni- metab, sest et ta rahwa waimu oma kirjade läbi wägewaste liigutas ja kirjamehi põhjalikumale Eesti keele uurimisele kihutas.

Ottu Willem Masing seisab keele ja meelega poolest Eesti rahvale lähemal, kui need tegelased Eesti waimuwäljal, kellest tänini oleme kõnelenud. Tema isa oli lihtne Eesti mees, Lohusuu rannakabeli kõster Kristian Maasik. Masingi ema Anna Ludovica, sündinud von Hildebrandt, oli ühe Rootsi-maal põgenenud ohwitseri tütar, kes wara waeseks lapseks jäänud ja ühes õpetajamajas üles kaswanud.¹⁾ Poeg Ottu Willem — nii kirjutab ta ise oma nime — sündis neil 28. oktoobril 1763. Mehepõlwes teatab Masing oma sõbrale Rosenplänterile läkitatud kirjas, et tema oma haigele emale tihti Wilde tohtriraamatut ette lugenud, kui ta nii wilets oli, et seda ise ei saanud lugeda ja ometi selle raamatu nõu tahtis küsida. Sellest märkame, et Lohusuu kõstril kodukeel Eesti keel oli, ehk küll juba poja sündimise ajal perekonnanimi Saksa wärki „Masick“ kirjutati ja warsti „Masingiks“ ümber muudeti. „Masingi peale tuleb nagu sündinud eestlase peale waadata, sest tema kõneles lapsepõlwes Eesti keelt ja mõistis ka Eesti keeli mõelda,“ ütleb Ahrens. Esimese õpetuse sai Masing oma emalt, kes warakult poja südamesse armastust kõigi wooruste ja himu teaduse järele äratas. Praosti Asveruse nõu järele pandi Masing esmalt Narwa kooli ja saadeti siis Saksamaale Torgause ja Hallesse usuteadust õppima. Reisiks on Asverus temale pisut raha laenanud ja siis noore teadusejüngri rikka mõisniku von Paykulli hoolealuseks soowitanud. See tahtis nooremehe studeerimise kulud kõik oma peale wõtta, kuid Masingi noore-ea uhkus, iseseisaw, paendumata karakter sundis seesugust hiilgawat pakkumist tagasi lükkama. Waesuses hakkas ta iseenda jõudu tundma ja püüdis iseennast aidata. Üliõpilasena elanud ta wäljamaal mõnda aega päris omast jõust. Nagu ta Rosenplänterile kirjutab, teeninud ta kaks aastat kui joonis-tamise õpetaja, repetitor ja keeledotsent enesele ülespidamist, kus juures ta ise wäsimata edasi õppinud. Pärast õppimise lõpetamist olnud ta Tallinnamaal kodukooliõpetajaks ja wõtnud siis tuttawa kirjaniku P. krahw Mannteuffeli seltsis wäljamaa reisi ette, mis ta pikemaks ajaks Rooma wiinud.²⁾ Siit korjatud nähtustest sai Masing pärastiste õpetlikkude kirjade kirjutamiseks äratust ja ainet. Krahw Mannteuffel ei olla kuidagi tahtnud waimurikast seltsilist enesest lahkuda lasta, ainult kawaluse abil läinud Masingil korda temast lahku lüüa ja kodumaale tulla, kelle kasuks ta tööle hakata soo-

Masingi elu-lugu.

¹⁾ M. Lipp, Masingite suguwõsa, Tartus 1908, lhk. 161 j.

²⁾ Masingi kiri Rosenplänterile 29. okt. 1815.

wis. 1788 õnnistati Masing Lüganuse õpetajaks. Seitse aastat juhatas ta seda kogudust elutee poole. Siis kutsuti ta Wiru-Nigulasse õpetajaks, kus ta kakskümmend aastat töötanud ja omas elus õnnelikumaid päiwi näinud, ühtlasi aga ka palju häda ja õnnetust ära kandnud. Siin kaotas ta surma läbi oma abikaasa ja mitu last, kuna tulekahju ta waranduse häwitas ja keegi Tallinna kaupmees ta raha ära raiskas. Lüganusest kutsuti Masing 1815 Äksi koguduse hingekarjaseks, kuna ta warsti weel Liwimaa ülemkonsistoriumi liikmeks ja Tartumaa praostiks nimetati. Tallinnamaa superintendendi ametit, mis talle pakuti, ei wõtnud ta wastu, sest ta arwas Äksis enam raamatuid Eesti rahwa kasuks kirjutada wõiwat. Eesti keele ning kirjanduse edendamist ehk, nagu ta ise ütleb, tööd tulewase aja tarbeks, pidas ta oma elu kõrgemaks ülesandeks, mida ta weel kõrges wanaduses täita püüdis. Selleks pühendas ta oma waba aja, selleks ohwerdas ta oma waesusest wiimsed weeringid.

Masingi kirjanduslik tegewus.

O. W. Masingi kirjanduslik tegewus arenes wõrdlemisi hilja, nimelt alles siis, kui kirjanik 50 aastat wanaks oli saanud, kuid sellest wanadusest hoolimata awaldas Masingi sulg nii suurt wiljakust, et selle mehe töörammu aina imestust äratav. Tema raamatute ja muude kirjatööde nimekiri on üle kahekümne numbri pikk. Siin nimetame ainult neid, mis Eesti keele ja kirjanduse edenemise peale kõige rohkem mõjunud. Masing ei tahtnud mingit tööd pool küpselt awaldada, sellepärast alustas ta oma kirjanduslist tegewust nii hilja ja töötas piinliku põhjalikkusega. Ülema kuulsime seniste kirjameeste üle sellepärast nurinat tõstetawat, et nad rahwale sündsats teaduvara ei pakkunud, tema waimu silmaringi mõjuwalt ei laiendanud. Seda puudust tahab Masing kaotada. Kui suur mõistuse-usu austaja paneb tema oma sule just rahwa mõistuse walgustuseks ja silmaringi laiendamiseks tööle. Tegusa mehe esimene suurem eestikeelne raamat, mis ühtlasi ka tähtsam ja laiemalt tuttaw toode — „Pühhapäewa Wahheluggemised“, ilmunud 1818 — on just selles sihis kirjutatud. Raamatu otstarwe on rahwale waimuliku toidu kõrwa õpetlikku ja ühtlasi huwitawat lugemiseainet pakkuda, millega lugeja wiletsa wiinalõbu asemel kasulikumalt wõiks aega wiita ja oma waimu teritada. Rahwalikul, selgel keelel annab ta neis lugemistes huwitawaid teateid wõõrastest maadest, nagu Ida-Indiast, Afrikast, Lapi-

maalt, Kamtschatkast, nende elanikkudest, imewärki loomadest, taimedest ja maasaadustest. Raamat awaldas rahwa peale wäga suurt mõju ja leidis lahkemat wastuwõtmist, kui ükski teine enne seda. Masing sai mitmelt poolt tänukirjasid koolmeistritelt ja kirjaoskawatelt talupoegadelt, mille hulgast Rosenplänter mõned trükiski awaldas. Neist on näha, et tuimaks ja tänamataks peetud eestlane wõib liigutatud olla ja tänugi awaldada, kui ta seda tõeste tarwiliseks peab. Oma keeleliselt paremaks kirjatööks, mille eest tegija Wladimiri IV. klassi autähe sai, nimetab Masing „Lihwlandi-maa Talurahwa seaduse“ tõlget (1820). Ta kirjutab selle kohta: „Seda talurahwa seadust ei wõi ümber panna, seda peab ümber tehtama. Nii maksab mõnikord üks ainus wilets paragrahw terve päewa peamurdmist, mõnikord weel mitu päewa, et seaduse mõtet puhtaste, selgeste ja täieste ära ütelda ja igat wõõriti mõistmist ära keelata.“ Sel tööil lõi O. W. Masing tähtsamad eestikeelsed õiguseteaduse oskusesõnad, mis weel tänapäewani maksawad. Samati pani Masing oma „Arwamise-Ramatuga“ (1823) arwamise keele loomiseks põhja, suurt osa tema arwamise oskusesõnadest tarwitame koolides praegugi weel ja — mis peaasi — nad on ka rahwale tuttawad. 28 suures „luggemise-lehhes“, mis Masing koolidele wälja andis, tahab ta näidata, kuidas tema parandatud kirjawiisi sünnib tegelikult tarwitusele wõtta. Aastast 1821—1825 toimetas Masing „Marahwa nädalalehte“, mis waheldamisi Tartus ja Pärnus ilmus. Soome ja Läti kirjameeste eeskujul püüdis ta eestlastele ajakirjandust põhjendada, pidi aga lugejate puudusel selle ettewõtte katki jätma. Nädalaleht sisaldab kodumaa sündmusi, tähtsamaid juhtumisi ja leidusi wäljamaalt, imede seletusi, teateid Eesti kirjanduse parematest toodetest ja jutustusi ajaloost. Nende kõrwal toob Masing ka weel mõistatusi, lauluriismeid ja naljakaid õpelugusid, mille keel täis rikkust, toredaid kõnekäändusid ja kaunid lauseid. Sellest ajakirjast on pärast paremad tükid wälja walitud ja pealkirja all „O. W. Masingi kirjad“ neljas andes uueste trükki antud. Keeleuurijale on Masingi nädalaleht hallikaks, millest mööda minna ei wõi.¹⁾

¹⁾ Aug. Ahlquist, Wiron nykisemmästä kirjallisuudesta. Suomi, 1855, lhk. 47.

„Marahwa kalendri“ lisas (1823—1826) pakkus Masing rahwale geografiast, ajaloost ja arstiteadusest hulga õpetlikka kirjatöösid, mida suure huwitusega loeti.

Arwustused, mis Masing selleaegse Eesti kirjakeele ja kirjanduse kohta awaldas, oliwad tihti käredate, kohati sapi- sed; suures ägeduses ei pannud arwustaja tähele, kuhu ta hoobid sattusiwad. See kahandas muidugi arwustuste mõju. 12. detsembri manifesti tõlget, mida Frey walmistanud ja Eesti keelenäiteks trükki andnud, nimetab Masing täieste nurjaläinud tööks ja lisab juure, et eestlased kõike, mida sakslased tänini heas püüdmises Eesti keeles trükkida lask- nud, wiltsaks mässipaberiks pidawat, mida pahameele tujus ahju wisatawat, ja sakslaste luuletatud eestikeelseid salmi- kuid nimetawat rahwas „sakste jamsimisteks“. Omas wastu- arwustuses püüdis Frey selgeks teha, et pealekäija mitte ainult Eesti keele küsimustes wildakalt pole otsustanud, waid ka Saksa keeles wigasid teinud. Käredate arwustuste pärast pidi Masing wastaste poolt mõndagi pistet ja mõnitust ära kannata- tama. Ta wastas neile tuttawa pilkesisulise walmiga „Wändra metsas Pärnumaal“, mille peamõte järgmiselt kokku wõetud:

Sedda jubba ammo nähtud,
Et sel ikka liga tehtud,
Kes kui targem tõega
Rahwast püab walgusta.

Peale selle walmi on weel mitmed teised Masingi laulud tuttavaks saanud; neist annawad mõned silmapilgu-sünnitu- sed, nagu „*Impromptu* luuljale F., kui see midagi Eesti keeles kuulda soowis“, Masingi suurest keeleosawusest tunnistust. *Impromptu* algab järgmiste salmidega:

Meie päwad kauwad,	Mitmed, armas laulo-mees,
Ello rõmud närtsiwad! —	Kui lauljad ollid au sees!
Tänna püad au ja kulda,	Ei kulu ennam nende heält,
Hommen, waene! lähhad mulda.	Heäl kaddus ärra ilma peält.

O. W. Masingi parem luuletus on wäikene „Lõikuse laul“:

Sirbi ees on kõrrekest,	Põllu tööd teeb iggamees
Salwe same wiljukest.	Omma palle higgsi sees.
Wälgu, wälgu, sirbikene,	Aitko Jummal wihhud hakki,
Enne kui saab wihmukene.	Tehko ikka pallaw pakki!
Koddomaile sundima,	Laiskus polle õnne toond,
Lõikust polel jättama.	Nõnda Jummal sedda loond.

Sidumata kõnes on Masing mitmed mõistukõned ja õpe- lood kirjutanud. Ka leidub tema tööde hulgas nii mõni

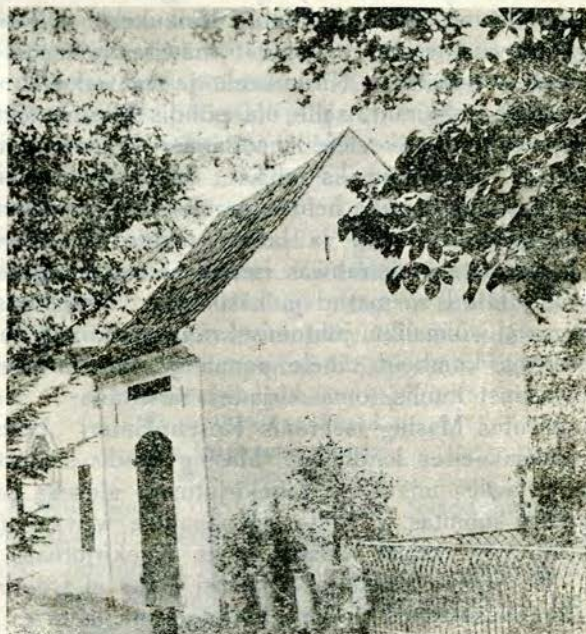
tõestesündinud, haruldane, imelik ja kohutaw lugu, mis selle aja juttude üleüldist karakterit awaldawad. Näituseks jutustatakse loos „Ime, mis wanal ajal meie maal sündinud“, kuidas XIII. aastasajal Helme kihelkonnas uhke mõis, mille omanik ennast oma lihase õega kihlanud ja pulmi pidada tahtnud, maa alla wajunud ja kuidas mõisa asemele praegune Walgjärw tekkinud.

Eesti keele arenemiseloois jääb Masingile see teenistus, et ta suure aukartuse, mis parandatud kirikukeele ja Forselius-Hornungi kirjawiisi wastu üles näidati, häwitas ja seega parandustele teed walmistas. Kirikukeele ja rahwakeele wahel oli sügaw lõhe tekkinud, selle üle püüdis Masing silda ehitada ja kirjakeelt rahwakeelele lähendada. Kirjanduse toodeid püüti see läbi rahwalikumaks teha, et Saksa keelest laenatud sõnad ja kõnekäänud wälja heideti ja üleüldiselt mõistetawad, rahwasuust wõetud sõnad ja laused nende asemele pandi. Masingi keeleõpetaja oli rahwas ise, ja ei mitte wigases kirikukeeles kirjutatud raamatud ja käsikirjad. Sellepärast katsumus Masing igal wõimalikul juhtumisel rahwaga kokku puutuda, rahwa keelt ja kombeid tähele panna, ja mis ta kaunist ja head rahwasuust kuulis, oma kirjades tarwitada.¹⁾ Keelelisi küsimusi harutas Masing iseäranis Rosenplänteri „Beiträges“ ja kahes saksakeelses lendlehes. Masing tundis selgeste ära, et Saksa kirjawiis, mis Eesti õigekirjutusele aluseks pandud, suuri segadusi sünnitas, et näituseks sõnadele warras (wõtbasja) ja warras (seisab püsti) peaks õigekirjutuses wahet tehtama. Et Soome keelt ja kirjawiisi abiks ei wõetud, jäiwad ta parandusekatsed poolele teele seisma ja ta ei tunginud oma ettepanekutega läbi. Siiski on O. W. Masing meie praeguses kirjawiisis endale jäädawa mälestusemärgi loonud, see on õ täht, mida ta „Pühapäewa wahelugemistes“ sellekohase hääliku ülestähendamiseks esimest korda tarwitusele wõttis. Kui tema keelelised seletused eksitustest ka mitte päris wabad ei olnud ja nende põhjal, nagu enamaste iga reformi järele, segadused tõusma kippusiwad, katsiwad tema uuenduste head küljed halwad täieste kinni. Keelt, mida Masing ise kirjutas, kiitsiwad hiljemini kõik suuremad Eesti keeleuurijad. Wali arwustaja Ahrens, kes naljalt kedagi ei

Masing kui keeleuudaja.

¹⁾ R. G. Kallas, Otto Wilhelm Masing. Tähtsad mehed I, lk. 21.

kiida, ütleb Masingi kohta: „Tema Eesti keeli kirjad oliwad niisuguse rammu ja wäega ja osawusega kirjutatud, et ütlema peab, sel wiisil ei ole enne teda weel keegi Eesti keelt tarwitanud; seda tundsiwad ka tema wastased, ehk nad seda küll ei tunnistanud.“ Weel kaugemale läheb Wiedemann oma kiitusega: „Kui ma lühedalt pean ütlema, mis Masingi tähtsaks teinud, siis wõib see nõnda sündida: „Masing on esi-

Kabel Tartu Jaani surnuaial, kuhu O. W. Masing maetud.

mene, kes Eesti keelt mõistis, teda kõneles ja kirjutas; endised oliwad sonkijad ja pärast teda on wähe olnud, kes niisama hästi, weel wähem, kes paremini on Eesti keeli kirjutanud.“

Masingi tule-
wikuplaanid.

Mitmed ettewõtted jäiwad Masingil kahjuks pooleli, mitmed tähtsad plaanid täitmata. Nagu Sonntagile kirjutatud kirjast näha, tahtis Masing usuteaduse õpilastele Tartu ülikoolis kaks korda nädalas Eesti keeles awalikka ettelugemisi pidada, milleks rektor Ewers nõusolemist awaldanud. Mida meie päiwil paljuks pannakse, seda on Masing juba saja

aasta eest wõimalikuks ja tarwilikuks pidanud. Teiseks wõitleb Masing eestlaste ümberrahwustuse wastu ja nõuab neile emakeelset kooliharidust. Selle küsimise kohta kirjutab ta Rosenplänterile Pärnusse: „Mis Teie nüüd sennest arwate, kui ma ütlen, et mitmed innimesed sallamiste seda nou on piddamas, et makeel hopis saaks ärrahäwitud ja selle assemel saksakeel meie tallorahwa suhhu pandud?“... Ja teine kord: „Ütelge mulle, kallis sõber, mis peaks eestlane Saksa keelega tegema? Kas meil Saksa keele rikkujaid juba küllalt ei ole — ja kas ei ole õige: kui eestlane Saksa keelt hakkab porssima, et ta siis ühtlasi ka narriks, ... kelmiks saab, kes atra põlgab, riigile söödikuks ja koormaks?“ Eesti keelele nõudis Masing uusi, kuulmata õigusi. See pidawat kohtu, kooli ja awaliku elu keeleks saama. Ka ülemad seisused pidawat hakkama Eesti keeli oma mõtteid awaldama. Nagu Saksa keel Saksamaal, nõnda pidawat Eesti keel ka Eestis haridusekeeleks olema. Kui lihtne talurahwa keel oli ta sel ajal alles teaduslikuks mõtteawalduseks kohmetu ja paendumata. Et Eesti keel haridusekandjaks saada wõiks, oli waja teda ennast harimise teel tähendatud kõrgele üles-andele ette walmistada. Selles sihis töötas Masing mituküm-mend aastat, kui ta teiste tööde wahel mahti leidis, Eesti sõnaraamatu kallal, mis 70 trükipoognat pidi suur saama. Sõnaraamatust on ainult proowilehed ilmunud. Nende trüki-paranduse ajal sundis surm wahwast wõitlejat sulge käest maha panema, kuna suure sõnaraamatu käsikiri arusaamata wiisil kaotsi läks. Lühikese haiguse järele lahkus Masing Äksis 3. märtsil 1832. Ta põrm puhkab Tartu Jaani kogu-duse surnuaial Ehlertzi kabelis. O. W. Masingi wiimne sõna olnud: „Ma olin isamaa sõber!“

Kristian Jaak Peterson.

Kui O. W. Masing ka waimustatult Eesti keelt haris ja meie rahwuse alalhoidmise kasuks kõneles, pole ta sellest hoolimata ennast kunagi otse eestlaseks tunnistanud, ega oma perekonnanimele Eesti kuju ja kõla tagasi anda katsu-nud. Sel ajal oli ju nagu iseenesest mõista, et eestlane, kes Saksa koolides haridust saanud, ennast tingimata sakslaseks pidas, pealegi oma Eesti suguwõsa ja nime ära salgas. Tä-

Rahwuse sal-gamine.

hendatud weidra nähtuse kohta lausub 1815 keegi sakslane, kes oma nime ei nimeta: „Ma tundsin üht tublit meest eestlaste hulgast, kes kui würsti ihuarst oma würsti, iga haritud inimese ja õpetatud mehe silmas suures lugupidamises seisis. Ta oli enesele Saksa nime wõtnud. Ma tundsin üht Eesti sugu maalijat. Ta oli tõsine kunstnik — ta nimetas aga ennast itallaseks, et mõni aga ära ei nuusutaks, et ta eestlane on . . . Kust tuleb see häbipuna oma rahwa wastu? . . . On ometi kord juba aeg sõnadele talupoeg ja eestlane wahet teha. Kui eestlasest kõneldakse, siis ei mõelda ometi igakord mõisniku pärisorjasid . . . Kas ei ole juba linnakodanikkusid, kaupmehi, ametnikkusid, käsitöölisi, kes eestlased on? Miks ei peaks nemad omas keeles oma poegi kaswatama? Miks peab mõnigi, kes ainult keskmisele hariduse astmele tahab jõuda, sunnitud olema, oma keelt, ja kahjuks, sellega ühes sagedaste ka oma südame puhtust, oma ilmasüütust, oma usku ohwerdama, ja nagu mängukann ümber rändama, ilma et sakslased wõi eestlased teda omaks tunnistaksiwad.“ Niisugustes oludes äratav üks noor Eesti kirjamees, kes kõrgema hariduse osaliseks saanud ja omast Eesti nimest mitte ei häbenenud, waid ennast igalpool awalikult eestlaseks tunnistas, kahewõrra tähelepanemist ja austust. See esimene nooreestlane oli meie kirjanik Kristian Jaak Peterson.

Petersoni elu ja karakter. Wiljandi kihelkonnast Karula wallast pärit olew talupoeg Kikka Jaak oli pärispõlwest kuidagi lahti peasenud ja Riia linna elama asunud, kus ta endale Saksa-Eesti Jakobi koguduses kirikuteenri koha wõtnud. Siin sündis Kristian Jaak 2. märtsil 1801.¹⁾ Ärkse waimuga poisikene õppis esmalt Jakobi kirikukoolis, pärast Riia teises kreiskoolis. Selle järele astus agar õppija heade inimeste toetusel Riia kubermangu-gümnasiumisse. Juba 16-aastaselt hakkas Peterson kirjatööd tegema. Ta katsus Rootsi keele grammatikat kokku seada. Kui noormees 1819. a. Tartu ülikooli läks usuteadust õppima, pidi tähendatud grammatika pooleli jääma. Ülikooli ettelugemisi ei kuulanud Peterson kauemini, kui ühe aasta. Osalt ülespidamise puudus, osalt ka lõhe nooremehe waadete ja usuteaduse dogmade wahel sundiswad Petersoni Tartust lahkuma. Ta elas nüüd jälle Riias, andis

¹⁾ W. Reiman, Kristian Jaak Peterson, E. Üliõpl. S. album VI, lhk. 1—17.

eratundisid ja tegi keele- ning kasvatuseeadusega tegemist. Peterson pakkus ennast Hebreä, Greeka, Ladina, Wene, Inglise ja Saksa keele õpetajaks, tutvustas ennast ka Aasia ja Põhja-Amerika pärisrahwaste keeltega. Selle kõrwal tõlkis ta Chr. Ganander Thomassoni „Soome muinasusu“ Saksa keele, mis töö Rosenplänteri „Beiträge“ XIV. andes ilmus, kirjutas nimetatud ajakirjasse seletusi Eesti keele grammatikast ja luuletas Eesti keeles hulga laulusid. Eratundidega lootis ta niipalju teenida woiwat, et kas Tartu ülikoolis wõi wäljamaal wõiks edasi õppida. Aga liig raske töökoorem rikkus nooremehe terwise. Talle tuli tiisikus kallale, mis elurõõmsa, lootuserikka edasipüüdja juba 22. eluaastal hauda wiis. Peterson suri Riias 23. juulil 1822. „Suur küllus kõlblikku kui ka waimlikku jõudu, teadmiste ja lootuste suur warandus kirjandusele on temaga hauda langenud,“ kirjutas tema surma puhul üks Riia Saksa leht.

Peterson leppis haruldasel mõõdul piskuga, awaldas iseenese wastu suurt usaldust ja oli täis karakter, kes tõtt ja õigust taga nõudes sellest palju ei hoolinud, mis selleaegne seltskond temast arwas. Ajuti käinud ta Riias awalikult Eesti rahwariides, mis sakslasi kangeste pahandanud ja mitmed sõbrad temast eemale peletanud. Kui tuline, elurõõmus ja julge loomuga noormees wabastab ta ennast wälistest rõhuwatest sundmustest. Linnarahwa peenemaid kombeid ja läbikäimise wiisi, moodsaid riideid ja tantsimist pidas ta halpuseks, millega ei maksa tegemist teha. Elu ülemaks sihiks peab tema tõde ja tarkust. Tema meelest on wäheste tarwidustega tõetsija kõige wabam ja õnnelikum inimene.

On iseenesest mõista, et niisugune iseseisaw karakter ennast selleaegsete waadete alla ei paenutanud, olgu küll, et teoloogiline sundus tol ajal kõike meie maa waimuelu walitses.¹⁾ Peterson astub oma luuletustes wabamatele radadele. Eesti keeles pole ta oma töösid trükkis awaldada suutnud. Seks oli ta eluaeg liig lühike ja wägew, mahasuruw wastaswool wali. Käsikirjas on Kr. J. Petersonist järele jäänud: Päewaraamat: „Kristian Jaak Peterson, ehk se, mis ta mõtles ja teggi ja kuidas ta ellas“ jne. „Kristian Jago Petersoni laulud“ 1818. ja 1819. aastast. Peale selle on ta terve kogu Eesti rahwalaulusid

Petersoni kirjanduslik tege-
wus.

¹⁾ G. Suits, Meie esimene luuletaja. Wõitluse päiwil, Tartus 1905, lhk. 35.

üles tähendanud, wist omaste suust, ja ka Eesti muinasusku kirja pannud. Tema käsikirjad hoitakse alal Tartus, Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogus. Teistest omaaegsetest Eesti luuletajatest läheb Peterson niihästi luulesisu, kui ka wälise kuju poolest täieste lahku. Kuna luulekirjandust edendawad kirikuõpetajad oma aja kõige tutawamaid ja armsamaid Saksa didaktilise ja lüürilise kirjanduse õisi Eesti keele tõlkisiwad, ehk kiriklises waimus uusi moraliseeriwaid laulusid luuletada katsusiwad ja seal juures laulude wälimise kuju ja ütlemissiwiisi poolest piinlikult Saksa eeskujudest kinni pidasiwad, tahab teologia student, „maarahwa“ noor laulja, näidata, et maakeelega luulepõllul midagi uut wõib toime panna. Nooruslikus julguses wabastab meie esimene noor-eestlane ennast luulepõllul tänini meie kirjanduses orjatud sihtidest ja wormidest, ammutab luuleaineid peaaajalikult iseenda tundmuste ja mõttekujutuse wallast, saab Eesti esimeseks iseseiswaks tundelaulikuks, kes wormi poolest tihti Eesti rahwalaulu püüab järele aimata. Kui tõsine luuletaja awaldab ta oma inimlikka tundmusi, näituseks armastuse-lauludes, julgelt ja wabalt, nagu seda Eesti keeles enne polnud nähtud. „Ja rosilise pallega Olli mul sülesse Ainus armastud Allo.“ Muidugi ei wõinud nooremehe tunde-elu weel mitte küllalt sügaw olla. Aga et tal sügawtundeline, heasoowlik, kallismeelne ja puhas süda olnud, seda peab saksakeelse nekrologi kirjutajagi tunnistama. Kõige kaunimalt ja mõjuwamalt suudab Peterson neid tundmusi luules awaldada, mis ta oma wanemate, kodumaa ja sugurahwa wastu südames kandnud. Nende hulgast on näituseks Tartu-Riia teel kirjutatud „Laul“ tõsiselt ja sügawalt tuntud:

Jummalaga nüüd meie maa!

Ei ma nüüd kõnni

Sino kassemetسادessa,

Kus lilled on õitsemas,

Ja laulemas linnud

Illoste pude warjoella.

Sagedaste istsin

Tassa oia kaldas

Mötteldes teie pääle,

Mu 'allid wanemad!

Sino 'alli peake,

Tulleb ikka mo melesse,

Kui pääw on õitsemas ülles,

Kui päwa silm on minnemas

Sure loja sülesse, —

Armas issakene!

Emake, wend ja öde,

Teie jure nüüd tullen.

Jummalaga meie maa,

Illusam pääw mulle paistab

'Ella wanemate maias.

Petersoni algupärased laulud awaldawad luulekarakteri poolest siiski Saksa laulikute mõju. Neis lauludes ilmuwad sen-

timentalismuse tundemärgid weel palju selgemini, kui neis toodetes, mis teised selleaegsed kirjanikud Eesti ilukirjanduse põllule soetasiwad. Suur hulk Petersoni lauludest on nimelt karjase-idüllid, milles ta waikist, lihtsat maaelu ja tagasipöörmist looduse sülle ülistab. Sentimentalseid tundmusi awaldab ka Petersoni „Üks jut“. Selles kujutab ta, mis mõtted tal olnud, kui ta Tartust Riiga rännates talwel metsas üksinda tule ääres istunud:

„O Jummal! kaugel weel on mo armsad wanned ja nende poeg on siin üksi sures metsas talwe käes. — Kül nüüd mo wanna issakene aiab jutto emma, öe ja wennaga, ja kül temma küssib ka: Kus on nüüd meie armas Jaak? — Ei nemmad tea sedda mitte, et Jaak ikka nende poole hoiab. O! Kui rõõmsad sawad nad ollema, kui nende silmakessed sawad mind näggema tuppä tullewat. Siis loen jälle ommad laulud nende jures. Ja issakene 'akkab siis laulma ja tantsima. . .“

Iseäralist mõju näiwad wana Greeka luuletaja Anakreon ja ka Saksa anakreontilised laulikud, Hagedorn ja Gleim, Petersoni üle awaldanud olewat. Nagu tuttaw, kiidab Anakreon lauludes armastust ja wiina. Ka Petersoni lauludes ei puudu need põhjustoonid. Joomise wabanduseks eestistab tema näituseks järgmise Anakreoni salmi:

Pölloma on jomas,
Mada jowad metsad.
Jöggi annab jua
Sinni merre sule,

Pääw on jomas merda,
Kuu on jomas päwa:
Mind mo söbber söimab —
Et ma tahan jua.

Petersoni laulud jäiwad trükkimata, sellepärast et nad ei sisu ega keele poolest selleaegsetele autoriteetidele Eesti kirjandusepõllul ei meeldinud. Luule ja keel ning elurõõmus meel, mida autoriteedid siit tundma õppisiwad, oli selle aja kohta liig waba, taltsutamata. Petersonile enesele oli selge, et ta midagi uut pakkus, mis tähelepanemist äratas. Selle-

*Kui Kullase küllega
Päwa film on uiomas
Alja metsa warjusse,
Ja mahtka minnermas
flailma loja füllleste.
Siis weel öödango äggo
Profilieste merrega
Päwa pimmeda äudas
Illuste on Kaktmas.*

K. J. Petersoni käekirja näide.

pärast nimetab ta ennast „wennaste keskel walguse hallikaks, mille ümber rahwad nagu mere kaljud wait kuulama jääwad.“ Neid sõnu oleks Peterson wast alles küpsemas mehe-eas wõinud täide saata. Meie aja maitse leiab Petersoni noore-ea luuletustest muidugi magedust, kuid selle aja kohta tähendasiwad nad suurt edenemise sammu. Seesugust usku iseenese, oma rahwa ja keele tulewiku sisse, nagu seda Peterson awaldas, ei olnud sel ajal weel kellegil, ja meie ajal wõiks ta selles ka weel wäga paljudele eeskujuks olla.

Peter krahw Mannteuffel.

Sel ajal, mil peajasjalikult rahwasõbralised kirikuõpetajad Eesti ilmalikku kirjandust edendasiwad, tuleb meile peale Kr. J. Petersoni weel teise haruldase nähtusega Eesti kirjanduseloos tegemist teha: Saksa mõisaherra, Balti uhke aadeliseisuse liige Peter krahw Mannteuffel heidab Eesti kirjanikuks, et talurahwale waimuäratust ja meelejahutust pakkuda. Kas ta peale O. W. Masingi, kellega ta seltsis Rooma reisis, weel teiste selleaegsete Eesti kirjameestega isiklikult tuttaw oli ja nendega mõtteid wahetas, selle kohta ei ole kindlaid tõendusi. Tööplaani, mis Luce ja Holtz rahwa elukorra parandamiseks enestele ette seadsiwad, näib krahw Mannteuffel heaks kiitnud olewat ja katsub seda ka omalt poolt täide saata. Temagi püüab rahwast kõlbliselt kaswatada, tema waimu äratada ja ühtlasi majanduslist elujärge tõsta. Et ta seal juures mitte täieste eraldatult kirjandusepõllul ei töötanud, selgub juba sellest suurest wahest, mis Mannteuffeli raamatute ja järelejäänud käsikirjade keeles ning kirjawiiisil ilmsiks tuleb. Rahwa kõne tähelepanemiseks on sel mõisaherral kaunis teraw kõrw, ja ta püüab rahwakeelt järele aimata. Et ta nägeliselt Eesti keelega ei ole tegemist teinud, kordab ta neid wigasid, mis sakslased harilikult Eesti keelt kõneldes teewad. Käsikirjades on kirjaniku keeles palju grammatika wigasid, kirjawiiis osalt Stahli, osalt Hornungi ajast pärit, nagu seda allpool toodud näitustest warsti näha, trükitud raamatutes seisab aga keel ja kirjawiiis täieste oma aja kõrgusel, on wõrdlemisi selge ja korralik, et lust lugeda. Wist on keegi wilunud kirja- ja keelemees õpetajate hulgast, arwatawaste A. Knüpfker Kadrinas, kelle koguduse piirides Saksa mõisas Mannteuffel ajutiselt wiibis, tema töösid keele pooltest

woolinud. Kahjuks puuduwad meil selle aja kohta hoopis ime-
lise ja isesuguse mehe elust laiemad teated. Niipalju on kindlaks
tehtud, et Peter krahw Mannteuffel Tallinnas 19. jaan. 1768
sündinud, Kose kihelkonnas olewa Rawila mõisa omanik olnud,
pärastpoole ka Saksimõisa Kadrina kihelkonnas omandanud
ja 26. jürikuu päewal 1842 Tallinnas surnud. Saksa hallika-
test kuuleme, et ta oma tehtud masinaga lendamise katseid
teinud ja pisut weider inimene olnud.¹⁾

Nagu mõne kaitseingli tiiwalehwitus pidiwad kurwal, pime-
dal ja tigatedal orjuse ajal waewatud teosulase kõrwu need
krahwi herra imeilusad sõnad helisema, mis ta oma esimese
kirjatöö „Aiawite peergo walgussel“ (1838) lõpul rahwa
hulka saatis: „Eesti-ma rahwas! Olgu se teile mälestuseks,
et teie mo melest armsad ollete.“ Raamat oli krahwi armas-
tuse täht ja ar-

Aia wite
peergo wal-
gussel.

A i a w i t e

peergo walgussel.

ma wastu oli põh-
jus, mis krahwi
rahwa walgustu-
seks tööle ajas,
sellest hoolimata,
et selle töö all
tema isiklikud ja
terwe mõisniku
seisuse kasud
kannatada wõisi-
wad. Talupoja
waimu ja mõis-
tust oli waja te-
ritada, tema
tundmusi harida,
et tast inimese
wääriline olewus
saaks. Sellest
Willmanni põh-
jusmõttest kinni

hakates kirjutas Mannteuffel rahwale waimuäratuseks ja
mõistlikuks ajawiiteks seitse walmi, mis nimega tänapäewal.

¹⁾ R. Hausmann ajakirjas Baltische Monatsschrift, Band 68, lhk. 283.

weel õpetlikka luulejuttusid nimetame, milles elajad tegelastena ette astuwad, ja weel pikema jutu „Jürri Tarwel“ kahekõne näol. Nagu walmisidki, tuleb seda wastastikust jutuwestmist truu sulase Tarweli, tema peremehe Hans Akkeri, perenaise Liisu, tüdruku Leenu, keelepeksja saunanaise Mareti ja wallatalitaja wahel didaktiliseks luuleks pidada, mille otstarwe on, talupoja elust ja olust õiget peeglipilti pakkuda ja selle abil rahwast laiskusest, lodewusest kohuste täitmises, wargusest, waletamisest, joomisest ja keelepeksmisest parandada ja selle asemel temale tööarmastust ja meeleausust südamesse istutada, ilma et ta pealekäiwa moraliga lugejat ära tüütaks. Osawaste mõistab krahw siin mitmeid silmapilkusid talupoja elust, olgu tööol wõi kiige all, olgu kihlade kinnitamisel, pulmas, ehk waikse surmawoodi ääres tabada ja üsna osawalt rahwakeeles kujutada.

Tähendatud raamatus esiteleb krahw Mannteuffel ennast ka weel lüürilise luuletajana, pealegi õige kaunist küljest. Kui tema ka Eesti keele ja rahwuse küsimustes Kr. J. Petersonist põhjusemõttelikult lahku läheb ja neis asjus muidugi selleaegsete rahwasõbraliste Saksa õpetajate seisukohal wiibib, ühtlasi ka nende loodud luulewormisid tarwitab, lehwib tema lauludes waba luuletaja waim, kes nagu Peterson, ennast moralistide sunduse alt wabastab ja iseseiswalt oma mõtetele ja tundmustele woli annab. Sellepärast leiame Mannteuffeli ja Petersoni lauludest palju ühiseid helisid. Nimelt wõib Mannteuffeli laulude katketest, mis käsikirjana meie silma ulatanud, arwata, et talurahwa elu ja töö, armastus ja peeker ning õllekann krahwlikku luuletajat waimustasiwad ja temale, nagu paarkümmend aastat warem Kikka Jaagu pojale, anakreontilise luuletuju tõiwad. Sellest, kuidas krahw rahwa elust ja tööst laulab, seisku siin paar salmi näituseks, nimelt tema enese keeles ja kirjawiisis:

Tomma Peetz ning tomma must	Wagu nagu laewa jerrel
Teiega on künda lust	Josep tulega ta merrel
Ei sa jetta maha	Nonna sügaw sagu
Mind ning minno Saha.	Koa mu küntud wagu.

Mannteuffeli käsikirjalised armastuselaulud tuletawad oma tooni poolest wanu pulma õnnesoowisid meeie. Ilmuks siin Amor, wiigilehte ta wistist ei tarwitaks. Armastust

taluneidude wastu kujutab krahw suure meeleheaga kirglisest küljest, kuid trükki ei ole seesuguseid laulusid antud. Taluneidusid, kellele Mannteuffel laulusid pühendab, ehk keda ta tegelastena ette toob, on mitu. Nende hulgast on Tio armastuse-jumala wastu tõrges ja karge, sünnitab oma pirtsaka olekuga kirglisele austajale aina südamewalu. Seda awaldatakse järgmistes salmides:

Tio tohhi juttu ada
Wega kartlik minno kel
tosta omma kennad silmad
julkem on siis minno mel.

Joani ochtu tulle jures
Negin ma sind kige päl.
Säl ma kulsin mitto laulo
Kulsin sinno elde äl.

Kikmest tul sul tostis keiksed
Mustat karwad Perga päel
Romsa Suddaga ma negin
Sinno kenna walge kael.

Pilliga sind widi koju
Kuju leks sis Pois ning mes.
Uksi gein ma kige jures
Ollin sure mure ses.

Ei sa tullnud mino mottest
Ei mo sudda jettis sind
Ja ma sowsin koik se öse
Armastasid sinna mind.

Kule Tio mitto päewa
Ütles sul jo mino sillm
Et sa armsam olled mulle
Kui mo Ello ja se ilm.

Kui sa mulle käd ei anna
Sis mo ello otz on kä
Pea silm ei nutta enam
Ei mul paista enam päe.

Kui sa teise mähe wottat
Auast kutzut sa mu hing
Öse agal sāngi jures
Kulet sa mu nut ja wing.

Ranked keelewead ja segane kirjawiis, mida parandaw käsi trükitud raamatustki pole täieste kõrwale toimetada suutnud, rikuwad küll tähtsal mõõdul eelseiswa meeleheitliku armastuselaulu mõju, kuid wigadest hoolimata jäi ta kauaks ajaks Eesti õnnetutele armastajatele paremaks tundeawalduseks.

Tiost hoopis lahkem on Liso. Esiotsa awaldab temagi kahtlust armuawalduste õigluse kohta, sest

Erra rägi walle jutto
Tähele ma ollen pand
Kui sa wimsel talgu päwal
Waino Anne keritand,

kuid laseb ennast siiski ära wõita ja maitseb siis rikkalikult abielu õnne. Pea jätab Liso oma mehe leseks, kes järgmises wäga sügawas ja ärdas elegias kadunud naist taga leinab. Meie awaldame selle siin parandatud kujul, nagu ta trükitult ilmunud:

Ei sa kule minno häle,
Surm mo Liso woizit sa;
Keik mo römud soga lõppend,
Ei ma ella sinnota.

Üksi seisan murre seltsiks,
Soe nut nüüd kattab silm,
Lähhen sinno haua jure,
Kidan surma, laidan ilm.

Seal mo südda tunneb rõmo,	Põlwil heidan haua jure,
Seal ma kulen taewa heäl.	Surma tolmul annan suud;
Pallun: kes sa naese wõtsid,	Heitke mind mo naese jure,
Heida armo minno peäl.	Polle rõmo mulle muud.

Willem Na-
wi ellopä-
wad.

Oma teise raamatu „Willem Nawi ellopäwad“, mis Tallinnas 1839 trükitud, pühendab krahw Mannteuffel joomakombe ja kõrtsielu wääramiseks. Et ta seal sihikindlalt rahwa käekäigu paranduseks töötab, näitab raamatu eeskõne: „Ma ollen teie aiawite eest murret kannud; nüüd ma teie kasso püan. . . On woõra ma rahwas pöörnud ja wina mahha jätnud, miks siis meist ka ei saaks õiged ja targad innimesed!“ Nagu kirjanik esimeses raamatus kunagi oma sihiga peale ei tüki, waid ainult mõistamisi rahwale wead kätte juhatab ja temale õiged eeskujud silmade ette seab, nõnda laseb ta selleski raamatus herrat, kes wabrikutes teistele wiina põletab ja ka ise joob, kärpse suust tarkust kuulda: „Sa olled innimenne, üks kurri loom! ei karda teistele kurja tehhes; püad olgu mil wiisil, keik omma kasuks. On se so tarkus? Millal sa näinud, et meie (kärpsed) teine teisele kurja teme? Et ma kül kärbes ollen, ni tark ollen ma ommeti, et tean, kurja tehakse rummalast melest ja head targast melest. Sa wõiksid kärpsest tarkust õppida, kui meie kelest arro saaksid.“

Kärpselt saadud luulejutt see ka ongi, milles kirjanik „Willem Nawi ellopäwades“ joodikute kurba saatust elawate wärwidega kujutab. Siin sünnib Eestis esimest korda, et terwe raamat joomatõbe wääramiseks kirjutatakse.

Taganemine kirjanduslikust tegewusest.

Tagasikis-
kuw maapo-
litika.

Rosenplänteriga ja Mannteuffeliga läks sakslastel suur waimustusehoog, mis neid rohkei arwul Eesti kirjandusepõl-
lule tööle kihutas, warsti mööda. Rõõmustawale edene-
mise järgule Eesti rahwa elus järgnes neljakümnete aastate
jooksul mitmeti awalik tagasikiskumine.¹⁾ Nimepidi sai eest-
lane 1819 küll wabaks, kuid saadud ihupriiuse eest kaotas ta
kodumaa pinna kohta kõik omanduseõigused. Selle läbi ei
olnud olu poolest talupoja seisukord mitte palju paremaks

1) Wördle: G. Suits, Die estnische Literatur. Die Kultur der Gegen-
wart von Paul Hinneberg. Teil I. Abt. IX, lhk. 343.

länud. Linnupriitl wõis ta küll ühest kohast teise liikuda, wabalt endale elukohta ja elukutset walida, aga mis pidi sündinud põllumees ilma maata peale hakkama? Pärispõlwest peasesdes oli ta sunnitud, kas tahes ehk tahtmata, mõisnikku edasi orjama, nimelt maa eest temale tegu tegema, ja teopõlwes sai ta tihti weel rängemat majanduslikku surwet tunda, kui enne. Isegi keskmistel wilja-aastatel pidi talupoeg kibeda ja hagnase wahelikuga, millele tuld ei tohitud ligi wiia, oma perega nälga petma, sest puhast rukkileiba ei suudetud majasse saada.

Sel ajal, kui Balti wanameelsed mõisnikud tagasikiskuwat maapolitikat ajasiwad, jahtus Saksa soost kirikuõpetajate waimustus eestlaste walgustamise tööl ja kirjanduse edendusel. Ühelt poolt halwas weel nende ilmalikku kirjanduslist tegewust uinutaw Wennaste koguduse mõju, mis 40 aastatel meie kodumaal oma tipule tõusis, teiselt poolt näitas õiglane ja asjalik arwustus, et sakslaste kirjandus sel näol, nagu seda senini eestlasele soetatud, rahwa seas täit wastukõla ei leia. Saksa kirikuõpetajate ja rahwa wahel haigutas liiga suur lõhe. Mõisnikkudega käsi käes ei seltsinud kirikuõpetajad suurt rahwaga, ei õppinud rahwakeele peensusi põhjalikult ära, ega elanud rahwahingega kaasa. Suurel hulgal selleaegsetest Eesti kirjameestest ei ole Eesti rahwalaulu iseloomust, tema ilust ja mõjust, tema tähendusest rahwa hingeelus suuremat aimu. Wanu regiwärsisid ehk Eesti runosid nimetab Hupel wiletsateks ja wäljakannatamata lapsikuteks waimusunnitusteks, kuna Frey neid koduloomade häälitsemistega kõrwu seab. J. G. Kohl¹⁾ toob meie maa ja rahwa elu kirjelduses Eesti rahwalaulu näitena sakslase von Tiesenhauseni luuletatud kunstlaulu „Tio tassane ja helde“ ette. See oli üks rahwalikkumatest luuletoodetest, mida Saksa wormides eestlasele pakuti, kuid Eesti runode karakterit ei awalda ta weel kaugeltki mitte. Sakslaste eestikeelsed luuletused oliwad suurelt osalt keele poolest wigased, tunde- ning mõttewiisi poolest eestlasele wõõrad. Tööd oli kaunis rohkeste tehtud, kuid wilja ei olnud palju näha. See ajab H. Neusi,²⁾ kes eestlase oma luulet põhjalikult tundis

Kirikuõpetajate tööwili.

1) Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkernleben in Cur-, Liv- und Ehstland. I. ja II. Leipzig 1841.

2) Ueber die poetischen Versuche der Deutschen in der Ehstnischen Sprache. Das Inland, 1840 № 35.

ja sellest lugu pidada mõistis, awalikult küsima: „Kas on sakslaste luuletöödel eestlase kohta laiemat mõju olnud, kas on need luuletused eestlasi äratanud, antud uutes wormides ise midagi sünnitama? Kahjuks peab tunnistama, et tänini sellest weel vähematki jälgi tunda pole.“ Arwustaja leiab, et sakslaste eestikeelsed ilmalikud laulud eestlases wastukaja ei leidwat, neist olewat mõned wähesed ja needki moonutatud, wigasel kujul rahwale meele jäänud, waimulikud laulud seiswat külmalt ja tarretanult eestlasel meeles, ilma et nad tema waimu kuidagi iseseiswale tegewusele ärataks. Selle nähtuse põhjust ei otsi Neus mitte eestlase waimutõntsusest ja luulewaesusest. Otse ümberpöördukt, rahwas pidawat oma endiseid ilusaid luuletusi ustawalt meeles, korraldawat ja arendawat wanematelt päritud luuleaineid, kuid sakslaste tegewus Eesti ilukirjanduses ei kandwat sellepärast õiget wilja, et Saksa luulewormid meie rahwale täitsa wõõrad olewat ja Eesti rahwaluule waimule otse wastu käiwat. Kui ilmalik luuletaja rahwa üle tahtwat mõjuda, siis pidawat ta Eesti rahwalaulusid tooni, keele ja wormi poolest wõimalikult tähele panema ja seda järele aimata katsuma. Osalt oli Neusil siin küll õigus. Seda märkasiwad ka Saksa soost kirikuõpetajad ja lahkusiwad tegewusest Eesti ilukirjanduse põllul täieste, sest et Neusi nõudmised neil üle jõu käisiwad. Nad ei suutnud niikaugelt eestlasteks saada. Ainult kahte kolme üksikut Saksa soost õpetajat näeme hiljemini erandi kombel weel Eesti ilmalikku luulepõldu hariwat. Siis kaowad nad sealt jäädawalt.

B. Ilukirjandus peajaslikult köstrite ja koolmeistrite hoolet.

Uued kirjandusetegelased ja nende tööde laad.

Tegelaste
amet.

Kuna sakslased aegamööda Eesti kirjandusepõllult lahkuwad, hakkab nende kõrwal ja nende asemel kaunis arw Eesti soost kirjamehi tööle. Need oliwad peale mõne üksiku erandi kõik kas köstrid, koolmeistrid ehk nende taolised isikud, kes waimulikkude meeste mõju all seisiwad. Parem kooliharidus oli sel ajal rahwa seas haruldane asi, mida ai-

nult mõned üksikud omandada jõudsiwad. Suurem hulk eestlasi, kes Saksa hariduse saanud, pööris ka tol ajajärgul oma sugurahwale selja ja asus sakslaste ridadesse. Jäiwad järele ainult külaharitlased, selleaegsed kõstrid ja kooliõpetajad. Peaosa kirjandusest, mis XIX. aastasaja teisel ja jaolt ka kolmandal weerandil trükiti, on just nende töö. Sellepärast võime tähendatud järku Eesti kirjanduseloos küll kõst-rite ja koolmeistrite ilukirjanduseks kutsuda.

Äratust ja eeskuju saiwad kõstrid eelpooli harutatud õpetajate kirjandusest, omandasiwad sealt ka õpetliku, morali-seeriwa sihi ja sentimentalse maitse. Iseäranis elawat wastukaja leidsiwad kohutawad, haruldased ja haledad lookesed, mis õpetajate juturaamatutest leida, sest nende waral wõis kergeste kombeõpetust pakkuda. Selles sihis töötasiwad suleosawad kõstrid edasi ja jutustasiwad rahwale pikemaid haledaid lugusid, millest igaüks juba terve raamatu täitis. Nii ilmusiwad esimesed iseseiswad juturaamatud. Need, nagu ka sel ajal ilmunud laulud, on enamaste kõik Saksa keelest tõlgitud. Eesti rahwa elu ja olu need kirjamehed palju kujutada ei püüdnud. Iseseiswalt loodi sõrdlemisi wähe, enamaste reprodutseeriti teiste mõtteid. Selle aja tegelased Eesti kirjaõllul, kõstrid ja koolmeistrid, on enam ehk vähem ühe- ja sellesama haridusekäigu läbi teinud, lähewad oma waimliku silmaringi, waadete, sihtide, maitse ja keeleosawuse poolest täieste ühte. Jutud, mis Eesti keele tõlgitakse, on nagu ühise, kindla eeskuju järele walitud. Nad on kõik wõõrsil kirjutatud rahwaraamatutest wõetud, on suuremalt osalt kas „tõestesisündinud“ ehk vähemalt nendeks peetud, „liigutawad“, „haledad“ ja „wäga armsad lugemised“. Laulud tõlgitakse Saksa keelest, muudetakse, kus tarwis, Eesti olude järele, ja lastakse neid Saksa wiiside järele laulda. Eesti rahwalaulu ja rahwawiisi ei peeta asjadeks, mis tähelepanemist nõuawad. Eestlastele pakutaw laul ja lugu awaldab sel ajajooksul moraliseeriwat, sentimentalist laadi. Haleda sisu ja rahwaliku keele tõttu loeti neid toodeid suure õhinaga. Et kõstrid ja koolmeistrid ainult wäikesel määral iseseiswalt ja loowalt luuletasiwad ja peaaesjalikult tõlgitud töösid awaldasiwad, ei ole nende kirjanduslik wäärtus suur. Kuid keelelisest küljest ja tagajärgede poolest jõudsiwad kõstrid ja koolmeistrid oma toodetega waimulikkudest isan-

Külaharitlaste siht ja maitse.

datest ette. Kõstrite tõlgitud laulud oliwad rahwalikumalt tuntud ja mõeldud, kui kirikuõpetajate omad, ja keele poolest palju siledamad, puhtamad. Tõlgitud juttudes pidasiwad kõstrid instinktiwiselt rahwa haridusejärge ja maitset silmas ja tarwitasiwad lihtsat, arusaadawat rahwakeelt. Sellest siis tulebki, et rahwas kõstrite ja koolmeistrite ilukirjandusest läbistikku palju rohkem lugu pidas ja see rohkem rahwa peale mõju awaldas, kui õpetajate tooded.

Haledate lugude ilmumine pole weel meie ajalgi lõppenud, kuid meie paneme siin peaaesjalikult seda aega tähele, mil haledad jutustused Eesti jutukirjanduses ainsad ja tähtsamad tooded oliwad, mil neil ilukirjanduse põllul walitsuse aeg oli.

Kaspar Franz Lorenzsonn ja jenowewadade algus.

Rosenplänteri käsilised.

Nagu juba waremalt seletatud, kaldus Rosenplänteri mõjul kirjandusliku tegewuse keskkohalt Tallinnast Pärnusse. Kuid mitte õpetajatele üksinda ei olnud Rosenplänter mõjuwaks hooandjaks, tema lähikonnas ärkas ka waimulikkude meeste lähemate abiliste hulgas elaw kirjanduslik töö. Siin kerkib meile terwe ringkond Pärnu nurga kirjamehi silmade ette, kellest mitmed Rosenplänteri otsekohese mõju all seisiwad. Ehk küll Rosenplänter suure koguduse hingekarjane ja laialiselt tegew kirjamees oli, leidis ta siiski weel aega Eesti kooli asutada, milles ta ise noori mehi koolmeistri ametile ette walmistas. 1814 awatud „Eesti koolmeistrite koolis“ õpetati peale usuõpetuse weel Eesti keele lugemist ja kirjutamist, arwamist, geografiat, kaswatus-teadust, raamatuköitmist ja aiatööd. Rosenplänter pani oma kaswandikkude rahwalikku keelt tähele, äratas noortemeeste waimu ja kutsus nad kirjandusepõllule tööle. Nende paremad tööd trükkis tema omas ajakirjas sõna sõnalt ää.

Rosenplänteri tähtsam kaswandik, pärastine Eametsa küla-koolmeister Abram Holter, kirjutas esimese eestikeelse geografia ja arwamise-raamatu ja tähendas mõned ilusad muinasjutud (näit. „Ämblik ja sipelgas“, „Koer käib kohut“) rahwasuust üles. Wistist oli see ka Rosenplänteri eeskuju ja isiklik mõju, mis kahest Pärnu kõstrist, kes järgimööda Rosenplänteri lähemad abilised waimulikus ametis oliwad, Eesti kirjamehed tegi. Esimene neist, Heinrich Gottlieb

Lorenzsonn, tõlkis 1822 Defoe „Noorema Robinsoni“ Eesti keele. Aga enne kui see huwitaw ja omast kohast liigutaw jutustus, millel kasweteaduses suur praktiline tähtsus on, rahwa kätte sai, oli temast üks weel armsam ja haledam lugu, nimelt „Jenowewa“, ette jõudnud. Trükis ilmus see laialt tuntud jutustus kõige esmalt Rosenplänteri teise köstri K. F. Lorenzsonni poolt.

Kaspar Franz Lorenzsonn sündis 15. detsembril 1811 Suigu wallas Tori kihelkonnas. Pärnu Elisabeti koguduse köster oli ta 1830—1875. Omas wanas eas toimetas ta aastat kuus „Pärnu Postimeest“. Ta suri 15. augustil 1880. Waimulik ülemus kiidab Lorenzsonni kui wäga hoolast ja usawat, usklikku meest, kes ametitalitustel südamlis ja kindlat usulist tundmust awaldanud.¹⁾ Tema sulest ilmus 1839 jutt „Jenowewa ellust“ ja 1841 weel pikemalt „Jenowewa, üks wägga armas ja halle luggemine.“ Mõlemates walisches Pärnu murrak, mis loo rahwale weel armsamaks tegi. „Jenowewa“ on esimene pikem ja täielisem jutustus, mis iseraamatuna ilmunud. See haledate lugude õis ja eeskuju wiib meid oma sündmustikuga pimedasse keskajasse. Jutu peategelane Jenowewa (Genovefa) on Brabanti hertsogi tütar ja krahw Siegfriedi abikaasa. Uuemat ajal kinnitatakse, et terve Jenowewa lugu ühe Laachi kloostri munga luuletus olewat. Ta sisu on lühidalt järgmine:

Krahw Siegfried läks Karl Martelli lipu all mauride wastu sõtta. Krahwi maawalitseja Golo von Drachenfels püüdis mehe äraoleku ajal Jenowewat abielurikkumisele eksitada, aga kui wiimne tema meelitusi kuulda ei wõtnud, süüdistas Golo kättemaksmise wihas Jenowewat abielurikkumises lossi koka Drakoga ja laskis abita naisterahwa, kelle truuduse üle ka sõjawäljal wiibiw krahw laimujuttusid kuuldes oli kahtlema hakanud, surma mõista. Kuid kaks sulast, kes metsas kohtu otsust täitma pidiwad, heitsiwad woorusliku kannataja peale selle tingimisega armu, et wiimne kunagi inimeste hulka ei tohi elama asuda. Seitse aastat elas Jenowewa oma poja Walurikkaga, kes lühikest aega pärast krahwi sõttaminemist wangikojas ilmale sündinud, Ardenni mägede koopas ja toitis ennast metsarohtudest, kuna üks emane hirw Walurikast imetas. Seitsme aasta pärast juhtus krahw Siegfried, kes koju jõudes Jenowewa süütust teada saanud, metsas jahi

K. F. Lorenzsonn ja tema „Jenowewa“.

¹⁾ J. Hasselblatt, Pärnu Elisabeti kiriku ajalugu 1898, lhk. 46.

peal Jenowewaga kogemata kokku, tundis ta sedamaid ära, palus oma eksitust andeks ja wiis truusjäänud abikaasa auga koju. Golo mõisteti surma.

Jutu siht on awalik. Lihtsal, näitlikul ja sellepärast rahwale väga arusaadawal wiisil teeb Jenowewa lugu selgeks, kuidas õiged ja ausad inimesed kurjade kiusu ja tigiduse all ägawad, kuidas iseäranis nõdrad naisterahwad süüalt kannatawad; ühtlasi ergutatakse neid kiusatustele vastu panema ja woorusele truuks jääma, sest et lõpuks igaüks ometi ärateenitud palga kätte saab. Seda ainet tarwitati kirjanduses väga ohtralt. Esmalt ilmus see lugu Prantsuse keeles ja siit läks ta üle terve haritud maailma laiali. Kõige tuttavamaks saiwad Christoph von Schmid'i jutustus, Tiecki ning Mülleri dramad ja R. Schumanni ooper.

Kaspar Franz Lorenzsonn.

Jenowewa lugu jäi mitmeks aastakümneks Eesti lihtsamatele lugejatele ja selle aja kirjanikkudele juttude paleuseks ja mõõdupuuks, mida iga uue jutu väljawalimisel ja tõlkimisel näikse silmas peetawat.

Meie jutukirjanduses algab temaga otse jenowewadade aeg, sest et hulk tõlgitud juttusid, mis nüüd ilmusiwad, nagu teisendid Jenowewa loost näiwad olewat.

Kriseldis. Haledate juttude laialilaotamisel püüdsiwad kaks Saksa-maa meest, W. Borm Pärnus ja H. Laakmann Tartus, kes siin oliwad trükikojad ja kirjastuseärid awanud, otse wõistelda. Peaaegu kõik wanem Eesti jutukirjandus, õpetlikud ja waimulikud raamatud on nende kulul ilmunud. Juba 1843 trükiti Tartus tutaw haleduse õis „Kriseldis ja Markgrahw Walter“. Tema tõlkija W. Nedatz on seesama hariduse sõber, kes Fählmannile koolipõlwes lahkelt abi andis. Kriseldis on juba keskajal tuntud liigutawa muinasloo peategelane. Boccaccio tarwitas seda ainet oma „Deca-

merone“ wiimse nowelli kirjutamiseks. Petrarka kirjutas sellest ladinakeelse jutu, mille põhjal ka H. Steinhöweli saksakeelne jutustus seisab, mis Eesti keele tõlgiti. Hans Sachs on sellest ainest näidendi loonud. Ainukene pilk jutukese sisusse näitab, et meil siin uus „Jenowewa“ ees seisab.

Piemonti markkrahw Walter wõtab endale talutütre Kriseldise abikaasaks ja laseb teda töötada, et ta mingis asjas mehe tahtmise wastu ei taha panna ja kõik, mis krahw teeb, ilma hapu näota ja kareda sõnata lubab ära kanda. Ja nüüd algawad krahwiproua wiletsusepäewad. Truuduse proowimise nime all walmistab krahw Kriseldisele palju südamewalu. Kõige esmalt lastakse lapsed krahwiproua käest silmakirjaks ära rööwida. Ema teades wiiakse lapsed tapakirwe alla, kuid tõepoolest saadab krahw nad oma õe juure üles kaswatada. Et proua selle üle kurba nägugi ei näita, tuleb krahwil himu teda „pikemalt proowi peale panna.“ Kui talupoja laps ei tohtiwat Kriseldis mitte enam krahwi abikaas olla, waid pidawat lossist lahkuma ja isa juure külasse tagasi minema. Nurisemata paneb Kriseldis kõik toredad ehted maha. See kisub juuresolejatel pisarad silmist ja liigutab ka krahwi südant nii wäga, et ta woolawate pisarate pärast sõnagi ei saa rääkida, aga siiski ei tunne ta südames halastust. Walter teeb uueste pulmad. Kui lihtne orjanaine peab Kriseldis uue lossiproua ette põlwili langema ja teda teenima. Wiimati tuleb ilmsiks, et krahw uue mõrsja asemel enda ja Kriseldise tütre koju toonud ja pulmi ainult Kriseldise proowimiseks ette walmistada lasknud. Ja Kriseldis, kes kõige wägiwallaga ja toorusega senini rahul olnud, wõtab nüüd südame õnnes krahwi armastuse-wande uuendamist kuulda ja teeb, nagu poleks nende wahel midagi halba juhtunud.

Nagu näha, etendab siin südameta Golo osa krahw ise, mis loo weel tooremaks ja haledamaks teeb. Boccaccio, kes oma nowellides selleaegsete suurtsugu meeste ja waimulikkude isandate pattusid awalikuks teeb, on selles loos nähtawaste suurtsugu abielumeeste kalkust, omawoli ja oma tahtmise piirita täitmist kujutada tahtnud, kuid wärwisid nõnda paksult tarwitanud, et jutustuse siht liiga terawalt ja eksitawalt silma torkab. Kriseldisel pole mingisugust karakterit, mingisugust otsustamise wõimu; teda wõib ümber sõrme mässida, jalgade alla sõtkuda ja jälle uueste kallistada. Tema on igasuguse saatusega rahul. Seda rahulolemist oma elujärgiga tahetakse siin ka rahwale õpetada.

Irlanda. „Kriseldisele“ järgnes juba lähemal aastal noore „kooliõpetaja“ Johann Thomassoni jutustatud „Irlanda ehk puhta ello wõit“. Thomasson sündis 2. aprillil 1817 Rapla kihelkonnas Raikülas ja sai oma hariduse Tartu I. seminaris.¹⁾ Sel ajal, kui ta raamatuid kirjutas, pidas ta Tartus kooliõpetaja ametit. „Irlanda“ peategelane on wist seesama Bretonia hertsog ehk kuningas Artus, kelle üle Prantsuse ja Saksa kirjanduses rüütlite kunsteepos „Artus und die Tafelrunde“ ja hulk Artuse romanisid kirjutati. Eeposes nimetatakse tema abikaasat Ginevrat kõigi rüütlilikkude naisterahwaste eeskujuks; eeskujulik on ka meie haleda loo naistegelane küll, kuid kannab siin Irlanda nime. Jutu sündmustik on „Irlandas“ juba keerulisem kui „Jenowewas“. Golo aset täidab siin Irlanda abikaasa enese wend Jerart, kes ainelise kasu pärast süüta naisterahwa tagakiusamist alustab ja seda teist puhku koguni silmapaistwa jultuwusega uuen-dab. Abielurikkumises küll Irlandat kahte korda süüdistatakse, tõepoolest pole teda õieti keegi selle patuga kiusanud. Nii ei ilmu Irlanda woorus mitte nagu Jenowewal kiusatuse ärawõitmises, isemäärawas wooruslikus teos, waid ainult tige-duse wagusas²⁾ ärakannatamises ja andeksandmises. Jutu tegelaste teod kaswawad siin nende iseloomulikkudest oma-dustest välja, kuid nende hinge-elu jääb harutamata, ehk kui seda teha katsutakse, siis sünnib see kohmetult ja labaselt.

„Jenowewa“, „Kriseldis“ ja „Irlanda“ on tüüpilised jutus-tused, milles süütalt tagakiusatud naine ette astub ja kõike wiletsust oma puhta ja laitmata eluga ära wõidab.

Carl Wilhelm Freundlich.

C.W.Freund- Pärnu nurga wanemate kirjameeste hulgast paistab C. W. lichil elu. Freundlich kui osaw rahwalaulik ja improviseerija kaugel silma.

Carl Wilhelm Freundlich sündis Kuresaare linnas 12. weebruaril 1803. Tema isa, kangur Gustaw Henrikson, on Rootsi mees, tema ema, „nekrudi naine Tio“, on Püha kool-meistri Steinbergi tütar. Noor kangur Henrikson, kes õnne-

¹⁾ Festschrift zur Feier des 50-jährigen Bestehens des ersten Dor-patschen Lehrer-Seminars, lhk. 67.

tus abielus elanud, jätnud perekonna maha, astunud waba-
tahtlikult Wene wäeteenistusesse, tõusnud seal lipnikuks ja
langenud 1812 lahingus Beresina kaldal. Henriksoni lesk
saanud Saaremaa Jaani õpetaja Schmidt juures majatalitaja
koha. Siin kaswas ta poeg Carl Wilhelm tõsise looduse-
lapsena wabalt kuni 14. eluaastani. Suwel karjatas poiss õpe-
taja elajaid ja sai selle eest

ülespidamist ning talwel ka
õpetust. Nimelt andis õpe-
taja Schmidt talle juhatus
lugemises, kirjutamises ja reh-
kendamises, kõik Eesti kee-
les. Lahke oleku ja rõõmsa
meele pärast hakkasiwad
saksad poissi „Freundlichiks“,
s. o. sõbraliseks kutsuma.
Selle nime, mis warsti üle-
üldiselt tarwitusele wõetud,
tunnistas ta kandja wiimaks
ka omaks, kuna endine nimi
Henrikson hoopis unustusesse
jõi. Esmalt pidi Freundlichist
treial saama, pärast pandi ta
wiieks aastaks Kuresaare puu-
sepa Weise juure puutööd
õppima. Loomu poolest rõõ-
mus poiss, kellele pealegi

C. W. Freundlich.

he a kuulmine ja
ilus heal and, tegi tihti lauldes
hõõwlipingi taga
tööd. Et kirik ainus koht oli, kus muusikat ja laulu maksuta
wõis kuulda, ei puudunud muusikaline puusepapoiss peaaegu
ühelgi jumalateenistusel. Kuuldud uusi lauluwiisisid käis ta su-
wel Suuremõisa wäljal, kus kedagi pealt kuulamas ja segamas
ei olnud, kätte harjutamas. Endise oreliehitaja ja selleaegse
Kuresaare organisti Westuse juures sai ta oreli kokkuseadega
tuttawaks, siin õppis ta seda mänguriista ka laulmise toetu-
seks tarwitama. Waheajal oli õpetaja Schmidt Jaanist Muhu
koguduse hingedarjaseks kutsutud. Kui ta Muhu Kaigu koo-
lile koolmeistrit ja Muhu kogudusele köstrit tarwitas, siis
ilmus ka õpetaja endine karja- ja koolipoiss Freundlich teiste
kohasooiwijate hulgas proowi laulma. Freundlich laulis teis-
test paremini ja asus 1825 koha peale. Ta oli pika kaswuga

walget werd mees, kellel lahkus juba silmist wälja paistis. Oma ilusat healt mõistis ta jumalateenistusel hästi tarwitada, „Kui Reintlei suu lahti tegi, siis pani ta kiriku kohe elama,“ ütlevad Muhusaare wanad inimesed praegugi weel. Palju aastaid pidi Freundlich koguduse laulu ilma oreli abita juhatama, kuna ta wiimaks kätte wõttis, ise oreli ehitas ja kirikusse üles seadis. Freundlich tarwitas oma häid waimuandeid raudse wirkusega. Puusepa poisina oli ta Saksa keelt kõnelema õppinud. Saksa keele lugemist ja kirjutamist harjutas ta alles mehe põlwes, kui ta esimene abikaas ära surnud ja ta endale Pärnust uue eluseltsilise toonud. Wiimne oli hea hariduse saanud, seda tarwitas Freundlich enda edasiharimiseks. Peale köstri- ja koolmeistriameti oli Freundlich weel kui wallakirjutaja ja kroonu metsa ülewaataja, ajutiselt ka kui mõisawalitseja tegew. Kuid jaht, rebastepüüdmine ja mesilastepidamine oliwad tema armsamad talitused. Muhuja Saaremaa wahale ehitatawa tammi tegemise juhatus anti ka Freundlichi hooleks. Kui see töö peaettewõtja süü pärast pooleli pidi jääma, siis katsus Freundlich seda oma käe peal sel teel lõpule wiia, et Wäikesest-Wäinast hagedest aia risti läbi tegi, mille ääre mõlemile poole lai liwarind pidi koguma ja nõnda loomuliku maakitsuse kahe saare wahale sünnitama. Järgmisel suwel nägi Freundlich omaks suureks rõõmuks, et tema aia kõrwal tõeste merepõhi üle weepinna tõusis. Kuid tema rõõmul polnud suurt kestwust, sest järgmisel kewadel lõhkus hulkaw jää kokku-uhutud liiwarinna jälle ära. Nagu õpetaja Schmidt, nõnda elas ja töötas ka Freundlich Muhu koguduses umbes 50 aastat ja suri mõni kuu pärast Schmidt, nimelt 9. jaanuaril 1872.

Luuletamise
wiis.

Et Freundlich luuletaja ja kirjamees oli, seda teab iga-mees, kes ta nime ainult tunneb. Ta esimene laul „Rehepapp ja teomes“ on juba 1832 kirja pandud. Freundlich luuletas tihti jahi peal ja sõitudel pikemad laulud ja tähendas nad alles pärast üles, kui ta neid peas oli ümber töötnud. Nagu sakslaste improvisor Hans Sachs, nii wõis ka Freundlich iga asja kohta, mis talle silma puutus, „sõnu woori seadida“ ja neid lauluks riimida. Kord külast läbi minnes näinud ta, et keegi Jaan rege meisterdanud. Kui Freundlich koju jõudnud, ütelnud ta selle nähtuse kohta koolilastele salmikese: „Kül ma näggin Matsi-Jani, kui ta teggi õues sani“ jne. Samal wiisil on ta palju silmapilgu sündmusi, nagu hundijahid Muhumaal, riimidesse seadnud:

Kümme aastat möda läinud,
Et me sedda jälle näinud,
Hunt on tulnud Muhho-male,
Küll me teme otsa talle jne.

Oma^{te}ettewõtetele püüdis Freundlich, nagu laulik kunagi, salmikutes hoogu^{ga} anda. Nii äratas ta laulus „Priius“ muhulasi tammiehitusele. Kui suur usuwahetus otsaga Muhumaale jõudis, siis astus Freundlich kõnedes ja lauludes selle nähtuse wastu wälja ja kinnitas: „Wanna usk meil kindlaks jääb, sedda noor ja wana nääb.“

C. W. Freundlichi esimene kirjatöö ilmus 1837. aastal Pärnus: „Siin on Magdeburri linna hirmsast ärrarikumisest. — Muhhoma hundijahhist. — Jännese öhkamisest ja Rehhepappist luggeda.“ Juba raamatu weider pealkiri näitab, et tükkide wäljawalikut sentimentalne maitse on juhtinud, — see maitse on nende ainete wahel ainus ühendaw side: kõik sihiwad lugeja silmawee näärme pihta. Teadupärast pole ajalool peale Jerusalemma linna ärarikkumise muud koledamat ja haledamat werist sündmust enam ette tuua, kui Magdeburi linna häwitamine 30-aastases sõjas 10. mail 1631. Lauluraamatu lisast eeskujuwõttes toimetas Freundlich ka Magdeburi linna ärarikkumise loo Eesti keele. Raamatu lõpul seisab weel huwitaw „Teomehhe elloluggo“, mida muu seas järgmiselt kirjeldatakse:

C.W.Freund-
lichi juturaa-
matud.

Kui suil kangel pallawal
Mind päike kõrwetab,
Ning wihma-lahhing märja a'al
Mind tümmaks läbbi leotab;
Kui mürristab ja wälko lööb
Ning pilwe taewast mustaks teeb,
Ei tõмба härjad adra ees —
Mis teeb siis willets teo-meest?

Kui heinamaal ei kaswa rohtu,
Mis sest kasso, et ma nidan?
Päew on otsas, käes on öhtu!
Ikka ma weel aega widan!
Kubjas karjub: „Jõua, Jurri,
Eks tea, et moisa Herra kurri!“
Kes wastab nüüd mo päewa eest
Ehk kaitseb wäetit teo-meest?

Aastal 1846 ilmus Freundlichi poolt „Appolonius, Tiruse ja Sidoni kuningas“, mis wäga laialt tuttawaks sai. Appolonius on kõige wanem^{ne}ist haledatest ja haruldastest lugudest, mis üleüldiseks rahwuswaheliseks omanduseks tõusnud. Jutt kirjutati kolmandal aastasajal p. Kr. Greeka keeles, kuid kõige wanem alalejäänud raamat on ladinakeelne wäljaanne, mis 1471 trükitud. Ladina keelest tõlgiti „Appolonius“ kõigisse tähtsamatesse Europa keeltesse sidumata ja seotud kõnes.

Shakespeare põimis ta sisu oma näitemängusse „Perikles“. „Appoloniuses“ kujutatakse jällegi woorusliku naisterahwa tagakiusamist ja wõitu, tema kannatuse- ja rõõmupäiwi.

Kuid kannataja ja wõitleja ei ole siin mitte abielus olev naine, waid noor neiu, nimelt würost Appoloniuse tütar Tarsia. Rööwliid riisuwad ta mererannalt, wiiwad ta laewa peale ja müüwad ta awalikusse majasse lõbuneitsiks. Tarsia ei lase ennast kellegist häbistada, waid teenib häbitöö asemel laulu ja mänguga oma peremehele palju raha. Tütre saatust teada saades langeb isa sügawasse kurbmeelsusesse ja meele äraheitmisesse. Tundmata kombel peab Tarsia kord Appoloniuse kurba meelt lauluga lahutama. Kui neiu oma walju saatust laulus kurdab, oma eluloo ära jutustab, siis tunneb isa tütre ära ja wabastab ta orja-põlwest.

Sündmustikku on hulk arukorralisi, peaaegu kuulmata juhtumisi üksteise kõrwa seatud, ilma et nad üksteisest hingeliselt wälja areneks. Sellepärast on ka jutu tegewus pealiskaudne, otse mehaniline. Kõik sünnib imestuse äratamiseks ja sellepärast, et jutustajal waja on näidata, kuidas igaüks oma tegude järele palka saab, olgu see hea wõi kuri. Siin on tüüpiline näitus, kuidas wanades lugudes ärdatest, haledatest tundmustest moralilist kapitali lüüakse.

C.W.Freund-
liche laulud.

Freundliche luuletuste arw ei ole just wäike. Üheskoos pole ta neid ise küll trükitis awaldanud. Peahallikas, kust neid leida wõime, on Gildenmanni „Lillekesed“. Neis leidub 58 Freundliche laulu. Gildenmann kinnitab eeskõnes, et suurem osa pakutawatest lauludest „Muhu kõstri tehtud on, kes ennast õiguse poolest maarahwa sõbraks wõiks nimetada“. Kui kaks Bürgeri balladi „Wahwa mees“ ja „Leonora“ ning Curtmanni „Jänese õhkamise“ ja „Kala truuduse“ maha arwame, siis käiwad Freundliche laulud peaaegu kõik algupäraste hulka, mis selle aja kohta palju tähendab. Tema kaasaeglased ja järeltulejad elasiwad suurelt osalt tõlkimisest. Tõsi, Freundlichil puudub kõrge luulelend ja elaw mõttekujutus, kuid mis ta on loonud, see on rahwale täieste arusaadaw. Tema raamatud ei jää poeriilulete seisma, waid rändawad rahwa hulka, sest nende keel on ladus, rahwalik, salmid siledad, ja — mis selle aja kohta tähtis — riimised, ilusaid ja puhtaid, leiab tema ilma otsimata, kuna suured lugupeetud laulikud tihti sõnu lühendawad ja neid wägiwaldselt riimiwad.

Kõige rohkem tarvitab Freundlich wemmalwärsi, mis rahwale meeldib ja kergeste meele jääb. Selles seisabki wast saladus, miks „Jänese õhkamine“ ja teised sarnased laulud tühisest sisust hoolimata tähelepanemist leidsiwad. Osawõtmine jänese saatusest ilmutab Freundlichi luule sentimentalset karakterit, millest praegune aeg enam aru ei saa.

Sisu poolest wõiks Freundlichi laulusid didaktilisteks, lüürilisteks ja eepilisteks ära jagada. Esi- mene jagu on arwu poolest kõige rikkam. Freundlich õpetab lauludes rahwale ülemate sõnakuulmist, nuhtleb laiskust, äkilist meelt, riidlemist, joomist, kaardimängu, wargust, abielurikkumist, hurjutab ahnust, mustust, kiidab — just nagu Lääne-Europa sentimentalistid — talupoja elu ja tema tööd, ülistab naisterahwast, soovitab rahulist meelt ja jumalakartust. Wõtame näituseks ta „Ilma wisid“ lühendatult:

Sest et rahwas kolimatta,
On nad siis ka holimatta
Keige õppetusse polest,
Laisad ommast tööst ja hoolest.
Mitto meest on murret kannud,
Ramatusi wälja annud,
Misse järrel piddid sa,
Rahwas ennast õppema.

Agga sa ei tahha tunda
Egga hoolsast murret kanda,
Õppida, mis silm sul näab,
Mis sul heaks ja kassuks jääb.
Kõrtsis leiad Marrit, Hantso —
Nende seltsis uhhud tantso,
Kulad joobnud rahwa lorri,
Olled siis sesamma orri.

Tundeluulet leidub Freundlichi lauludes kaunis wähe: mida selleks wõiks pidada, seisab ka enamaste didaktilisel alusel. Freundlich waatleb aastaategasid, taewa tähti, inimese kaduwust ja ajaliku asja tühjuse. Paneme näituseks siia „Naesemehhe lahkumise wäetenistusesse minnes“, sest et naisemehe lahkumist ja armastust meie uuemad luuletajad kunagi pole luuleaineks walinud. Motiw on Saksa luuletajalt Maler Müllerilt laenatud.

Tänna lähhan, tänna lahkun,
Ükski mu ei nutta mind;
Silmas wessi ärra tahkund,
Jummalaga jättan sind.
Olgo Ma ehk merre peal,
Ikka so peal mõtlen teal.

Olgu söas meeste werri
Nähha kül mo silma ees,
Kui üks suur mailma merri,
Ja Ma isse selle sees:
Jummal wõib seal hoida mind,
Et ma näen weel üks kord sind.

Jõe kaldal paio wössad,
Mäed ja orrud lumest täis.
Räkiwad ehk suggo-wössad:
„Siin se koht, kus temma käis.“
Süddames neil wallo teeb,
Kui se mõtte wälja keeb.

Kule, trummid kutswad tulla,
Muljun sest weel sinno kätt;
Ei wõi enam ühhes olla —
Wõtta siis se kaela-rät;
Kuiwata so silma-weed —
Minna lähhen omma teed.

Eelseiswad salmid tabawad hästi lihtsa eestlase tundmuse awalduse wiisi. Lihtne eestlane ei kanna oma tundmusi mitte ilma ette, ta püüab õrnust ja armastust võimalikult warjata, tal on nende pärast nagu häbi. Peigmehe ja mõrsja wahel pole iseäralist hellust märgata. Armastust peig ei „awalda“, waid küsib: „Kas sa tahad mulle tulla?“ Sel-lepärast ei lasta siin mitte peigmeest mõrsjast lahkuda — seal ei oleks pealtwaatajal midagi näha — waid mees lah-kub naisest. Suurt tundmuste ülekeemist ja sõnade kulu, töotusi ja wandeid ka mehe ja naise lahkumisel ei kuulda. Suurem kurbtus ilmub sõnades: „Ei wõi enam ühes olla“, suurem wäline osawõtmise märk — „muljun sest weel sinu kätt.“

Freundlichi jutustawate laulude hulka wõiksim kahte „Muhumaa hundijahi laulu“, „Prantsuse sõjast 1812“, „Krimmi sõda“, ning „Jüri ja Mari“ lugeda. Uuem hundijahi lugu al-gab nii:

Meil tännawuses Jürri kuus	Se olli nädaldalt nelli jo,
Jo tõusis jut, mis jälle uus —	Et hal käis üle ma ja so, —
Mis polle kuulda mõnnel a'al,	Wiis mõnne talle karja seast,
Et hunt on nähtud Muhhomaal.	Ja hoidis ennast warjul heast jne.

Mis Freundlich kirjutas, oli rahwale hästi arusaadaw ja sai rahwale täieste omaks. Ta on tõsine selleaegne rahwa- kirjanik ja teomeeste laulik. Ta lõi sel ajal suure hulga algupäraseid laulusid meie kirjawara rikastuseks, mil teised kirjamehed Saksa luuletajate mõtteid tihti Saksa wiisidega Eesti laulikute nime all ilma saatsiwad. Freundlich on hale-dusewoolus tähtis hooandja, kelle töösid teised enestele eeskujuks wõtawad.

Juhan Sommer ehk Suwe Jaan.

Jutud tubli-
dest mees-
test.

Tagakiusamistes kindlaksjääwa naisterahwa kõrwa ilmus meie jutukirjanduses juba warakult teine iselaadi põhjustüü-pus, nimelt hädaohtudega wõitlew tubli mees. „Tubli mehe“ teema oli Winkler tõlgitud balladis „Laul ausast mehest“ Eesti kirjanduses juba waremalt üles wõtnud ja Holtz sellest liigutawast sündmusest jutukese toonud, kuidas Wäike-Irbe kös-ter Prits Doondangeni rannal Kuramaal 1801. a. 37 kasakat ja 18 madrust merehädast peastnud ja selle wahwa teo eest keiser Aleksander I. suure aupalga ja tänukirja saanud. Kuid

nendes lühikestes lugudes liikus „tubli mehe“ tegewus hoo-
pis kitsastes raamides. Ometi oli waja naisterahwa ees-
kujule „Jenowewale“ weel kirjanduslikku paarimeest muret-
seda, kus meesterahwale tema soo kohaseid woorusi ja
kõrgemat elusihti täielikumalt ette kujutatakse. Selle üles-
ande täitis Suwe Jaan ootamata hästi. Ta kirjutas esi-
mese pikema „tubli mehe“ jutu, mille tegelane pealegi weel
eestlane on.

Kahjuks pole meil Sommeri elust rohkem kindlaid tea-
teid, kui et ta Tallinnas 12. detsembril 1777 sündinud, Wene
keele kooliõpetaja olnud ja selles ametis nimenõunikuks tõus-
nud ning autähti saanud. Wanas eas Pärnus elades on
tema kirjatööd teinud. Pärnus on ta 6. jaanuaril 1851 wa-
naduse nõrkusesse surnud. Juhan Som-
meri elust.

Suwe Jaani sulest ilmusiwad kaks ilusat juttu, milles tub-
lid mehed tegelastena ette astuwad. Esimeses, nimelt „Wenne
südda ja Wenne hing. Suwwe Jani mällestussed surest
Prantsuse sõast. Pärnus, 1841“ kirjeldatakse Napoleon Bo-
naparte sõjakäiku Moskwasse ja sellele järgnewat ühendatud
sõjawägede marsimist Pariisi linna. Teises jutus „Luige Luige Laos
Laos. Suwwe Jani sõbradele. Pärnus 1843“ pajatatakse
meile, mis suuri kangelase tegusid Eesti soldat Laos Luik
korda saatnud. Laadi ja maitse poolest lähewad Suwe Jaani
jutud teiste selle aja ilukirjanduse toodetega ühte. Mõlemad
on tõestesündinud lood, imelikkude, haruldaste, erutawate
juhtumiste kirjeldused, täis meeleliigutust ja haledust. Som-
mer tõlkis need jutustused wabalt Wene keelest. Uudis on
siin see, et „Luige Laoses“ esimest korda meie kirjanduses
Eesti mees jututegelasena ette astub, kuna Eesti oludesse
muidugi ainult möödaminewalt puudutakse.

Jutt „Luige Laosest“ wiib meid XVIII. aastasaja wiim-
sesse weerandisse. Wana Luik on tark mees, kes ise kirja
tunneb ja ka oma poegadele lugemist ja kirjutamist õpetab.
Tema ei salli seda, et poisid ümber hulguwad ja oma aja
asjata ära wiidawad. Wäeteenistusesse astuwale pojale an-
nab wana Luik umbes järgmiselt õpetust: „Sina, mu po-
juke, lähed minust nüüd ära kaugele; minu õnnistus olgu
sinu juures, Jumal juhatagu sulle teed! Ära tee mitte Luige
nimele häbi; ära tee mitte, mis sa tahad, sest meie taht-
mine ei kõlba igakord, waid tee, mis kohus on, ja tee seda

õieti, siis mõistetakse ka sinule õigust. Sina oled äkilise meelega, mu poeg, jäta seda hoopis maha; ära aja mitte kangekaelsust taga, anna ikka järele ja ole sõnawõtlik. Kui sind aga asja peale saadetakse, ole karme, ja tee kõik, mis sind kästakse, hea meelega; ole ikka aus, tõsise keele ja puhta käega!“ jne. Jutu peategelast, Luige Laost, kirjeldatakse umbes järgmiselt: Luige Laosel oli ju noores põlwes julge ja mehine süda. Tema kuulis hea meelega, kui wanad targad inimesed sellest, mis nad oliwad kuulnud ja lugenud, juttu ajasiwad, ja kui ta ühest auwäärt ja julgest teost kuulis rääkiwat, siis rõõmustas ta sellest nii wäga, et ta süda kuumaks läks, ta palged punasiwad, silmad läikisiwad ja rõõmsa häälega hüüdis: „Waata, see oli mees! Nii-sugune tahan mina ka olla!“ Seda töotust on Laos Luik ka pidanud. Poisikese päiwist peale teeb ta ühe mehise teo teise järele. Nagu omal kodumaal, nõnda sai Luige Laos ka soldatipõlwes Tallinnas ja Peterburis elades suurte ja madalate jutuaineks. Laose karakteri-omadused on: piiramata tänu wanemate wastu, Jumala kartus, iseennast ärasalgaw ligemisearmastus, mis iseäranis hädaliste, õnnetute ja wiletsate aitamises ilmsiks tuleb, peale selle ustawus kohuste täitmises ja mehine julgus ning wahwus, aga selle kõrwal ka lapselik hellus, wiisakus ja alandus. Jutustuses eneses karakteriseeritakse Laost: „Ta kuub on jäme ja must kui muld, aga kuue all on peene kuld.“

Meie ei julge kinnitada, kas wana Luige ja tema poja Laose kujud just loomutruult Eesti elust on wõetud. Üleüldiselt waadates ei wõinud pärispõlwe mahasurutud rahwal mitte nii kõrget ja puhast karakterit olla. Wahest sünnitas Luige perekond mõne haruldase erandi. Et seda erandit üleüldistele oludele risti wastukäiwalt nõnda terawalt silma torgata lastakse, see tuleb kõnes olewa aja kirjameeste sihist ja maitsest, mis walmis on wiletsat ja waest talupoega otse rüütlilikku omadustega ehtima. Olgu nüüd Luige Laose karakteri loomutruudusega kuidas tahes lugu, jutustus on üliladus, enne J. W. Jannseni on Sommer kõige parem Eesti jutustaja, keda paiguti nüüdki weel huwitusega wõib lugeda. Ilusamad kohad jutustusest on merelahing Tallinna all 1790 ja merehädä kirjeldus. Wõtame wiimsest mõned jooned näituseks:

„Tuul läks ikka kangemaks ja merri ülleannetumaks; päewatähhe wiimne punna kustus öhtu pool taewas; paksud pilwed katsid taewast kui musta linnaga kinni; pimme ö laotas kui kurri kaarnas ommad mustad tiwad wuhhinal ülle merre ja upputas keik omma pimmeduse sisse ära. Ei ol- nud tähhekest taewas nähha, kange torm katsus omma rammu, merri paisus ja laenetas hirmsaste, ja üks kerge illus sõalaew lendas ö pimmeduse wahhelt kui üks merrelind wallidaste edasi. Kange torm keeras merre põhjani ümber ning hulgus kui üks hundi karri masti köiede wahhel, murdis ja kiskus, kuhhu ta rammo hak- kas; laened pihherdasid wahhutes wee sees ja rõhkusid keige oma wäe ja raskusega waest laewa ühhest küljest teise omma alla. Ja jälle ujus temma nende alt wälja, jälle püüdis temma nende kautawa nõu eest ärra pög- geneda. Se laew olli — meie waene, waene Tuwwikene . . . Merri tantsis surma tantso, kurri torm ajas ühhe laene teise selga, weretas ja lõhkus neid ühhe teise wastu, nõnda et merri tuiskas. „Nüüd on piddo lahti, merre põh- jas on pulmad ja meid odetakse peiopoisiks,“ ütles pealik ja watas latre tulle paistel suurte silmadega sedda pim- medad ööd.“

Kujutus on elaw ja wärwirikas. Ka nende wäheste lau- lude hulgas, mis Gildenmann oma „Lillekestesse“ Suwe Jaani sulest üles wõtnud, on mitmed ilusad loodusekirjeldused, nagu „Tulekahju“ ja „Kewadine hommik“. Pikast tule- kahju kirjeldusest, milles nähtawaste Schilleri Kellalaulust teatawat järku järele aimatakse, paneme paar salmi siia näi- teks:

Sommeri
lüürilised lau-
lud.

Kõrge taewas punnab tullest, —	Tulle laene.
Waene perre lahkund murrest,	Nutta waene!
Seisab paljalt öue peal,	Silma-wessi,
Lapsokessed nutwad seal;	Paljas kässi
Wäetikessed, nõdrokessed,	Kattab nüüd so rinna-last,
Tühjad nende kõhhokessed:	Praego wärriseb ta wast:
Pölleb warra, pölleb leib.	Polle kube, polle sukka,
Uksest, aknast wälja käib	Keik nüüd lähheb tules hukka.

Nagu eelseiswatest näidetest näha, suudab Sommer juba päris osawaste loodusenähtusi kujutada, ilu ja maitset awal- dada. See on suur samm, mis siin Eesti sõnakunstis edasi astutakse. Paljud järgmistest kirjanikkudest ei saa selles Sommerile järele.

Berend Gildenmann.

Kolmas peatüüp.

Nagu eelpool seletatud, on süütalt tagakiusatud naisterahwas ja tubli, teowõimuline mees tähtsamad positiivilisedujud Eesti wanemas jutukirjanduses. Nad on lugejale heaks eeskujuks seatud. Esimest liiki jutud liigutasiwad meelt sel teel, et nende tegelased iseennast teiste kasuks ohwerdasiwad. Wiimne tüüp ilmus hiljem pisut teisendatult. Ligemisearmastus ei wahwasta mitte ainult mehi, waid ta wõib ka noorest tütarlapsest kangelase teha, keda lugejale sünnib eeskujuks seadida ja kelle elukäik kaastundmust ning meeleärdust äratav. Siit tekkib wahwa tütarlapse kuju, kes ka meie wanemas jutukirjanduses ette tuleb ja kolmanda positiivlise peatüüpu sünnitab. Esimese jutu wahwast tütarlapsest tõi meie kirjandusesse Gildenmann.

B. Gildenmanni elust.

Berend Gildenmann sündis Wana-Wigala wallas Päärni talus 3. oktobril 1822 peremehe pojana. Ta õppis esmalt Tallinna ja siis Pärnu kreiskoolis ja tegi 16-aastaselt kodukooliõpetaja eksami. Warsti pärast õppimise lõpetust seati noormees Wigalasse kõstriks ja kooliõpetajaks. Et palk piisuke oli, pidi kõster, nagu seda Tallinnamaal tihti nähakse, käsitöö waral sissetulekule lisa muretsema. Gildenmanni käsitöö oli raamatuköitmine. Aastal 1844—1850 pidas Gildenmann Jädiweres kooliõpetaja ametit. Sel ajal oli Jädiwere kool kuulus, sest siin walmistati noorimehi koolmeistriameti wastu ette. Gildenmann oli wistist osaw koolimees. Kui „Õpetatud Eesti Selts“ sel ajal kodumaa kooliolude uurimiseks aineid korjas ja selle korjanduse üle aruande awaldas, siis tunnistati, et Jädiwere seminari kaswandikud omas ametis palju tublimad olnud, kui need koolmeistrid, kes Liiwimaa kihelkonna koolides õpetust saanud. Mis põhjusel Gildenmann Jädiwerest lahkus, ei ole teada. Meie leiame ta pärast seda Sauga-Nurme külast, kus ta jällegi kooliõpetaja ametit peab. Wiimaks asub ta 1861 Nurmest Pärnu Ülejõe le raamatuköitjaks. Siin suri ta 5. aprillil 1887.

Kannatlik Helena.

Gildenmanni kaks esimest raamatut — esimene kiriku lugu Eesti keeles (Juttustamised Jummal rigist Ma peal) ja geograafia käsiraamat — on koolipraktikast välja kaswanud. Oma „Kannatliku Helenaga“ astub tema 1850 haledate lugude jutustajate hulka. Selle jutu põhjaks peetakse rahwa muinasjuttu „Ilma käteta tüdrukust“, mis ka Grimmil juttude kogusse üles wõetud. Oma sisu ja sihi poolest käib „Kan-

natlik Helena“ enam kui mõni muu hale lugu „Jenowewaga“ ja „Appoloniusega“ ühte. Tagakiusaja osa etendab siin esmalt Helena enda isa, lesk keiser Antonius, kes oma imeilusat tütart tahab abikaasaks võtta, pärastpoole, kui Helena Inglise kuninga Hendriku abikaasaks saanud, kuninga tige ema. Jutus kirjeldatud sündmused ja isikud ei käi ajalooga kokku. Wist on kas rahwasuu wõi mõne kirjaniku tuiskaw mõttekujutus Hendrik III. ja tema abikaasa Eleonora pea ümber pool muinasjutulise, pool legendalise luulepärja palminud. Keeruline sündmustik on põnewalt kokku seatud, kuid jutustus pole siiski muud kui rikka sündmuste hulga üleslugemine, mille sisse haledaid ja ärdaid wahähüüdeid paigutatud. Peeti seda meeles, et lihtne lugeja haruldast ja jubedat jutustusekäksi armastab, ilma et ta kirjelduste ja hingeelu harutuste peale rõhku paneks.

Berend Gildenmann.

Gildenmanni teises jutus „Rosa, ehk: Lapse armastus“, mis 1851 ilmus, tutvustatakse meid wahwa tütarlapsena. Lugu on Chr. von Schmid'i järel „wanematele ja lastele wäga armsaks ajawiiteks ja õpetuseks“ kirjutatud. Tõepoolest on raske teist jutustust nimetada, mille tegelastel weel eeskujulisemad, aatelisemad omadused oleksiwad, milles ettetulewad kärinat sünnitawad akkordid weel magusamaks kokkukõlaks ühte sulaksiwad, kui just „Rosas“. Jutustus wiib lugeja sügawasse keskajasse, mil rusikaõigus walitses, ja tutvustab meid rüütlite perekonnaeluga.

Rosa.

Männa lossi omanik lesk krahw Edelpert on sõjas raskest haawatud. Seda juhtumist tarwitab krahwi tige piirimees ja wihasem waenlane Kuuse lossi omanik Kunerik selleks, et Edelperti, kes noores põlwes rüütlite wõidupidul tema mõisat omandada. Ainult sõepõletaja Peeter jääb weel Edelpertile truuks. Selle juure käsib krahw Edelpert oma ainust tütart Rosat warjule põgeneda ja seal lihtsa talutüdruku wiisil tööle hakata, sest et „rakud ja pahused agara töö-

tegija kätel suurema au väärt olewat, kui kuldwõrud ja kiwikillukesed laisa käte peal.“ Krahw Edelperti heidab Kunerik Kuuse lossi pimedasse keldrisse eluks ajaks wangi. Mure isa saatuse pärast ei anna Rosale rahu. Armastusest isa wastu kaupleb ta enese Kuuse lossi ülewaataja tüdrukuks, et sel teel isa näha saada, temale ühel wõi teisel teel abiks olla. Kuid Edelpert on waenlasele ta wägiwalla teod andeks andnud ja manitseb ka tütart, et see mitte ei peaks kättemaksmise peale mõtlema, waid wiameest armastama. Kui Kunerik sõjas wiibib ja tema ainus poeg lastehoidja hooletuse pärast sügawasse kaewu kukub, laseb Rosa ennast külmawereliselt ämbriga kaewu ja peastab lapse raudkonksu otsast, kuhu ta kukkudes rippuma jäänud. Kuneriki proua kutsub Rosat tänuks oma kotta elama, aga armastuse pärast isa wastu jääb Rosa siiski ülewaataja tüdrukuks. Kui Kunerik sõjast koju tulles kuulda saab, et Rosa tema ainsa poja elu peastnud, tahab ta igat tüdruku palwet täita, kui see ka Kuuse wõi Männa mõisat endale palgaks küsiks. Nüüd näeb Rosa, et ta eneseohwerdamine eesmärgile läheneb. Ta tunnistab end Edelperti tütreks ja palub oma isale wabadust. Kunerik palub Edelpertilt oma teo andeks, kingib talle priiuse ühes warandusega tagasi ja teeb temaga kindla sõpruselepingu. Lepituse ingel Rosa saab oma hea eluviisi ja kommete tõttu ühe würsti prouaks.

Rosa karakteril on mitmeti Luige Laose omaga sarnast. Siin näeme sedasama südamlitku lapsearmastust wane mate wastu, mis walmis on iseennast ohwriks tooma, näeme sedasama mehist meelt ja wahwast tegu, mida siin iseäranis weel sellepoolet tuleb kõrgeks hinnata, et noor neiu seda awaldab ja temast waenlasele tulu tuleb. Jutu sihi awaldab 17. peatüki pealkiri: „Headuse wõit.“ Sõnum headuse wõidust sünnitab rahwa südames wastukõla, rõõmustab meelt, kaswatab elujulgust, sellepärast wõeti jutt heal meelel wastu. Opetlik jutustus on nooresoole määratud ja sel ajal kirjutatud, mil rõõmsa, heleda pilguga elu peale waadeti ja peasjalikult elu kaunimaid külgesid lugejale troostiks ja kinnituseks kirjeldati. Kuid headuse wõidu põhjusemõte, mis algusest lõpuni „Rosas“ läbi wiidud, mille juhul karedaloomulisest Kunerikust südame ja meele poolet aus inimene tehakse, torkab meile jutustuses liig terawalt silma. Headust kiidab siin iga tegelane sõnas ja teos. Kuna sihiga wäga peale kiputakse, rikutakse seda head mõju, mida jutus-

tus peab awaldama. Meie tahaksime elawaid, lõhnawaid metsalillesid nende loomulikus lihtsas olekus waadelda ja teame, et neilgi mõni leht kõdunemas, mõni oks longus seisab, kuid selle asemel leiame kimbukese hargis seiswaist korralikkudest, eeskujulikkudest, paberist lõigatud, wärwitud — kunstlilledest.

Gildenmanni wiimne toode ilukirjanduse põllul oli Eesti luuletuste kogu „Lillekesed, ehk: Mitmed ja mitmesuggused laulud Ma rahwale elloparrandamiseks ja ausaks aiawiteks.“ 1. anne 1852, 2. anne 1866. Peale Freundliche laulude, millest eelpool kõne oli, leiame siit peaaegu kõigi selleaegsete laulikute salmikuid, ainult mitte Kreutzwaldi omasid. Gildenmann on laulud muidugi oma maitse järele wälja walinud, ja Kreutzwaldi laulud ei käinud mitte selle maitsega kokku. Tähendatud luuletuste kogu on meile selle poolest huwitaw, et ta hulga wanemate ja selleaegsete luuletajate töösid on alal hoidnud. Siit paistab meile nüüd Eesti luulest XIX. aastasaja esimesel poolel kaunis selge pilt silma. Kõige paremad laulud selles kogus on C.W. Freundliche, Suwe Jaani ja J.W. Jannseni päralt.

Lillekesed.

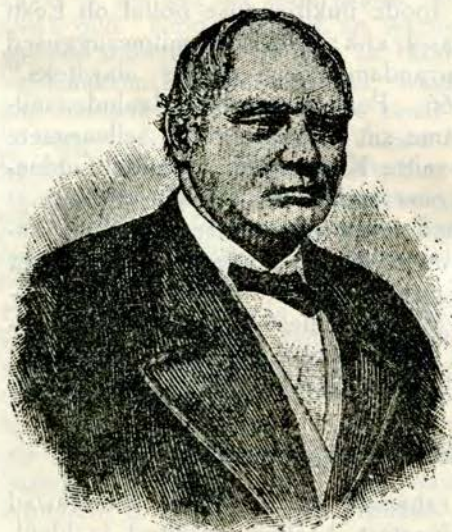
Johann Woldemar Jannsen.

Nagu mitmete teiste rahwaste juures, nõnda sünnitawad ka Eesti kirjanduses wõõrastest keeltest tõlgitud ja üleüldiselt tuttawad rahwaraamatud wanema jutuvara. Esimene kirjanik, kes pikemate jutustuste tõlkimise kõrwal rohkem loowalt tööle asus, wõõraid aineid meie olude kohaselt ümber tegi ja ka algupäraseid jutukesti kirjutada katsus, oli kõster ja kooliõpetaja J. W. Jannsen. Tema awaldab hoopis suuremat kirjanikuannet ja laiemat tegewust kui teised tema ametiwendadest, kuid waadete, maitse ja sihi poolest, mis ta jutudes ilmsiks tuleb, wõib teda õigusega haleduse-woolu esitajaks pidada.

Johann Woldemar Jannsen sündis Wändra mõisas 4. lehekuu päewal 1819, kui noor Eesti priius 40 päewa wanaks oli saanud. Siin pidas tema isa Aadam möldri ametit. Mõisateenrite wiisi järele kutsus ta mõisaomaniku Woldemar von Ditmari pojakesele ristiisaks, kellelt ristilaps ka omad Saksa nimed päris. Seitse esimest eluaastat läksiwad poisikesel rõõmsaste isa hoole ja ema armastuse all mööda. Sel ajal puutus ta palju rahwaga kokku. Weski sõbratuba oli sagedaste weskilisi täis, sest et hiljem tulejad

J. W. Jannseni elu.

pidiwad korda ootama. Ajawiiteks puhuti seal muidugi juttu. Jutu terasem tähelepaneja oli „möldri Juku“, kuidas poissi nimetati. Weskiliste toas õppis poiss rahwasuust rahwakeelt. Siin sai ta rahwa kõnewiisidega, kommetega ja tarkuse sõnadega tuttawaks, siin kuulis ta, kuidas rahwas

J. W. Jannsen.

mõtleb ja arwab. Naljaks nimetas ajalehe toimetaja hiljem seda tuba omaks suuroolik. ¹⁾ Isa kaotas noor Jannsen õige warakult. Isa suri, kui poeg alles hiljuti oli seitsme aastaseks saanud. Mõni aeg pärast seda läks ema teisele mehele, ja wõõrasisa andis poisikesse ema wenna juure karjaseks. Aga et poisil terane waim ja hea lauluhääl oli, wõeti ta paari aasta pärast koju tagasi ja pandi Wändra kõstri Kochi juure kooli. Siin paistisiwad poisi suured waimuanded ja wirkus koolijuhatajale selgeste silma. Koolis õppis tema lugema, kirjutama, rehkendama ja laulma. Jannseni usinus ja edasipüüdmine seati teistele koolilas-

tele kauniks eeskujuks. Et Jannsenil hea lauluhääl oli ja temast tubli kõster wõis saada, õpetas teda Wändra õpetaja Karl Körber weel erakombel, kus juures noormees wahel õpetaja kutsari kohuseid täitis. ²⁾ Kui elatanud kõster Koch suri, pandi 19-aastane Jannsen tema asemele kõstriks ja koolmeistriks.

¹⁾ M. I. Eisen, Johann Woldemar Jannsen. Tähtsad mehed III. a., lhk. 48—49.

²⁾ A. Jürgenstein, Johann Woldemar Jannsen. „Postimehe“ Juubeli album, lhk. 4.

Läbikäimine Kõrberiga määras nooremehe elusihi. Noorel põlvel oli Kõrber täis terawat nalja, pidas suurt lugu muusikast ja iseäranis kirikulaulust. Ühtlasi oli see mees julge oma otsustes ja algupärane omas elus, kõnedes ja kirjades, tihti kuni weidruseni algupärane. Ta kõneles lakooniliselt tõngates ja püüdis seesugust keelt ka oma raamatutes tarvitada. Wändras nägi Jannsen oma lähemat juhatajat hulga õpetlikka raamatuid kirjutawat ja sai sellest muidugi äratust. Kõrberi lauluarmastusest, tüsedast naljast ja

J. W. Jannseni kool ja elukoht Pärnu Ülejõel.

kirjanduslikust tegewusest wõttis Jannsen eeskuju. Ta tundis endal sarnaseid andeid olevat ja ei wõinud seda mõtet maha suruda, kuidas kirjanduse läbi oma rahwa haridust ja elujärge tõsta. Seda tegewust algab ta 1845 waimulikkude laulude luuletamisega. 15 aasta jooksul andis ta kolm annet „Sioni-Laulo-Kannelt“ wälja, mis kokku üle 1000 waimuliku laulu sisaldasid. Need laulud wõeti rahwa poolt ütle mata lahkeste wastu. Elawalt, selgelt ja armsalt oliwad laulud luuletatud ja läksiwad sellepärast igaühe meelest armsaks. Ainult mõni õpetaja ei hoolinud „studeerimata mehe“ tööst, ega lubanud koolides neid tarwitusele wõtta. Wist ei olnud neile Jannseni laulud dogmatiliselt küllalt kindlad ja selged. Waimulikkude meeste kõrk meel ajas Jannseni pärast-poolle „musta rügemendi laulust“ ja „pastori kantsi-

kust“ kõnelema, wahest ehk ka köstriametile jäädawalt selga pööрма.

Jannsen sai aru, et töötegemisest waimulikul kirjapõllul weel küll ei ole, waid kui rahwale, kes sel ajal alles walgusest eemal rändas, edenemist pidi tulema, siis waja oli ilmalikku kirjandusewälja harima hakata. Juba poisikese põlwes oli Jannsen O. W. Masingi „Nädalalehte“ lugenud ja lapselikus meeles selle üle aru pidanud, kuidas Eesti rahwale uut ajalehte muretseda. Kaks korda palus ta juba Wändras ajalehe väljaandmiseks luba, kuid ikka wastati, et selleks weel aeg käes pole. Ajalehe luba asjata oodates hakkas Jannsen 1848 „Sannumetojat“ välja andma. See oli aastaraamat, mis seitsmes andes „uut ja wana maarahwale rõõmuks ja õpetuseks“, nimelt juttusid ja ka mõnda teadusliku sisuga lugemist tõi. Aastaraamat pidi wähegi puuduwa ajalehe aset täitma. „Sõnumetooja“ väljaandmiseks oli Jannsen oma ristiisalt major von Ditmarilt 300 rubla laenuks saanud, kuid enne surma oli laenuandja sellele wõlasummale kriipsu peale tõmmanud. Ladus keel, rahwalik kõnewiis ja kaunid lood tõiwad „Sõnumetoojatele“ palju sõpru. Need kui ka hiljemini ilmunud „Püssipapa essimesed Külla-Juttud küllarahwale“ käisiwad käest kätte, ja ettelugeja ümber kogusiwad wanad ja noored ilusaid lugusid kuulama. Sest Jannsen oskas juttu puhuda nii rahwalikult, naljakalt, nagu seda tänini ei olnud nähtud. Need ja teised wäljawalitud ilukirjanduse tooded ilmuksiwad pärast üheskoos „J. W. Jannseni kirjade“ nime all.

Aastal 1850 pani Jannsen kantriameti maha ja asus oma perekonnaga Pärnusse elama, kus ta Ülejõel alguskooliõpetajaks heitis. Siin oli kergem lapsi koolitada ja hõlpsam kirjandusepõllul tööd teha. Siia tuli ka keiser Aleksander II. walitsuse algul, mil wabamad woolud üle Wene riigi käisiwad, raamatutrükkijale W. Bormile ja Jannsenile ammu igatsetud luba Eesti ajalehe asutamiseks kätte. Esimeses „Perno Postimehhe“ numbris, mis 5. juunil 1857 ilmus, awaldas Jannsen teretamiselaulus oma eeskawa järgmiselt:

Terre, armas Eesti rahwas!
Minna, „Perno Postimees“,
Kulutama olen wahwas,
Keik, mis sünnib ilma sees;
Annan teada sulle heaks,
Et ka sinno rahwas teaks,

Kuidas keik ma ilma maad
Ellawad ja teggewad.
Awwalikud kulutussed,
Rigi kässud, seadussed,
Sündind asjad, mällestussed
Ja keik teised teadused,

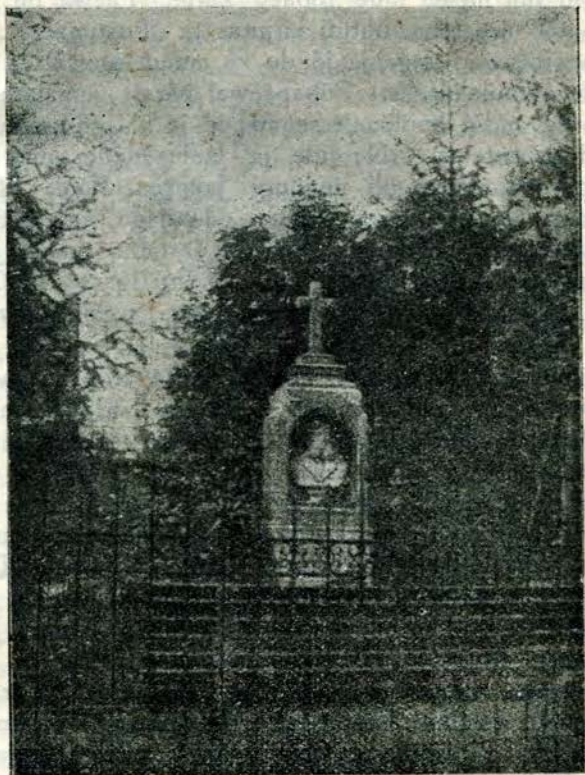

Sündko siin ehk teises rigis,	Mitmest asjast, igga polist,
Saad siit leidma nende ligis,	Ellajate kaswatuses,
Mis se kirri teada annab,	Nende terwist arsti rohto,
Igga mehhe kätte kannab.	Häda aial abbi ohto
Kirrikutest, laste kolist,	Luggedes sa leiad siit,
Pöllotööst ja harrimissest,	Agga mitte ebba wiit jne.

Nüüd tuli mehel kibe tööaeg kätte. Päewa oli Jannsenil koolitöö ära teha, õhtuti kirjutas ta „Postimeest“. Peale selle tarwitasiwad aega ja jõudu ka muud ettewõtted rahwahariduse edendamiseks. Pühapäewal pärast jumalateenistust kogusiwad endid koolimajasse mehed ja naised kokku koorilaulusid harjutama. Nootide ja laulusõnade muretsemine ning koorijuhatamine oli muidugi Jannseni hool. Nii wõis ta laulmist üksnes oma ligikonnas edendada, aga mitte kauge­malt. Et rahwast laiemalt laulule äratada, andis Jannsen oma paremad laulud tuttawas „Eesti laulikus“ 1860 rahwa kätte. Hiljemini saatis ta laulusõnadele weel wiisiraamatu järele.

Rõõmuga nägi Jannsen rahwahariduse töö­l waewa, aga tema oma kehwa elujärge see ei parandanud. Puhas kasu, mis „Pärnu Postimees“ tõi, läks enamaste trükkija kätte, kes kulukandja ja leheomanik oli. Jannsen pidi wäikese waewapalgaga rahul olema. Aegamööda läks see temale liiaks. Wiimaks wõttis Jannsen nõuks, ise ajalehe wäljaandjaks hakata. Seks andis ta kooliameti käest ära ja asus Tartusse elama. 1. jaanuaril 1864 ilmus Jannseni oma uus leht „Eesti Postimehe“ nime all. Tartusse asumisega astus Jannsen Eesti rahwa etteotsa. Ühestki rahwa ette­wõttest ei jäänud tema eemale, mitmes asjas on tema juhatamas ja äratamas. 1865 asutati esimene Eesti selts „Wanemuine“ Tartus, 1871 „Tartu Eesti Põllumeeste Selts“, 1872 „Eesti Kirjameeste Selts“, 1869 pandi esimene suur laulupidu Tartus toime. Eesti Aleksandri kooli mõte leidis Jannseni poolt elawat toetust. Igalpool oli Jannseni elaw kõne, osaw sulg, wäsi­mata ohwimeel töös, kus midagi nõuks wõeti ja teoks tehti rahwa- ja seltsielus. Jannseni tööpõld kaswas Tartus hulga suuremaks, kui ta Pärnus oli. Tema ei kirjutanud mitte ainult „Eesti Postimeest“, waid selle kõrwal ka „Eesti Postimehe Jututuba“ ja „Missionäri“. Suureks abiks oli te­male tütar Lydia. Kui hiljem Jannsen haige kae pärast ise enam suuremat kirjutada ei wõinud, siis jäiwad peaaegu

kõik järelkirjutused tütre hooleks, kes neid 10 aastat wäsimata toimetas, ühtlasi aga ka ise laulusid ja juttusid lehes awaldas. Jannsen tahtis rahulikult rahwa heaks tööd teha ja tülidest ennast eemal hoida. Kui aga rahwuslik iseteadwus ärkas ja isamaalised küsimused päewakorrale astusiwad,

J. W. Jannseni hauasammas.

katsus tema harjunud wiisi järele pikkamisi ja wagusaste asju õiendada, kuna küsimused ometi mõjuwamat wäljaastumist nõudsiwad. Jannseni wanameelsus ja rahuarmastus oli põhjuseks, et Eestis hirmus sulesõda tõusis, mille sarnast waewalt leida. Uue wabameelse politika edustajad walmistasiwad Jannsenile palju südamewalu. Jannsen sai 1880. a. rabanduse. Raske löök tegi tema tegewusele kirjanduses täiest otsa. Laste ustawal hoolekandmisel kosus küll terwis weel

pisut, aga töömeest Jannsenist enam ei saanud. 1. juulil 1890 läks ta waikselt hingama. Tartu-Maarja surnuaial ehib tema hauaküngast kaunis marmori mälestuskuju, mis Eesti rahwas tänumeeles oma kirjamehele, ajakirjanduse isale ja esimeste seltside asutajale on walmistanud.

Kirikliku kaswatuse tõttu, mis Jannsenile osaks sai, awaldab tema omas elus, raamatutes ja isegi ilmalikus ajalehes sügawat religioositeeti ning ühtlasi lugupidamist kiriku õpetuse ning waimulikkude püüete wastu. Jannseni waimulikud laulud ja missionilehed annawad sellest tunnistust, kui sügaw usutunne tal oli, mis meeles ja waimus Jannsen töötas. Seesugune wiljarikkus waimuliku kirjanduse põllul oleks wõinud mõnele õpetajale au teha. Jannseni juhtsõna ning töö eeskawa oli: „Karda Jumalat, austa keisrit, armasta oma ligimest ja wendi truust ja õiglasest südamest, niipalju kui nõder jõud ja mõistus ulatab.“ Teaduslikud arwamised, mis Jumala sõnaga kokku ei käinud, heitis Jannsen kõrwale ja nimetas seesugust õpetust „tuletikkude andmiseks rahwa kätte.“ Aukartus kõrgemate seisuste wastu on tal piirita. Aujärjepärija surma pärast ei pea tema sündsaks 1865. a. rahwakooli olude ja Eesti kirjawiisi asjus ajalehes awalikka waidlemisi alustada. Leinaasta pärast pidiwad awalikud läbirääkimised kõrwale jääma. Seesugust ülihellust näitas Jannsen ka aadeliseisuse wastu üles, keda tema isiklikult heast küljest oli tundma õppinud. Päris kindlat iseteadwat seisukohta Jannsen politikaküsimustes ei saanud wõtta. Ta ei olnud oma kasina kooliharidusega politiliseks tegevuseks ette walmistatud, ei tahtnud esiotsa üleüldse politikaga tegemist teha ja kõneles oma nõdrast jõust ja mõistusest ning targemate paremast teadmisest, kui temalt seda nõuti, et ta lehes rahwakasusid südimalt peaks kaitsema. Erakirjades ja -kõnedes awaldab Jannsen edulisi mõtteid, soowib rahwa elusse uuendusi, siunab rüütliid, kes rahwast rõhuwat ja ka „musta rügemendi“ walitsust, kuid awalikult ei tihka ta julgemat sõna ütelda, waid katsub rõhujaid pealegi wabandada ja neile meelepärast olla¹⁾ — kalli rahu ja sissetuleku pärast. Tsensuri olud oliwad liiga kitsad ja Jannsen kartis, et sel, kes ise wärawaid lahti tegema läheb, sarwed peast maha saetakse. See oli Jannseni

Jannseni karakter ja waated.

¹⁾ Jannsen Suigusaarele 15. okt. 1869 ja 24. märtsil 1870.

nõrk kõlg. Siiski täienes tema jõudsaste. Seda Jannseni, kes Wändras wahel õpetaja kutsari kohuseid täitis ja Pärnus pool kiriklist rahwalehte toimetas, on raske weel Tartus ära tunda. Jannseni ümber kogusiwad siin selleaegsed Eesti kirjamehed, teda tundsiwad ja austasiwad, ka Soome ja Ungari teadlased. Nii näeme siis Jannseni juures Schilleri sõna tõeks minewat, et kitsas ringis elades inimese waim kõngu jääb, kuna ta suuremate ülesannete kallal töötades ja suurematele otstarwetele ennast pühendades alati wõimsamaks kaswab. Peale selle kattis Jannseni suur kirjaniku anne ja teraw loomulik mõistus tema auklise hariduse-kõngu sagedaste kinni, nõnda et meie tema silmaringi laiemaks peame, kui ta esialgu tõeste oli. Kristlikus kiriklikus meeles nõudis tema rahu, wihkas liialdusi ja kõredusi, ei tahtnud kellegiga tüli norida, sest et wäiksed ja suured lapsed peasugemist ja silmadepesemist ei armastawat. Sellepärast ei taha tema teorias ei ultramontanlane ega radikallane olla. Kuid praktikas nihkus tema oma kirikliku sihi ja kaswatuse tõttu wäga tuntawalt konserwatiwilesele seisukohale. Eesti rahwa hea käekäik tuleb Jannseni meelest rahulikust kokkuleppimisest sakslastega. Kuni 1869. a. annab Jannsen sakslastele alati järele ja awaldab nende talituse kohta maa-politikas rahulolemist. Hiljemini hakkab ta mõisnikkude maa-politikat arwustama, kuid selga pole ta sakslastele kunagi pöörnud. Balti rahwad wõiksiwad tema meelest igaüks oma peenra peal, aga ühes aias ja ühe warju all rahus elada. Hiljem teisendati baltismuse põhjusemõtet nii: „Kaks keelt, üks rahwas, igaühel oma keel ja meel.“ Ja edasi: „Baltia rahwasugude wõõrus teineteise wastu tuleb sootumaks ära kaotada.“ Rahulik ja tagasihoidlik olek sakslaste wastu tegi Jannseni rahwusliku seisukoha kahtlaseks. Keegi nimetab Jannseni toimetusele saadetud kirjas „äraostetud“ ja „palgatud“ inimeseks. Jannsen waatab rahwuse ja politika peale kristlikust seisukohast, ei mitte nationalistlikust. Selle järele armastawat ta Eesti rahwast nagu lammast lammast, see olewat loodud asi, muud midagi. Oma pildi alla kirjutab Jannsen sõnad: „Eesti mees, jää igas riides ja iga nime all Eesti meheks, siis oled sa aus mees oma rahwa seas.“ Kuid Eesti rahwuse mõistest ja rahwa edendamisest sai ta nii aru, et Eesti meelt ja haridust waja Saksa meele ja kultura mõ-

jul ja sakslaste eestkostmise all kosutada. Arusaamise puuduses nende iseäralduste wastu, mis eestlase eestlaseks teewad, häwitas Jannsen neid iseäraldusi sel teel, et Saksa maitset, Saksa laulusid ja wiisisid Eesti nime all rahwa sekka saatis ja rahwast, kes rõhutatud oludes elas, iga hinna eest oma wõimumeestega lepitada püüdis. Jannseni sihid ja waated äratasiwad ägedat wasturääkimist ja sigitasiwad talle palju wastaseid. Nooreestlaste püüe oli rahwast ka Saksa waimukütkest wabastada ja teda kulturaliselt iseseiswaks teha. Selles mõttes on wist ka Kreutzwald järgmise salmi Jannseni tegewusewiisi wastu sihtinud:

Eluteed siin unes käia

Meil ei kõlba kauemaks.

Lastel lauldaks: Äia, äia!

Meestel: „Minge elawaks!“

Jannsen pidas oma kõrgemaks elusihiks Eesti rahwale ajakirjandust soetada ja Eesti rahwast walgustada. Tõe poolest on tema ka Eesti korraliku ajakirjanduse ja seltsielu põhjendaja. Kuid mitte ajalehe toimetamises ja awalikkude asjade juhatuses ei seisa Jannseni peatähendus Eesti kirjanduse- ja kulturaloos. Kui rahuarmastaja ja kiriklise waimuga mees ei suutnud Jannsen küllalt mõjuwalt rahwa kasude eest välja astuda. Politiline tegewus sünnitas Jannsenile enesele palju meelehärmi ja suurt südamewalu. Jannseni peatähendus Eesti kirjanduseloos seisab tema ilukirjanduse toodetes, mis tema mälestust alal hoiawad ja tema tööd Eesti rahwa kasuks alati meele tuletawad.

Kui ilukirjanik on Jannsen laulusid, juttusid ja näitemängusid soetanud. Peaaegu kõik ilmalikud laulud ja ilusamad jutud on Jannsen Pärnus kirjutanud, näitemängud selle wastu Tartus. Luuletajaks ja komponistiks sai Jannsen see läbi, et oma laulukoorile nootisid ja sõnu muretses. Jannsen pidas koorilaulust suurt lugu ja katsus seda lugupidamist ka rahwa seas äratada. Ta kirjutab „Eesti Lauliku“ eeskõnes: „Laul kossutab süddant, pelletab murred ja pahhad mõtted laiali, kergitab kässi jalgu hea tõe ja tele ja on kaunis waimo harrimisse abbi. Kes rõmsast laulab, se ei pea wihha, ei kiusa ega kaetse.“ Eesti laulukooride asutamiseks andsiwad Jannsenile Saksa laulupidud äratust, mis sel ajal Tallinnas ja Riias ära peeti. Jannsen pani niihästi Wändras, Pärnus kui Tartus ise laulukoorid hüüdma ja asu-

Jannseni laulud.

tikku mitte ise kokku seadida, waid laenab selle enamaste wõõrsilt, moondab jutu olude järele ümber. Hallikaid ja loomise-wiisi silmas pidades wõime Jannseni jutud kolme pealiiki jagada:

a. Muutmatalt tõlgitud jutud. Suur osa nendest on ajaloolikud jutustused; nende tegelased on kuulsad ajaloolikud isikud, nende ained tähtsad ajaloolised sündmused. Jannsen otsis wõõrast kirjandusest hulga niisuguseid juttusid kokku ja seadis kuulsate ajalooliste isikute elupildid rahwale õpetuseks silmade ette. Nimetage mis tahes enam tutawat ajaloo tegelast ehk sündmust, Jannsenil on nende kohta mõni teatus, jutustus ehk seletus käepärast. Mõnusamad niisuguste juttude hulgast on näituseks „Saardami linna puusepa sell“, „Würst Menschikow“, „Rootsi Raudpea“ jne. Samati on Jannsen hulga Saksa külajuttusid, nagu näit. „Otto ja Katta“, „Wedinglased“ jne. ilma moondamata tõlkinud, sest et need meie olude järele rasked olidwad ümber teha.

b. Tõlgitud ja Eesti olude järele moondatud jutud. Nende hulgas leiame palju W. O. Horni järele ümber tehtud lugusid, iseäranis raamatust „Des alten Schmidtjakobs Geschichten“ I. — III. jagu ja suuremast kogust „Spinnstube“. Mõned lood on Jannsen nõnda osawaste ümber teinud, et meie nende algupärasuse üle ei suuda kahelda, aga meie silmad lähewad alles siis lahti, kui Saksa selleaegist külajuttude kirjandust tähele paneme. Kui teie „Sõnumetoojast“ IV. a. „Naabri tütrede“ loete, milles toredat pilti Eesti külaelust, nimelt kiigekäimisest pakutakse ja külapoisid „Muru-Hansu ainsast inglist“ haleda loo laulawad, milles iga rea taga kaasike! kordub, siis arwate tingimata algupärase töö enda ees seiswat, sest et kõik, millest siin kõneldakse, wäga kodune näitab olewat. Ometi on jutustus W. O. Horni „Die Nachbarstöchter“ tõlge; Saksa laulu „Jetzt gang i an's Brünnele“ ja teiste asemele on Eesti külapoiste luuletused „Kui Jüri Marit teretas, siis see ta südant weeretas“ jne. pandud. Kohanime Niederdorfi asemele astub Suti küla, Bärbelcheni asemele Sulli Miina, Hannpeter nimetatakse Nääri Jaaguks ja lugejat kutsutakse arutihti Saksa „Gevatter“ eeskujul külawaderiks. Weel kindlamini usud, et jutt „Rahaugu ilm“ Eesti elust on wõetud, sest et meie rahwas

rahaaukudest räägib ja jutus „wirulasest“ ja „Rootsi ajast“ kõne on. Tõepoolest on meil siin aga Horni „Schatzgräber-vetteriga“ tegemist, milles „wirulane“ öieti „Pfälzer“ ja „Rootsi aeg“ „der 30-jährige Krieg“ olnud. Miks Jannsen neid lugusid siis nii moondas? Meie peame meeles tule-tama, et Jannsenil ega teistel haleduse woolu kirjameestel mitte eesmärgiks ei olnud, rahwale seda waimlist lõbu luua, mis meie kunsttöö juures tunneme, waid Jannseni peasiht oli moral, ja ta arwas, et lugu moraliliselt siis paremini mõ-jub, kui ta meie kodumaal öeldi sündinud olewat. Tõeste-sündinud lood oliwad sel ajal Eesti jutukirjanduses moodu-asjaks, ja Jannsen arwas, et siin wäikene *pia fraus* aina tulu wõib tuua. Pealegi ei pandud sel ajal meie kirjanduses algu-pärasuse peale kuigi suurt rõhku.

c. Jannseni algupäraste juttude arwu ei ole mitte kerge ära määrata, sest et raske on ümbertehtud ja täieste algupäraste juttude wahela kindlat wahet teha. Kõige pealt loeme Jannseni algupäraste tööde hulka niisuguseid jutujätkusid, mis tõsiste kodumaal ettetulnud sündmuste peal põhjenesid, nagu: „Kuida enne olnud ja kuida pärast oli“ ja „Maa-targad“. Neis leiame juba hu-witawaid tüüpusi, mis rahwalikul keelel üles tähendatud.

Jannseni ajal leidis meie maal ebausku weel rohkest, ka metsataguses Wändra nurgas. Karl Körberi nekrologi kirjutaja teatab, et weel minewa aastasaja keskel Wändras reede õhtul pärast noort kuud metsas suure kiwi peal musta kukke ohwerdatud ja selle werega elumaja ja loomalautade läwesid pritsitud. Rahwa ebausust tempusid pilkab Jannsen eelnimetatud jutukeses „Maa-targad“ järgmiselt:

„Targad nemmad kül ei olle, se on nende söimonimme; Maa-targad. agga kui rummalattest weel rummalamaid on ja hulludest weel hullemaid, no siis on rummalad ka targad ja hullud mõistlikud. Kui küllas lambas ümberkäib, piim wennib, woi kokko ei lähä, kanna nahkmunne munneb, wäeti was-sikas täie täis on, härja wärs punnast lasseb, seapõrsas kängo jäeb; ehk: kui innimeste juures wannadel ehk lastel üks ehk teine wigga juhtub, köht lahti, solatükad kätte peal, roos jalla sees, näggo kestendab ehk muud sellesarnast wigga: — kas sa siis minno käest küssima tulled, kes „Ma targad“ on, ja kus nad ellawad? Kül sa siis tead, kus Kaerawanna-

moor, Pimme-Marri¹⁾, Tulli-Anno, Pütti-Jürri ja mis muidonende noidade, solapuhhujatte ja kaardiseggajatte aunimmed on; kül siis ilma küssimatta tead, kust te nende jure lähheb. . . . Wiso külla — tal on ka üks teine nimme — olli täis ebbausko, nago koer kirpa. Keik suggused kunstid ja kombes olland neil jures, ja ülleüldse keik sured „Ma tarkade“ austajad. Jummal taewas ja öppind tohter linnas, need ei moistnud nende Ma tarkade wasto mitte A-B-D. Nenda kui walged liblikad kapsaste peäl lendawad, kelle munna-dest kapsa ussid sünniwad, nenda sigginewad Ma targad ka seäl, kus rahwas pimmedusses ellab ja neid ussub. Tõugud ei siggi jo ka maial, kui mäddand lihha sees. No siin Wiso küllas olli agga üks ainus touk ja hea suur.

Nenda arwata werst maad küllast emal, ühhe waino künka peäl seisis üks pool saksa, pool tallo modi maia ühheksa pärna al nimmega Pühha-kiwwi. Walge korsnas olli maial peäl ja paar klaasaknaid ka ees; agga seinapalgid olland tahhumatta, nurgad sawwi ja lehmasittaga märitud, õllest kattus peäl ning puwarressed risti harja peäl, nago igga tallomaial. Toa ümber olli kartohwi ja kapsa aed ja ukse ees kapsa aia kõrwas üks pärrato suur kiwwi, nago weike heinakuhhi, kel ka nago heina kuhjal isseärranis aed ümber olli. Sesinnane kiwwi olli Wiso külla Sinai mäggi; sinna ei tohtind ükski lojus egga innimenne liggi minna . . . No kes seäl ellasid? Inglid mitte, waid innimessed ja peälegi õige pahhad innimessed. Meest hūti Pütti-Jürri ja naest Tulli-Anno. Nende wannemad olland priarahwas ja Tarto maalt wannast tulnud . . . Et nad Tartlased olland, olli nende tõlbist kelest peage tunda. Kuida ma esmalt ütlesin, se suur kiwwi olli Wiso külla Sinai mäggi, Pütti-Jürri nende Moses ja Tulli-Anno temma kallis abbikasa. Jürri päwal, Jani päwa öösel ja muil tähtpäiwil olli rahwas kiwwi ümber koos ning Jürri teggi tempusid, mis ei kölwa kuulda. Keik suggu ohwrid widi selle kiwwile, sukkad, särgid, leiwad, lihhad, rahhad, ja mis ial nimme kannab. Keik asjad teadis Jürri ja wois nou anda, olgo tõssi woi walle, keik haigussed tundis temma ja keikide wasto teadis ta abbi. Kes ial metsawahhele läks, olgo abbi sama ehk muud asja ajama, ei läinud mitte tühja käega. Kuida Jürri tohter olli, nenda olli Anno kulus tulle ännä walmistaja ja seält sai ta omma nime. Monne mehhele on ta tulle ännä alla pannud ja se olli neile paras . . . Ühhel päwal olli Pütti-Jürri ja Annol jälle paljo

¹⁾ See oli Wändras sel ajal laialt tuntud nõid.

teggemist, agga wasto öhtut tulli weel üks perrenaene külla poolt, püt teise ja puddel teise kä otsas Pühhakiwwi pole. Sedda nähhes pahhandas Tulli-Anno ja ütles: „Ta om üts rahwas, kea sul kala pääl seisab, ni kui kärblase haige silma weren.“ „Tost polle wigga mihhastage, kui enge häste mannu towa!“ — ütles Jürri, wöttis püssi kätte ja kargas takka uksest wälja. (Töepoolest lippas ta aga pööningule ja kuu-latas seal läbi laeaugu, mis külanaine Anule kõneles). Pärast seda teeb tema näo, nagu tuleks ta püssiga wäljalt, laseb naist uueste kõneleda, mis häda mehel kodus on. „Same natta, same natta,“ wastas tark. . . . Naine annab pooletoobise pudeli targa kätte. „No se om hä, se om hä!“ — wastas tark, — aias nüüd jallad laiali, hoidis pud-deli wasto walget, seggas ja wahtis, seggas jälle ja wahtis. „Hm, hm! — ümmises temma, — to haige om üts meeste-rahwas, nenda neljakümne aastaaja ümber — püstja rinnun ja nabba ümber — keerlep prilla sāngin maas — ent polle ka immes panna — kae mes täl köttun om — laiba, kartohwli, munna, sibbula, poslamasla, püssirohho ja kiik sārast asjo — om immes panna, et weel ärra es koolno.“ Tohter andis nüüd puddeli jälle naese kätte, läks kambre, panni sedda ja teist kokku ühhe puddeli sisse, mis hästi oksele aiab, ja käskis naest igga pole tunni järele sest mehhele ühhe leme-lussika täie sisse anda, ja sedda senni kaua tehha, kui wallo tagasi jääb. Rohhe, mis naene sai, wõis küll omma 10 kop. hõb. wäärt olla, aga 5 naela wõid ja 100 koppikune hõbbe-tük olli tohtre palk, ja et mees, kellest keik arwasid: se kärwab! — pärrast ommeti jälle terweks sai, se läbbi sai Pühhakiwwi tohter weel sedda kuulsamaks.“

Edasi loeme Jannseni algupärasteks töödeks seesuguseid Uus wariseer. pikemaid jutustusi, mis kahtlemata tüüpilisi Eesti elu ja olu iseäraldusi kirjeldawad, elu ja olu, millesugust wõõrsilt ei leita. Nendes juttudes on tegewus pealiskaudne, lihtne, keel algupärane, rahwalik, täis elawust, toredaid wõrdlusi, piltisid ja nalja. Seesuguste algupäraste tööde hulka tule-wad lugeda: „Uus wariseer ehk kõrtsita ja kõrtsiga küla“ (1860) ja „Nurme Liisa ehk mis külas sünnib“ (1860). Need on ühtlasi kõige paremad Jannseni jutud. Wägewam mõte, mis minewa aastasaja keskel meie rahwa meeli liigutas, oli usuküsimus. Sel ajal keerles rahwa waim-lik elu alles täieste kiriku ja tema tegelaste ümber. Et wa-gadust üleüldiselt austati, siis püüdsiwad nii mitmed kelmid

wäliselt waga nagu teha ja wagadlasi seega petta. Tähen-
datud kiriklikust ajast maalib Jannsen „Uues wariseeris“
tabawa pildi, millest silmateenri wigurid ja kõrtsi halb
mõju meie rahwa peale iseäranis torkawalt silma paistawad.
Wõrgu Jakob on silmateenri tüüp, kelle taolisi Eestis
sel ajal palju leiti.

„Korwi külla olli metsa külla, 8 wersta postmaanteest,
12 wersta moisast kaugel, seddasama wäärt maad oli ka
kiriko ja — kiriko kõrtsi. Omma igapäise ello polest ollid
Korwi rahwas õppetaja melest keige parremad: wannad ja
nored moistsid ja armastasiwad Jummalat sanna, tülli egga
rido ei peetud, kohtokäimist egga kiusuamist ei sallitud,
pulmad ja warrud peti wisi pärrast ja kiriko te olli talla-
tud; agga kiriko kõrtsimehhe melest ollid nemmad keige
pahhemad: wina ei jodud, tühja lorri ei aetud, kaarta ei
lödud ja kõrtsi te olli üsna rohtund. Waese wäljasamisse
pärrast ollid keik perremehhed rendi peäl. Arwa käisid tö-
päwal ommast küllast wäljas: paar korda moisas, paar korda
linnas, sellega assi otsas ja sest olli küllalt. Jõuakad perre-
mehhed ollid ennamaste keik, olli leiba ja leiwakõrwast ning
ka omma rahhakoppik asjawahendamiseks kukrus. Et ühhe
Korwi perremehhel 10 lehma, 3 pari tõ-härgi, paarkümmend
lammast ja 4 hoost olli: se polnud immeassi middagi.
Agga nad mõistsid ka nisuggusid sanno, mis waesust maiast
emal hoidwad ja warra kaswatawad. „Ohho! — ütleb
monni — mis siis wigga rikkaks sada, kui nad noiad ollid
ja sanno moistsid.“ Pea, pea, söbber! Nisuggusid sanno
moistame meie keik, ehk peaksime moistma: „Te tööd ja
pallu Jummalat“ — se olli Korwi rahwa noidus, mis wannad
moistsid ja lastele õpetasid . . . Neil ei olnud kõrtsi egga
ka mis kõrtsis tehakse. Tullid pühhad ehk muud hinga-
misse päwad, siis ei piddanud nemad neid ka mitte, nagu
koer köides, agga iggal asjal olli omma moõt ja arro. Juh-
tus naabrite wahhel nurisemist — munnad werewad ka
pessas — siis wõtsid kolmandama, kes wenna ja wenna
wahhel õigust rakis ja sel polnud mitte kohtorahha rindas
tarwis. Mõisas olli kül walla-kohhus ja sel olli saggedaste
sellestamist ja seädimist, ka wahhemehhel mõnni kord kasse
oksaga kirjutamist, agga sellega polnud Korwi rahwal asja;
nemmad piddasid kohtukäimist ristirahwa seas häbbiks, ja
se olli õige.

Matsi Peetril ellas sel aeal Maddis Salle, üks tassane
jummalakartlik mehhike, kes kellegi lapse peale ei läinud,

kui tedda rahhul peti. Ta naene Marri ja wiis last hingasid jubba kümmekond aastat kirriko aedas ja tüttar An olli ta ainus lapse warra, kedda ta jummalakartuses kaswatas. . . . Maddis isse olli jubba mõnda aastat kiddur, kõhheja innimenne, kes palju hinge tagga ei sanud ja haigus teeb 50 aastase mehhe seitsmekümneseks. Olli se immeassi, kui tal ka monni kord mõtted wäimehhe peäle löid? Perremeest olli tarwis, An olli selle ealinne — mis ta piddi otama? Peäle selle ei seisa saia-leib ja nored tüttarlapsed muidugi mitte kaua wärsked, ja se temp piddi ommeti ka tehtud sama. . . . Mitmed Korwi külla poisid nilpasid kül keelt Anne peäle, agga kaup ei tahtnud sündida; ei olnud ommaks lodud. Sel aial juhtus nüüd, et Luhha kõrtsimehhe kolmas poeg, Jakob Wörk, postmaantee ärest, liisko wõtmisse pärrast koddowäi kohta otsis ning Matsi Peetri An-nest kuulda sai. . . . Jakob olli wäljaspiddi kenna priske pois, nago noor kuusk, pealegi ni tassane ja lahke, mis seäl immeks panna, kui Anne südda ka tiksuma hakkas. Wanna Maddis mõistis peagi ärra, kust tuul puhhus; agga ta ütles: „Armas tüttar, ma näen kül, kuidas loud on; agga ma ussun, et se mitte korda ei lähhä. Jakob on sure maantee äärtse kõrtsimehhe poeg: mis önnse se meile toob? . . .“ Agga tütre südda löi jubba teist luggu ja on tüttarlapse südda kord tiksumas, siis on moistlikkud sannad ennamiste wette wissatud. Jakob moistis ja teadis ka, et raswaga tihhased pütakse ja teggi nenda. Ta warrastas esmalt Anne ja pär-rast wanna Maddise süddame takka peäle, ja senna polnud tal muud tarwis, kui et mõnneks aiaks lamba nahha hundi selga tõmbas. Tulli ta Korwile, siis olli nii tassane, ni wagga ja lahke, nago poleks ta siit kurjast mailmast olnudke; ta norrutas pead, pöritas silmi, hoidis kässi ristas ja öhkas ni süggawast, nago eht wariser. Tulli jut kõrtsidest, winast, kaardi lõmisest ehk muist pahha asjust, siis teggi Jakob, kui oleks tale kegi kewa wet kaela wiskanud; ta ei tahtnud sest „uskmata mailma laste pimmedusse tenistussest“ midagi kuulda egga nähha; ta kahhetset ja öhkas allati, et kõrtsimehhe poeg olli ja seäl paikus piddi ellama, kus temma suggune wagga mees head ei kuulnud egga näinud; ta kitis Korwi ello taewast sadik ja ütles, et ta südda tedda, nago ahhelattega selle külla pole tombada, kus kõrtsist ja „mailma kärrast“ kaugel, üht „waikist pühha ello“ woiks ellada. . . . Peti Matsi Peetril öhto- ehk hommiko-palwet ja Jakob juhtus seäl ollema, no mis siis räkida, ta öhkas, et rinna luud rag-gisesid ja näitas keige wähhemast üks prohweti laps olle-

wad. Läksid Korwi rahwas kirriko: Jakob olli ees; pallusid nad oma Issameie: Jakob pallus kaks korda ni kaua; pannid nemmad jutlust tähhele: Jakob tahtis igga sanna alla neelda. . . . Jakob näggi palju waewa ommas waggadusses, ta piggistas mõnnikord hambad kokko ja kannatas; agga se Jummal, kedda Jakob nenda tenis, ei olnud mitte taewa ja ma loja, waid Matsi Peetri tallo ja seal sees — An Salle. Tütarlaps, no anna Jummal kallist terwist, olli ommast kohast kenna ja püüdmisses wäärt küllalt: terrase walge näoga, punnased palged, tuwwi silmad, ülleültse tüdruk, nagu öun, peälegi raps töinnimenne, lahke, tassane, ei laitust middagi. . . . Jakobi waggadus läks pääw päwalt ikka pallawamaks. . . . Õige innimenne on hõlbus petta ja nenda olli luggu Annega. Tütar uskus, issa uskus ja sedda Jakob tahtis ja laskis omma waggadust sedda enam läikida, nago klasi tükki pühkme unniko seest. . . .

Pulmad ollid mödas, jõulud mödas, Jakob naesemees ja An mehhe naene — kuidas läks luggu nüüd? Kas waggadus weel hiilgas? . . . Jakobi lamba nahk hakkas aega möda kärrisema ja hundi karwad wälja paistma. Esmalt hakkas ta Jummal sanna kuuldes aigutama, pärrast tukkuma, sedda pärrast ka jubba kambre sāngi jāma, kui teised toas luggesid ja laulsid; keik liig õhkaminne ja silma pōritaminne kadus ārra. Aegamōda sündisid sannad suhho, mis enne kegi ei kuulnud ja wahhel sekka ka monni hea sutāis wannet, et Korwi rahwal kōrwad kuuldes ugama jāid. . . . Maddise terwis läks pääw päwalt waesemaks ja nāddal enne Jūripāwa ei sanud sāngist enam wālja, joud olli otsas. . . . Maddis astus perremehhe aujārje peält mahha ja Jakob istus temma assemele. . . . Pärrast Maddise surma nāitas Jakob, et ohjad temma kās seisid. Hommiko- ja õhto-palwe kautati kui „ilma asjata aiawide“ maiast ārra; pūhha pāine kirriko kāiminne olli temma melest „tūhhi jallanou kullutaminne“, mis „kōhto ei taida“; tassane ello ilma wandumisseta olli „wangi ello“. „Hea sutāis wannet jutto sees — ütles Jakob — on nago peutāis sola lihha peāle, muido on keik magge ja lāge, nago Korwi tānnine ello. . . .“

Paar nāddalat enne Suiste pūhhi hakati Matsi Peetril kibbedaste kammert ümberehhitama: wasto teed tehti uks, ukse kōrwa akken, akna alla laud, tuppa pitkad pengid ja lauad. . . . Tubba lubjati ārra, ued ukсед, aknad ette ja uus ahhi sisse ning keik nāitas wālja, nago — kōrtsis. (Mōisa herra lubaga asutas Jakob Korwi külasse kōrtsi. Ann pidi tahes ehk tahtmata järele andma ja kōrtsi laua tarwis saia

küpsetama, aga ta süda oli alati raske ja silmad wett täis.) Jakob olli eht wariser. Senni kui rahwas weel jua ei mõistnud ja wähhe wötsid, andis ta ilma hinnata, agga panni wiimse tinga ülesse. . Tubbakas ja naps olli wannema innimestele pri pärrast, sest Jakob teadis: pekki tük pettab hirid lõkso — „kül nad pärrast tassuwad. . .“ Kohmetanud Anest polnud tal suurt abbi, se „tukkus kambris piibli kalal“. . . Weel hoidsid naesterahwas emal, agga kuidas piddi Jakob Wörk neid wörko sama? Wiin, kaardid, kurnimäng ja rattalöminne ei tahtnud mitte awwitada. Agga saiad ja pil? eks need naesterahwale ei olle, nagu wiim-us önge otsas? . . . Jani laupäwa öhto olli kääs. Törwa ton põlles pleekaia tagga wäljal kuse otsas, pleekaed kubbises innimessi täis, wiol kiiksus ja torropil ürgas: „Küllilu, küllilu, külliluuuu! säreluuuu — säreluuu!“ ja wahel sekka: „Teine küllilu, teine särelu, — teine wiltkinnas, teine labbakinnas, — teine sukkasäär, teine wanna pöid — uuuu!“ Eest otsa wahtisid Korwi tüttarlapsed sedda keik, kui immeasja. Luhha Kaie, Maie, Rinut läksid kige peäle. Oh sa pärdik, kui iluste nemmad laulsid! „Kasike ja kasike!“ tulli igga sanna järrel, muud mul ennam meles ei olle; agga illus ta olli, muido ei olleks Korwi tüdrukutte suud mitte wet jooksnud. Aega möda läks üks ja teine ka kige peäle. Oh, oh, kui se süddame köddisema aias! „Kadri, Madli, Els, tulge katsume ka! Egga teie kigelaua külge kinni ei jä! Tõnnist Jürrit kigutawad — tassa, tassal!“ Üks, kaks, kolm — Korwi tüdrukuttel oli kige ammet kääs, nago seal wilja maggo suus. Pil ürgas, kiik kääksus, külla neiud laulsid — mis Korwil ennam tarwis olli? Jah, agga pil, illus pil jooksis üsna mahha. Kige himmo olli täis — lähme rehhe alla! Suur rehhealunne olli puhtaks pühhitud, möda seinä äärt nored kassed pandud, kaks suurt lattert rippusid laudi al — mis siin wigga . . . tantsida? Agga kes mõistis Korwil tantsida? Jakob omma öe Kaiega olli essimenne paar, pärrast Maiega, pärrast Rinoga, kunni pea suitses, korda möda aitasid Wioli-Mart ja Torropilli-Pärt ka sekka. Korwi poisid ei mõistnud, agga mis tal ees on, eks katsume! Eest otsa läks hulluste kül, agga sam sammult parremaks ja pärrast nenda, et „Hiir hüppas, kass kargas, wanna karro löi rummo“. Tüdrukud ei tahtnud naljalt platsi tulla. Agga mis eest siis Kaie, Maie ja Rinut seäl ollid? Teine lestaajalg saab teise ikka wimaks pörmandale. Korwi neiud tantsisid kül esmalt nago lambad haige jalgega, agga tüdrukuttel on, nago olleks neil paggan jalgus, nad katsuwad ja õppiwad, kunni waltsiwad, nago

tulispask pörmandal. Nenda Korwil ka. Jakob, meie endine wagga Jakob, olli mees neid õppetama, ühhe wöttis, teise laskis ja ennego puhte kätte tulli, mõistsid Korwi tüdrukud . . . . tantsida, ehk kui mitte sedda, siis olli neil tantso himmo kä. . . . Sest Janipäwast sadik olli Korwil nago püsti kurrat lahti. Mehhed hakkasid joma, kaarta löma, riidlema, ja karwopiddi kiskuma; naesed õppisid meestest ametit, läksid ka aiawiteks Matsi Peetrile, mekkisid esmalt, rüpasid pärrast, lakkusid wimaks, nago weised. Poisid läksid häbemataks, tüdrukud rekkiks, eksinud lapsed tekkisid Korwile, kust neist enne kegi ei teadnud. Laiskus ja hõletus ja nende järrele waesus ja nappus tullid uksest ja aknast sisse. Jummal sanna ei prugitud enam, pühha päwa ei petud ennam, kirrikus ei käidud ennam, tööd ei tehtud ennam ehk tehti joobnud peaga. Pari aasta pärrast hakkasid magasinist leiba toma, jälle pari aasta pärrast tehti jubba parile oksjon. Kuus aastat läksid möda ja kahheksa uut perremeest ollid jubba wannade assemele tulnud ja ükski neist, kes lahti sanud, ei pannud sedda ennese egga wina süüks, waid Jummal nuhtlusseks, mis wasto innimenne ei wõi parata. Ka Jakob sai wiimaks maia peält lahti. Ued perremehhed, kes Korwile tullid, hoidsid Matsi Peetrist emal, ehk neid kül sellepärrast naerdi ja söimonimmega nimetadi“ . . .

Lühikesed näitused, mis eespool ära trükitud, näitawad Jannseni juttude walguse- ja warjukülgesid. Jutustuse wiis on rahwalik, soraw ja woolaw, kuid seal juures walimata ja peenendamata. Keeleliselt kannab see lugu realistlist wärwi, aga maitse ja sihi poolest ei ole ta mitte realistlik. Olusid kirjeldab Jannsen, nagu teised moraliseeriwad kirjanikud, sihilikult, kiriklikust seisukohast, sellest küsimata, kas kirjeldus ka tõetruu on. Walguse ja warju jaotab tema wõimalikult järsult ära. Kui Korwi rahwas alles kirikus käis, siis oli ta eluwiis otse eeskujulik, isegi silmakirjateenid nende wagalaste hulgast ei leita, mis ju ometi loomulik oleks olnud, waid uus wariseer lastakse otse loomuwastaselt kõrtsis üles kaswada. Kuid seda nõudis jutu siht. Ja kõrtsi kahju ei ilmu jutus mitte joomises üksinda, waid isegi päris süüta löbud, nagu mäng, laul, kiikumine ja tants, üleüldse seltslik kooskäimine rikub siin rahwa elukombed ja teenib laistust. Niisugust löbu ei pea kiriklik jutukirjanik sel ajal rahwale sugugi tarwilikuks. Aga kui ta Tartusse wabamasse õhusse asus, siis muutusi-

wad kirjaniku waated. Jannseni eestwõttel asutati siin selts, kus peale waimuliku koorilaulu ka ilmalikku lõbu pakuti, mängiti ja tantsiti ja Jannseni enese kirjutatud näitemängusid mängiti.

Näitemäng oli Jannsenile esmalt wastumeelt, sest et see endise kõstri kirikliku waadetega kokku ei sündinud. Weel 1865 wastab „E. Postimees“ ühele kirjasaatjale: „Kas teie üsna Postimehhe käest nõuate, et temma ka teatre mängust peab sõnnumeid toma? Oi wennike, wimaks tulleb mõnni ja pärrib temma käest teadust, kus kõrtsis linna pürjelid igga õhtu käinud, mis nende emmandad iggaks lõunaks keetnud ja kedda worimehhed igga päew söidutanud. No waat se olleks assi!“ Kuid Eesti seltsi-elu ärkamine tõi ka Eesti näitemängu nõudmise päewakorrale. Seda nõudmist täitis kõige pealt Koidula, kui ta 1870 „Saaremaa onupoja“ kirjutas ja ise „Wanemuises“ ette kanda aitas. Sellest sündmusest kõneles Jannsen ajalehes juba nähtawa heameelega. Aastal 1873 kirjutab Jannsen ise näidendi „Pärmi Jaagu unenägu“ ja toob ajalehes ta sisust pika seletuse. Hiljemini kirjutas Jannsen weel „Kihlwedu 5000 rubla peale ehk miljonär wangis“, mille sisu ta samati „E. Postimehes“ awaldas. Wiimne Jannseni näidend „Tuhalabida walitus“ ilmus 1880 „E. Postimehe Kalendris“ täielikult. Need näidendid on kõik üleüldist laadi lustmängud; Eesti tüüpusi neis ei leidu, päris Eesti elu nad ei kujuta.

Oma luulekarakteri ja maitse poolest seisab Jannsen Eesti sentimentalse ja romantilise woolu wahekohal. Kaugelt suurem osa tema töödest, nimelt laulud ja wanemad jutud, awaldawad moraliseeriwat sihti ja sentimentalset maitset, just nagu teiste tänini läbiharutatud kõstrite ja koolmeistrite ilukirjanduslikud tooded. Jannseni tüüpilisem hale jutt on „Eist - kius“ (1848). Selles jutustatakse, kuidas Rooma wäepealikut Placidust ristiisku heitmise pärast keisri Trajanuse ajal armuta taga kiusatakse ja kuidas ta oma wahwuse tõttu jälle ausse tõuseb. Et ta ristiisku ei taha ära salata, laseb keiser Hadrianus ta tulisesse raudahju wisata. Seda lugu wõib õigusega teiste haledate tõlgitud juttude kõrwa seadida, kelle tegelasi ka wooruse pärast taga kiusati. Weel tuntawam on Jannseni sentimentalne luulekarakter lauludes. Need on nii tüüpilised, et neid terve ajajärgu esitajateks wõib

Jannseni näidendid.

Jannseni luulekarakter.

pidada. Sellepärast kõneleme nende karakterist eespool, käesolewa ajajärgu lõpusõnas.

Rahwusliku ärkamise ajal hakkas Jannsen juttudes romantilist wärwi tarwitama. Ennemalt oli talupoja ja sulase elu tema meelest nõnda õnnelik ja meelitaw, et temaga igaweste oleks wõidud rahul olla. Pärastpoole laseb ka Jannsen oma jututegelasi ülespoole kippuda, haridust, paremat elujärge, kõrgemat seisust taga nõuda. Jannseni tüüpilisem romantiline jutt on „Woldemar ja Jürri, ehk mis wõib innimesest sada, kelle nimmi Jürri on? (1866) Selle jutu kirjutas Jannsen juba Tartus. Sündmustiku on Jannsen ühest saksakeelsest jutust wõtnud,¹⁾ ainet aga iseseiswalt käsitanud, jutustuse wiisi ja keele poolest ta ümber loonud. Jannseni sissejuhatus näitab meile selgeste, kuhu poole kirjanik nüüd oma sihiga kalduma hakkab. „On inimesi maa peal olnud ja on praegugi weel, kes arwawad, et waene ei tohi rikkaks, rumal targaks ega alam ülemaks saada; see peab patt olema ja maailma asjad sassi ajama. Ja seda tahetakse mõnikord weel kurja sõnadega kinnitada, et need, kel see pähe ei taha hakata, peaksiwad märkama: oma lapsi palju koolitada pole tarwis, see teeb uhkeks ja segab meelt; kui oma wiis peatükki mõistate ja peakoolist läbi peasete, sest on teile küllalt . . .“ Nüüd tuuakse õige ladusal keelel parunist kihelkonnakohtuniku poja Woldemari ja aidamehe poja Jüri sündimise, ristimise, kaswatamise ja koolitamise lugu elementarkoolist kuni uniwersiteedini järk järgult ette. Jüri on Woldemarist igas tükis ees, isegi Wene keele wäljaraakimises, mis muidu eestlasele õige raske asi on. Jüri õpib esiti kreiskoolis, siis gümnasiumis, kus teda wirkuse eest abiraha osaliseks peetakse. Keegi professor wõtab ta oma majasse oma poja seltsiliseks, kaasõppijaks ning järeлайajaks õppimise juures ja peab teda nagu oma poega. Kuna Woldemar maagümnasiumis ennast ühe pingi pealt teise peale laseb lükata ja muidu pruugi pärast Tartus mõne aasta studendi nime all elab, saab Jüri targaks tohtriks ja wiimati professori, s. o. oma endise heategija wäimeheks. Nii-sugune mees saab inimesest, kelle nimi Jüri on.

¹⁾ Woldemar und Jürri, ein baltisches Erziehungsbild. Inland 1861.

Kui kiriklise sihiga mees ja moralist ei kirjuta Jannsen oma laulusid ja juttusid mitte selleks, et lugejale kunstilõbu luua, rahwa ilutundmust ja kaunist maitset harida. Jannseni kunst ei ole mitte waba, ei ole mitte iseenese otstarwe. Jannsen astub ilukirjanduses kirikliku moraliõpetuse teenistusse ja püüab rahwale kõlblist tarkust pakkuda. Selles on ta otse wäsimata ja tüdimata. „Ärgem wäsigem ära tuld näitamast,“ ütleb ta oma kaastöölistele, „wiimaks näewad ometi!“ Morali jääb Jannsenile ilukirjanduses peaasjaks, Jannsen usub ise kindlaste morali mõju. Ta on moraliseeriw rahwapädagog; ilukirjandust peab ta ainult sihilewiimise wahendiks. Oma kirjandusliku tegewuse algusel seisis Jannsen täieste waimuliku kirjanduse, iseäranis kiriku dogmade mõju all ja laotas ilmalikus kirjanduses waimulikka mõtteid laiale. Ta läks selles nii kaugele, et mõnes jutus klambrate wahel Piiblist juhatas ja paiguti ka terwed piiblisalmid jutu keskel paksu kirjaga ära trükitab. Mõnele tõlele on ta wäljalõikeid Piiblist ise wahel põiminud, sest Saksa alguskirjades neid ei seisa. „Sõnumitoojates“ lõpewad jutud enamaste mitmekordse manitsusega. Jutule „Uus Wariseer“ on ta 12 punkti kombeõpetust juure lisanud. Wanemas eas läheb Jannsen pealekäiwa moraliseerimisega tagasihoidlikumaks ja katsub loo enese waral kombeliselt mõjuda. Moraliõpetuses ei astu Jannsen mitte kui arwustaja ja uuendaja ette, waid kordab ja kinnitab neidsamu wanu nõudmisi, mis kirik üles seadnud.

Jannsen kui
moralist.

Jannsen awaldab tähtsal mõõdul jutukirjaniku annet ja osawust. Ta maalib oma kujud enamaste elu järele ja tarwitab seal juures lihtsaid laiasid jooni, ilma et peensusi tähele paneks ja neid püüaks ette tuua. Jannsen armastab eredaid wärwisid paksult peale panna ja katsub järskude wastandite abil mõjuda. Sündmustik on Jannseni juttudes lihtne, sellepärast waba igast wõitlusest ja põnewusest. Tegewus on enamaste pealiskaudne, tegelaste hinge-elu ja nende tegude põhjusi sügawamalt ei harutata.

Jannsen kui
jutustaja.

Nende nõrkuste poolest läheb Jannsen teiste haleduse woolu tegelastega täieste ühte. Siiski toob Jannsen palju uut meie ilukirjandusesse, nimelt oma algupärastes töödes. Ta hakkab suuremal mõõdul kodurahwa elu tähele panema ja seda kirjeldama, Eesti tüüpusi ja iseloomusid üles joonis-

tama. Rikkaid ja uhkeid talupoegi karakteriseerib ta näituseks jutukeses „Nurme Liisa“ järgmiselt:

„Ohhaka Tomas olli üle teiste rikkas mees. Tuhhande rublasid intressipabberid ööldi temmal liggi kümme-kond tükki raud kastis audumas olewad. Keik temma aiad ja maiad, hobbused ja weiksed, wankrid ja sanid ja mis muido Ohhaka maias silma paistis, tunnistasid, et Tomal noddid olli. Agga, nago se ennamist rikkaste piddali többi on, ahne olli ta kui mustlase kot ja temma jummal nimmi olli mammon. Kus ial külla peremehhed kous istusid, seal istus Ohhaka Tomas Nögges üllemas otsas, hõbbewaskega piip suus, ja essimine ja wiimne sanna juttust tulli temma suust. Waesema innimeste peale watas ta nisamma, kui kuld wassikas Israeli laste peale, see on kõrgest mahha ja üle ölla. „Minnap se isse ollen!“ olli allati tema mõtte. Kui waesed innimesed tedda palusid, siis ütles temma: „Jummal on kül targaste teinud, et ka waesed lonud, muido ei saaksid rikkad auustud“; agga ial ei annud ta neile kiwwi pead peksta, weel wähhem muud. Tema naene, no se olli lomake! Kui teie kullist, kassist, kaddaka pösast ja tahmanuustikust ühhe loma wõiksite kokku wallada, siis olleks se justament kui wanna Ohhaka perrenaene Elts. Pitkemalt ma temmast ennam ei rägi; sest ehk ma kül naesterahwa, kui nõdrema sou eest hea melega seisan ja, kus wõimalik, sanna kosten, siiski pean tunnistama, et ma nisugguste eest, kes hirmo ja oksendamist korraga peale aiawad, heinakoormaga üle krawi kõrwa lähhän.“

Jannseni jutustuste peailu on rahwalik kõnetoon, woolaw ütle-mise wiis, soolane, läbilööw nali ja kujukas keel. Nagu lihtne talumees, armastab Jannsen jutustuses enam laiust kui sügawust. Lühedust ei wõi Jannsen ajalehe sõnumiteski sallida, needki peawad laialt ja kujukalt sõnastatud olema. Tähelepanemist ja huwitust äratav Jannseni jutude keeleline külg. Jannsen püüab rahwakeelt ühes ta peensus-tega ja jämedustega järele aimata. Tükati on Jannsen keele poolest hoopis algupärane. Siin ajab üks pilt teist taga, wõrdlus järgneb wõrdlusele ja nali naljale. Huwitaw, kaunis keel ongi see, mis mitme Jannseni jutu wäärtust aitab alal hoida. Toome siin Jannseni piltidest ja wõrdlustest mõned näitused: „Süda hakkas nagu kasetoht põlema.“ — „Hendrik rääkis Leenaga nii pehmel häälel, nagu silitaks ta pääsukese poega.“ — „Oli kõik nii sula ja hale, mesine ja

wesine, nagu see kahe südame wahel peab olema, mis haawatud on.“ — „Kullakarwa, natuke käharad juuksed, mis nagu siidipilwed pead katawad, palged nagu piimawalged saiapullid, kuhu punast wärwi nukkade peale kukkunud, suu

Ma mõnise kirjelduse mis hakkis, mis hahkis
ja hakkis, suuta praem; agga ne pea, kui ma meie
evangeliumi arwale selgi putkupa neid mitte allat. kuldid
ei kiidud olewad, ehk neid pea neid justkui jett hingama,
et meie pastoriid, pastoriid ja paroniid na meid meid meid
ollid meid imeneme, neid eside ja illekohust teha wõid
omma napp offiia ja allamale kotti pead hoidwad ja üh
laarid kootud nunde illade peal praimad, — et ja
waleis segy, juu oli praegu jamaid lakti! Enforist ja
wapi piga jaas lane, nes ilma armota koiis makkarus.
Kutas ja rewa storile wel ilma hmatata pusa juttu ja
das pechus juuwi momi pechus d founa nache filua wache
kothas hakkiminnema, juu kulli iwar ehk kura pastor ehk

J. W. Jannseni käekiri, kirja järel, mis tema 10. augustil 1869 Tartus kirjutatud.

nõnda kui roosilill, mis praegu lahti lööma hakkab, sinised silmad peas nagu tuwikesed, kui pesast wälja waatawad, ja kui ta naeratas, siis oli, kui waataks päike kewadel

roosa karwa pilwede wahelt kastetilkade peale -- mäherduse nooremehe peale ta silmad pööris, see langes põlwist ära. Iga poiss oli walmis Truutakesele jalgpingiks heitma."

Ometi peab ütlema, et Jannsen oma terwes awalduses küllalt suurt tungi mingi iseseiswama poole ei ilmuta, mispärast ta ka palju uut pole suutnud esile tuua. Ta wabastas keele küll saksapäralisest aitamusest ja juhtis ta tõeste suure woolawuse ja sorawuse tõttu kõneldawa keele kerguse poole, kuid siin juures oli ta keel sagedaste jämedajooneline, wahest ka talupojalikult suuresuuline ja lihtlabane.

Jannseni tähendus ilukirjanduses.

Jannsen on meie algupärasest jutukirjanduses esimesed sirgemad waod ajanud ja teistele rada näidanud. Tema mõju on näit. Koidula juttudes mitmeti tunda. Pika tegevuse aja jooksul Eesti kirjandusepõllul märkame Jannseni juures täienemist, kaswamist, niihästi sihi, maitse kui ka keele poolest. Jannsen seisab oma luulekarakterit poolest sentimentalse ja romantilise woolu keeru kohal ja sünnitab nende wahel loomuliku ülemineku. Haleduse woolu kirjanikud tõlkisiwad haledaid, armsaid lugemisi ilma moondamiseta. Jannsen teeb osalt sedasama, katsub siis wõõra jutu sündmustikku tarwitada ja walab wõõra jutu oma wälimise kuju poolest Eesti olude järele täieste ümber, annab sellele hoopis uue kuju. Siit astub Jannsen weel sammu edasi ja hakkab iseseiswalt Eesti külaelu kujutama, kus juures ta siiski weel oma moraliseeriwale, kiriklikule sihile truuks jääb. Jannseni suurem tähendus Eesti kirjanduses on see, et temaga meie algupärane jutukirjandus algab. Kuid Jannseni algupärasus maksab ainult mõne jutu sündmustiku ülesehituse ja Eesti olude tähelepanemise ning kirjelduse kohta. Kujutuse wiisi ja maitse poolest jäi Jannsen, nagu hulk tema eelmistest ja järeltulejatest, wõõraste eeskujude mõju alla.

Wõõrast waimust hoolimata, mis Jannseni „Eesti laulikust“ wastu lehwis, leidis ta iseäranis nende hulgas, kes rahwaluule ilust aru ei saanud, austajaid ja järelkäijaid. Jannseni luuletegewust jatkasiwad iseäralise usinusega Martin Kõrber ja Jaan Jung, kes mõlemad laulusõnu Saksa wiiside alla luuletasiwad. Aga et sel ajal juba uus wool mõjule peasis, pole meil waja enam nende juures pikemalt wiibida.

Lühikene tagasiwaade.

Läbiharutatud ajajärgus nägi meie rahwas esmalt pärispõlwe ja pärastpoole teopõlwe wiletsusepäiwi. Orjal ei olnud wõimalik jõukaks saada ega haridust omandada. Puudus iseteadlik rahwas, puudus ka omapäraline kirjalik enesewaldus. Rahwas ise oli kirjanduslikust tegewusest wälja suljetud. Mis üksikud rahwasõbrad armsa maarahwa kasuks kirjutasiwad ja trükki andsiwad, sündis aina halastuse ja kaastundmuse pärast. Selles patriarhilises idüllis seisiwad eesrinnas austatud mõisawanemad ja kirikuherad. Waimuwara, mida raamatute kaudu maarahwale pakuti, oli südame ja mõistuse juhatuses, rõõmuks ja õpetuseks määratud. Südant juhatawas ja rõõmu walmistawas osas tulebki meie ilukirjanduse algust otsida.

Selle aja
lööksõnad.

Eesti wanem ilukirjandus seisab märksalt waimuliku kirjanduse mõju all; ilukirjanduse esimesed soetajad on osalt waimulikud mehed, osalt nende lähemad abilised. Sellepärast on arusaadaw, miks wanema ilukirjanduse juhtmõtted nii kiriklikku laadi, miks tema sihid nii terawalt silma torkawad ja tema tooded kombeõpetusega tuntawalt peale käiwad. Meie ilmalikud laulud ja lood on sel ajal kõik õieti „püha-päewa wahelugemised“. Kui wõõrsilt sissetoodud produktil puudub esimesel Eesti kunstluulel sisu ja kuju poolest Eesti rahwuslik karakter. Liigutawates lugudes, mille ained wõõrastest rahwaraamatutest wõetud, kujutatakse wõõrast elu ja wõõraid kombeid, mis suurelt osalt muistsest ajast pärit; siiski õpime neist lugudest üldlauseid inimlikka omadusi tundma.

Wanema
ilukirjanduse
siht ja laad.

Kirjeldatawast ajajärgust Eesti kirjanduseloos märkame selgeste haleduse woolu, mis esiotsa didaktilises luules vähem silmapaistwalt ilmub, wanades juturaamatutes ja lauludes aga täiel hool mõjule peaseb ja niikauaks walitsema jääb, kuni algupärase kirjanduses ärkaw Eesti romantismus ta kõrwale surub. Kreutzwaldi „Kalewipoeg“, Koidula, Jakobsoni ja Pärni algupäralised luuletööd kukutawad haledate lugude walitsuse. Enam haritud Eesti lugejate ringkond hakkab algupäraseid, rahwuslikus waimus kirjutatud luuletoodeid nõudma. Haledasisulist ilukirjandust lugedes tõuseb tund-

mus, nagu oleks terwet selleaegset lugejate ringkonda alaealisteks lasteks peetud, nagu oleks tahetud süütale nooresoole sündsat kirjawara nõutada. See ei olnud mitte sõna tõsisemas, kõrgemas mõttes ilukirjandus, mis suurt jõudu, wärwisid ja fantasiat oleks awaldanud, waid iseäraline ilukirjanduse surrogat: rahwakirjandus, milles salaja kõneldakse ja nagu karkude peal käiakse, sest et pädagogilised sihid siin alati kunsti sihtidest ette käiwad. Sentimentalismuse tähe all ei ole algawal Eesti kunstluulel küll suuri wõituseid ette näidata. Selle põlwe luuleilm on alles kitsas, mitte ainult motiwide, waid ka eesmärkide ja ülesannete poolest. Nagu asuja on ta uudismaid teinud, esimesi wagusid ajanud, kitsalt ja kehwalt ära elanud. Mõistuse ja morali kultiveerimist peaülesandeks seades jäeti fantasia hooletusesse ja sisemiste tõsiste hingeawalduste aset täideti sagedaste tehitud ehk wäljamõeldud tundmustega.

Haleduse woolu kirjanikka karakteriseerib haruldane rahulolek meie kodumaa oludega. Wistist leidis selgi ajal Eesti rahwa hulgas neid küllalt, kes rõhutud oludes pigistust ning piina tundsiwad ja paremat põlwe ootasiwad. Meie teame, et XIX. aastasaja keskel tihti nälgi meie talurahwal külaliseks käis ja raske teoorjus suuri majanduslisi ja usulisi liikumisi sünnitas. Kuid sellest kõigest pole haleduse woolu ilukirjanikkude toodetes mingit wastukaja leida. Selle aja kirjamehi, kes suuremalt jaolt kirikuametnikud, juhib usulik tundmus, millele mõistus ja tahtmine endid pidiwad alla andma. Peale selle puudub neil aineline iseseiswus, et rahwa kasuks mõjuwalt rõhumise wastu häält tõsta. Kuidas nemad olude peale waatasiwad, seda wõime lühidalt nõnda kokku wõtta: Jumal walitseb maailma üle. Tema on ülemad rahwa üle seadnud; nendest ülematest on mõisnik rahwale Jumala tahtmise lähem esitaja maa peal. Ühelgi talupojal ärgu olgu oma tulewiku pärast muret, sest terve maa ning rahwa eest mõtlewad ja hoolitsewad armulikud mõisawanemad. Neid ning teisi inimesi tutwustab selleaegne kirjandus alati kõige paremast küljest, soetab usaldust Saksa ja sandi wastu. Talupoja elu waikses looduse süles isegi raskes teoorjuses ja näljapõlwes on sentimentalsete kirjanikkude kujutuste järele kõige õnnelikum ja parem teistest seisustest, on paradiis maa peal. Ja kuigi juhtus talu-

poegade keskel nurinat kuulda olema, siis waigistati rahwast ja õpetati talle rahulolemist. J. W. Jannsen näituseks ütleb „Sulase laulus“:

Ma ollen kül üks waene tallo orri
Ja palle higgis tenin omma leiba,
Ei siiski sa, oh laimaja, so lorri
Mu armast põlwe halwaks tehha.
Ni ma- kui saksamehhed
On Jummal ees ühhed,
Sest ollen rahho omma tallo põlwes,
Teen tööd, söön leiba, ellan rahho sees.

Haleduse woolu toodeid ja meie wanemate ilukirjanik-kude waateid karakteriseeriwad kõige paremini J. W. Jannseni järgmised salmid „Põllumehhe õhtulaulust“:

Kül rikkad mittu roga söwad,
Neil kogid, pradiid kä;
Mis siiski ennam sõnuks sawad,
Kui tallo innime!
On leiba, räime meil ja pima,
Kord wõid ka pühha pä;
Mis on siis meie suggul wigga,
Kui kallis terwis kä.

Ühekülguse peale waatamata on haleduse woolu toodetel Eesti waimuelu arenemise ja ilukirjanduse edenemise käigu kohta — muidugi wõrdlemisi otsust andes — salgamata oma tähtsus. Siin pakuti rahwale hulk waimuwara, kosutati rahwa kõlblist elu. Palju neist õpetustest, mis haledad lood ja laulud pakuwad, on rahwale jäädawalt meele jäänud ja talle tõsiseks eluwaraks saanud. Kirjanduseloos sünnitab haleduse wool loomuliku ülemineku waimulikust kirjandusest wabale kunstikõrgusel seiswale ilmalikule kirjandusele. Haledad laulud ja lood äratasiwad rahwa isu ilmaliku ilukirjanduse toodete järele, tõstsiwad lugupidamist ilukirjanduse wastu rahwa silmis, kes waimuliku kirjanduse walitsusega nõnda oli ära harjunud, et igat ilmalikku luulet, olnud ta nii hea kui tahes, lihtsalt „tühjaks loriks“ nimetas. Ilukirjanduse õigele edenemisele tegiwad haledad lood teiselt poolt see läbi takistust, et nad lihtrahwa ilutundmuse ja maitse õigelt teelt kõrwale eksitasiwad. Saksa rahwawiisid tasandasiwad eestlaste saksastusele teed. Nad mõjusiwad nõnda halwawalt ja wõõrastawalt eestlase mõttewiisi ja maitse peale, et haleduse woolu wältusel ainult mõned üksikud

Haleduse
woolu head
ja halwad
mõjud.

Eesti rahwaluulest ja Eesti rahwawiisidest oskasiwad lugu pidada. Haledate lugude ja haruldaste sündmuste otsimine ja nõudmine juhatas tõlkijad kirjanikud, kes kirjanduse wäär-tuse üle küpset otsust ei suutnud anda, aegamööda hirmu-romanide juure. Tõlgitud Eesti rööwliromantika, mida Da-vid Martson Eesti kirjandusepõllule külwas, oli sentimentalis-muse kannu kõrwaline wõsu.

